

Az idő alakzatai és időtapasztalat

A MAGYARSÁGTUDOMÁNYOKBAN

A doktoriskolák V. nemzetközi
magyarságtudományi konferenciájának
előadásai

(Pécs, 2015. augusztus 27–28.)

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Az idő alakzatai és időtapasztalat

A MAGYARSÁGTUDOMÁNYOKBAN

Az idő alakzatai és időtapasztalat

A MAGYARSÁGTUDOMÁNYOKBAN

A doktoriskolák V. nemzetközi
magyarságtudományi konferenciájának
előadásai

(Pécs, 2015. augusztus 27–28.)

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
Budapest, 2017

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg:

Szerkesztette
Bene Sándor és Dobos István

Technikai szerkesztő
Nyerges Judit

© A kötet szerzői, 2017

ISBN 987-615-5309-04-5
ISBN (pdf) 978-615-5309-05-2

TARTALOM

<i>Dobos István</i> Előszó	9
NÉPRAJZ, KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA	29
<i>Bálint Petra</i> „Jöttem most múlt Farsang három napja után való Pénteken” AZ IDŐ ÉRZÉKELÉSE ÉS KIFEJEZÉSE A KÖZNÉP KÖRÉBEN A 18–19. SZÁZADBAN	31
<i>Böröndi Alexandra</i> Az erdélyi festékes szőttesek kapcsán megjelenő időértelmezési lehetőségek	43
<i>Pál-Kovács Dóra</i> A tánc az egyéni idő tükrében	54
<i>Krizsai Fruzsina</i> Életkorral kapcsolatos nyelvi konstrukciók halottbúcsúztató versekben	65
<i>Tekei Erika</i> Az elmúlt idő értelmezett idővé változtatása ROMÁNIAI MAGYAR NÉPKÖLTÉSZETI KIADVÁNYOK RECEPCIÓJÁNAK VIZSGÁLATA (1948–1989)	77
TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS KÖZGAZDASÁG	87
<i>Gyimesi Réka</i> „...különben is tisztában voltunk, hogy minden honpolgár magyar” A NÉPSZÁMLÁLÁSOK KÉRDÉSKÖRÉNEK VÁLTOZÁSAI 1850 ÉS 1941 KÖZÖTT	89
<i>Vörös Géza</i> „...a vallás nem magánügy” A SZABAD VALLÁSGYAKORLÁS LEHETŐSÉGE MAGYARORSZÁGON 1920 ÉS 1989 KÖZÖTT	103
<i>Benda Mihály</i> Történelem az esszében és a tudományos diskurzusban ILLYÉS GYULA HAJSZÁLGYÖKEREK CÍMŰ ESSZÉJE A TÖRTÉNÉSZ BENDA KÁLMÁN SZEMÉVEL	113
<i>Csongor Harsányi</i> Case review of responsibility in Hungarian history	123

- 131 RÉGI MAGYAR IRODALOM
- Pálffy Eszter*
- 133 Egy kiadás távlatai
A GYÖNGYÖSI-RECEPCIÓ SAJÁTOSSÁGAI RÓL
- Dohi Zsuzsánna*
- 145 Időben születő sorozatkompozíció az emberi „béke”
öt dimenziójában
PÁPAI PÁRIZ FERENC PAX-SOROZATA
- Szabó P. Katalin*
- 159 Vérivás és kereszténység
TÖRTÉNELEM ÉS FELVILÁGOSODÁS MAGYAR SZÉPIRODALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI
- 173 MODERN MAGYAR IRODALOM, PSZICHOLÓGIA ÉS FILM
- Nagy Beáta*
- 175 Az önkívület időtapasztalata
A KIZÖKKENT IDŐ (CHOLNOKY LÁSZLÓ: BERTALAN ÉJSZAKÁJA)
- Kapus Erika*
- 186 Idősíkok és átjárók Czóbel Minka műveiben
- Szarvas Melinda*
- 203 Kisebbségi időszámítás előtt, többségi időszámítás szerint
A 19. ÉS A 20. SZÁZAD KÖZTI TÁVOLSÁG ÚJRAÉRTÉLMÉZÉSE
A REGIONÁLIS ÉS A KISEBBSÉGI IRODALOMTÖRTÉNETEK FELŐL
- Cimkóvity Gábor*
- 213 Az idő mint szervező erő a vajdasági magyar novellákban
- Németh Ákos*
- 221 „A dómot mi építettük, évszázadokon át...
magyarok, németek és szlovákok”
A KÖZÉP-EURÓPAI VÁROSI TÉR EMLÉKEZETE
A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR IRODALOMBAN
- Jéga-Szabó Krisztina*
- 238 „Csak a kezdet és nincs vég”
A TÖRTÉNETI IDŐ KONSTRUKCIÓJA LESZNAI ANNA KEZDET BEN VOLT A KERT
CÍMŰ REGÉNYÉBEN
- Molnár Eszter*
- 250 „A pokol zöld hálóiában keringve”
APOKALIPTIKUS SZIMBOLIZMUS PÁSZTOR BÉLA ELSŐ VILÁGHÁBORÚS KÖLTÉS ZETÉBEN

<i>Maya J. Lo Bello</i>	
Observation as Action	267
THE HOLOCAUST JOURNAL OF MIKSA FENYŐ	
<i>Pál Sándor Attila</i>	
Nemzedéki antológiák a Kádár-kor hajnalán	281
A 15 FIATAL KÖLTŐ 105 VERSE ÉS A TŰZ-TÁNC PÉLDÁJA	
<i>Domokos Gyöngyi</i>	
Horatii nostri, avagy időhorizontok a magyar horatiusi olvasatokban	295
<i>Kovács Natália</i>	
Töredék és szaxofonszó	308
IDŐPROBLÉMÁK ESTERHÁZY PÉTER HRABAL KÖNYVE CÍMŰ KISREGÉNYÉBEN	
<i>Karizs Krisztina</i>	
Az emlékezés dinamikája Nagy Gabriella <i>Üvegház</i> című kötetében	321
<i>Csöngye Tamás</i>	
Személyesség és idő Janisch Attila <i>Másnap</i> című filmjében	336
A kötet szerzői	349
Névmutató	351

A kötet a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság és a Pécsi Tudományegyetem közös rendezvényeként 2015-ben lezajlott doktoriskolák V. nemzetközi magyarágtudományi konferenciájának előadásait közli, a rendezvénysorozat, és a társtudományok között kialakult párbeszéd folytatásának szándékával.

A Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság 2005 óta hirdeti meg doktorjelölteknek szóló konferenciáit, amelyeknek elsődleges célja, hogy rendszeres nemzetközi megjelenési lehetőséget biztosítsanak a magyarágtudomány iránt érdeklődő fiatal kutatók számára, az ötévente sorra kerülő világkongresszusok között. Az eddigi konferenciák és kiadványok olyan újdonságokkal szolgáltak, amelyek hathatósan segítették elő a magyarágtudományi kutatások elméleti és módszertani korszerűsítését, az interdiszciplináris szemlélet és a kultúrák közötti párbeszéd kibontakozását. Igyekeztünk ezúttal is olyan témát választani, amely a nemzetközi tudományosság mércéjével is releváns kérdést vet fel, megragadható a magyarágtudományok különböző szakterületei számára, s nem utolsósorban képes megszólítani a PhD-s korosztályt. Így esett a választásunk Bene Sándorral együtt az V. doktoriskolák magyarágtudományi konferenciájának előkészítése során az idő alakzataira és az időtapasztalatra, amelyről a résztvevők termékeny párbeszédet folytattak a magyarágtudomány által összefogott kutatási területeken. A konferencia arra a kérdésre kereste a választ, mitől időszerű az idő távlata a magyarágtudományokban. Elöljáróban érdemes emlékeztetnem arra, milyen előzetes megfontolások érvényesültek a témaválasztás során.

A történeti értelmezés horizontján a nézőpontfüggőség és az időbeliség összefüggése magától értetődő. A mindenkori jelen egymásra vonatkoztatja a múlt és a jövő idődimenzióit. Lényeges kérdés ezzel kapcsolatban tapasztalati tér és várakozási horizont kölcsönhatása, emlékezet és felejtés dinamikája, a személyes emlékezet és a közösségi emlékezet viszonya.

A *korszakolás*, a periodizáció távlatos kérdésnek számít a magyarágtudományok valamennyi területén. Milyen rendezőelvek érvényesülnek az egyes tudományágakban? Összehasonlíthatók-e ezek a korszakretorikák? A magyarságnak, a magyar kultúrának hányféle ideje, időszámítása van? A magyar történelem talán egyik meghatározó vonása a folytonosság szinte állandó megszakadása, éppen ezért a kultúra mélyebb folytonosságának feltárása a magyarágtudományok egyik feladata. A hagyomány megőrzése, továbbadása és megújítása időbeli közvetítést feltételez, távoli korszakok párbeszédét.

Az időtapasztalatok nyelvi felépítése a történeoszt, az irodalmárt, s a nyelvészt egyaránt foglalkoztatja. A történetmondásos művek időviszonyai, tehát az időrend, az időtartam, s a gyakorlat alapvető szerkezeti, jelentésteremtő összetevője az elbeszélő szövegeknek, s a filmnek egyaránt. Hogyan fejezik ki az időt a különböző művészeti ágak?

A történeti kutatás számára szintén kulcskérdés, hogy a fejlődés/ lemaradás mérhető jelenségei mennyiben esnek egybe egy-egy korszak megelőzőinek szubjektív időérzetével; de a nemzettől a kisebb közösségeig, sőt az egyénig is minden önmeghatározó elbeszélés rendelkezik jellegzetes időstruktúrával (fejlődés, hanyatlás, stagnálás), ennek irányultsága és mintái (apokaliptikus, ciklikus stb.) rendkívüli fontosságúak az adott közösség/egyén külső és belső „történetének” megítélésénél. A néprajztudományban ugyancsak alapvető kérdés az időbeli és kulturális távolságok áthidalása, mind elméleti, mind pragmatikus (hagyományörzés, hagyományörökítés) vetületben.

A témaválasztás, úgy látszik, beváltotta a hozzá fűzött reményeinket. A kötetben bemutatott néprajzi kutatások szerint az idő érzékelése és kifejezése a köznép gondolkodásában olyan történeti jelenségnek tekinthető, mely szorosan kötődik a kultúrához, a közösség mindennapi tapasztalataihoz, a környezet megfigyeléséhez és a természet megismeréséhez. Bálint Petra: *„Jöttem most múlt farsang három napja után való pénteken”*. Az idő érzékelése és kifejezése a köznép körében a 18–19. században című tanulmánya peres iratok tanúvallomásait használja forrásként az idő megjelölésének, megfogalmazásának módjaira vonatkozó vizsgálataihoz, amelyekből következtetni lehet az emberek gondolkodására, mentalitására, életmódjára. Az idő társadalmi arculata mutatkozik meg az értelmezésnek ebből a távlatából. Az időismeretet kifejező nyelv megörökíti, hogy a 18–19. századi köznép általában milyen tényezőkhöz igazította mindennapjait, s hogyan helyezte el magát ebben az idő által szervezett folyamatban. A néprajzkutató számára az idő több szinten is tagolódhat: „Megjelenhet az egyén és akár kisebb-nagyobb közösség szintjén is, tehát lehet egyéni vagy kollektív, illetve megélése profán/mindennapi és szent/ünnepi síkon is történhet. Magán a társadalmon belül is többféle időt különíthetünk el. Beszélhetünk a *falú idejéről*, az úgynevezett *közösségi időről*, amely azonban mindig alárendelődik a *természeti időnek* (évszakok, napszakok váltakozása).” Az időtapasztalat a falusi emberek életét meghatározó eseményekhez kötődött. Az időhatározó kifejezések jellemzően a mindennapi munkához, az egyházi és egyéb (naptári) ünnepekhez, a vásárhoz, az évszakokhoz és a napszakokhoz kapcsolódtak, ezek jelentették ugyanis a közösség számára a biztos viszonyítási pontokat. Az idő munkájának hatása szinte az emberi létezés egészére kiterjed, így eddig rejtve maradt összefüggéseket találni nem lehetetlen.

Böröndi Alexandra: *Az erdélyi festékes szöttesek kapcsán megjelenő időértelmezési lehetőségek* című tanulmánya a felfedező kutatás ékes bizonyítéka. Az erdélyi festékes szöttesek az idő szövevei, többféle értelemben is. Nemcsak az idő alakzatait rajzolják ki a festett fonalak, de formavilágukkal élő hagyományt is teremtenek, vagyis képesek eleven párbeszédet létesíteni a kortárs alkotók munkáival. Kasza Anna és Kozma Erzsébet utakat talált a székely festékes szöttesek örökségéhez, nem utolsó sorban a mintavilágban megjelenő időértelmezések továbbgondolásának köszönhetően. Munkásságuk bemutatása alkalmat ad fontos elvi következtetések megfogalmazására. Böröndi Alexandra szerint „a hagyomány nem egy

konkrétan meghatározott dolog, mely időben változatlan, rendíthetetlen. Valójában mindig ideiglenes állapotok vannak rögzítve, s ezt látjuk a jelenben is. Ez időről-időre, vagyis inkább folyamatosan változik és alakul az alkotó egyéniségek által – hiszen ez a lét törvénye is, a folytonos változás, módosulás, felcserélődés, metamorfózis. Az idő tehát beleszól a népművészetbe is, hiszen nincs örök, nem alkothatunk végérvényes dolgokat, mert azt a jövő embere a saját ízlése szerint dolgozza fel és dolgozza tovább.” A szövés művelete, a szöttes elkészítése, kivitelezésének módja összetett és sokrétű kapcsolatban áll az időbeliséggel. Maga a szövés mint technika a legősibb tevékenységek közé tartozik: struktúrák szabályos szervezése az alapelve, mely változatlan, mondhatni időtlen, vagy éppen időtálló, a múltó idő által kikezdhetetlen.

Pál-Kovács Dóra: *Tánc az egyéni idő tükrében* című tanulmánya Magyarózd társadalmának és tánc hagyományának gender központú elemzéséhez kapcsolódva két adatközlő személynél életútját és táncához fűződő kapcsolatát tárja fel. A vizsgálat elsősorban a táncnak az egyes életkorokban betöltött változó szerepére összpontosít, a gyermek-, az ifjú-, a felnőtt-, s az időskorú emberek számára adódó táncos alkalmakra, azok gyakoriságára, s a részvétel módjára ezeken az eseményeken (gyerekkor – tánc tanulás, ifjúkor – nyári tánc, felnőttkor, házasság – keresztségi, vendégség, bál, időskor – vendégségek, keresztségek). Az élet-történetek elemzése az „egyéniégkutató iskola” módszertanához kapcsolódik. Az egyéni életidő vizsgálata a tánc vonatkozásában lehetővé teszi ennek a jelképekkel telített kultúrának az alaposabb megértését.

Krizsai Fruzsina: *Életkorral kapcsolatos nyelvi konstrukciók halottbúcsúztató versekben* című elemzésének a tárgya meglehetősen összetett, így joggal igényelt tudomány közötti megközelítést. A halottbúcsúztató versek a halál eseményéhez kapcsolódó alkalmi költemények, amelyek temetés előtt a halottasháznál hangzanak el, s elsődleges szerepük a veszteség társas feldolgozásának, s a közösségen belüli kapcsolatrendszer újjászervezésének az elősegítése. Ehhez járul hozzá az elhunyt életkorának a kifejezése, mely szóképek állandósult szerkezeteivel történik, jellemzően kapcsolódva egy-egy életszakaszhoz, s ebből következően a családban betöltött szerephez (gyermek, szülő, nagyszülő).

A halotti búcsúztató szerzője, a kántor ismert minták felhasználásával, meghatározott tartalmi-formai jegyekhez igazodva, de a közösség elvárásait, a hozzátartozók igényeit, a haláleset egyedi körülményeit figyelembe véve hozza létre a szöveget, amely egyes életkori csoportokhoz köthető nyelvi sajátosságokat mutat. Krizsai Fruzsina kutatásának elsődleges célja a referenciális tájékozódás jellemzőinek vizsgálata, mely „a létrejövő aposztrofikus és fiktív diskurzusokra irányul. Az aposztrofé ebben az összefüggésben ... elfordulás egy olyan személy vagy entitás felé, akivel nyelvi interakció csak úgy kezdeményezhető, ha a diskurzus résztvevői eltekintenek a nyelvi megismerés bizonyos korlátaitól. A vizsgált szövegekben így válhat az elhunyt is a diskurzus résztvevőjévé, megjelenhet annak befogadjaként, de aposztrofikus fikció jöhet létre egyes szám első személyű megnyilatkozása által is.” A tanulmány méltó példája a kulturális antropológia, a retorika, és a poétika gyümölcsöző együttműködési lehetőségének. A bemutatott példákban jól látható, hogy „az ember növény fogalmi metaforához kötődő ... konstrukciók

nagy komplexitással vannak jelen; az életkor, valamint a közösségben betöltött funkció igen árnyalt nyelvi konstruálására kínálnak lehetőséget a szövegekben. Az elhunyt korra így tehát olyan metaforikus kifejezések révén válik hozzáférhetővé, amelyekben az elhunyt élő-ként, de nem cselekvő-ként jelenik meg.”

Tekei Erika: *Az elmúlt idő értelmezett idővé változtatása. Romániai magyar népköltészeti kiadványok recepciójának vizsgálata (1948–1989)* című tanulmánya a fogadtatástörténet időviszonyaira irányítja a figyelmet, a történelmi-politikai környezet, a folklórkutatás szemléletének, s a szélesebb olvasói elvárásoknak a változásaira az adott időszakban.

A kutatás forrásként a korszak meghatározó folyóirataiban, havi- és hetilapjaiban 1948 és 1989 között megjelent kritikákat és recenziókat használja: *Korunk* (1957–1989), *Igaz Szó* (1953–1989), *Művelődési Útmutató* (1948–1956), *Művelődés* (1957–1989), *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (1957–1989), *Utunk* (1946–1989), *Falvak Népe* (1945–1952), *Falvak Dolgozó Népe* (1952–1989), *A Hét* (1970–1989). Az elemzés kiinduló feltevése szerint a múltban „másfajta jelentés-összefüggés működött, mint a jelenben”, ezért kérdés, „hogyan értékelhetjük, hogyan tagol(hat)juk a múltat” a jelen távlatából? A kérdés megválaszolásához Tekei Erika a kritikai diskurzuselemző módszert választotta, melynek Foucault-tól kölcsönzött alapétele szerint „a társadalmi valóság diskurzusok által konstruált valóság, a nyelv által hordozott jelentésekből épül fel, a diskurzus a kognitív tartalomként felfogott tudás termelésének és ellenőrzésének eszköze, normaképző társadalmi gyakorlat, melynek létmódja az intézményekben hálózatszerűen szétterjedő hatalom.” A múlt tagolása az elbeszélt időként és intézményként felfogott *korszak* – Keszeg Vilmos adta – fogalmának a segítségével történik, „amely alapvetően meghatározza az életvezetési, kapcsolattartási stratégiákat, a különböző jellegű értékek rendszerét, az egyének, a csoportok és a társadalom mentalitását.”

A kutatás szűkebb területére vonatkozóan viták jelenítenek meg egy-egy jelentős időszakot, így a népmeséről, a meseátdolgozásról, s a műköltészeti meséről szóló az 1940-es évek végén és az 1950-es évek első felében, továbbá az elméleti-módszertani megújulás körül kibontakozó az 1970-es, az emlékezés/emlékeztetés kérdését firtató pedig az 1980-as években. A tanulmány végkicsengése szerint az 1989-es történelmi fordulat után, „a néprajzkutatás és az intézményhálózat újjászerveződésével a néprajzi kiadványok differenciálódtak, ám a korábban felmerülő kérdések és problémák ... ma is aktuálisak.”

A kötet *történettudományi* fejezetét Gyimesi Réka: „...különben is tisztában voltunk, hogy minden honpolgár magyar”. *A népszámlálások kérdéskörének változásai 1850 és 1941 között* című tanulmánya nyitja, mely alapos áttekintést ad a népszámlálás kérdéskörével kapcsolatban megvitatott szempontokról. Gyimesi Réka a népesség nemzetiségi összetételére összpontosítva folytatja és kiteljesíti Keleti Károlynak az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal igazgatójának történelmi vázlatát, amelyből a címbe emelt, az 1880-as népszámlálást feldolgozó kötet előszavában található idézet származik. Az idő mint az értelmezés keretét kijelölő tényező már a cím olvasása közben érzékelhető. A citátum korántsem a statisztikai eredmények magyar érdekek szerinti befolyásolására utal, ahogy azt a „gyanú hermeneutikájával”, jóval későbbi fejlemények ismeretében hinni lehetne, hanem arra az időszakra,

amikor minden Magyarországon élő honpolgár nemzetiségi hovatartozástól függetlenül egyenjogú tagja volt a politikai nemzetnek. Gyimesi Réka aggályosan ügyel a korabeli viszonyokra, indítékokra, fő törekvése, hogy a felidézett vitákban elhangzott véleményeket saját történeti idejük értelmezési látóhatárán helyezze el.

A nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv már a 19. században sem fedte egymást. Hogy mennyire bizonytalan az anyanyelvre vonatkozó kérdésre érkezett válaszból a nemzetiségre következtetni, azt Széchenyi István és Batthyány Lajos példája bizonyíthatja, akiknek nem a magyar volt az anyanyelvük, mégis magyarnak vallották volna magukat, ha egy népszámláláson erre vonatkozó kérdés is szerepel. Vajon mennyire ismert az a tény, hogy „a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről csak 1879-ben születik törvény. 1880-ban és 1890-ben még a honosság kifejezés szerepel a kérdésben, majd fokozatosan megjelenik az állampolgárság is, előbb mint kiegészítő, 1920-tól mint egyedüli kérdés, a honosság szó ekkor már nem szerepel a számlálólapokon.” A mából visszatekintve tanulságos, hogy a népszámlálásokon feltett kérdések megfogalmazása milyen erősen befolyásolta a végeredményt, s azt az alapvető célt, hogy az állam minél teljesebb és tisztább képet nyerjen az ország népességéről. Jóllehet akad példa arra, hogy az összeírók erősen befolyásolták a nemzetiségre vonatkozó adatokat, amelyet azután szakemberek módosítottak: „Az alulszámlálás a teljes lakosságot érintette 1850-ben, amit az osztrák statisztikusok a népszámlálást követően rögtön megkíséreltek korrigálni, növelve például a magyarok számarányát is.” II. József vetette meg az alapját ennek az intézménynek, aki tisztában volt azzal, hogy a felülről bevezetni kívánt politikai, gazdasági és kulturális reformjainak a sikere érdekében elengedhetetlenül szükséges a teljes magyarországi lakosság összetételének feltérképezése.

Az 1850 és 1941 között végrehajtott tíz népszámlálás mindegyikén kérdezték a felekezeti hovatartozást. Vörös Géza: „...A vallás nem magánügy” *A szabad vallásgyakorlás lehetősége Magyarországon 1920 és 1989 között* című tanulmánya megerősíti a hitélet intézményének társadalompolitikai jelentőségét, s ennyiben kapcsolódik az előző íráshoz. Az idő kérdése már a kutatás időhatárainak kijelölése kapcsán felmerülhet. A szerző a magyar parlament által 1990. január 24-én elfogadott a Lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvényig követi a jogalkotás történetét. Tudvalévó, hogy azóta megváltozott a hatályos jogszabály, a lelkiismeret és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek, vallási közösségek jogállásáról szóló törvény – amelyet 2011. július 12-én fogadott el az Országgyűlés – tizennégy egyházat és vallásfelekezetet ismert el, a jogszabály értelmében a többi vallási közösség egyházzá nyilvánításáról a parlament kétharmados többséggel döntött később.

Vörös Géza tárgyválasztása tudományos szempontból teljes mértékben igazolható, mivel a kutatás időkerete szabadon választható. Időben visszafelé haladva az Osztrák–Magyar Monarchia valláspolitikai törvénykezésében az 1868. évi 53. tc. képviselte azt az alapot, amelyre a későbbi jogszabályok épültek: „A törvény a vallásfelekezetek egyenjogúságáról nem, csak a viszonyosságról rendelkezett, azaz kimondta, hogy azok nem az állam felé, hanem csak az egymás közti viszonyban formálhatnak igényt az azonos bánásmódra. Bizonyos szabályok megtartásával, de szabadon lehetett áttérni más vallásra. A vegyes házasságot

bármelyik fél papja előtt megköthették.” Lényeges változás a 19. század végén következett be: a fokozatosan polgárosodó társadalom egyre inkább elvilágiasodott, az állam pedig jogalkotó tevékenységgel törekedett az egyház befolyásának visszaszorítására. Az 1894/95-ben hozott egyházpolitikai törvények értelmében a születési, házassági anyakönyvezés átkerült a polgári jog hatálya alá. 1895-ben további jogszabályokat fogadtak el a vallási kérdésekkel összefüggésben: a 42. tc. bevett felekezetté minősítette az izraelita vallást, ezzel hétre növelve a Magyarországon törvényesen bevett felekezetek számát. A 43. tc. különbséget tett bevett, illetve törvényesen elismert felekezeti státus között: az előbbieket állami támogatást kaptak, vezetőik tagjai voltak a főrendiháznak. Vörös Géza történelmi áttekintéséből kiderül, hogy a Horthy-korszakban nem történt érdemi változás a vallásszabadság kérdésének jogi szabályozásában, lényegében tovább élt a dualizmus vallásjogi rendszere, a szabad vallásgyakorlás elvét azonban, ha az állam politikai érdekei úgy kívánták, a kisegyházak tagjaival szemben nem tartották be: „a korszakban az igazán kirívó vallási diszkriminációt a zsidóságnak kellett elszenvednie. A német befolyás erősödésével Magyarországon is meghozták a zsidótörvényeket, melyek közül az első, az 1938. évi 15. tc. 4. szakasza még vallási alapon határozta meg, hogy kit tekint zsidónak. A későbbi zsidótörvények már ugyanezt faji alapon tették meg.” Az ország lakosságának felekezeti hovatartozásáról egészen 2000-ig a legutolsó adatokat az 1949-es népszámlálás szolgáltatta. Jog és politikai gyakorlat szétválására a rendszerváltozásig tartó közel félszázad szolgál példaként. Jóllehet az 1949. évi 20. tc. 54. szakaszában rögzítette, hogy „a Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát”, a törvény rendelkezésével szemben ebből a hatalom birtokosai semmit sem tartottak meg. Vörös Géza jelen tanulmányában nem térhetett ki rá, de két korábbi írásában tárgyalta az állambiztonság és az egyházak kapcsolatát. Nem kétséges, hogy a besúgó-i hálózat működtetése hatékony eszköze volt a szabad vallásgyakorlás korlátozásának.

Benda Mihály: *Történelem az esszében és a tudományos diskurzusban. Illyés Gyula Hajszálgökörek című esszéje a történész Benda Kálmán szemével* című írása súlyos elméleti-módszertani kérdéseket vet fel. Mi a különbség a tudományos szöveg és az esszé között? A kétféle beszédmód összehasonlítására a szerző elsősorban a francia szakirodalom alkotó felhasználásával vállalkozik, melyhez a kiindulópontot a Régusse-i magyar betelepülés legendás történetéről szóló esszé adja: „A költő a magyar származású Garamvölgyi Artúr újságíró kutatásainak alapján a franciaországi Provence-ban találkozott a XVI. században arra a vidékre szakadt magyarok utódaival. Garamvölgyi elképzelése szerint a török hódoltság idején egész magyar falvak kerültek a konstantinápolyi rabszolgavásárra. Ezzel egy időben belső háborúk és járványok Provence-ban falvak egész sorát tették néptelenné. A kiürült föld ura a Johannita Szék lett, amely a pusztá Francia vidéket az oszmán rabságból kiváltott magyar keresztényekkel tette újra lakottá. Ezt az elképzelést több történész vitatta a rendelkezésre álló bizonyítékok hiányára hivatkozva.” Nem sokkal a *Hajszálgökörek* megjelenése után Benda Kálmán levelet írt Illyés Gyulának, amelyben több ponton bírálta a költő esszéjét: „magyarázatai nem tudományosabbak azoknál a romantikus és dilettáns elméleteknél, amelyek pusztán hangzás alapján bizonyítják, hogy a magyar és az angol, vagy a japán nyelv rokon. A derék Horvát István vezette le hasonló módszerrel az ókori ismert szavakat

a magyar nyelvből a múlt század elején.” Miben tér el a történelem tudományos elbeszélése, az elbeszélt múlt többi válfajától? A regény tárgyát nem pusztán elképzelt, kitalált valóságok képezhetik, de egykor valóban megtörtént események is. Az elmúlt valóság dokumentumai a forráskritika eszközeivel ellenőrizhetők, de Koselleck szerint ez a művelet legfeljebb azt szabja meg, „hogya mit nem szabad állítani. A lehetséges állításokat azonban nem írja elő.” A történész a forrásokra hivatkozva igazolja szövegének valós voltát, a főszöveg egy másikra támaszkodik, egy dokumentumra, így a hagyományos történeti szöveg „megkettőzött szerkezet”, Michel de Certeau találó kifejezésének értelmében.

Miben tér el a történelem diskurzusának szerveződése és valósággal való viszonya más elbeszélésmódoktól? Roland Barthes erre a kérdésre keresi a választ *L'effet du réel* című írásában. Annyi bizonyos, hogy a történész elbeszélése a valóságra utal, azt próbálja megörökíteni, ami valójában megtörtént, de korántsem magától értetődő, hogyan képes létrehozni az ilyen típusú szöveg a valóság érzékletes látszatát. A jel képes-e közvetlenül magára a jelölt dologra vonatkoztatni, pusztán a jeltárgyat felidézni? Messzire vezető kérdések, s nincs mit csodálkozni azon, hogy a szerző határt szab saját diskurzusának az elemzésre kiválasztott tárgy kidolgozásának igényei szerint. Magam úgy vélem, hogy még a pozitívizmus hitével felvértezett tudós narrációja is alakítja a történelemről szóló diskurzust, mivel mindig beszél valaki a szövegben, szemben – a tanulmányban idézett – Philippe Carrard, illetve Émile Benveniste erre vonatkozó megállapításaival. Csalóka ábránd, hogy az „események magukról beszélnek”, jöllehet a narrátor háttérbe húzódása általában valóban segíti a „referenciális illúzió” felkeltését. Ezzel szemben az esszé elbeszélője erőteljesen jelen van a szövegben, sőt magát a szemlélődve gondolkodó én-t helyezi annak középpontjába. A *Hajszálgökörek* első mondataiban a következő módon jelenik meg az író személye: „Itt állok Régusse magas házak kerítette szűk főterén vasárnap délelőtt, ózonos hegyi levegőben. Tél elején vagyunk, öt-hatszáz méter magasan. A nap mégis májusi meleget ont az azúrtiszta égből.” Ez a fajta személyesség, kitarulkozás, közvetlenség és meghittség minden bizonnyal mehökkentő hatást váltana ki, ha történettudományi szövegben találkozna vele az olvasó. Az esszé nem lép fel személyfőlötti igazságigénnyel. Erről Illyés így vélekedik: „Mind kevésbé érzek műfaj-ellentétet [!], hogy ezeket a nagyon is súlyos dolgokat ilyen véletlen adta, ilyen derűs és könnyed együttesben idézzem föl; s gondoljam legalább önmagamban végig. S igyekezzek végére járni idevágó érzéseinknek is”. Nem meglepő a tanulmány végkövetkeztetése: Illyést a közösségi összetartozás élménye érdekli, erről akar beszélni, és ehhez csak „ürügy a Régusse-i magyarok története.” A legendát legendaként érdemes olvasni – fűzhetnénk hozzá. A történész hivatása azonban továbbra is a történelem lehető leghitelesebb elbeszélése valós dokumentumok felhasználásának segítségével.

A gazdaság-, a jog-, és a történettudomány határterületeit érinti Harsányi Csongor: *Case Review of Responsibility in Hungarian History* című tanulmánya, amely az „egyetemes társadalmi felelősség” (Corporate Social Responsibility, a továbbiakban CSR) kérdését tárgyalja. A CSR az üzleti szótárak meghatározásai szerint a közösségért és a környezetért vállalt felelősséget jelenti gazdasági és ökológiai értelemben egyaránt. Általában a CSR tevékenységek körébe tartozik a természeti környezet, az egyéni szabadságjogok védelme, a gyermekmunka elleni fellépés, a nemek szerinti kirekesztés elutasítása, az alapvető egészségügyi

ellátás biztosítása, az állatok jogainak védelme továbbá sok más egyéb terület. A fogalom jelentése tehát meglehetősen tág határok között mozog. A kutatás 2014-ben vette kezdetét déldunántúli élelmiszergyártó üzemekben, majd a CSR aktivitás intenzitására és tudatosságára irányuló vizsgálatot a szerző kiterjesztette a magyar gazdaságtörténet régebbi korszakaira, hosszabb időszakot átfogó különféle ciklus-elméletek belátásait felhasználva.

A kötet *irodalomtudományi* fejezeteinek jellemző tárgyválasztása, a művek fogadtatástörténete arról tanúskodik, hogy az irodalom időbeli létezőmódja jól megmutatkozik a mértékadónak számító értelmezések, s értékelések változásának folyamatában. Különösen érvényes ez az összefüggés Gyöngyösi István költészetének megítélésére, mely jelentős módosuláson ment keresztül: „műveinek kortárs, majd 18. századi töretlen népszerűsége után a 19. századi recepciót Kazinczy Ferenc elmarasztaló ítélete” határozta meg. Pálffy Eszter: *Egy kiadás távlatai. A Gyöngyösi-recepció sajátosságairól* című tanulmánya az eddigi hatás- és befogadtatástörténeti megközelítésekhez képest kezdeményező módon „azt vizsgálja, hogy a szövegek hagyományozódása és az egyes kiadások egyedi jellemzői miként formálják a kánon-t.” Az elemzés meggyőzően igazolja a feladatválasztás és a kiinduló feltevés érvényét, mely így hangzik: „Gyöngyösi költészetéről csak úgy kaphatunk pontos képet, ha a szövegeket nemcsak retorikai-poétikai kontextusukba helyezzük vissza, hanem az egyes művek kiadástörténetét is nyomon követjük. A recepciót a szöveghagyományozódás felől vizsgálom, azt állítva, hogy az egyes szövegváltozatok és az azokról alkotott vélemények sem értelmezhetők saját koruk kontextusa nélkül. Ennek bizonyítására dolgozatomban a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* 1702-es kiadását járja körül.”

Az értelmezés időbeli távlatának változása, az irodalomszemlélet átalakulása jól nyomon követhető a kiadástörténet, s a szöveghagyományozódás folyamatának feltárásával. Miért az idegen kéz által „megjobbított” 1702-es kolozsvári, s nem az 1664-es első kiadás – kézirat híján – hitelesnek számító szövege válik meghatározóvá egészen a 20. századig a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* szövegének kanonizációja során? Az átalakítás jelentős mértékű, számos strófa kimarad, más, az eredetiben nem szereplő strófák viszont helyet kapnak a szövegben, a versszakok is változnak, retorikai alakzatok kihagyásával egyszerűsödnek. Fogas kérdés, hogy a mű hatástörténetében a szöveggondozó, a kiadó, s az olvasó milyen értékelő norma, műfaji elvárás, szövegtapasztalat, irodalomfelfogás, szerző-képzet, poétikai minta, s ízlés alapján formált ítéletet a Gyöngyösi nevéhez kötődő népszerű alkotásról. Talán nem érdektelen, ha emlékeztetem magunkat arra, hogy elmaradt hatást nem lehet utólag pótolni: ezt Márai példája bizonyítja. Gyöngyösi műve pedig azt igazolja, hogy megtörtént, bekövetkezett hatást sem lehet utólag kitörölni az emlékezetből, a filológia legalábbis erre aligha képes. A „rontott” szövegek számos kiadása alakította a Gyöngyösi-ről kialakult képet századokon át, ezért Badics Ferenc akadémiai kritikai kiadása 1909-ben a tudományosan megalapozott szövegkritika szempontjából valóban fordulatot jelent, de a „hiteles, eredeti” szöveg önmagában nem képes elegendő ösztönzést adni a mű újraértékeléséhez. Egészen a 18. század végéig a szövegek népszerűsége határozta meg a kiadáspolitikát, s az akkori irodalomértés látóhatárán nem jelent meg a szerzőség tisztázásának, az „eredeti” szöveg rekonstrukciójának igénye. Az 1702-es szövegváltozat nem számított hamisítványnak. A tanulmány számos eredménye közül érdemes kiemelni, hogy Pálffy Eszter

fényt derít a „megjobbító” Tétsi N. Zakariás személyére, aki a Gyöngyösi-szakirodalomban eddig referencia nélkül megjelenő név volt.

Dohi Zsuzsánna vállalkozásának szinte minden lényeges elemét megjeleníti tanulmányának címében: *Időben születő sorozatkompozíció az emberi „béke” öt dimenziójában. Pápai Páriz Ferenc Pax-sorozata*. Dohi Zsuzsánna megítélése szerint az összefüggő, láncolatot alkotó, nagyobb egységbe szervezett mű gondolata írás közben, az egymást követő kötetek megjelenése során, idővel bontakozott ki Pápai szerzői tekintete előtt. Nem előzetes terv alapján születtek tehát a később sorozatba rendeződő írások a békéről, hanem a születőben, keletkezésben lévő alkotás eszményének korai megvalósulásai ismerhetők fel bennük. E belátáshoz elsősorban Pápai értekezés számba menő ajánlásainak a rendkívül alapos, beható, szövegközpontú elemzései során jutott el a tanulmányíró. Az ajánlás a mecénásnak szólt. Az időbeli távolság, mely a jelenkort a történelmi múlttól elválasztja, érzékelhetővé válik az adományozók, a kiadókat támogatók érdekltségének, értékrendjének, igény szintjének bemutatásában: „legtöbb esetben a mecénások tudatosan választottak maguknak kiadandó szöveget, illetve a műveltség terjesztésén túl személyes érdekek miatt, tudatos imázs-alakító céllal”. 1680–1776 között a Pax-sorozatnak 18 kötete jelent meg, s ez a korabeli viszonyok között igazi sikertörténetnek számít, ami köszönhető az olvasót megszólítani képes tematikának, a sorozatszerű megjelenésnek, a vallomások jellegnek, valamint a kegyesség és a tudományosság összekapcsolódásának. Pápai tekintettel volt az olvasóra, tudatosan szerkesztette sorozatát, s megtalálta az egyensúlyt az „igaz filozófia” és a személyes vallásosság kifejezése között.

Szabó P. Katalin: *Vérivás és kereszténység. Történelem és felvilágosodás magyar szépirodalmi összefüggései* című írása a tudományosság mai fogalmának előtörténetére tekint vissza, a felvilágosodás korában bekövetkező szemléletváltásra, a modern forráskritika megjelenésére a történetírásban, amelynek köszönhetően a hazai történelmi diskurzus is átalakul az európai fejleményeket, eredményeket és mintákat követve. Ebben az időszakban episztemológiai szempontból a szépirodalom és a tudományos beszédmód nem vált el élesen egymástól, sőt átjárás volt a két terület között, a közös archeológiai érdeklődésnek köszönhetően. Az elmúlt valóság újraélése, letűnt korok feltámasztása az irodalom és a történetírás jellemző törekvése ebben az időszakban: „a nemzeti mozgalmak szellemiségét követő szépirodalmi szövegek történeti tárgyat választottak témául. Éppen úgy szolgálták a nemzeti ügyet, mint a történeti munkák. Ahogyan Niederhauser Emil megfogalmazta, a szépírók tárgyi ismereteiket a korszak történeti munkáiból merítették, utóbbi koncepcióját adták tovább.” Niederhauser Emil – többek között lefegyverző idegen nyelvtudásának köszönhetően – eredeti források alapján részletes és átfogó képet adott a térség nemzeti megújulási mozgalmairól, összehasonlító távlatot érvényesítve. „Emil bácsi” – ahogy hajdan felsőbb éves egyetemistaként szólíhattuk – mindent tudott a „kis népek” értelmiségi fiairól, s kimutatta, hogy a felemelkedő nemzetek történetírói jellemzően a papság soraiból kerültek ki, munkásságuk pedig összekapcsolódott a nemzeti szellem megerősödésének folyamatával. Szabó P. Katalin kiváló érzékkel választja kiindulópontként Niederhauser Emil kutatási eredményeit saját, eredeti vizsgálódásához, a 18. századi magyar történeti munkák és a szépirodalmi

szövegek közötti összefüggések feltárásához. A vérszerződés gondolatának kísértését követi nyomon, a szkíta hagyomány történeti munkákban megtalálható interpretációit tekintve át, s kapcsolja össze a nemzeti megújulás eszmevilágában betöltött legitimációs szerepével, érzékeltetve a honfoglalás, a pogány vérivás keresztény értelmezésének a feszültségét, amelyek kísérték, de végső soron ösztönözték a zavarba ejtő hagyomány elsajátítását a nemzet képzetének megalkotása során.

A modern magyar irodalom és a társzművészetek című fejezet erős nyitány után időrendben halad tovább a téma igen változatos megközelítéseivel gazdagítva a kötet anyagát. Nagy Beáta: *Az önkívület időtapasztalata – A kizökkent idő*. Cholnoky László: *Bertalan éjszakája* című szövegközpontú elemzése az 1916-ban írt kisregény cselekményét indító mondat leleményes olvasásával kijelöli az értelmezés terét, s irányt szab a gondolatmenetnek: „A végzetes éjszakát két nappal megelőzően Miroár Jakab így szólt gazdájához». A kezdő mondat négy időbeliségre utaló kifejezésből áll: a *vég*, az *éjszaka* és a *nap* főnevek, valamint a *megelőző* ige egymásutánja sajátos időtapasztalatot épít fel. A történetindítás módja arra mutat rá, hogy a prózanyelv hogyan képes egy mondatba sűríteni a narráció eltérő időszerkezeti megoldásait úgy, hogy az a három alapvető (grammatikailag jelölhető) időkategóriánkat is egyszerre tematizálja ... miközben az egész elbeszélést úgy indítja el, hogy az nyilvánvalóan a főszereplő halála felé mutasson, s hogy nyíltan a vég felől határozza meg a kezdetet.” Ezt az előzetes összefoglalást később részleteiben kibontja az értelmezés, amely képes a narrato-poétika fogalomkészletével megragadni olyan nyelvileg nehezen megközelíthető, s megjeleníthető tudatállapotokat, mint az „önkívület”, s a kizökkent idő tapasztalata. Nagy Beáta árnyaltan bemutatja, hogy egy meg nem írt, de Bertalan tévképzetében megfogalmazott levél a narratív diszkurzus felépítése során hogyan válik az önkívületi állapotban leledző szereplő belső beszédének regénynyelvi megjelenítésévé, közvetítőjévé. Talán nem teljesen alaptalan azt feltételeznem, hogy Cholnoky László kisregényének vég felől megalkotott történet szerkezete és utalásrendszere akár Krúdy Gyula: *Utolsó szívar az arabs szürkénél* (1927) című remekének időkezelésével is párhuzamba állítható, amennyiben a halálra szánt hős életének bemutatása mindkét műben az eljövendő halált vetíti előre.

Németh G. Bélának az időszembesítőnek nevezett versről szóló nagyhatású tanulmánya felbukkan Kapus Erika: *Idősíkok és átjárók Czóbel Minka műveiben* című dolgozatában. A szakirodalmi tájékozódás irányváltozását azonban jelzi, hogy a fent említett értelmezés az idő poétikai megközelítésének leggyakrabban hivatkozott munkái között már nem lelhető fel. A személyiség egységébe vetett bizalom meggyengülése a századfordulón együtt jár az előrehaladó, hármas tagolású, folyamatos idő képzetének felbomlásával. Kapus Erika az idősíkok közötti átlépés jellemző alakzatait vizsgálja a költőnő verseiben, a múlt, a jelen és a jövő egymásba játszását. A tanulmányíró érdeme, hogy ráirányítja a figyelmet Bergson időfelfogásának Czóbel költészetére gyakorolt hatására. Tudvalévő, hogy Bergson Európa-szerte nagy hatást keltő művei Czóbel köteteivel egy időben jelentek meg. Bergson időről szóló elgondolása széles körben ismert volt a korban. Nincs valójában adat arra vonatkozóan, hogy Czóbel mit olvasott a filozófustól, de a költőnő időszemléletének a hasonlósága a hiányzó filológiai tények ellenére is feltételezhető. Annyi bizonyos,

hogy Czóbel meglehetősen jártas volt a kortárs francia irodalomban, képzőművészetben, hiszen az Új Idők megbízásából rendszeresen látogatta a párizsi kiállításokat, hogy azokról a magyar olvasóknak beszámoljon. A tanulmányíró kiinduló feltevését, mely szerint Czóbel versei az időt nem valahová tartó folyamatként, de tartamként értelmezik, szövegelemzések sorával bizonyítja.

Szarvas Melinda: *Kisebbségi időszámítás előtt, többségi időszámítás szerint. A 19. és a 20. század közti távolság újraértelmezése a regionális és a kisebbségi irodalomtörténetek felől* című dolgozata élesen veti föl a kérdést, mennyire időtálló a határon túli, kisebbségi magyar nyelvű irodalmak történetének fogalomrendszere, mit jelent pontosan a „kisebbségi”, a „regionális” és a „többségi” megkülönböztetés. Vajon melyik megnevezés helyesebb: az egyes számú („határon túli magyar nyelvű irodalom”) vagy a többes számú („határon túli magyar nyelvű irodalmak”)? Szarvas Melinda nagy gondot fordít saját kifejezőkészségének ellenőrzésére. Célkitűzését így határozza meg: „Jelen dolgozatban a magyar vajdasági irodalmi kultúrának a megszületéséről lesz szó, az eddig született teóriák közelebbi vizsgálatáról.” Korántsem véletlen, hanem tudatos választás eredménye „a magyar vajdasági irodalmi kultúra” megnevezés használata. Szarvas Melinda részben alapkutatásra vállalkozva a magyar vajdasági irodalom kezdeteire tekint vissza: „Ezekben az első időkben az öndefiníció egy sajátos és összetett viszonyrendszerben való elhelyezkedést tükrözött: beletartozni, ugyanakkor függetlenedni is mind a nyelvi azonos magyar, mind a többségi kulturális közegtől. Mindezt úgy, hogy az *önállóság* az önkép alapvetően meghatározó eleme volt kezdettől fogva.” Az országrész elcsatolása előtti időszakot 1920 után az intézményrendszer újjászervezői nem vették a maga jelentőségének megfelelően számításba, s így kialakult hallgatólagos tudásként a vajdasági magyar irodalomról, hogy „hagyománynélküli”, sőt éppen e tulajdonsága révén különböztethető meg. A vajdasági irodalom nagyhatású megszervezője, Szenteleky Kornél sokféleképpen megfogalmazott állítása szerint „a Vajdaságnak sohasem volt poétája, sohasem volt sajátos irodalma”, mert ezen a tájon „nem volt szellemi szükséglet, nem volt érdeklődés, nem volt közönség, amely életre hívta volna az irodalmat. Ez a föld mindig a materiális jólét földje volt [...]” ... „ahol pedig nincs lelki szenvedés, ott nem lehet művészi alkotás sem”. Szarvas Melinda mai távlatból „heroikus önsajnálathat” tekinti Szenteleky tragikus önszemléletét: „fontosnak érzem kiemelni a Szenteleky által említett *szenvedésnek* a fontosságát, mely az idézett esszében bármennyire is naiv, az irodalmi alkotáshoz szükséges hozzávalónak tűnik, a benne rejlő *heroizáló önsajnálathat* a magyar vajdasági irodalom (első) önmeghatározásainak egyik alapvető kiindulópontja, mely meglátásom szerint a már a húszas években legendává növesztett *hagyománytalanság* gondolatában is jelen van.” Nem kétséges, hogy a „magyar vajdasági irodalom” mibenlétének megragadása az értelmező önazonosságának függvénye, ezért véleményem szerint a történetész számára alapvető fontosságú, hogy tekintettel legyen lélektani és érzelmi tényezőkre is az irodalom önmeghatározási kísérleteinek vizsgálata során. A hagyománytalanság gondolatát igyekezett ellensúlyozni Bori Imre, aki az összes, a földrajzi térségben fellelhető magyar nyelvű írásos emléket a vajdasági irodalom előzményeként tárgyalta irodalomtörténetében. Annyi bizonyosnak látszik a novellairodalom alapján, hogy a századfordulón „a térség regionális irodalma létező jelenség volt.”

Szarvas Melinda az előtörténetre visszatekintve vonhatja le azt a következtetést, mely szerint „a magyar nyelvű vajdasági irodalom első műveit vizsgálva jelentősen csökkenni látszik a távolság a 19. század vége és a 20. század eleje között, mely korszakhatár pedig a magyarországi irodalom felfogásban meglehetősen élesnek bizonyul.” A kötet másik ide kapcsolódó írása „vajdasági magyar irodalomról” beszél: ebből is látszik, hogy a határon túli magyar irodalmak elnevezéséről megoszlanak a vélemények.

Crnkovity Gábor: *Az idő mint szervező erő a vajdasági magyar novellákban* című tanulmánya többféle értelemben használja az idő fogalmát, mely az elemzés két kitüntetett távlatából lehet a történetek egyik mozgatórugója, s jelentheti a történeti időt. A szerző nagyon határozottan foglal állást a vajdasági magyar irodalom önállósága mellett: arra figyelmeztet, közelebbi példa említése nélkül, hogy egészen napjainkig „folyamatosan jelentek és jelennek meg kísérletek a határon kívül rekedt magyarság kultúrájának a többségi nemzet kultúrájába való erőszakos és tudatos integrációjára.” Az önazonosság megőrzése, átformálódása vagy elvesztése a magyar emberek egyik jelentős egzisztenciális kérdésévé vált abban a térségben, ahol a Monarchia felbomlása után megváltozott a népesség nemzetiségi összetétele, s a politikai hatalomváltások következtében ismételten átrendeződött. A tanulmány Lovas Ildikó, Herceg János, Juhász Erzsébet, Balázs Attila, Tolnai Ottó, Majoros Sándor, Mirnics Gyula novelláiból merít példákat olyan időhöz köthető történelmi jelenségek metaforikus kifejezésére, mint a kitelepítés, amelyet az utazás toposza idéz fel, vagy a vihar, mely szó szerint időjárás-változást jelent, átvitt értelemben pedig a történelem viharára utal az elemzett novellákban. Jóval figyelemre méltóbb jelenség ezeknél a meglehetősen szokványos allegóriáknál a Monarchia-sztereotípiák továbbírása. Crnkovity Gábor érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmet: „Több kortárs novellaíró művében megjelenik a jugonosztalgia, ahogy a Monarchia szétbomlása után megjelent a Monarchia utáni nosztalgia.” A képzelet világában tett utazásokban a letűnt történelmi korok, a Monarchia, és az egységes Jugoszlávia iránti vágyakozás fejeződik ki, ezért állíthatja a tanulmányíró, hogy „a vajdasági magyar novellákban az idő szervezőerőként jelenik meg.”

Németh Ákos: *„A dómot mi építettük, évszázadokon át... magyarok, németek és szlovákok” – A közép-európai városi tér emlékezete a két háború közötti magyar irodalomban* című írása a „városos Magyarország” alternatív történetiségét követi nyomon többféle forrás felhasználásával, a szépirodalomból Kassa példáját kiemelve. Ady Endre 1911-es lelkesült cikkével indít, amely fenntartás nélkül az ország egyre erősödő urbanizálódásában látta a magyar társadalom fejlődésének útját: „Ma Magyarország: a városok, a készek és a leendő, ők a kultúra, ők a magyarság, sőt a nemzetiségi kérdést is csak ők jogosultak és nobilisak megoldani. A városos Magyarország, talán utolsó lehetősége és kerete egy lehető Magyarországnak, ébredjen, eszméljen egy kicsit”

A történelem felemás módon felelt meg a költő óhajának, Magyarország polgári átalakításának műve befejezetlen maradt. További nehézséget jelentett, hogy a város aprólékos életrajza, történetének látószöge nem illeszkedhetett hiánytalanul a nagyobb léptékű nemzeti történelemhez: „A városi múlt által hordozott történelmi tapasztalatok nemzeti történelem medrébe való telerelése ... bizonyos szempontból a magyar etnikumú paraszti közösség

kulturális integrációjánál is nagyobb kihívást jelentett a korban.” A korszak szellemi erőinek megosztottsága is részben felelős azért, hogy nem alakult ki egységes történelmi tudat: az egyik véletlet a városok polgári társadalmának eszményítése, a másikat a falvak paraszti közösségének a felmagasztalása képviselte. Helytállóan állapítja meg a tanulmányíró, hogy „Ady század eleji várakozásával szemben ... a különböző nyelvi-etnikai közösségek együttélésére, ezáltal az értékrendek pluralitására példát adó magyarországi városi múlt ... a magyar politikai kultúra paradigmatiszta modelljévé nem tudott válni.”

A történelmi emlékezet folytonosságában törést jelentett az első világháború, a proletárdiktatúra, az azt követő megtorlás, majd a lassú konszolidáció zavaros évtizede. A szinte folyamatosan egymást követő rendszerváltozások légkörében felnőtt magyar írónemzedék számos képviselőjének – a többi között Márai Sándor, Szerb Antal, Halász Gábor, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Szentkuthy Miklós – munkásságában meghatározó tapasztalatként jelenik meg a romboló idő, s a vele szembeszegülő emlékezet küzdelme. Nem véletlen, hogy Márai az időbeliségben ismeri fel a két háború közötti időszak szellemének lényegét: „A mi korunk gondolkozását, végzetét éppen az idő fogalmának mint mindent meghatározó és magába rántó komponensnek megjelenése jellemzi. [...] Az idő a mi igazi végzetünk, az időben élünk, gondolkozunk, az idő végzetéből iparkodunk valamilyen metafizikai magaslatra felkapaszkodni – a zuhanás a kopernikuszi, a keresztény világból a csaknem anarchikus időtérfogatba túlságosan elemi, s egyelőre még nincs sehol szirt, sem korlát, amiben a zuhanó ember megkapaszkodhatna.”

Jéga-Szabó Krisztina: „*Csak a kezdet és nincs vég*” – *A történelmi idő konstrukciója* Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* című regényében című tanulmánya az író női élettrajzi személyiségében látja megtestesülni a „modernitás nosztalgikus nőképét” a fogalom Rita Felski adta értelmében. E szerint „az elidegenedés tapasztalata hozta létre a nőiségnek azt a nosztalgikus konstrukcióját, amely a nőt a történelmi időn kívülre, a természetbe helyezi, és ezzel ... a harmónia, összhang, teljesség képzeletéhez köti.” A kortársak, barátok visszaemlékezéseiben Lesznai Annának mint alkotó nőnek a felmagasztalása valóban efféle gondolkodásmódnak a jegyében történt. Az időértelmezés távlatából a tanulmányíró kérdése arra irányul, milyen szerepet játszik a főműnek számító nagyregény női szerepeinek megalkotásában a megélt történelem tapasztalata? A női irodalomról szóló kritikában használatos műértelmező szempontok érvényesítése mellett a történelmi látószög felvétele kétszeresen is indokolt, mivel a regény a 19. század második felétől jó két emberöltőnyi időszakot fog át, s olyan meghatározó jelentőségű eseményeket örökít meg, mint az első világháború, az őszirózsás forradalom és a földosztás, vagy a családi birtok Trianont követő elcsatolása. A szereplők között megtalálhatók a századelő irodalmi-művészeti életének olyan jelentős alakjai, mint Ady Endre, Balázs Béla, Kaffka Margit, Andrássy Gyula és Jászi Oszkár. Jéga-Szabó Krisztina értelmezése szerint a regény középpontját alkotó kert Lesznai „mint a lineáris időn kívülit, az örökléthez tartozó dimenziót metaforizálja, amelyben az egymással való találkozás létrejöhetnek, és az én zártsága feloldódik.”

Molnár Eszter: „*A pokol zöld hálóiban keringve*”. *Apokaliptikus szimbolizmus* Pásztor Béla első világháborús költészetében című írása a „méltsáttalanszerű elfeledett költő” örökségének mai jelentőségét

mérlegeli. Pásztor Béla nevét javarészt a nagylelkű barátnak, Weöres Sándornak köszönhetően tartotta meg az irodalmi emlékezet. Az élő klasszikus nagyra értékelte az irodalmi köztudatban szinte ismeretlen alkotótárs művészetét, s azzal az önzetlen gesztusával is igyekezett támogatni műveinek megőrzését, hogy amikor a Kossuth-díjat megkapta, Pásztor Béla-díjnak keresztelve osztotta szét a tehetséges fiatal íróitársai között. E nemes cselekedettel bizonyára a kortársak figyelmét kívánta felhívni az elfeledett költőre: „Abban a költő-nemzedékben, melyhez mindketten tartozunk, Pásztor Béla volt valamennyiünk közt a legszövevényesebb képzeletű; zsúfolt és szeszélyes motívumok halmozója. Lénye szinte nem is e világból való volt, mintha egy jámbor földalatti szellem, a gyökerek és elásott kincsek manója tévedésből embernek született volna.” A Szép Szó köréhez tartozó lírikusnak életében egyetlen kötete jelent meg, *Méregkóstolók* címmel 1939-ben a Vajda János Társaság kiadásában. Molnár Eszter szinte teljes áttekintést ad az életmű fogadtatástörténetéről, s ahhoz az értékeléshez csatlakozik, mely szerint az egymással kapcsolatot tartó szóképek összetettsége, s különleges láttató ereje a Pásztor-életmű legjellemzőbb vonása. Példaként a *Furcsa, régi kúria* című vers említhető: „E furcsa, régi kúrián / Él ráncos, vénhedt nagyanyám. [...] Kuvik a háznak padmalyán / S a kövek közt holt nagyapám. [...] A húsa vályog, csontja mész, / Szakálla átütő penész. / S e házra meredten vigyáz, / Mint befalazott ór – gyász.” Molnár Eszter kezdeményezi Pásztor költészetének beillesztését az apokalipszis ábrázolásának hagyományába. Összegző megállapítása szerint „Pásztor valamennyi versének visszatérő eleme a rettegés, az elhagyatottság, hazátlanság, a halott vagy megsemmisült emberek, tárgyak, állatok iránti gyász.” Molnár Eszter a kutatás folytatásaként a Weöressel közösen írt *Holdaskönyv* társszerzőségének tárgyalását ígéri, melyben a szerepek megoszlását illetően vélhetőleg abból a jelen tanulmányában megfogalmazott feltevéséből fog kiindulni, mely szerint „a motívumvilág, a képek és a kompozíció is ... mintha ... Pásztor oldalára bilentené a képzeletbeli mérleg nyelvét.”

Maya J. Lo Bello: *Observation as Action – The Holocaust Journal of Miksa Fenyő* című írása sikeresen ötvözi az értelmezés személyességét a szakszerűséggel, ezért a kötet egyik emlékezetes írásának ígérkezik. Az Egyesült Államokban élő szerző, aki immár doktori konferenciáinkon rendszeres előadónak számít, előjáróban elmeséli, hogy a holokausz irodalmával első találkozása gyermekkorában Anna Frank naplója volt. A szívszorító történet szereplője alig volt valamivel idősebb nála, s elbeszélése olyan személyes, megrázó és hiteles volt, hogy nem is tehetett mást, mint elfogadta az előadottak valóságosságát. Teltek múltak az évek, amikor felfedezte, hogy az általa olvasott kiadás rövidített, továbbá bizonyos neveket a személyiségi jog védelme érdekében megváltoztattak benne, s még a címe is eltér az eredetitől. Mivel ezek az utóbb megismert körülmények nem változtatták meg a napló rá gyakorolt mély hatását, kénytelen volt elgondolkodni a műfaj természetéről, arról, hogyan tesz tanúságot a napló a történelmi eseményekről. Maya J. Lo Bello metszően éles kérdéseket fogalmaz meg Fenyő Miksa holokauszról szóló naplójának olvasásával kapcsolatban: Képes-e a tanúságtévő napló olvasója a mű irodalmi értékeinek mérlegelésére? Hogyan tudjuk megközelíteni a holokauszról szóló naplót, ha olyan műről van szó, mely kitalált elemeket is tartalmaz, aláásva ezzel a szöveg valóságosságát? Milyen szerepet játszik a szerző személyisége a holokausz hiteles ábrázolásának tekintetében? Maya J. Lo Bello a fenti kér-

désekre keresi a választ Miksa Fenyő: *A Country Adrift* (Az elsodort ország) című holokauszt naplóját olvasva. Fenyő naplóját először a Révai Könyvkiadó adta ki 1946-ban, másodszor a Magvető 1986-ban. Jóllehet az utóbbi az első változatlan kiadásának tünteti fel magát, valójában a Kádár-rendszer politikai követelményeinek megfelelően megcsonkítva, az eredeti szövegnek közel a felét kimetszve jelent meg. Ebből is látszik, hogy mennyivel könnyebben sebezhető a napló a szépirodalmi műnél, hiszen egy vagy akár több nap feljegyzései szinte észrevétlenül eltüntethetők belőle. A művet harmadszor 2013-ban adta ki a Park Publishers, a Révai féle első szövegváltozat alapján, lábjegyzetekkel, tárgyi magyarázatokkal, névmutatóval ellátva. A mű kézírata nem maradt fenn.

Maya J. Lo Bello elemzése sok szempontból mutatja be, hogy Fenyő tanúságtevő naplójának írásmódja és látószöge különlegesen egyedi. A *A Country Adrift* (Az elsodort ország) abban különbözik a hasonló tematikájú művektől, hogy a szerző tudatosan helyezi el művét a személyes és a közösségi emlékezet, a nagy történelmi elbeszélés és az események pusztá elmondása közötti zavarba ejtő határterületen. Képes fesztelenül beszélni hétköznapi jelenségekről, miközben azt is érzékelteti, hogy feljegyzései szörnyű kornak állítanak emléket.

Bizonyára másként érti a Kádár-kor irodalom politikáját az a kutató, aki a rendszerváltozás körüli években született, s megint másként, aki személyes tapasztalatokkal is rendelkezik erről a történelmi időszakról. Ami elmúlt, az legalább két nemzedéken át továbbél a tanúk kommunikatív emlékezetében, de amint majd e kötetben később látni fogjuk, Esterháznak a korszak végnapjaiban játszódó regénye olvasatában, korántsem magától értetődő, hogy a befejezettnek hitt múlt egyáltalán elbeszélhető-e a jelenkor távlatából összefüggő történet formájában. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után kiépülő parancsuralmi rendszer kezdetén két jelképértékű antológia jelent meg, amelyeknek a méltányos megértésére, s tárgyyszerű újraértékelésre vállalkozik Pál Sándor Attila: *Nemzedéki antológiák a Kádár-kor hajnalán – A 15 fiatal költő 105 verse és A Tűz-tánc példája*. Mindjárt az elején érdemes leszögezni: *hatástörténeti* szempontból egyik lírai gyűjtemény sem nevezhető élő poétikai hagyománynak, mivel a kortárs irodalomban nem kapcsolódik hozzájuk egyetlen beszédmód sem, de esztétikai jelenlétük a magyar líra alakulástörténetében sem érzékelhető. Az 1945 utáni irodalom hatástörténeti szempontú, szövegek tervezhetetlen párbeszédére alapozott megközelítése az élő irodalomtól kaphatna ösztönzést, de úgy látszik, a figyelem nem oda-, inkább elfordul e két nemzedéki antológiától.

Pál Sándor Attila tárgyválasztása mindazonáltal teljes mértékben indokolt, az újraértelmezésre kiválasztott nemzedéki antológiák nem hagyhatók figyelmen kívül, mivel sötét történeti idők emlékezetét hordozzák: „előbbi több, később jelentős életművet létrehozó alkotó első bemutatkozása, míg utóbbi egy letűnt kor dokumentuma, mely feledésre ítéltett, ugyanakkor megkerülhetetlen tényező a korszak irodalmának megértéséhez.” A kutatási eredmény előzetes összefoglalását a tanulmány a későbbiekben tovább árnyalja. A *15 fiatal költő 105 verse* szerzői között valóban megtalálható Csoóri Sándor, Fodor András, Garai Gábor, Kalász Márton, Szécsi Margit, Takács Imre és Tornai József, de ők már bemutatkoztak korábban, illetve kötetel, kötetekkel is rendelkeztek, vagy könyvük megjelenés előtt állt. Csak részben vonatkoztatható tehát rájuk az egyébként teljesen helytálló értelmezés:

„Az ekkor induló szerzők esetében tehát ezen publikációk szinte kivétel nélkül jelentős és fontos pontok a pályakezdés tekintetében, sok esetben később is meghatározó tájékoztató pontok tudnak lenni, a kritika számon tartja, mely antológiában lépett színre először az adott szerző.” A szerkesztő bevezetője, s a szerzőkről írt, általa jegyzett névjegyek a kor elvárásainak megfelelő politikai jelszavakkal kevésbé terheltek, mint a *Tűztánc* antológia. E viszonyítás értékeléséhez azonban ne feledkezzen meg az olvasó arról, hogy a *Tűztánc* a „korabeli politikai szóhasználatból élve: dogmatikus-szektás” versgyűjtemény. A szerző jól tájékozódik a korszakban, behatóan ismeri az ideológiai szakzsargont. A szerzők legyenek bár politikailag visszafogottak, a szocialista rendszer mellett erősen elkötelezettek, vagy egyenesen az ellenforradalmárokkal szembeszálló munkásörtség dalnokai, egytől egyig „rendszerhű értékpártiak”. Pál Sándor Attila elfogulatlan újraolvasásra vállalkozik, de érthető módon maga sem tudja elkerülni, hogy esetenként ironikusan és olykor meglehetősen malíciával közelítsen tárgyához.

A kötet időrendjét megbontva érdemes előrevenni Kovács Natália tanulmányát – *Töredék és szaxofonszólo. Időproblémák Esterházy Péter Hrabal könyve című kisregényében* –, mivel az elbeszélte történet ideje kapcsolódik a Kádár-kor emlékezetéhez. A szerző az idő kérdését állította elemzésének középpontjába, s ez a választása gyümölcsözőnek bizonyult, hiszen a regényben az idő több szinten és formában válik értelmezővé: először is, a mű egyidős a politikai rendszerváltozással, másodsor az elbeszélés az élő, időben lezáratlan történelemhez viszonyul, harmadszor pedig a mű felépítése a fuga zenei műformájának egyik alfajára emlékeztet, amelyben három időbeli folyamatban kibontakozó téma ismerhető fel.

A mű viszonylag szerény és meglehetősen vegyes fogadtatása a korábbi művek megerősítő értékeléseihez képest Kovács Natália szerint maga is korszakfordulónak számít, hiszen először tartalmazott esztétikai bírálatot, sőt elmarasztalást is. Talán annyit fűznék ehhez hozzá, hogy akad azért kivétel, hiszen már a *Bevezetés a szépirodalomba* kapcsán is megfogalmazódtak fenntartások a nem hivatalos ideológia képviselőinek a részéről, nem is említve itt a korábbi művek „súlytalan játékoságát” a realizmus nevében elutasító bírálatokat, vagy az „alanyban és állítmányban” gondolkodó író hitvallását övező felzúdulást. Jellemző, hogy az ellenlábás kritika a *Fuhasokat* azért méltányolta tragikus történelemszemléletéért, mivel a szöveget a szovjet megszállás allegorikus történeteként olvasta.

Ami a *Hrabal könyve* című kisregény történelmi időhöz kötöttségét illeti, Esterházyt az elbeszélhetőség kérdése a kezdetektől foglalkoztatta. Elég csak fikatív Duna menti útirajzára, a *Hahn-hahn grófnő pillantására* emlékeztetni, melyben nyelvjátékok egymást zavaró kölcsönhatása érzékelteti korunk emlékezetének a megoszlását. Az író azzal a nehézséggel néz szembe, képes-e áthatolni az emlékezet széthangzó nyelvi közegein. A jelképes folyó mellett élő népek békés együttéléséről szőtt ismert elképzelések idézetfoszlányainak, a Duna irodalmi előfordulásainak, Ady és József Attila rontott verseinek a hangzavara emlékeztet arra, ahogy az Úr megszólaltatja a szaxofont. Kovács Natália lényegre törő megfogalmazásában: „Isten fals zenéje talán az a fuga, amelyben a közösség – kimondott és elhallgatott – fragmentumokban élő történetének elbeszélhetetlensége teljesedik ki.” Kovács Natália árnyaltan, szemléletes szövegrészletekhez közel hajolva fejti ki az Isten–író és a zenélés–írás párhuzamát, az elbeszélésre tett kísérlet kudarcaként értelmezve a mű végkicsengését.

A fordítás mint értelmezés korhoz kötöttsége, a fordítás elveinek változása, a műfordítások utóélete, a forrás- és a célszöveg közötti történeti, nyelvi és kulturális távolság megtartása, csökkentése vagy áthidalása egytől-egyig az idő értelmezésével szorosan összefüggő kérdések, ezért is szerencsés Domokos Gyöngyi: *Horatii nostri, avagy időhorizontok a magyar horatiusi olvasatokban* című tanulmányának tárgyválasztása. Az írásmű felépítése alaposan átgondolt, világos és egyértelmű az alkalmazott elméleti keret felvázolása és az értelmező fogalmak meghatározása.

Domokos Gyöngyi elsőként rövid betekintést nyújt a hermeneutikai indítású fordítás-elmélet alapjaiba. Hangsúlyozza, hogy ebből a távlatból a fordítás, értelmezés, amelynek a szerkezete párbeszédre emlékeztet: voltaképpen a hatástörténeti folyamatban teremődik meg a forrásszöveg (source text) és a célszöveg (target text) között. A dialógus „az „idegenben felismert saját” és a „sajátban felismert idegen” összjátéka révén valósul meg a nyelv mindent körülölelő közegében. Domokos Gyöngyi a fordítás funkcióját kulturális transzformációként értelmezi a következő lépésben, majd nagy vonalakban felvázolja – Polgár Anikó nyomán – ennek a korszaknak négy egymástól eltérő fordítói paradigmáját, amelyeket a latin műfordítás történetének a hatástörténet keretein belül végzett vizsgálatai során különböztetett meg (wilamowitzi, nyugatos, „filológus” és intertextuális paradigma). A következőkben Horatius Carm. I. 9. első két strófájának fordítástörténeti vizsgálatára vállalkozik hermeneutikai megközelítésben. A *wilamowitzi* paradigmát „a pretextus nemzeti olvasata” határozza meg, mely az idegenség felszámolását, és a forrásszöveg kulturális és időbeli domesztikálását tűzi ki célul.” A *nyugatos* paradigma megkülönböztető jegye „az antik versformák használata mellett a műfordítói egyéniség, a költői szubjektum dominanciája a forrásszöveg felett, valamint az idegen saját befogadói horizontba való integrációja.” A *filológus* paradigma a *rekonstruktív olvasatok* előállítását támogatja, melyekben „a célkultúra és célnyelv alávett közege a forráskultúrának és a forrásnyelvnek”. A negyedik, az *intertextuális* paradigmában a „célszöveg nem csupán másolata a pretextusnak, hanem költői újraírás, autonóm művészi alkotás.” A magam részéről ez utóbbi szemléletmódhoz sorolnám a műfordító Kosztolányit, jóllehet a Nyugat első nemzedékének tagja volt.

Karizs Krisztina tanulmánya – *Az emlékezés dinamikája Nagy Gabriella Üvegház című kötetében* – a trauma elméletei felől közelít az idő értelmezéséhez. Való igaz, a traumát kiváltó események megjelenítése nem idegen az irodalom számára, jóllehet a hallgatás, amely az áldozatot körülveszi nyelvileg nehezebben fejezhető ki, mint a film világában. A trauma az emlékezet zavarával jár együtt: a feldolgozatlan, elfojtott, feledésre kárhoztatott emlékek akadályként tornyosulnak a személyiség egységét megalapozó történetek megalkotása elé. A trauma feldolgozásának egyik eszköze a fikciós szövegalkotás, amely felhasználja a pszichiátria gyakorlati tapasztalatait. Karizs Krisztina azt vizsgálja, hogyan mutatkoznak meg a traumafikció és a hozzá kapcsolódó pszichiátriai kutatások legfontosabb jellegzetességei Nagy Gabriella: *Üvegház* című regényében. A műelemzésnek a választott elméleti kiindulópontja azért indokolt, mert a regény narrátora családi legendárium megalkotásába kezd, töredékes emlékei alapján a maga számára összeállítja családtörténetét, annak reményében, hogy ez által sikerül feldolgoznia a több nemzedéken át öröklődő traumákat.

Karizs Krisztina tanulmánya részletesen bemutatja a történeti és egzisztenciális traumákat az *Üvegház* teremtett világában. Az előbbi központi eleme a gyász és a halál, az élet végességének feldolgozása, megértése, míg az utóbbi mindig egy bizonyos eseményhez, helyzethez és időhöz köthető. Hogyan lehet összefüggő történetet alkotni, ha a narratíva alapját traumatikus emlékek sokasága képezi? A regényben ennek az a biztosítéka, hogy két egymástól különböző személy hozza létre az elbeszélést. A szereplő tudatárnya a szerkesztő jelenlétének köszönhetően jelenhet meg narratív formában. A tanulmány végkicsengése szerint a regény „elérhető lehetőségként kezeli a gyógyulást”, „a családi legendárium megalkotása és a narratíva létrehozása az üvegház lerombolásaként értelmezhető, amely után a növények szabad levegőre kerülnek és hozzáférhetővé válnak”.

Csönge Tamás kötetzáró írása – *Személyesség és idő Janisch Attila Másnap című filmjében* – összetett időszerkezetű mű értelmezésére vállalkozik, amelyben az idő ábrázolása más rendszerrel történik, mint a narráció nyelvi formáiban. Elbeszélte történetben már régóta nem számít formabontó megoldásnak, ha – mint Janisch filmjében – a cselekmény nem folyamatosan halad előre, az elbeszélő megbízhatatlan, a jelenetek különböző idősíkok között váltakoznak, az összefüggések rejtve maradnak párhuzamosan zajló események között, a szereplő kiléte pedig kétséges, mert voltaképpen alig tud meg róla érdemlegeset a néző. Mindezek a poétikai jellegzetességek a francia új regényben immár félszázaddal korábban öntükröző formában is megjelentek, jelentős ösztönzést adva a filmnek, részben a médiumot váltó író-rendező saját alkotásainak köszönhetően. Nincs mit csodálkozni az időrend erőteljes felbontásán, miután kiderül az alkotó nyilatkozatából, hogy a film forgatókönyvét Forgách András és Janisch közösen írták, forrásként felhasználva Alain Robbe-Grillet-nek *A kukkoló* (1955) című regényét, ahogy ez korábban egyszer már megtörtént *A másik part* című főiskolai vizsgafilm elkészítésekor. A tér és időviszonyok áttekinthetlensége, a néző tájékozódásának az elbizonytalanodását vonja maga után, mely egyenesen a film hatásszerkezetének egyik fontos eleme: „A film elsődleges retorikai célja – írja Csönge Tamás – ennek a zavarnak a bemutatása, mely a főszereplőt éppúgy érinti, mint a nézőt.” A film, amennyiben az elbeszélte eseményeket kivonjuk az idő önelvű megjelenítésének a hatálya alól, elveszíti varázsát, jelentése kiüresedik, s a szövevényesnek látszó történet összezsugorodik. Talán éppen a film idő szerkezetének fontosságára kíváncsi ráirányítani a figyelmet a rendező, amikor fondorlatos egyszerűséggel összefoglalta a *Másnap* cselekményét: „Egy férfi járja a vidéket, egy elhagyatott környéket, keres egy tanyát. Az ott élő emberekről sem sokat tudunk meg. Él itt egy kislány, akit valamilyen módon kiközösítenek maguk közül, talán a szépsége miatt, talán mert izgató, talán mert nem olyan, amilyennek elképzelik, ez egy általános élethelyzet. Mindenfélét mondanak, sugallják ennek a palinak, hogy ez ilyen-olyan-amolyan, belehallgat beszélgetésekbe, és föltöltődik ezzel az ott lévő gonosszággal és gyűlölettel a kislány ellen és van egy pont, amikor ez a közönség által már prédává tett kislány ott van előtte s ő vadállattá válik.” A kihagyás, a sorrendcsere, az időtartamok érzékelésének és megjelölésének a viszonylagossága a filmben szinte felkínálja az idő ábrázolásának a tanulmányozását: „Mennyiben köthető a prezentált időstruktúra a főhős karakteréhez? Milyen mértékben egyezik a főhős időérzékelése a diszkurzus által létrehozott sorrendiséggel? A főszereplő időérzékelése is nonlineáris-e, és ha

igen, akkor mivel támasztható alá ez az érzékelésmód? Igazolható-e az értelmezés, miszerint a filmet alapvetően a karakter szubjektivitása strukturálja (legyen az jelleme, fantáziája vagy emlékei) és ehhez milyen filmnyelvi eszközökkel él a narráció?" Csöngé Tamás kérdésfelvetései élesen rávilágítanak arra, hogy a film narratív időviszonyainak magyarázata nem kerülheti meg a hermeneutikát.

A témaválasztás alapvetően nyitott kutatói szemléletet, felfedező gondolkodásmódot volt hivatva megjeleníteni eddigi rendezvényeink során, s ezt a hagyományt követte az V. nemzetközi magyarságtudományi konferencia, mely a sorozat méltó folytatása volt. Ez alkalommal is bebizonyosodott, hogy a magyarságtudomány mint interdiszciplináris keret kiváló lehetőséget ad a különböző módon, ám mégis azonos kérdésirányba induló kutatások párbeszédéhez.

Budapest, 2017. augusztus 19.

Dobos István

NÉPRAJZ, KULTURÁLIS
ANTROPOLÓGIA

„Jöttem most múlt Farsang három napja után való Pénteken”

AZ IDŐ ÉRZÉKELÉSE ÉS KIFEJEZÉSE A KÖZNÉP KÖRÉBEN A 18–19. SZÁZADBAN

Bálint Petra

Az *idő* több oldalról is megközelíthető. Egyrészt egy állandó, mérhető fizikai tény, másrészt (a társadalomkutatók számára talán figyelemre méltóbb) változó és kultúrafüggő, a természet megismerésével és a környezet megfigyelésével kialakult tényező. Ezért a történelem során formálódó, közmegegyezésen alapuló társadalmi jelenségeként is tekinthetünk rá, amely tanult tulajdonságként van jelen a közösségek mindennapjaiban, s a *fizikai idő* állandóságával szemben változékonny és többsíkú.¹

Az *emberi időérzékelésre*, vagyis az idő megjelenésének társadalmi voltára kíván rámutatni jelen tanulmány is. Célja szemléltetni a népi gondolkodásmód egy szeletét: az idő érzékelését és megfogalmazásának módját egy adott forráson, 18–19. századi peres iratok tanúvallomásaiban keresztül.² A büntetőperes anyagok vizsgálatánál a felszín alatt megbújó, legtöbb esetben apró adalékokként megjelenő „elejtett információkat” kell keresnünk. Azonban mivel nem létezik olyan forrás, amely a mentalitásbeli, gondolkodásbeli, vagy akár az életmódbeli tényezőket közvetlenül tükrözné, be kell érni az elszórtan megjelenő adatokkal, s a néprajz által is szívesen használt büntetőperes ebből a szempontból megfelelő, kimeríthetetlen adatbázist jelentenek. A perek vizsgálata során figyeltem fel arra, hogy a vádlottak és a tanúk szó szerint lejegyzett vallomásaiban sokféle formájú, de a gondolkodásmódot és a korban megjelenő időismeretet mégis jól tükröző szituációk, párbeszédok és konkrét nyelvi kifejezések jelentek meg. Ezeket keresztül láthatóvá válhat számunkra, hogy a 18–19. századi köznép általában milyen tényezőkhöz igazította mindennapjait, hogyan helyezte el magát benne, milyen időismeret tükröződik

¹ CSUPOR István, *Az idő mérése és mérhetetlenség = A megfoghatatlan idő: Tanulmányok*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2000, 25.

² A forrásanyagot Heves és Külső-Szolnok vármegye törvényszékének büntetőperes iratai (IV–9/j), és az úriszéki (XII–3/b) bíraskodás anyaga alkotja, az 1730–1850 közötti évkörökből (Heves Megyei Levéltár, Eger). A lejegyzett periratokban akaratlanul megosztott adatok kapcsán felmerülhet azok igazságtartalma. Valójában nem lehet figyelmen kívül hagyni aényt, hogy az elhangzott vallomásokat jegyzők írták le, így nem tudhatjuk, tartalmazznak-e bármilyen változtatást, átírást vagy ferdítést. Mindezek mellett, úgy gondolom, hogy a jelen esetben bemutatott forrásanyagban az idővel kapcsolatos események és kifejezések azok a lejegyzett információk, melyek a korban természetes módon jelen voltak a mindennapokban, így (s mivel az ügy kimenetelét sem befolyásolta) egyik félnek sem állt érdekében annak hamisítása.

gondolkodásában és nyelvében. A tanulmány során erre kaphatunk a perekből idézett, figyelemre méltó példákat.

□ □ □ A TÁRSADALMI IDŐÉRZÉKELÉS – A KÜLÖNBÖZŐ „IDŐK”

Általánosságban két időszemlélet alakult ki a történelem során: a *ciklikus* és a *lineáris*. A ciklikus idő a korai földműves társadalmakra jellemző, a biológiai időre és a kiszámíthatóságra épít, alapja az állandó ismétlődés, a természet követése. A lineáris (vagy modern) időszemlélet, melyben a végtelenből végtelenbe tartó idő gondolata, a történelem képzete jelenik meg, a keresztény felfogást tükrözi, mely az események egyszerűségét, az idő valódi múlását hirdeti. A két időfelfogás együttesen is létezhet, ezt nevezzük *spirális időnek*.³ Mindezek mellett az idő több szinten is tagolódhat. Megjelenhet az egyén és akár kisebb-nagyobb közösség szintjén is, tehát lehet *egyéni* vagy *kollektív*, illetve megélése *profán/mindennapi* és *szent/ünnepi* síkon is történhet.⁴ Magán a társadalmon belül is többféle időt különíthetünk el. Beszélhetünk a *falu idejéről*, az úgynevezett *közösségi időről*, amely azonban mindig alárendelődik a *természeti időnek* (évszakok, napszakok váltakozása). Ez érthető, hiszen a gazdasági és egyes mindennapi tevékenységek is a *természeti idő* alakulásának függvényei.⁵

A megelőző történelmi korokban az alsóbb társadalmi rétegek számára nem feltétlenül álltak rendelkezésre eszközök az idő mérésére és meghatározására, így saját mértékeket alakítottak ki, illetve viszonyítási pontokat kerestek a múltban és a jelenben, hogy el tudják helyezni benne magukat. Az időmérés természetes egységeit az év, hónap, nap adták, később azonban, a kereszténység elterjedésével, az egyházi szerzett nagyobb befolyást az idő tagolásában (így beszélhetünk *egyházi időről* is), s az időpontok meghatározásában.⁶ Szegő Márta az agrártársadalmak idejét a *tevékenységek idejének* nevezi, amikor még a napszakokat a mezőgazdasági munkák végzésének idejével írták körül. Ezt váltotta fel a *kereszténység ideje*, amelyet már a harangok tagoltak az imára való felszólítás eszközeként.⁷ Mégis mindezek olyan tájékozódási pontok és kifejezések voltak, amelyek megmaradtak az emberi emlékezetben, amelyeket mindenki ismert vagy értett, így egy adott területen mint közös nyelv működött. Természetesen a társadalomban még kisebb egységekre bontással még több, egyidejűleg létező időfelfogást különböztethetünk meg, akár osztályok, foglalkozási rétegek, etnikai csoportok szerint.

A vizsgált időszak azért is izgalmas lehet számunkra, mivel ekkor egyfajta átalakulással számolhatunk az idő mérése és felfogása, annak megítélése, fontossága szempontjából. A mo-

³ KÓSA László, *Nemesek, polgárok, parasztok: Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2003, 258–269.

⁴ VOIGT Vilmos, *Az idő szerepe a magyar folklórban* = *Közelítések az időhöz*, szerk. ÁRVAI Judit, GYARMATI János, Bp., Néprajzi Múzeum, 2002 (Tabula könyvek, 3), 120.

⁵ GAGYI József, *Tér és idő a faluban* = *Kapcsolat, környezet, közösség: Csíkszeredai antropológiai írások*, szerk. KONDOROSI Ferenc, Bp., Politika + Kultúra Alapítvány, 1992, 82–84.

⁶ CSUPOR, i. m., 37138.

⁷ SZEGŐ Márta, *Idő a gazdaságban* = *A megfoghatatlan idő: Tanulmányok*, i. m., 59.

dern társadalom kialakulásával ugyanis, a munka és ember viszonyának megváltozása által, háttérbe szorult mind a (mező)gazdaság, mind az egyházi által irányított idő. A hagyományos társadalmakban nem volt jelentősége a pontosságnak, a perceknek, viszont a 18. századtól bekövetkezett változások – a gyáripár, a szabadidő kialakulása, az írásbeliség/írastudás terjedése, a nyomtatott naptárak és az óra megjelenése – megkövetelték a konkrét időmeghatározást. Magyarországon a reformkorban történt társadalmi változások, a jobbágyfelszabadítás és a céhek eltörlése hozták meg az időszemlélet átalakulását. 1848-ban hazánkban is elfogadták a greenwichi időt, ezzel megkezdődött a fővárosi időhöz való alkalmazkodás. A birtokos nemesség és a parasztok árutermelésbe való bekapcsolódása is változásokat hozott, kezdett elengedhetetlenné válni a pontos idő használata. A 19. században folyamatosan uralkodóvá vált az időpontok kalendárium szerinti megjelölése, de emellett még megmaradtak a hagyományos időhatárolók: a nagy ünnepnapok, a mezőgazdasági ciklusok, a vásárok és búcsúk napjai.⁸ Az 1830-as években a vasúti közlekedés megindulásával újabb lendületet kapott az idő szinkronizálása. A nemzetközi vasútvonal-hálózatok létrejötte is nagy hatással volt a társadalomra, egyfajta időkényyszert idézve elő, amikor már a munka is nagyobb időtudatosságot és időfigyelmet igényelt, s az egyre kisebb időegységek megállapítása is elkerülhetetlenné vált. A modern kor felé haladva tehát az idő folyamatosan profanizálódik, amely leginkább a munkaidő kialakulásában nyilvánul meg.

„A PARASZTI IDŐ” □ □ □

A paraszti idő legfőbb tagolója a természet, az időjárás és a mezőgazdasági munka volt. Az élet ritmusát három nagyobb ciklus körforgása határozta meg: a nap, az esztendő és az emberi élet. A nap kezdete és vége a Nap felkeléséhez és nyugvásához igazodott. A napi ciklus hosszát, valamint a munka jellegét és intenzitását az évszak szabta meg. Az időpontokat és időtartamokat is ennek eseményeihez kötötték: a parasztok a hóolvadással, cseresznyeérés-sel, aratással, kaszálással, szürettel határozták meg egy bizonyos eset, esemény időpontját. A kereszténység elterjedésével az egyház által tagolt és meghatározott időhasználat (misék rendje, ünnepek, harangszó) tett szert nagy befolyásra a közösség életében.

A paraszti időérzékelés alapvetően tapasztalati jellegű volt. A nyár az intenzív munka időszaka volt, míg a tél jóval kevesebb elfoglaltsággal járt. Azonban voltak egész évben folyamatosan, napi szinten elvégzendő feladatok, mint a ház körüli munkák, a jószágok ellátása és gondozása. A paraszti életben a munkán kívül az ünnepek, vagy a különleges, kiemelt alkalmak jelentettek fontos időhatárokat, így az idő tagolásában a lényeges mérföldkövet nem a dátumok, hanem az ünnepek, a mezőgazdasági munka és az ahhoz kapcsolódó események nyújtották.⁹

⁸ FÓNAGY Zoltán, *Ember és idő viszonya a 19. században: Az életritmus változása*, *História* 2001/2, 23–25.

⁹ VEREBÉLYI Kincső, *Szokásvilág*, Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, 2005 (*Studia folkloristica et ethnographica*, 46) 68–69; PÓSÁN László, *A középkori paraszti világ időfelfogása*, *Klió* (16) 2007/1: <http://www.c3.hu/~klio/klio071/klio075.htm> (2017. 06. 12).

Valójában a parasztság számára a munkaidő és a szabadidő soha nem különült el teljesen egymástól. Bizonyos munkafolyamatokhoz elválaszthatatlanul hozzátartozott a szórakozás (fonó, kukoricahántás, disznóvágás), másrészt minden alkalmat kihasználták a munka elvégzésére (a szántóföldre menet az asszonyok babot, borsót fejtettek).

Az egymás közötti kommunikáció és a tájékozódás miatt fontos volt a mindenki által ismert, érthető tényezőhöz való viszonyítás. Ezekre láthatunk példát a perekből kigyűjtött szemelvényekben. A feljegyzett tanúvallomásokban az alábbi kifejezésekkel határozták meg, hogy mikor történt a bűneset vagy egyéb esemény. A felsorolásra kerülő kifejezéseken keresztül jól látható, hogy igen kevés az egzakt megfogalmazás. Ez arra enged következtetni, hogy a korban, ebben a társadalmi rétegben az óra és a pontos időmeghatározás még nem kapott központi helyet. A legtöbb esetben az emberek életét meghatározó eseményekhez igazodtak: a mindennapi munkához; vásárokhöz, egyházi és egyéb ünnepekhez.¹⁰

Mindennapi munkához, tevékenységhez kötött időhatározó kifejezések

- „cseresznye éréskor”; „ugyan azon Esztendőben szőlő kötéskor” (1744)
- „most lenne esztendeje aratáskor” (1757)
- „szüret után egy holnappal” (1758)
- „most kapáláskor leend három esztendeje” (1761)
- „Ezen ki folyó Esztendőben szőlő igazgatás táján” (1773)
- „dinnye kapáláskor” (1775)
- „aratás utáni tájban”; „a mi tolvajlásunk nyomtatáskor esett”; „takarodó harangozás után” (1830);
- „a múlt forgatás alkalmával”; „nógatni menvén a szántókat, etetés után” (1840)
- „most széna kaszáláskor két esztendeje volt”; „ez év kaszálás idején” „gyertyagyújtásig vártak rá” (1850)
- „estve csorda hajtáskor uzsonna előtt” (é. n.).

Példa

A példaként bemutatott ügyben egy férfit vettek őrizetbe, amiért káromkodott, s megbotráncoztatón viselkedett (1785, Eger).¹¹ „**Történt az mult szüretkor**, hogy nagy esső szakadás léven S. V. az árnyék Székemben az víz bé menvén, belüle ki is tsapot mellyet én látván az zsellér Aszonyommal ki mentem az kertemben, hogy azon folyast el rekesztvén az szomszédom László Pál Portájára folyni ne engedgyem, az hol eő bennünket észre vévén

¹⁰ Terjedelmi okok miatt, és az átláthatóság érdekében a példákat a peres anyagból kiválogatva, szituációból kiemelve közlöm. Mégis, hogy az idővel kapcsolatos nyelvi kifejezéseket „működésükben” is láthassuk, minden kisebb fejezetnél egy-egy lejegyzett vallomás is bemutatásra kerül. A perekben legtöbbször nagyon általános meghatározásokkal találkozunk, mint „a kérdéses időben”, „akkor”, „az időben”, vagy „aznap” (amikor az eset történt). Azonban úgy vélem, ezek forrásértéküket tekintve elhanyagolhatók, nem kerülnek külön felsorolásra.

¹¹ HML XII–3/b 37. 1785

ilyen szokra fakadot: Tsak tisztitsatok el, egyétek meg, eztet én többször is halván, s nem szenvedhetném, vissza mondtam, de eő ismét fel haborodván ismét felelte ugymond: Baszom az vén Kurva Lelkedet, az másik urad Hunczut volt, Baszom az meg holt uradnak az Lelkit, Melyre én feleltem: Ugyan te, mért mondod te azt az én Uramnak? Mért tsinálod az megholt Uramnak a Lelkit? de eő ismét (salvo respectu) Letolvan Nadragjat, Gatyajat meztelen testet reám s zselléremre fordítván, ugy mond: Ne Tttes Asszony, majd tegedet is ugy meg rugdoslak, verlek mint Török Pál Josefnét. Mikor ezeket, sőt még számtalan ilyen cselekedeteit békességes türessel el szenvedvén Ismét most múlt Vasárnapi napon az uczán fel fele békességesen menvén, már jó messze el is mentem, ram kiabált, hogy ugymond: Baszom a Lelkit, még azt a Bundátis le tétetem véled, még a Házadbúl is ki fizetlek egy hét alatt, és Egerbül is ki tsapatlak Baszom a Lelked.”

*Egyházi és egyéb (naptári) ünnepekhez kötött
időhatározó kifejezések*

- „Farsáng utóllya elöt való vasárnap estve”; „Szent Mátyás napkor” (1737)
- „azután virág csütörtökén vagy péntekén” (1758)
- „kiszabadulásom után való Farsangon”; „ Advent elöt” (1761)
- „farsangnak vége előtt mintegy hétvel előbb” (1775)
- „Most múltt Gyertya Szentelő Boldog Asszony napján Dél után” (1779)
- „multt Sz. Mihály nap után”; „az múlt esztendőben Szent Mihály nap tájban”; „tavaly Nagy Boldog Aszony nap előtt kétt hétel” (1780)
- „az Tavali 1780 esztendőben esett farsangi napon” (1781)
- „tavaly Demeterkor”; „karácsonykor múlt esztendeje”; „múlt Márton nap előtt egyszer” (1792)
- „a múlt kis Asszony nap hetibe”; „karácsony táján”; „most mindenszentekkor egy eszten-deje”; „Mindenszentek napja előtt” (1830)
- „Karácsony előtt való pénteken megelőző nap”; „Karácson előtt való héten”; „Szent Mi-hály napja előtt való szombaton” (1840)
- „Nagyboldogasszony neve napján” (1850)

Példa

Egy borlopással kapcsolatos ügy kerül ismertetésre, melyben az elkövető így vallott a bírósági eljárás alatt (1792, Felsőtárkány):¹² „**A múlt farsangon, á midőn jegyben voltam** Kakuk János házához fordúlván, ottan Kakuk István egy korsó borral meg kínáltt, melyben egy kevés bor lévén, egy keveset ittam belőle, tudakozván Kakuk Istvánt mitsoda bor ez, mer ez jó bor.” „Hogy merészletted magadat borlopásra adni?” – kérdezték a bíróságon. „Meg fogyott az eszem” – mondta az elkövető. A másik tettes, Bóta Gergely e képen mesélte el a történetet: „**Móst múlt farsang három napjaiban** elsőben á Bakondi József

¹² HML XII–3/b 44. ii. 6. 1792

pinczéjébe [...] együtt mentünk és jól ittunk ottan. Másodszor **a tavaly Adventban** á Bartz József pinczéjébe mentem [...] (1792)

Vásárhoz igazított időhatározó kifejezések

- „á midőn volt Miskolczon az Vásár” (1773)
- „a Mindszent napi Túri vásár vasárnapján”; „a gyöngyösi vásárra menvén”; „a jászladányi vásár előtt” (1830)
- „most Egri Szentmihályi vásárra be jöttem és regvel pálinkát ittam” (1839)
- „a Zöld vásár előtt való nap”; „a múlt májusi Egri vásáron”; „a mindszei Szolnoki vásár alkalmával” (1840)
- „a tavaszi vásár szombatján”; „a kunhegyesi vásár utánra” (1850)

Példa

Verekedésbe torkollott konfliktussal is találkozhatunk (1840, Eger).¹³ Az elkövető így mesélte el tettét: „**az egri vásár hetfőjén hazamenőbe** Forgács János engemet kezdvén szóval vagdalni [...] és mer az apjának az ingyen élő Teremtésit szidalmaztam nekem jött a bottal ütni akart meg kaptam az botot és a hajába kaptam őis az enyimben, a többi társai is ütni akartak de en a csizma szár mellett lévő késemet ki húztam és azzal védelmeztem magam és ez alkalommal szurtam meg hadonászásomban Forgács János homlokát és Szalkai Mártony karját, mért hogy rajtam voltak mind a ketten.”

Évhez, évszakokhoz, napokhoz, napszakokhoz igazított időhatározó kifejezések

- „az elmúlt esztendőben egy estve/ egy éccaka”; az elmúlt télen”; „ez előtt 3. esztendővel” (1733)
- „éjtszakának idején kakas szó előtt”; „ez előtt való napokon éjtszakának idején” (1744)
- „hajnal előtt” (1746)
- „tegnap estve tovább két óránál” (1758)
- „mint egy dél tájba” (1762)
- „most az jövő hétfűn kett hete lészen”; „ennek előtte két hetel” (1779)
- „az múlt napokban”; „most vasárnap egy hete, a mult holnapnak 29dik napja epen vasárnap esvén az midőn”; „harmadnapról fogvást” (1780)
- „ez előtt harmad nappal” (1781)
- „az múlt nyáron” (1785)
- „Ez előtt circiter öt héttel” (1794)
- „estve tájban” (1795)
- „a közelebb múlt nyáron egy napon”; „ma annak egy hete”; „ez előtt valami három héttel”; „délután”; „hazafelé jövet”; „tegnapelőtt, múlt vasárnap reggel”; „december 30-a este” (1830)

¹³ HML XII-3/b 133 1840:18

- „a múlt ősön”; „tavasz nyíláskori volt”; „azon az éjjel” (1840)
- „Ennek előtte mint egy héttel” (1841)
- „május elseje napján, szombaton”; „pénteki napon hajnalba” „étzakán mikor már Majd viradott”; „gyertyagyújtásig vártak rá”; „délályba” „1840. évi December holnap utolsó hetibe szalmáért menvén” (1850)

Példa

Ebben az esetben a tanú elmondása alapján rontás vádjával fogták el az alperest, Jakab Jánosnét (1744, Zsérc):¹⁴ „Helena Majnár [...] Vallya hogy á Fatens nagy nyomorúságos betegségben lévén, el ment hozzája Jakab Jánosné, egy csupor lőret vivén néki, azt kérdezte mit ennék? a Fatens felel hogy valami savanyu ételt megennék. **Másnap** azért a Deutralis személy **idején reggel** el ment á Fatenshez vivén neki igen fris főt szerszámos savanyú ételt mellyből á Fatens jóízűen evett, á Gyermecketskét pedig meg fűrösztötte á Deutralis személy és le fektetvén s le kötözvén, á Gyermekeknek mind addig sem vólt nyugta valameddig maga Fatens újjoban lekötözvén le fektette: az után pedig harmad nap múlva á Gyermecketskának al felén olyan fakadékok támadtak mint egy egy borsó, mely miatt a Gyermekek al feletskéje ki sebessedvén mikor meg hólt is azon sebet a testetskijén el vitte. Maga pedig a fátens az étel megevése után ugyan annyira elnyomorodott hogy még most is azon nyomorúságban gyötrődik. Más alkalmatossággal pedig ugyan a Deutralis személy, másod magával **éjtszakának idején kakas szó előtt** ment bé a Fatensnek házába s hitta magokkal ilyen szókkal hogy menjen el velük: Gyere velünk édes Sógor Asszony, nem akarván menni a Fatens, mind á kető két felől á karját megfogta s az újjaik helyén á Fatensnek a karja mind el kékült, kivívén pedig á Fatens á házból ott az udvaron a szép Hóld világon az egyik közülük nagy fekete szakállú férfi ábrázatban volt, de az hozzá nem szólott á Fatenshez hanem a másik úgy mint a Deutralis személy újjobban az udvaron is kényszerítette a fatenst hogy menjen el vélek, felelvén pedig á Fatens hogy nem mehet mert a lábát sem nyújthatja ki akkor egy pár új szép piros tsizmát akart a kezébe adni hogy húzza fel és majd nem fáj á lába de á Fátens nem húzta fel hanem amikor a tsizmát megfordította vólna á hóld világon látta hogy a patkó á tsizmán vissza felé van fordítva s látva ezt a Fatens akkor ijedett meg leginkább azok pedig nagy tapsolással és katzagással el mentek”

Egzakt, órához igazított időhatározó kifejezések

- „az Deutralis napon estve 9. óra tájban” (1780)
- „karácsony napján estve mintegy 8. óra tájban”; „mai napon mintegy reggeli 8 óra táján”; mint egy 4. óra taiban”; midőn á bakter 10. órát kiáltana” (1781)
- „mintegy 2, vagy 3 fertálykor négyre” (1792)
- „Húsvét előtt mintegy egy héttel reggeli Kilencz óra után”, regvel circiter 10 óra tájon” (1794)

¹⁴ HML XII-3/b 4. E 5a6. 1744

- „Gyöngyösre menet 10?11 óra tájban” (1840);
- „amint éjjel a nyolcadik órát harangozták” (1850).

Példa

Romány Ersza 25 éves egri asszonyt férje, Benedek Mihály meggyilkolásával vádolták meg (1781, Eger).¹⁵ A vallomások szerint a férje részegen tért haza, és bár ő mindent tagadott, a tanúk szerint halálra verte eszméletlenül fekvő férjét. Az asszony szerint a férj halálát egy megelőző verekedés és a túl sok ital okozta: „Itt Eger Várossában fogadtattam meg **mai napon mint egy reggeli 8 óra Táján**, azért hogy az uram tegnapi napon valamily Asszontul /kinek nevét nem tudom/ **mintegy 4. óra taiban dél után** valamely Német embertül részeg fővel véressen haza hozattatván karjánál fogva minek előtte azon Asszonyhoz onnan haztul valamely kályhához való Loczanak csinálása véget egy furjest kezében fogván, elment volna, tehát onnan, amint mondám azon Német Embernek vezérlése után /kit ha előmbe hoznának azonnal meg ismérném, de nevét nem tudom / **mintegy 5. óra táján délután** haza jöven tehát látván eőtet véressen és menvén sárral bé keverve egy rocska vizet hoztam az patakrul és eőtet meg mosogattam, hogy az ágyat öszve ne rútítná, ezen mosás után, mint hogy az pitvarban volt, és sokáig ott feküdtött vala ki mentem megnézni valami néczer, hogy mi képpen vagyon azután **mint egy estveli 9 óra felé** hittam eőtet keményebben, hogy az házba jönne bé, eő pedig nem ah, hogy bé jött volna hanem inkább engem csunyául motskolván mondotta a többi között kurva erigy bé hagy pihennyek, én ezek után bé menvén fontam, és még az álom reám nem jött felvoltam, az után lefeküvén **mikor a Bakter 10. órát kiáltana** el szunnyadván mintha valaki mellybe ütött volna felébredvén azonnal ki ütöttem, és gyertyát gyújtván hozzá ki mentem meg szólítom Benedek!, Benedek! hát már akkor a száján az taiték és meredve halva találtam [...]

Az időtartam kifejezése

Ha konkrét eszközök nélkül is, de az időtartam mérésére szükség lehetett a mindennapi életben. Jól ismerjük a magyar nyelvben az erre használt jellegzetes kifejezéseket, mint például a „*miatyánknyi*”, „*egy hiszekegyny*”, „*egy üdvözlégyny* *idő*”, „*egy napi járó föld*”, „*pípa füstnyi*”, „*tyúkmonysültig*” meghatározásokat.¹⁶

A peres anyagban többször találkozhatunk még a konkrét „óra” mellett a fertály óra (negyed óra) megnevezéssel is:

- „**egy fél fertály múlva**, hogy elveszet az órája”
- „**ez előtt mintegy fél fertallyal** fel menvén a Város ház /: salvo respectu /: secessusban és 10 aranyos óráját a ládára le tévén, minthogy a bóltban sijetet ottan felejtette [...]”¹⁷

¹⁵ XII–3/b 17. 46. 1781

¹⁶ CSUPOR, i. m., 42.

¹⁷ HML XII–3/b 47.9. 1794

Az életkor ismeretének kérdése

Az anyakönyvezés kezdete 1563-ra tehető, a tridenti zsinat elrendelése szerint. Az anyakönyvek másodpéldányát 1827-től kellett kötelezően a megyei levéltárakban is elhelyezni, s 1894-től már állami anyakönyvezésről is beszélhetünk. Mindezen rendelkezések mellett vagy ellenére, az átlagemberek még a vizsgált századokban sem feltétlenül tudták vagy tartották számon pontosan, hány évesek, születésük pontos ideje nem foglalt el fontos helyet az életükben. A vizsgált peres anyagban is előfordult, hogy egy-egy vádlott nem tudta megmondani, pontosan hány éves lehet:

- „Paer János, hány esztendő lehetek nem tudom bizonyosan, hanem á Mostoha Apámtól hallottam, hogy valami 11, vagy 12 esztendő lehetek” (1781)¹⁸
- „Kereszt nevem Ilusnak hivattatok, igaz vezeték Nevem mi légyen bizonyosan nem tudhatom, mivel még kis koromban szülőimtől elmaradván gyámolatlan árvaságra jutottam [...] de gondolom 20 esztendő lehetek.” (1773)¹⁹
- Kis András „valami 19 éves, református, nőtlen, most szolgálat nélkül élőködő” árva fiú volt. (1830)²⁰

Az óra használata

Az idő mérése valójában már az i. e. 4. évezredben megkezdődött, amikor is az időt nap- és árnyékorákkal, majd gyertya, tűz és vízórával mérték. A középkorban (pontosabban a 13. században) a legfontosabb fordulópontot a gátszerkezetes óra felfedezése jelentette, mely jelentős változásokat indított el az emberek időképzetében. Ezzel, az egyenletes órajárást kifejlesztve indult meg az időegységek standardizálása. A 14. századi Itáliában, majd lassan egész Európában a mechanikus órák terjedésével egyre több városban jelentek meg óraművek templomtornyokon, városházákon, vásárcsarnokokon, de még sokáig csupán presztízs-növelő funkcióban. Írott forrásaink arra utalnak, hogy a 15. század második felében Magyarországon is ténylegesen használták időmérésre az órákat, sőt már a 14. század utolsó harmadában elkészült a jelenleg ismert, legkorábbi magyarországi toronyóra. A hazai órakészítő ipar a török kiűzését követően alakult ki, ekkorra céhekké szerveződtek, melyek a jómódú városi polgárságot látták el. A toronyóra státusszimbólumból egyre több helyen a mindennapok szükséges tartozékává lett.²¹ Azonban a paraszti háztartásokban, illetve a mindennapi gyakorlati használatban még sokáig nem jellemző, a társadalom alsóbb rétegei a 19. század közepéig mellőzik az óra használatát. Az idő múlását mindennapjaikban az egyház imaóráinak jelzései, a templom harangja, illetve a nap állása jelzi. Bár az 1850-es években már a parasztházakban is megjelent az óra, sokáig csak státusszimbólumként szolgált. Hazánkban a reformértelmiség kifejezetten céljának tartotta az óra elterjesztését a nép körében, hogy ezzel is elnyomja a toposzként létező paraszti lustaságot.

¹⁸ HML XII?3/b 17. 40. 1781

¹⁹ HML XII–3/b 14 I. 19. 1773

²⁰ HML IV–9/j/9 1830:10

²¹ HORVÁTH Árpád, *Órák és óráskok*, Bp., Gondolat, 1982, 7–20.; CSUKOVITS Enikő, *Az idő folyása* = Rubicon (xx.) 2009/11. (online) szám http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az_ido_folyasa/ 2015. november 21.

Az óra-orientált felfogás azonban csak a modern iskolarendszer kialakulásával, a menetrend szerinti közlekedési eszközökkel és a nagyüzemi ipari termeléssel terjedhetett el széles körben.²²

Az alábbi óralopási ügyeken keresztül mind az óra, annak használata, mind az időpontok meghatározására irányuló kifejezések is megjelennek (1794, Eger).²³ A felperes, Szonder András „kereskedő legény” a következőképpen vesztette el óráját:

„Még 12a Aprilis, tisztességgel szállván, természet szükségére, á város házán, lévő árnyék székre menvén, és a Zseb óráját ottan le tévén, ott is felejtvén, á boltba vissza tért. Észre vévén azt hogy az óráját elhagyta, **valami fél óra múlva**, az árnyék székre vissza ment, de az óráját már ott nem találta. Azért be ment a Cancellistákhoz, és kérdezte őket: találtak é Zseb órát az árnyékszékbe? Ők azt felelték: nem találtak. Onnét a Janitorhoz menvén az által á Senatorokhoz, kik egynéhányan á Város házán foglalataskodtak, meg kérdeztette, de azok is azt adták feleletül, hogy semi Zseb órát nem találtak. Ezel el menvén á fátens, **más nap, mely virág vasárnapja volt** az Órájának á város házán történt elvesztését á Páter Minoritáknál, mint pedig á Páter Franciscánusoknál ki hirdettette, de ara sem került ki az óra. Mely után á legény már minden reménységtől el esvén azt többé nem kerestette, hanem egyedül á Vásárbírórt kérte hogy nyomozná aztat. Akkor tudta meg az órát, hol vagyon midőn már az egész város tudta, es hogy midőn kérdezte Sitányit hogy nem látta e az órát, erre azt felelte Sitányi, hogy nem látta”

A peres anyagban szerepel á tettes, Gilányi Ferentz (41 éves, pápista, nemtelen, nős, egri lakos) elbeszélése tettéről: „[...] Történt azonban hogy én egy el veszet Tompák órát találván, melynek el veszése az Gazdájárúl Sem az Catedrán á Templomokban, sem pedig /amint máskor Szókás volt némely el veszet jószágot á Tanáts által közösségessé tenni s kihirdettetni/ nem hirdettetett, én azonban mint találtatt ez múlt napokban eladván, annak gazdája tsak hamarjában tanálkozott, amely Űri ember megvevén azon órát vissza adván, én pedig bona fide mint hogy gazdára talált, annak pénzt meg térítém [...]” **„Pünkösöd előtt való szerdán** egy kapszliban lévő Zseb órát Kelemen Antal Szüts Mesternek adtam, hogy el adja [...] **Az idén virág vasárnap előtt való szombaton, kilencz órakor** á Város házára fel menvén és félre dolgomra menvén, ottan az árnyék székre találtam. Az említett kereskedő legény valami **3. fertály vagy 1. óra múlva** [...] fel jövéen és kérdezte találtunk é órát?”

A lejegyzett tanúvallomásokból kiderül, hogy á kérdéses órát többszörösen továbbadták, végül öt aranyért adták el: „A tanú á dologban nem tud egyebet, hanem hogy **ez előtt circiter öt héttel** Gilányi Ferentz á tanúnak jelentvén, hogy egy zseb órát eladni adott, kérte á fátens, hogy azon órát magáénak lenni mondaná”.

„Szonder András kereskedő Legény zsebbe való órája mi módon veszett el onnand tudom hogy **Húsvét előtt mintegy egy héttel reggeli Kilencz óra után** fel menvén á Város házára azonnal az említett Legény is utánnam fel jött panaszkodván illy formán: hogy **nints úgymond fél fertálya** hogy s.v. az árnyék széken voltam felejdenségbül az órát itt hatam és ime már nem találom.”

[...] **„ez előtt mintegy fél fertállal** fel menvén á Város ház /: salvo respectu /: secessu-
saban és 10 aranyos óráját á ládára le tévén, minthogy á bóltban sijetet ottan felejtette [...]

²² FÓNAGY, i. m., 23–25.

²³ HML XII-3/b 47.9. 1794

Az óra végül visszatért gazdájához: „Vár alatt lakos órás jelenti a fatensnek hogy az ő órája Püspök ö Ezzellentziájának Ceremoniáriussánál Lábosi Mihály Úrnál volna, a fatens Lábosi Úrhoz ment, és az óráját magának meg ösmérvén, aztat vissza vette.

ÖSSZEZÉS □ □ □

A néprajzi kutatások talán egyik legnehezebben megfogható területe a népi mentalitás, viselkedés, önkifejezés. A mindennapi élet síkján folyó vizsgálatok ezekhez a tényezőkhöz is közelebb vihetnek minket, de fordítva is igaz: az idő kifejezésének módja, nyelvi megjelölései, az időtudat vizsgálata közelebb vihet minket a gondolkodásmód, mentalitás, a mindennapi élet megrajzolása felé.

A vizsgálat alá vett levéltári iratok mindenképp hasznos forrást jelentenek, hiszen a valóságokban a körülményeket részletesen leírják, s a számunkra fontos adatokat sokszor pontosan, és feltételezhetően ferdtetés nélkül ismertetik. A feldolgozott büntetőpercek, a bírói kérdésekre adott válaszok jól mutatják az emberek időérzékelését. A korábbi szakirodalomban megfogalmazottakat is alátámasztják a fentebb összegyűjtött időhatározó szókapcsolatok, kifejezések, amelyekben főképp a napszakokhoz, évszakokhoz, mezőgazdasági munkához, vásárokhöz és az ünnepekhez való viszonyítás jelenik meg. Ezen tényezők tagolták tehát az időt, irányították az emberek életét, sőt a közösség minden tagjának eszköztárában jelen voltak, biztos viszonyításai pontként léteztek.²⁴ Az emberek szinte soha nem fejezték ki magukat konkrét időhatározókkal, napok vagy hónapok neveivel, s ez meg is nehezíthette az események pontosítását. Néhány esetben jelenik csak meg az egzakt napra, órára való utalás, tehát az emberek nem törekedtek a pontos meghatározásokra. Sőt, sokszor a legegyszerűbb szavakkal mesélték el a történeteiket, mint „azon a napon”, „az este”, vagy még egyszerűbben „akkor”. Ritkán használták a hét napjait, az eseményeket leginkább az egyes tevékenységekkel jelölték. A perek anyagából azonban nem derül ki számunkra, hogy a bírák ismerték-e a körülményeket és a dátumokat, s azért nem kérdeztek rá konkrétan, vagy egyszerűen a pontosság általában nem tartozott a kor elvárásai közé. Erre utalhatnak az életkor ismeretének kérdéses esetei is, melyek szintén rámutatnak, hogy az idő múlásának pontos számoltatása nem volt szükségszerű az egyén életében.

Az időmeghatározás nyelvi formáinak vizsgálatával megismerhetjük a köznép világrendszerről való ismereteit, életritmusát, gondolkodásának fejlettségét vagy fejletlenségét, és azt, hogy milyen módon helyezte el magát a világban. A kijelölt időszakban éppen tetten érhető az időhöz való viszonyulás átalakulása, így még érdekesebbé válnak a vizsgált tényezők. Az óraművek jelenléte és használata, illetve a ritkán, de előforduló egzakt időpontra utalások előrevetítik a 19. századtól lezajló átalakulást, amikor is a hangsúlyosabb hagyományos szemlélet mellett már megjelenik a modern (pontos, akár órához állított) időmeghatározás igénye is.

²⁴ KARACS Zsigmond, *A körülöttünk lévő világ és a múltó idő a földesi emberek szemében = Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón: A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai*, szerk. CSERI Miklós, KÓSA László, T. BEREZCKI Ibolya. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2000, 461.

PETRA BÁLINT

*The Concept of Time in Everyday Life in Heves County
in the 19th Century*

The paper discusses how time perception and time expressions have changed over the centuries. The research carried out examines phrases and time expressions used by peasants living in 19th-century Hungary. Common expressions to measure and denote time were significantly different from the ones we use today; activities of people's everyday life were often used as reference points. For farm workers time was primarily perceived through three cycles: the cycle of day and night, the cycle of the year and that of human life. With the appearance of Christianity linearity was also introduced and religious festivals also served as time markers. The paper discusses data collected from sources available in the *Archives of Heves County*, which provides the framework for the discussion of the concept of time in everyday life in the last part of the 18th and the first part of the 19th centuries in *Heves and Külső Szolnok County* in particular. Mostly criminal cases and confessions recorded in lawsuits have been examined. Several of the time expressions used were in close connection with agricultural activities, market days and many of them were linked to religious and secular holidays or customs and naturally there were time expressions peculiar to certain families, persons. The phrases were widely used and well-known in the community so it is no coincidence they have been kept over the centuries and have become part of the language. The archives well document how time is measured and referred to, comment on the relationships within a community and its development as well as peculiarities of certain individuals. People hardly ever used the names of the days and months well-known for us, which places limitations on the research. Most of these people were also unaware of their actual age, their date of birth and used diverse phrases to refer to days and parts of the days. By investigating a slice of life, the paper describes the main features of time perception at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries.

Az erdélyi festékes szőttesek kapcsán megjelenő időértelmezési lehetőségek

Böröndi Alexandra

A magyarság textilművészetének, azon belül is a faliszőnyegszövésnek több olyan csomópontja van, amely igen nagy jelentőséggel bír kultúránk színesítésében, örökségünk átadásának fontosságában. Mivel igen sokrétű, számtalan alkotóval és egyedi alkotással bíró, különböző stílusirányzatokban megnyilvánuló alkotói tevékenységről van szó, tanulmányomban egy terület bemutatására törekszem, mely erdélyi népi szövőnők munkásságán keresztül mutatja be a székely festékes szőtteseket, és azt, hogy ezen keresztül miként találhatunk utat az idő olykor átláthatatlan szövetéhez.

Maga a kézi szövés, bár Magyarországon az előző században egyre inkább elterjedő iparosodás következtében kezdett feledésbe merülni, ritkán alkalmazott időtöltéssé válni, a szomszédos Erdélyben elevenen élő szokás, melyet ma is sokan űznek. A hagyományos szőnyegeket szövő nők legtöbbször nem lépnek túl a megszokott, népi ábrázolásokon, ám találunk olyanokat, akik továbbgondolták a tradicionális tendenciákat. Két egyéni alkotóról is szó lesz, akik valamilyen szinten megtestesítik a népiességet, bár első ránézésre úgy tűnik, hogy a népi-től meglehetősen eltérő szőtteseket készítettek. Kasza Anna és Kozma Erzsébet alkotó munkásságán keresztül mutatom be a szőttesekkel összefüggésbe hozható, több szinten is megmutatózó időértelmezési lehetőségeket, akik pályájuk során szintén leszöttek festékeseket, de aztán művészi lényük másfelé vitte őket.

A festékes szőttesek elnevezése a festőanyagok használatára utal, melyekkel egyedi színt öltenek a fonalak, enélkül ugyanis egyszínűek, szürkék, fehérek lennének az alkotások.¹ A korai időkben növényi származékokkal és kézzel festettek

1. kép – burjánokkal festett fonalak

¹ <http://lakberendezes.hu/életmod/szekely-szonyegek-festekesek/> (2017.06.14)

minden textíliát, csak az iparosodással kezdtek elterjedni az eleinte élénkebb színű, azonban kevésbé színtartó vegyi festékek.

A székely festékesek egyéb elnevezése még erdélyi festékes, burjános, rakottas, aggattott;² székely kecske, kecséske, paraszt festékes, tarkás festékes, aggatásos.³ A burjános szó is utal arra, hogy az imént említett hozzáértéssel festették a szálakat, hiszen a burján a növényi festékek összefoglaló neve, melyek elkészítése aprólékos, odafigyelést igénylő munka volt.⁴ (1. kép.)⁵

□ □ □ A SZÖVÉS ŐSISÉGE ÉS HAGYOMÁNYA

Maga a szövés mint technika az egyik legősibb struktúraépítési mód, melyben az alkotó ember elméje leképeződik. Az olyan struktúrák, melyek a természetben nem fellelhetők, nem megfigyelhetők, vagyis az ember későbbi munkájának az eredményei, nagy valószínűséggel köthetők a szövés, a textilművesség különböző technikáihoz.⁶ A szőttesek múltja így az ősidőkbe nyúlik vissza, a legősibb tevékenységek közé, melyet az ember uralni és irányítani tudott, s az egyik legjobb példa a struktúrák szabályos szerveződésére. Már az anyag felépítése is mint elemi szálak kapcsolatából álló fonál, láttatja a struktúra apró elemeiből való szabályos szerveződést. Az ember tehát fölismerete, hogy a kisebb egységekből, azok variálásával rendszerek építhetők, melyek kielégítik szükségleteiket.⁷ Az említett ősiséget bizonyítja az is, hogy a szövés technikájának ismerete a világ minden részén fellelhető, s az alapelv változatlan, kortól és helytől függetlenül. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a szövés időtálló vagy éppen időtlen, az idő által kikezdetetlen technika.

2–3. kép – tradicionális székely festékesek

² <http://www.hagyományokhaza.hu/page/11430/> (2017.06.14)

³ VERES Péter, *Székely festékesek a Haáz Rezső Múzeum Képtárában*, <http://www.hrmuzeum.ro/szekely-festekesek> (2017.06.14)

⁴ <http://www.hagyományokhaza.hu/page/11430/> (2017.06.14)

⁵ <http://szekelyhon.ro/magazin/ujraszott-szekely-festekesek-a-toldalagi-palotaban> (2017.06.14)

⁶ BÉRCZI Szaniszló, *Szimmetria és struktúraépítés*, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 49.

⁷ BÉRCZI, i. m., 13.

A székely festékesek (2–3. kép)⁸ ősisége olyannyira szó szerinti, hogy eredetük homályba vész – Erdélytől keletre mindenhol találkozhatunk hasonló szőttesekkel, azonban csak az erdélyi maradt meg olyan visszafogottnak, egyszerűnek és letisztultnak, mint amilyen a korai századokban is volt.⁹ A hasonlóságok egyébként a technika korlátozottságából erednek, melyek a népi szőtteseknél még nem olyan újító erejűek, mint némely modern alkotásnál. A nép művészetében jelen lévő alkotások sokszor bizonyos szabályoknak vannak megfelelően – ez főként akkor igaz, ha a motívumrendszerre gondolunk, de ez megtestesülhet pusztán a szőttesek kialakításában. A már említett két alkotó, Kasza Anna és Kozma Erzsébet több szinten is újdonságot vittek a szövés évezredes hagyományába. Ezen a ponton merül fel a tradíció változtathatósága, mely izgalmas, de nagy körütekintést igénylő kérdés. Valójában a népművészetben és minden hagyományban benne van a folytonos változás, azonban ez roppant lassú, alig észrevehető, s emiatt nehezebb átlátni az összefüggéseket, egymáshoz csatolni távoli, különállónak tűnő részeket. Azonban „az alakítás, az újítás szelleme benne van az időben”,¹⁰ s emiatt van az, hogy a tradicionális kereteken belül is használnak fel új mintákat. Paraszti kultúrákra jellemző, hogy sikeresen integrálnak különálló motívumokat is saját művészetükbe oly módon, hogy addig alakítják, formálják azt, míg az teljesen be nem illeszkedik az addigi mintakincsbe. „A népi kultúra sajátos törvénye, hogy míg ép, van integráló ereje.”¹¹ A hagyomány nem egy konkrétan meghatározott dolog, mely időben változatlan, rendíthetetlen. Valójában mindig ideiglenes állapotok vannak rögzítve, s ezt látjuk a jelenben is. Ez időről-időre, vagyis inkább folyamatosan változik és alakul az alkotó egyéniségek által – hiszen ez a lét törvénye is, a folytonos változás, módosulás, felcserélődés, metamorfózis. Az idő tehát beleszól a népművészetbe is, hiszen nincs örök, nem alkothatunk végérvényes dolgokat, mert azt a jövő embere a saját ízlése szerint dolgozza fel és dolgozza tovább.

Székely festékesek készítése már a 19. század második felében is ritkaság számba ment, így, ha találkozunk eggyel, a múltba visszatekintve szemlélődhetünk eleink keze munkájában. Ezek a fennmaradt alkotások népművészetünk azon legősibb rétegéhez tartoznak, melyek tudatos értékmentés nélkül mára feledésbe merültek volna – s ez által hidat alkotnak múlt és jövő között. Az újabb szövéseken hagyomány és megőrzés már együtt van jelen az újítással, újraalkotással.¹² Nem feledhetjük azt sem, hogy a hagyomány őrzői és továbbvivői mindig egyének. Ezek a művészek ismerik a régit, de ezzel szemben felfedeznek valami újat, mely lassan közösségivé válik, elterjedésével pedig beépül a hagyományba. A „közkinccszerű népi tudás [...] bizonyos tehetséges egyénekre hagyományozódik, ők viszik tovább, de úgy, hogy sajátos egyéniségüket is hozzáadják az öröklött hagyományhoz.”¹³ Régi és új egyetül, ősi technikák fonódnak össze jelen korunk alkotóinak világával, egyéniségével, mi pedig az ő sajátos szűrőjükon keresztül kapunk vissza egy szeletet a múltból.

⁸ <http://lakberendezes.hu/életmod/szekely-szonyegek-festekesek/> Hozzáférés: 2015.12.18

⁹ VERES, i. m.

¹⁰ NAGY Olga, *Szőnyegbe zárt álmok: Két erdélyi szövőasszony művészi pályája*, Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 1997, 121.

¹¹ Uo.

¹² <http://www.hagyományokhaza.hu/page/11430/> (2017.06.14)

¹³ NAGY Olga, i. m., 12.

Még egy szinten hozzákapcsolhatjuk a szőnyeget az időbeliséghez, mivel az, hogy hol használták, milyen funkciót töltöttek be, az idővel változott. Újonnan asztalterítőként, ágytakaróként, falvédőként díszelgett a lakásokban, hiszen, a földre terítve, szőnyegként

alig néhány évig bírta volna. Az új szőttes néhány tíz év múlva, vagy, ha valóban nagy becsben tartották és vigyáztak rá, száz év múlva kezdett csak elhasználódni, szétjőnni – ekkor ló-pokróc lett belőle. Mikor már ennek sem felelt meg, lábtörlőként még hasznát vették egy kis ideig. (4. kép.)¹⁴ Meghatározott időpontokban megrendezett eseményekhez szintén kapcsolható a székely festékes, mint a bér málkkozás, esküvő vagy a keresztelők. Ilyenkor a „bútorok ünnepi takarói lehettek.”¹⁵

4. kép – székely festékes hagyományos környezetben

□ □ □ A SZÖVÉS MINT MUNKAFOLYAMAT

Kétfajta szövési módot különböztetünk meg, a csomózott technikát, mely során pászmás, bolyhos felületű textiliát kapunk, és a kelim vagy kilim szövést, mely sima, egységes felületű szövetet ad. A textiliák felépítése a legtöbb esetben szimmetrikusan létrehozott, bár a csomózott szőnyegek terén ebben lehet eltérés, jelen esetben ez nem mérvadó, mivel az erdélyi festékesek főként kelim technikával készültek. Ez a technika a függőleges felvető szál (vagy láncfonal, nyüstfonal) és a közé vezetett vetülékfonal (azaz keresztaszál, leszövőszál) összefonódásából áll.¹⁶

A szövet elkészítése befejeződik az időbeliségbe, hiszen meglehetősen hosszadalmas, időigényes tevékenységről van szó. Saját szövőnői tapasztalataimból merítve úgy gondolom, hogy a szőttesek értékét emeli, hogy mennyi ideig készült, hiszen gyakorlott szövők esetében valószínűleg mérete miatt készült hosszabb ideig, vagy pedig azért, mert olyan gazdagon díszített, aprólékosan kidolgozott volt. Értékük miatt oly nagy becsben tartották

¹⁴ https://www.mozaweb.hu/Lecke-HON-A_Fold_amelyen_elunk_6-Agrol_agra_sajrol_sajra-104933 (2017.06.14)

¹⁵ VERES, i. m.

¹⁶ Enza MILANESI, *A szőnyeg: Stílustörténeti kalauz az ókortól napjainkig*, Bp., Officina Nova Kiadó, 1995, 17–19.

az erdélyi festékes szőtteseket, olyannyira vigyáztak rájuk, hogy akár 150–200 évig is használhattak egy-egy darabot.¹⁷

A hagyományos, népi jellegű alkotásokra jellemző volt, hogy két részből (szélből) szőtték össze, mivel az akkori szövőszékek szélessége csupán 70–80 cm volt, a szőtteseknek pedig kétszer ilyen szélesnek kellett lenniük, hogy rendeltetésük szerint funkcionáljanak.¹⁸ Nem kevés időt vett igénybe az sem, hogy középen a mintát tökéletes pontossággal illesszék egymáshoz, ami az évek során összegyűjtött tapasztalattal teljesedett ki igazán. A két fél a festékeseken mindig egyforma, azaz tükörszimmetrikus, mely fontos szempont számunkra, hiszen a szimmetria maga is közvetít felénk bizonyos gondolatokat: nyugalmat, kötelmet fejez ki, rendet és törvényt, formai szigort és kényszert. Nem véletlen, hogy a legtöbb középület és templom tükörszimmetrikus. Isten vagy Krisztus is rendszerint szemből, szimmetrikusan van ábrázolva, ez által válik az örökkévaló igazság szimbólumává. A szimmetriából kilépő elemek, kimozdulások a rendezettség, harmónia, a tökéletesség megszűnését eredményezik – ám a szépség nem ettől függő fogalom, nem csak az lehet szép, ami szimmetrikus. Mozgást, oldódást, önkényességet és előreláthatatlanságot közvetít, tehát az életerő, a játék és a szabadság szimbólumaként is értelmezhetjük.¹⁹ A szimmetria tehát erősen kötődik a rend, rendezettség fogalmához; emlékeztet minket minden szabályosan ismétlődő, ciklikus dologra, körforgásra, mint az évszakok váltakozása, napok, hónapok, évek múlása, az emberi élet lassú telése – ez egyfajta megnyugvást, biztonságot jelent az ember számára. Ha szabályosság, rend, rendszerezettség vesz körül minket, az harmóniát és az erők dinamikus egyensúlyát sugallja.²⁰ Azzal, hogy a tradicionális erdélyi festékeseken alapvetően szimmetrikus motívumokkal találkozhatunk, továbbá az esetek nagy részében a kompozíció is szimmetrikus, közvetíti számunkra azt a gondolatot, érzést, hogy rend van körülöttünk, az idő a megszokott medrében folyik, minden úgy van, ahogyan eddig. A paraszti kultúrában nem csoda, hogy ezekre a biztonságot közvetítő fogalmakra támaszkodtak. A későbbiekben, az általam kiemelt két alkotó munkafolyamatának és alkotásainak ábrázolása során láthatjuk, hogy egyéniségük kifejezésére már nem elég a hagyományos kereteken belül maradniuk, ki kell lépniük a népinek tekintett szabályos rendszerből, amely bizonyos szinteken mégis megtart valamit a tradícióból. Ilyen a geometrikusság, az alakok szimmetrikus komponáltsága, az egyszerűség, a színek használatában való határtalan visszafogottság.

A szövés folyamatának időigényessége nem meglepő dolog, ám ennek eredményét, magát a létrehozott alkotást is meg kell vizsgálnunk. Az elkészült mű a legtöbb esetben valamilyen gondolatnak a megszületése, megformálása, mondhatni okozata, mely az idővel szorosan egybefonódva jön létre. Az alkotó munkafolyamat során készítője legtöbbször egy előre megfogalmazott ötletet valósít meg, dolgoz ki, előre meghatározott rend és szabályosság szerint. A hagyományos festékesekre ez teljes mértékben igaz; gyakran megren-

¹⁷ http://bozsy48.blog.hu/2014/02/17/_s_a_lelkem_szo_mint_osztovata_szekely_festekesek (2017.06.18)

¹⁸ <http://www.hagyományokhaza.hu/page/11430/> (2017.06.14)

¹⁹ Dagobert FREY, *A művészeti szimmetria problémájáról* = Hermann WEYL, *Szimmetria*, Bp., Gondolat Kiadó, 1982, 27.

²⁰ BÉRCZI, i. m., 31.

delésre szőtték őket, s a szövő asszonyok nemigen tér(het)tek el a normától.²¹ Nem mindenki engedelmeskedett így az elvártaknak. Kasza Anna, saját bevallása szerint, szövés közben alakította szöttesét, vagy, ahogy ő mondta, inkább a szövés formálta önmagát. „[...] amikor nekifogok szőni, akkor a szövéssel rajzolom. Szövés közben festem és alakítom. Először előrajzolom a figurákat, most már ez sem szükséges. Mert rájöttem, hogy úgys hiába, én előrajzolom, s szövés közben jön egy új gondolatom, s akkor úgys megmástitom.”²² Másik kiemelt alkotóm, Kozma Erzsébet pedig mindenáron újítani akart, még akkor is, mikor egy témát szőtt le újra, vagy megrendelésre dolgozott – valami kis apró változtatást mindegyik újraszövésén felfedezhettünk.²³ Tehát egy korábbi esemény impulzusaként a jelenben formálódó dolog manifesztálódik, mely majd csak a jövőben mutatja meg önmagát, kész állapotában.

□ □ □ EMLÉKEK TÁRA

Az emlékek lenyomataként, egy összesűrített időszak kézzel fogható szimbólumaként is tekinthetünk a szöttesekre. Ezen a szálon továbbhaladva az alkotó személyes, szubjektív élményein túl magába foglalja adott kor, időszak kollektív művészi tudatát, hiszen az egyéni alkotók személye és az általuk létrehozott művek alakították ki egy bizonyos korszak később összefoglalt és megfogalmazott tulajdonságait. Vagyis minden stílusirányzat és korstílus nem csak alkotások, hanem alkotók gyűjteménye, az ő életük, az anyagi világban töltött idejük kifejeződése, képpé, hanggá, vagy éppen textillé redukálása. Fontos az is, hogy az alkotó folyamat során milyen más benyomások érik a népművészt, a szövőt, milyen jellegű tapasztalatokat gyűjt, hiszen ezeket is beleszövi a munkába. A végső alkotás tehát egyfajta gyűjtemény, az elmúlt idők összegyűjtött és színekké, alakokká leképezett „múzeuma”.

„Ahol élő a népművészet, ott [...] kombinációs, variációs lehetőségek vannak.”²⁴ A variálás, egységnyi elem kombinálása a népművészet egyik jellemző és lényeges tulajdonsága.

Egy motívum egymás utánisága, egyfajta ritmus, melyet a gyakoriság váltakozása hoz létre. A ritmus pedig mindenütt jelen van: gondoljunk csak a cirkadián ritmusra, a Hold pályája miatti ár-apályra, az évszakok váltakozására, a zenében és a versekben fellelhető ritmikusagra, a szívdobogásra. Ugyanígy megtalálható a népművészetben. Ha megfigyeljük Kozma Erzsébet szötteseit, máris letisztul előttünk a gondolat valódisága.²⁵ A ritmus az időben jelen lévő, abban kifejeződő, ennek ellenére képileg is megjeleníthető. Főként a hagyományos, népi jellegű festékes szöttesekre jellemző, hogy kis számú elemből építkeznek, meghatározott rendezőelvek alapján – azaz struktúrákat építenek az alkotórészek ismétlésével. Ezek kapcsolódások által egyre nagyobb teret foglalnak magukba, melyek végül szabályos

²¹ NAGY, i. m., 141.

²² NAGY, i. m., 68.

²³ NAGY, i. m., 136–137.

²⁴ NAGY, i. m., 33.

²⁵ NAGY, i. m., 132.

vagy szabálytalan szerkezetet, egy Egészt hoznak létre.²⁶ Ez, a kész alkotás kompozícióját tekintve egyedi, ám az imént említett, népi eredetű festékes szőnyegeken megjelenő egy-egy elemeket könnyűszerrel fel lehet sorolni. Ezek a szarufa, a hal motívum, a csillag vagy villás rózsza (5. kép),²⁷ a farkasfog, a kísérő szerepű mesterke, a fecskefarkas motívum.

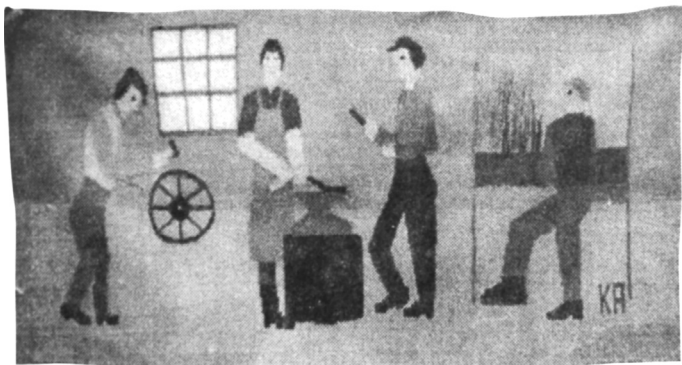
Újabb keletű szőtteseken más min-
ták is megjelennek, s az újító szelle-
mű egyéni alkotók, mint Kasza Anna
és az imént említett Kozma Erzsébet,
bár egyre inkább elrugaszkodnak a né-
pies mintakincstől, a kompozícióba
öntött ritmikuság az ő alkotásaikon is
élővé, „megfoghatóvá” válik.

5. kép – a csillag villás rózsza motívum
sok festékesen felfedezhető

CIKLIKUSSÁG, IRREVERZIBILITÁS □ □ □

Az időt és az idő múlását általában kétféleképpen írják le, melyek az előre haladó, lineáris, vagyis irreverzibilis, valamint az önmagába visszatérő, a körforgásban részt vevő, ciklikus időtípus.²⁸ Kiemelten vizsgált alkotóim alkotó tevékenysége megfeleltethető szimbolikusan egy-egy időtípusnak. Kasza Anna soha nem szőtt le két egyforma szőnyeget, mivel úgy érezte, sok felfedeznivalója van még, kísérletezni akart. (6. kép.)²⁹ Munkássága ily módon be-
lesimul az időbeliség-
be, mely egyenletesen
hömpölyög a maga út-
ján, mindig előre, line-
árisan. Ő tehát az irre-
verzibilitás képviselője.

6. kép – Kasza Anna
egyedi, modern szőttese

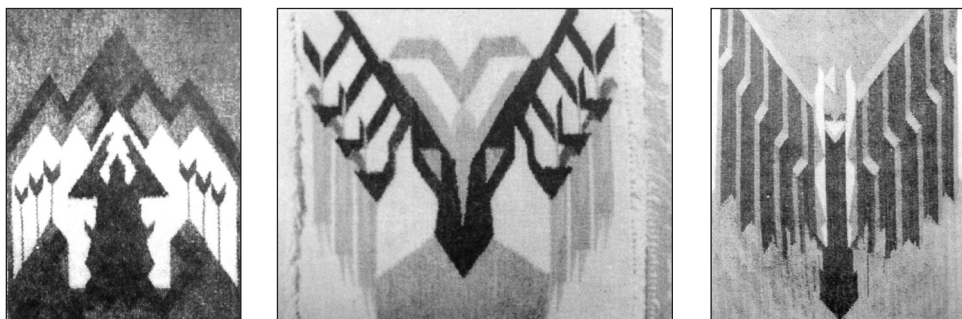
²⁶ BÉRCZI, i. m., 1990.

²⁷ <http://gittegyelet.com/2012/07/25/indianok-szonyegek-es-fotok-a-neprajzi-muzeumban/> Hozzáférés: 2015.12.18

²⁸ ÉRDI Péter, *Teremtett valóság*, Világosság, 1982. június, 329–335.

²⁹ NAGY, i. m., 199.

Kozma Erzsébet szokása, mely szerint megrendelésre többször is leszótta egy-egy alkotását, de mindig némi változtatással, szintén illeszkedik az időbeliségbe, a ciklikusságba, melyet nem csak a természetben figyelhetünk meg, hanem saját életünkben is: a napok egymásutániságába olvadó cselekedeteink, szokásaink, berögződéseink szüntelen áradata folyton ugyanazt a lemezt játsszák. Ezt tekinthetjük akár egyéni, akár kollektív szinten. Saját mikro univerzumunk számtalan ilyen permanensen jelenlévő dolgot tartalmaz, s kollektívvá avaszsálja az, hogy mások életében ezek a dolgok ugyanúgy jelen vannak, majd az utánunk következő emberekében is, és így tovább. Erről szól a hagyományok átöröklése is: folytonos ismétlés időről időre, generációról generációra. Maga a tanulási folyamat ugyan lineáris, az időben irreverzibilisen haladó, az átadás viszont ciklikusan ismétlődő jelenség. Kozma Erzsébetet a múlt hagyományai térítik új útjára a saját jelenében, ez határozza meg, hogy milyen úton fog haladni a jövőben. Mikor újraszótt egy-egy szőnyeget, alkotó lénye már új élményeket, tapasztalatokat ölelt fel, s ennek következtében új keretbe is foglalta a témát – újak voltak a körülmények, mivel az idő sokat változtatott rajtuk. Ez jelenik meg a Kádár Kata sorozaton (7–8–9. kép),³⁰ mely talán a legszebb példája az idő szöttesekbe való beleszőződésének.³¹

7–8–9. kép – Kozma Erzsébet Kádár Kata sorozata

□ □ □ MOTÍVUMOKON KERESZTÜL MEGJELENŐ IDŐÉRTELMEZÉSEK

Végezetül a szőnyegeken fellelhető mintavilágról szólnék pár szót, az említett két egyéni alkotó munkáira némileg nagyobb hangsúlyt fektetve. Az erdélyi festékeseken ugyan csupán kevés motívumot alkalmaznak a népi szövmők, ezek közül az egyik legjelentősebb a villás csillag jelkép, melyet némely területeken rózsának is neveznek, ám valójában a Nap szimbóluma, mely hozzáköthető az időbeliséghez oly módon, hogy általa határozzuk meg a nap óráit, hogy éppen nappal vagy éjszaka van-e. A népi alkotásokon szintén gyakran felfedezhető a fecskefarok és a fecske szimbóluma, ami köthető lesz a későbbi gólya motívumhoz, melyet Kozma Erzsébet alkalmazott szívesen. Mindkét madár a költöző madarak típusába tartozik, évről évre elvándorolnak, majd visszatérnek, s ezáltal az idő ciklikusságát testesítik meg.

³⁰ NAGY, i. m., 221–223.

Kasza Anna szőtteseinek leghangsúlyosabb része az alakok jelenléte, ami a hagyományos erdélyi festékesek mintakincsében ritkán jelenik meg, inkább az újabb szőnyegeken találkozhatunk vele. Alakjai azonban olyan cselekvéseket végeznek, melyek az év egy bizonyos szakához, meghatározott időpontjához kötődnek, így szolgáltatva jó példát az időbeliség megjelenítésére. Legfontosabbak az *Aratók*, a *Szénagyűjtők*, a *Fát fűrészelnék* és a *Rönkhasítók* elnevezésű szőttesek, de ide sorolható még a *Horgászok*, a *Fürdőzők* és a *Tavaszi elnevezésűek* is.³² (10. kép)³³

10. kép – Kasza Anna
három szőttese:
Aratók,
Szénagyűjtők,
Rönkhasítók

Kozma Erzsébet először csíkozott szőnyeget készített, de idővel eljutott az alakosokig. Ám ezek is olyan alakosok, melyek végtelenül stilizáltak és geometrikusak. A stilizálásról és a geometrikus stílusról állítják, hogy „a szőnyegeknek egyfajta közvetlen egyszerűséget, esetenként primitív jelleget kölcsönöz, s elkészítésük az esetek legnagyobb részében egyszerű munkaszervezést igényel”,³⁴ ám véleményem szerint ez nem írható le ennyivel, mert ez a fajta letisztulás valójában kiragadja az időből a világnak azt a kis szeletét, amelyet az alkotó megfigyel, s időtlenné teszi azt. Kozma Erzsébet az alkotó folyamaton keresztül szűri meg a világot, melyet aztán a saját maga által kidolgozott, aprólékos, időigényes munkával szőtt bele szőnyegeibe. Ez a nagy figyelmet igénylő és lassú munka idővel olyannyira beépült napjaiba, szokásába, hogy gyorsabban tudott dolgozni.³⁵

Alakjai újkeletűek, modernek, azonban ő mindig törekedett a hagyományos formák és a geometrikusság megtartására, ezeket dolgozta tovább. Motívumai között megjelennek

³¹ Uo., 149–152.

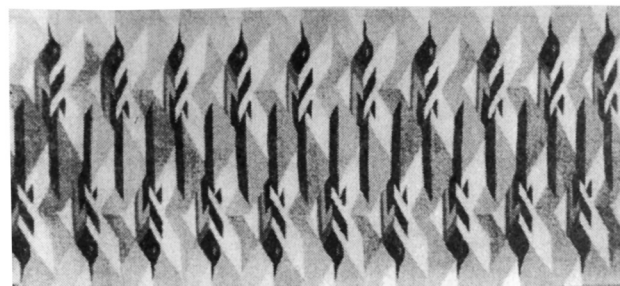
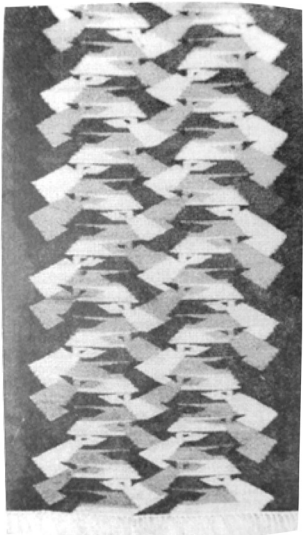
³² Uo., 197–198, 200, 202.

³³ Uo., 197.

³⁴ MILANESI, i. m., 22.

³⁵ NAGY, i. m., 128.

különféle madarak, közülük kettőt emelnék ki, a gólyát és a szarkát. Szöttesei közül az elsőre jó példa a *Fiait etető gólya*, a másodikra pedig *Szarkák barnában*³⁶ és a *Szarkák szürkében*³⁷ (11–12. képek).

12. kép – Kozma Erzsébet:
Szarkák szürkében

11. kép – Kozma Erzsébet:
Szarkák barnában

Nem csak küllemre, de viselkedésre is eltérőek e madarak, ugyanis a gólya, költöző madár lévén, az idő ciklikusságát testesíti meg, ellentétben a szarkával, mely télen is marad: az idő a szarkák számára állandósult, ily módon szimbolikusan, az irreverzibilitáshoz kapcsolhatjuk őket. Ez a két madárfaj kiegészíti egymást, mely momentumot felfoghatjuk úgy, hogy Kozma Erzsébet művészetében megtestesül az idő kettőssége.

□ □ □ ÖSSZEFOGLALÁS

Az idővel foglalkozni felettébb nagy vállalkozás, főleg, ha egy olyan, tőle távol álló dologhoz próbáljuk kapcsolni, mint a textilművészet. Ám összefüggéseket találni nem lehetetlen. A szövés technikája, a szőnyegeket megalkotó folyamat, mint olvashattuk, igen összetett, sokrétű dolog, és bár a székely festékesek és néhány alkotó világából csupán ízelítőt tudtam hozni, reményeim szerint be tudtam mutatni azokat a dolgokat, amelyek összekapcsolják az időbeliséggel. Talán az idő az a téma, ami alól semmi sem kivétel, ami-be minden beletartozik, hiszen minden, ami ebben az univerzumban létezik, ennek a hatalomnak van leginkább alávetve.

³⁶ *Uo.*, 216.

³⁷ *Uo.*, 215.

ALEXANDRA BÖRÖNDI

Time in Relation to Transylvanian Dyed Hand-woven Rugs

The textile arts of Hungary and rug weaving have always played a significant role in passing on our cultural heritage. Since making textiles is a diverse creative activity whose methods and materials have expanded over time, this essay will only attempt to describe one particular activity, the hand-weaving of rugs in Transylvania, namely the ones in Székelyföld and Torontál.

Although in Hungary weaving has been rendered obsolete by industrialization, in the neighbouring Transylvania it is an activity still practised even by the young. Concerning the images used these weavers mostly follow the age-old tradition, though it is not impossible to find artists who develop the techniques in new directions, just like Anna Kasza and Erzsébet Kozma whose works are going to be used to explore characteristics of the art form.

The history of Transylvanian hand-woven rugs goes back to such ancient times that its origins are practically unknown. Interestingly, though one can come across hand-woven rugs east of Transylvania as well, it is only these Transylvanian rugs that have kept using the same restrained and pure elements as the original ones. Most of the times the rugs do not have specific motifs or figures, instead they make use of geometrical shapes, their compositional arrangement, symmetry, structure and colours. Frequently they are built on the rhythmical recurrence of the simplest patterns, which are stripes whose colours and thickness are varied creatively.

In terms of their use, traditional, newly-made hand-woven rugs were placed on the bed or the table, never on the floor; they, however, do not get thrown away when they are worn and old, and can still be used on a wagon or a sleigh. So during their lifetime the use of hand-woven rugs is closely connected to seasons, to the continuously changing weather. These days people use them laid down and as scatter cushions, so the function of hand-woven rugs has been widened over time.

Weaving is a time-consuming activity. Both the preparation and its completion take time. A hand-woven rug that required a long time to make was considered extremely valuable. A hand-woven rug was usually made from two pieces, because the looms were approximately 70-80 cm wide but hand-woven rugs were supposed to be twice as wide as that. The two pieces were to match perfectly, which needed a lot of time as well.

Another aspect of rug weaving seems to be equally important, i.e. the fact that a rug can collect memories. If you take a look your finished work, you can recall many experiences and observations made when working on it. Consequently, they can be regarded as memories, tangible symbols of a certain period. In addition to the personal, subjective experiences of the artist, hand-woven rugs can also reflect the collective artistic consciousness of a specific era as the experiences of individual artists and the depictions of these experiences add up to create a characteristic way of expression, a style.

A tánc az egyéni idő tükrében¹

Pál-Kovács Dóra

Készülőben lévő disszertációm témája Magyarózd társadalmának és táncagyományának gender központú elemzése a 20. század második felében. Jelen tanulmányban ennek egy kis szeletét mutatom be, melynek középpontjában a településen élő emberek élete áll a gyermekkortól egészen az idős korig. 2012 óta folyamatosan végzett kutatásaim során mindvégig törekedtem arra, hogy a lehető legrészletesebben feltárjam adatközlőim életét, valamint kapcsolatukat a táncsal.

A kultúrán belül beszélhetünk női és férfi tapasztalatokról, valóságokról. Ha a táncra mint a kultúra metafizikájára tekintünk, akkor el kell különíteni egymástól az egyedi tapasztalatokat: pl. egy maszai férfi és egy maszai nő táncban kifejezett valósága nem egyezik. A férfi táncával fejezi ki, mit jelent férfinak, a nő pedig, hogy mit jelent nőnek lenni.² Kutatásom főleg a táncban átélt eltérő nemi tapasztalatokra tevődik. Tanulmányomban az egyéni életet, az egyéni időt vizsgálva főleg a táncos alkalmakra, egyéni és közös élményekre fókuszálok, valamint arra, hogy milyen jelentőséggel, gyakorisággal és funkcióban jelenik meg a tánc az életükben.

Egyik fő kérdésem, hogy az életkor mennyiben és milyen módon befolyásolja azt, hogy milyen gyakran vesz részt az egyén egyes táncalkalmakon, valamint hogy a férfi és a nő táncban átélt tapasztalata, és az abból következő visszaemlékezés mennyiben tér el egymástól. Hipotézisem szerint a „táncolás” funkciója az egyéni idő előrehaladtával átalakul, változik. Gondolok itt arra, hogy egy eladósorban lévő leány a tánc által kifejezésre tudja juttatni, hogy párválasztás előtt áll, ezzel szemben egy házasságban lévő nő táncban és az abban használt szimbólumok már egészen másra utalhatnak. Írásomban egy idős nő és egy idős férfi életét vizsgálom, táncos élményeiket a középpontba helyezve. Adatközlőim védelme miatt nevüket a továbbiakban nem tüntetem fel.

□ □ □ ÉLMÉLET ÉS ÉLETRAJZ

A legújabb néprajzi és antropológiai kutatások az időre mint kulturális és társadalmi képződményre tekintenek, tehát az időről való gondolkodást alapvetően határozza meg az a kö-

¹ A tanulmány a K 124270 számú projekt részeként a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K_17 kutatási pályázati program finanszírozásában készült.

² Ted POLHEMUS, *Dance, Gender and Culture = Dance, Gender and Culture*, ed. Helen THOMAS, London, Macmillan Press Ltd. 2001, 3–15.

zösség, ahol az individuumok élnek.³ Martin Kohli 1990-ben fogalmazza meg, hogy az életút tekinthető olyan szabályozó rendszernek, amely „az egyéni élet időbeli dimenzióját rendezi el”.⁴ Tanulmányomban az egyéni életútra Kohli nyomán egyéni időként tekintek. Az idő megfoghatatlan volta eredményezi azt, hogy a kutatások többsége azokat a jelenségeket keresi, amelyekben az idő megragadható. Fejős Zoltán szerint ez leginkább képzetekben, cselekvésekben és magatartásformákban ragadható meg.⁵ Ha a cselekvések összességében tetten érhető az idő, akkor az egyén cselekedeteinek vizsgálata során úgyszintén, emiatt válik indokolttá az egyéni életutak, valamint a táncos életutak vizsgálata.

A II. világháború után a néprajzkutatás, főleg a folkloristák érdeklődése a mindennapi élet, a mikrotörténet felé fordult: felismerték a személyes vallomások értékét, ennek következtében az élettörténetek gyűjtése nagy lendületet kapott. Megjelentek a szóbeli, később pedig az írott élettörténetek (*life story*), önéletírások (*autobiography*).⁶ A magyar néprajztudományban Ortutay Gyula nevéhez köthető az egyéniségekutató iskola létrehozása (melyet a nemzetközi szakirodalomban budapesti iskolának hívnak), amely a folkloristákat az egyéniségekutatás felé terelte.⁷ A gyűjtések középpontjába egy ember repertoárja került. Ortutay Gyula saját feladatai meghatározásával tulajdonképpen az egyéniségekutató iskola fő feladatát is meghatározta: „Feladatomnak éppen azt tekintem, hogy a magyar paraszti társadalom és a kultúra régibb s szigorú közösségi rendjében kifejlődhető alkotó egyéniség sorsát figyeljem meg.”⁸ 1940-ben megjelent könyvében az írástudatlan parasztember, Fedics Mihály egyéni meserepertoárját gyűjtötte össze, szerkesztette, majd adta ki.⁹ Ortutay tanítványaként Dégh Linda, majd a későbbiekben Faragó József, Nagy Olga, Kallós Zoltán, Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Bálint Sándor és Halmos Béla folytattak egyéniségekutatásokat. 1942-ben Bálint Sándor szerkesztésében jelent meg az *Egy magyar szentember*¹⁰ című kötet, amely Orosz István vallási vezető önéletírását tartalmazza, mellyel a szegedi néprajztudós a népi vallásos élmény vizsgálatához szükséges egyéniségekutató módszert dolgozta ki. Keszeg Vilmos a *Specialisták, életpályák és élettörténetek* című könyv előszavában összegzi a élettörténetekkel, önéletírásokkal foglalkozó szakirodalmakat.¹¹ *Élettörténetek populáris*

³ VOIGT Vilmos, *Az idő szerepe a magyar folklórban* = *Közelítések az időhöz: Tanulmányok*, szerk. ÁRVAI Judit, GYARMATI János, Bp., Néprajzi Múzeum, 2002, 120.

⁴ MARTIN KOHLI, *Társadalmi idő és egyéni idő* = *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*, szerk. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, Bp., Akadémiai, 1990, 176.

⁵ FEJŐS Zoltán, *Az idő-képzetek, rítusok, tárgyak* = *A megfoghatatlan idő*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2000, 8.

⁶ KÜLLŐS Imola, *A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában* = *Az életrajzi módszer: Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*, szerk. KÜLLŐS Imola, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1982, 163–164. (Documentatio Ethnographica, 9.)

⁷ BOLDIZSÁR Ildikó, *Mesepoétika: írások mesékről, gyerekekről, könyvekről*, Bp., Akadémiai, 2004, 84.

⁸ ORTUTAY Gyula, *Fedics Mihály mesél* = *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, I, Bp., Egyetemi Magyarságtudományi Intézet, 1940, 9.

⁹ ORTUTAY, i. m.

¹⁰ BÁLINT Sándor, *Egy magyar szentember*, Bp., Franklin, é. n. [1942].

¹¹ KESZEG Vilmos, *Specialisták: Életpályák és élettörténetek* 1., szerk. KESZEG Vilmos, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2005, 7–30.

regiszterekben című írásában foglalkozik egyrészt az élettörténetekkel mint a szociális viselkedési stratégia részeivel, másrészt azok regiszterekbe való csoportosulásaival.¹²

A 20. század második felében a folkloristák érdeklődése a meserepertoár mellett az egyéni életutak, a népdal- és balladaénekesek, zenészek és táncosok felé fordult. A teljesség igénye nélkül meg kell említeni Győri Klára parasztasszony önéletírását¹³ – melyet Nagy Olga rendezett sajtó alá –, Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa¹⁴ klézsei népdalénekest, a koronkai és cigány származású Cifra János¹⁵ mesemondót. Az életrajzi módszer a magyar táncfolklorisztikai, táncantropológiai írások sorában is megjelenik, ahol főleg kiváló táncos egyéniségek élettörténetét, táncos életútját dolgozzák fel a kutatók. Előzményként a teljesség igénye nélkül meg kell említeni Felföldi László *Az életrajzi módszer a néptánc kutatásban*¹⁶ című írását, Martin György Mátyás István „Mundruc” – Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata¹⁷ című monográfiáját, valamint a Karsai Zsigmond lőrincrévi táncosról készülőkben lévő monográfiasorozatot. Felföldi László szerint a néptánc kutatásban is lényeges a táncosok élettörténetét feltárni, mert ennek mentén „a hagyományos közösségekben élő emberek táncos tevékenységét egész életpályájuk keretében, »életművük« szerves részeként, egyéni kreatív készségük folyamatos megnyilvánulásként segít értelmezni.”¹⁸ E tekintetben a táncfolklorisztika által használt módszer azonos a néprajzban használttal, tehát az életútinterjúk készítése mellett a táncos önéletrajz írása is helyet kap. Erre vonatkozóan Felföldi dolgozta ki a vezérfonalat, amelyet a már említett tanulmányában publikált.

□ □ □ MAGYARÓZD¹⁹

„Marosludastól délre, a kanyargós, rejtett Ózdpatak völgyének utolsó faluja Magyarózd. Innen köves út nem, csak 'határi' utak vezetnek tovább a Kis-Küküllő völgye felé a vízválasztó meredek dombokon át. A szinte minden oldalról dombvonulatok és erdők védte

¹² KESZEG Vilmos, *Élettörténetek populáris regiszterekben = Emberek, életpályák, élettörténetek*, szerk. JAKAB Albert Zsolt, KESZEG Anna, KESZEG Vilmos, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Kríza János Néprajzi Társaság, 2007, 151.

¹³ GYŐRI Klára, *Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1975.

¹⁴ KALLÓS Zoltán, *Új guzsalyam mellett: Éneklettem én özvegyasszony Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa, hetvenhat esztendő koromban Klézsén, Moldvában*, kiad. KALLÓS Zoltán, Bukarest, Kriterion, 1973.

¹⁵ NAGY Olga, *Cifra János meséi*, Bp., Akadémiai, 1991.

¹⁶ FELFÖLDI László, *Az életrajzi módszer a néptánc kutatásban = Az idő rostájában*, II, *Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, Bp., L'Harmattan, 2004, 63–68.

¹⁷ MARTIN György, Mátyás István „Mundruc”: *Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata*, Bp., Mezőgazda–MTA Zenetudományi Intézet, 2004.

¹⁸ FELFÖLDI, i. m., 63.

¹⁹ A 2015-ben általam készített, eddig még nem publikált faluszerkezeti felmérésből kiderült, hogy a 283 főt számláló településen 243-an magyarok, 34-en cigányok, 5-en románok és egy fő arab. A falu felekezeti megoszlásáról elmondható, hogy jórészt reformátusok lakják, de ortodoxok és jehova tanúi találhatók.

falu, föléje magasodó templomával és a pusztulófélben is a völgyet uraló kastélyával a Hegy-megett, a Maros–Küküllő köze altájegységének egyik legszebb települése.”²⁰ Az Ózdpartak völgyében, amit más néven Malozsavölgynek is neveznek, 7 falu²¹ húzódik meg, amelyek közül a két legnagyobb Csekelaka és Magyarózd.²²

ADATKÖZLŐIM □ □ □

Nevük említése nélkül a nő és a férfi adatközlőm életének rövid ismertetését adom azon adatokra fókuszálva, amelyek összefüggésbe hozhatók a tánccal.

Nő adatközlőm 1945-ben született Magyarózdon. Helyi születésű édesapja a szomszéd településről, Csekelakáról hozott magának feleséget. 1960-ban, 15 évesen konfirmált, rá 4 évre, 1964-ben ment férjhez egy nála 2 évvel idősebb férfihoz. 1966-ban megszületett első, 1968-ban a második, 1970-ben a harmadik és 1979-ben a negyedik gyermeke. Férje 2010-ben halt meg.

Férfi adatközlőm 1943-ban született, szintén Magyarózdon. 1957-ben konfirmált, majd 1963 és 1965 között katona volt. 1967-ben feleségül vett egy magyarózdi nőt, és később három gyermekük született: 1966-ban, 1970-ben és 1974-ben, akik közül az legidősebb 2009-ben autóbalesetben életét vesztette.

A félreértések elkerülése végett megjegyzendő, hogy adatközlőim nem egymással kötöttek házasságot, a választás azért rájuk esett, mert a nő rendelkezik az egyik legkiterjedtebb tudással a falu korábbi táncos életéről, a férfi pedig egyike a faluban még fellelhető szellemileg ép, idős táncos férfiaknak.

TÁNC AZ EGYÉNI IDŐ TÜKRÉBEN²³ □ □ □

Gyerekkor – tánctanulás

A táncos szocializációt három szakaszra osztja a tánctanulásra vonatkozó szakirodalom: önkéntelen tanulás, lelkesedés és ösztönös utánzás korszaka, végül pedig a tudatos tanulás.²⁴ A magyarózdiak számára a tánc tanulása, gyakorlása magától értetődő dolog volt, mint

²⁰ FÜGEDI János, *Tánciskola Magyarózdon*, Táncművészet 1990/12. sz., 12.

²¹ Cintos (Ařintř), Lándor (Nandra), Gombostelke (Gãmbuř), Csekelaka (Cecãlaca), Istvánháza (Iřtihaza), Magyarbükös (Comuna Bichieř), Magyarózd (Ozd)

²² HORVÁTH István, *Magyarózdi toronyaljja: Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról*, Kolozsvár, Magyar Heli-kon, 1980, 20.

²³ Ratkó Lujza nyírségi monográfiáját tagolja az emberi élet fordulói mentén, így külön fejezetben tárgyalja a gyermekkor, az ifjúkor és a felnőttkor táncéletét. Vö. RATKÓ Lujza, „Nem úgy van most, mint vót régen...”: *A tánc mint tradíció a nyírségi paraszti kultúrában*, Nyíregyháza–Sóstófürdő, 1996.

²⁴ VARGA Sándor, *A tánctanulás és annak társadalmi háttere = Párbeszéd a hagyománnyal: A néprajzi kutatás múltja és jelene*, szerk. VARGYAS Gábor, Bp., L'Harmattan, 2011, 202.

a járás vagy a beszéd elsajátítása.²⁵ „Csak ki úgy tudott, ahogy örökölte.” (női adatközlő, a továbbiakban: N) A falu közössége számára a mai napig nagy jelentőséggel bír a konfirmálás, a 14-15 éves fiatal fiúk és lányok az egyházi szentség által válnak a falu teljes jogú tagjává. A gyerekkor kifejezést a konfirmálásig tartó időszakra értem. „... miko má konfirmáltunk, akko má nagyok váltunk. habá’ egy nap választott el a gyermekkortól, de má nagyok voltunk.” (N)

Nő adatközlőm elmesélte, hogy legelőször édesanyjával táncolt, miközben a nagymama fűtyült a csárdás nótákat. Itt mondta el édesanyja neki, hogyan kell fogni a fiút, hogyan forogjon. „... otthon egyik nagyszülő énekelt, és akko megmutatták, há most egy olyan nótát énekelek, ami a csárdáshoz talál, s akkó a szülő elhívta, hogy így kell táncolni.” (N) Ezt követően a fiatal lányok gyümölcsfáknál vagy tornácos házaknál gyakorolták a „páros forgást”, ahol a fiút egy fa vagy egy oszlop helyettesítette. Ezt leginkább minden lány egyedül, magányosan, saját otthonában csinálta, de előfordult, bár nem volt gyakori, hogy egymás szomszédságában élő egykorú lányok együtt forogtak.

Férfi adatközlőm is egykorúhoz és a lányokhoz hasonlóan tanulta a táncot, először szintén édesanyja mutatta meg, hogyan kell megfogni a párjukat. A fiúk a páros forgás elsajátításához seprűt, ágat is használhattak, amelyek természetesen a lányokat helyettesítették. Másik lehetőségként, amennyiben a szomszédban laktak egykorú lányok, akkor velük próbálták elsajátítani a páros táncot, így számukra ez volt az első alkalom, amikor lányokkal együtt tudtak táncolni. A pontozó figuráit elleste édesapjától, aztán önállóan gyakorolta. „Az nagyobbban mentem oda le [...] mentünk bé az istállóba oda hozzájuk, az ökrökhoz, fogtunk meg egy-egy villanyelet és akko ott jártuk, énekeltünk magunknak, fűtyürésztünk, aztán rendre beléjöttünk” (férfi adatközlő, a továbbiakban: F).

A tánctanulásra a karácsonykor megrendezett úgynevezett gyerektánc is kiváló lehetőséget adott. Ide minden konfirmálás előtt álló gyerek mehetett. Számukra az évben más alkalom nem volt még a táncra, csupán a fent említett otthoni táncolás. A tanítónő szigorúan megtiltotta a gyermekeknek, hogy a nagy táncba elmenjenek. „Hát hatodikos voltam (...) há egy vasárnap elmentünk a táncba. Béjött az igazgató és ott kapott, másnap Istenem, olyan tenyereseket adott, hogy kihasadott a tenyerünk.” (N) Ez volt az első alkalom, ahol a fiúk és a lányok együtt táncolhattak, hiszen a gyerektáncban még csak csárdást táncoltak, pontozót, szegényest nem jártak. „Mindenki úgy lődergett, ahogy tudott.” (N)

A gyerektánc esetében a fiatalok igyekeztek mindent úgy csinálni, ahogy azt az idősebbek szokták.²⁶ Mint ahogy a nyári táncok esetében, úgy a gyerektáncok szervezői is

²⁵ Kőnczei Csilla, illetve Kürti László kutatásaiból tudjuk, hogy a táncot mint struktúrát nem szerencsés minden esetben a nyelvhez hasonlítani. Vö. KŐNCZEI Csilla, *Ötletek a tánc textológiai elemzéséhez*, Korunk 9. (IV.), 1993, 76.; KÜRTI László, *Antropológiai gondolatok a táncról* = Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 1995, 141–143.

²⁶ Vö. VARGA, i. m., 204.

a kezesek²⁷ voltak. Férfi adatközlőm már 10 éves korától kezesként szervezte a gyerekeknek szóló mulatságokat, fogadta a zenészeket, foglalta a termet. „Kezes vótam [...] csináltunk gyerektáncot karácsonyba, kezesek, felelős, kellett hogy valaki a muzsikásokat megfogadja, pénzt felszedni, hárman vótunk, mindig az vótam, még a legény koromban is.” (F)

A konfirmálás előtt álló fiataloknak a gyerektáncokon kívül nem volt lehetőségük arra, hogy táncoljanak, mint feljebb az idézetből is kiderül, a tanító és a pap is szigorúan tiltotta. Életkorukból adódóan sem bállokba, sem vendégségekbe, sem pedig kereszttelőkbe nem vitték még a gyerekeket, amíg a szülők mulattak, addig otthon a nagyszülők vigyáztak a gyerekekre. Látható, hogy ebben az életkorban a tánctanulás mindhárom szakasza jellemző, az önkéntelen tanulástól a tudatos táncolásig, amelyben a nemek szerinti külön táncolás általános volt.

Ifjúkor – nyári tánc, vendégségek, kereszttelők

Ahogy korábban írtam, csak a konfirmálás után váltak a falu teljes jogú tagjával a fiatalok, ami a táncalkalmon való részvételen is megmutatkozik, hiszen a minden vasárnap megrendezett nyári táncon csak a már konfirmált ifjak vehettek részt.

Az ifjúkor elnevezést a konfirmálástól házasságig tartó időszakra vonatkoztatom, tehát 14-15 éves kortól kb. 20 éves korig. Ekkor volt a legtöbb lehetőségük arra a lányoknak és legényeknek, hogy táncoljanak, ismerkedjenek. Konfirmálás (húsvét) után már részt vehettek a fiatalok a Szent György napjától egészen Szent Mihály napjáig minden vasárnap megrendezett nyári táncokon. Ebéd után egy csűrben gyűltek össze, ahol egészen éjfélig mulattak, csupán vecsernye idejére mentek el a templomba, majd közösen vissza a táncba. „Itt feljebb, vót egy nagy csűr. Ki vót bérelve, és akkor mentek a fiatalok, a lányok, legények. Mindig kihintették, agyaggal hintették ki régen. Várták a fiatalokat, mentek a táncosok, a muzsikások.” (N)

A táncalkalmak számbavétele során fontos megemlíteni a naptári ünnepekkor megrendezett bálakat, a nyári tánc után a szüreti bál volt az első táncalkalom, aztán a karácsonyi majd a farsangi bál. Ide főleg a fiatalok és a házasok mehettek, a vének már nem arra való, hogy bállokba menjenek. A nyári táncokkal ellentétben a bállok nem fejeződtek be éjfél körül, sokszor hajnalig, reggelig mulattak, a zenészeket egész estére fogadták meg, akik addig muzsikáltak, amíg tartott a táncalkalom.

²⁷ Az egész táncos élet irányítói a kezesek voltak, akik biztosították a tánc helyét, zenészt fogadtak, ügyeltek arra, hogy ne történjen semmi baj a táncon, belépőt szedtek (ha volt), és hogy a zenészek megkapják járandóságukat. Vö. VARGA Sándor, *Táncosok és zenészek közti kapcsolat a Mezőségeen = Táncagyomány: átadás és átvétel: Tanulmányok Felföldi László tiszteletére*, szerk. BARNÁ Gábor, CSONKA-TAKÁCS Eszter, VARGA Sándor, Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2007, 99; VARGA Sándor, *A tánctanulás és annak társadalmi háttéré egy mezőiségi faluban = Párbeszéd a hagyományról: A néprajzi kutatás múltja és jelene: Tudományos konferencia a PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*, szerk. VARGYAS Gábor, Bp., L'Harmattan-PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2011, 134–170. (Studia Ethnologica Hungarica; 13.); PÁLFY Gyula, *Egy mezőiségi falu táncélete*, Táncstudományi Tanulmányok, 1986–1987, 271–272.

Férfi adatközlőm legénykorában is kezes maradt, egészen addig betöltötte ezt a „tisztiséget”, amíg meg nem nősült. A korábban felsorolt feladataik a bálók szervezésénél kibővültek, a zenészfogadáson, terembérletlen, rendfenntartáson kívül a zenészek étkeztetését is meg kellett oldaniuk. „Zenészt fogadni, s kapni egy szobát, üres valakinél egy szobát. Aztán a muzsikásoknak kellett vacsora, há meg kellett szólni a leányoknak, hogy hozzanak vacsorát [...] legtöbbször ketten, két leány, és akko egy legényt bort hozott, hogy legyen mit igyanak a zenészek.” (F)

Magyarózdton kívül egyéb nagytájakra, településekre is jellemző volt, hogy más faluból, vagy Szék esetében más utcából úgynevezett „vendéglegények”²⁸ jelentek meg a bálókban. Konfirmálás után néhány évvel, amikor 19–20 évesek voltak a legények, akkor jártak át a környező településekre. Férfi adatközlőm nem ment más faluba táncolni, mert a híres ózdi bálókba jártak át inkább a legények. Magyarózdton szégyen volt a felkérés visszautasítása, így ha a leányokat egy „botlábú” idegen kérte fel táncolni, akkor is végig kellett szenvedniük.

A faluról készült monográfiából és egy helyi férfi önéletírásából²⁹ tudható, hogy létezett a fuszulykás tánc, melynek a fonó adott otthont, azonban ekkor „fizetségként” mindenki fuszulykát, babot vitt. Leányok, legények, asszonyok, férfiak részvételével, zenészek fogadásával napnyugtáig tartó táncmulatság kerekedett belőle. „...a lányok csináltak fuszulykás táncot. Oda már nem volt szabad bémenni csak a nagyobb legényeknek. Mert ott a lányok parancsoltak.”³⁰ Ezt a táncalkalmat azonban a két adatközlő „nem érte”, szüleik, nagyszüleik elbeszélései révén ismerik, de amikor az 1960-as években ők voltak fiatalok, akkor ez az esemény már kikopott a tánc hagyományból.

A szerelmeseknek Magyarózdton a század elején tilos volt közvetlenül kimutatni egymás iránti érzelmeiket. Bizonyos meghatározott szokás keretében ugyanakkor mégis lehetőségük volt minderre: bokrátelevéssel és a zsebkendő odahagyással nyilvánította ki mások előtt érzelmeit a leány. Az udvarlás „színhelyei” ezen kívül még a nyári táncok, a leányfonók lehettek.³¹

Női adatközlőmnek több udvarlója is volt, akikkel a nyári táncokban ismerkedett meg, de ha nem tudott táncolni, vagy ha nem volt szimpatikus, akkor otthagya, és nem engedte, hogy tovább udvaroljon neki. Bár explicit módon nem mondta, de fontos volt számára, hogy az udvarlója tudjon táncolni, a következő idézetből látható, hogy implicit módon ez mégis sokat nyomott a latban. „Ott került egy, mind elszórakoztam vele, de annyit sem tu-

²⁸ Széken a más utcából érkezettek is vendégnek számítottak. Vö. CSORBA János, *Bár emlékezete maradjon meg...*, szerk. SEBŐ Ferenc, Bp., Neumann Kht, 2002 (<http://mek.oszk.hu/05200/05201/html/>). A mező-ségi Magyarorszáton a kezesektől kértek engedélyt, hogy az idegenek leányt kaphassanak, vö. TAMÁS Irén, *Szováti táncgyományok*, Művelődés, 40 (1991), 7–8. sz., 37. A Belső-Mezőségen akkor jártak a legények idegenbe, ha a fájukban nem volt tánc. A vendégek itt meg voltak becsülve, hagyták, hogy a zenész előtt táncoljanak. Vö. VARGA, 2010.

²⁹ Vö. HORVÁTH, i. m.; SALAMON Anikó, *Így teltek hónapok, évek...: Öt önéletrajz*, Bukarest, Kriterion, 1979, 41–78.

³⁰ SALAMON, i. m., 50.

³¹ HORVÁTH, i. m., 140–141.

dott táncolni mint egy bot, s akkó Jolánnal há hogy menjünk haza, me hát két fiú vót, biztosan minket várnak a kapuban, ott állottak, kitoltunk velük szépen. Me általmásztunk a kerten a szomszédhoz, miko kimentünk az utcára azon a dombon ott leszaladtunk, hát akkor jártak a tehenek a csordába [...] hát ott akkor nyomok voltak, én beléléptem egybe, félredőlt a lábam, abba a helybe kiment a bokám. Én onnét többet nem tudtam megmozdulni, aztán érdekes vót, mer a két fiú csak mondták, hogy éppég jól is van.” (N)

Házaselet – Keresztelő, vendégség, bálak

Női adatközlőm 17 évesen ismerte meg a férjét, akit saját bevallása szerint kezdetben nem szeretett, inkább sajnálta édesanyja halála miatt. „ez eltölt, rá egy évre akko kezdett udvarolni, há nem is szerettem, hanem inkább sajnáltam, azelőtt halt meg az anyja (...) és aztán addig jött meg erre arra, hogy úgy összebarátkoztunk, hogy aztán összeemelegedtünk.” (N)

1964-ben, 19 évesen ment férjhez, majd 1966-ban megszületett első gyermeke, akinek születése előtt férjét behívták katonának, és csak másfél év múlva tért vissza. Férfi adatközlőm elmesélte, hogy csak mostani feleségének udvarolt, és a szokással ellentétben közel hat évig udvarolt neki. Időközben két évre elment katonának, ahonnan csak két alkalommal jöhetett haza, de a felesége megvárta, majd miután a férfi leszerelt, 1967-ben, 24 éves korában megnősült.

Az emberi élet fordulói közül a házasság nemcsak a rokonsági csoportosulásban, családi státuszban, munkakörben, ruházkodásban hozott változást az egyén számára, hanem a tánc, a táncosok életében gyakorlatként való megjelenésének arányára is. Míg ifjú korban főleg a nyári tánc adott lehetőséget a táncra, addig a házas emberek számára a sűrű keresztelők és vendégségek biztosították mindezt. „... elvitték katonának, ottmaradtam egy lej nélkül. Én a gyermektől nem mehettem dógozni, me még abban az esztendőben, mikor nem született meg, még jártam, kb. 7 hónapos lehettem és még kötöttem a kévét, úgyhogy nem volt pardon azt meg kellett csinálni, nade aztán ahogy megszületett a második gyermekem, akko más nyárban már nem mentem mer nem vót akire hagyjam a leánykát, ott-hon a szőlőt, a kertet rendeztem, ennyi volt. Akko rá egy évre hazajött a férjem, rá egy évre ismet megszületett egy gyermek 68-ben, nah akko már 2 gyermekkel hova menjek [...] Akko harmadszor, 70-ben megszületett a harmadik, hát nekem otthon... azt sem tudtam melyiket csináljam (...) Aztán én akko én má többet nem mentem nyári táncba, aztán vagy egy bál vagy egy esküvő vót”. (N)

A 20. század második felében a lakodalmak, vendégségek száma jóval magasabb volt a faluban, mint napjainkban. Abban az időben a fiatalok a faluban tartották a lakodalmukat, ami szintén reggelig tartó multság volt. A lakodalom résztvevőinek életkorát tekintve elmondható, hogy a konfirmált fiataloktól a legidősebbekig részt vehettek rajta. A '60-as, '70-es években, mikor adatközlőim fiatal felnőttek voltak, elbeszéléseik szerint mindenki-től ugyanannyi értékű ajándékot vagy pénzt kaptak, így könnyen számon tudták tartani ki-nek tartoznak. Őket követően már, az ő gyerekeik esküvőjénél egy úgynevezett ajándékos füzetet vezettek, amelybe azt jegyezték fel, ki hozott tyúkot, lisztet, tojást, ki mennyi pénzt adott. A konfirmálás előtt állók, valamint az idősek csak a közeli hozzátartozó vendégségébe mentek el, míg a fiatal felnőttek és a középkorúak jóval több lakodalomba voltak

hivatalosak, hiszen a családtagok esküvőjén kívül a komákhoz és kománékhoz is el kellett menniük. Így akár 15-20 vendégségben is részt vehettek egy év alatt.

A magyarózdai felnőttek táncolási szokásai a faluban létrejött táncscsoport miatt megváltoztak. Ezáltal felborult a megszokott táncalkalmak rendje, funkciója, hiszen itt főleg egy színpadi műsor összeállítása végett táncoltak, többnyire egy csoportvezető utasítása szerint. A tánc improvizatív jellege mellett megjelentek már az előre begyakorolt sorok, folyamatok is. Az alkalmak gyakorisága a fellépések számától függött, a próbák száma is ennek arányában változott, ahol előre meghatározott párral táncoltak.

Időskor – vendégségek, keresztelők

Az időskor meghatározást a nők esetében onnantól számítom, „amiko elmúlik a havi baja” (N), férfiak az 55-60 éves kor betöltése után számítanak időseknek a településen. Az idősek táncalkalmai már jóval lecsökkentek, ők a nyári táncokba már csak bémészkodni mentek, ahogy korábban írtam, csak a közeli rokon lakodalmára mentek el, bálókba sem jártak. „Aztán az időseknek megvolt a pad, és mentek, hogy hama hama kapjunk helyet s ülünk le. aztán ott jó kifülették, hogy ez ilyen legény, ez éppen talál azzal a másikkal. Aah az ugyem menjen hozzája, azt eldöntötték ott 2 perc alatt”. (N) Ezt azonban női adatközlőm már „nem érte”, hiszen a rendszeres nyári táncok a '70-es évek környékén felbomlottak.

A táncalkalmakon való megjelenést, valamint a táncolás gyakoriságát egyéb tényezők is befolyásolhatták. Ezek a tényezők családonként, életkoronként és nemeként eltérőek lehetnek. Férfi adatközlőm egy autóbaleset következtében 2009-ben elvesztette gyermekét, s ezt követően feleségével megfogadták, hogy nem táncolnak, nem énekelnek, nem mulatnak többet. Szívesen beszélnek táncos élményeikről, elmondják a dalok szövegeit, de ők már nem táncolnak, nem énekelnek, még vendégségbe is csak a másik fiukéba, illetve az unokáikéba mennek.

□ □ □ ÖSSZEGZÉS

A fentiekben az erdélyi Magyarózdon a táncolás gyakoriságának és funkcióváltozásának bemutatására törekedtem az emberi élet, mint egyéni idő relevanciájában. Törekedtem arra, hogy a férfi és a női adatközlőm életének különböző szakaszaiban bemutassam kapcsolatukat a táncsal. Egyetértek Felföldi Lászlóval abban, hogy a táncos egyéni életútja esetén az individuális idő vizsgálata rendkívül fontos, mert az egyén megismerése teszi lehetővé, hogy bepillantást nyerjünk az általa/általuk használt kulturális szimbólumok világába, amelyek közelebb visznek bennünket az egész kultúra megismeréséhez. Két adatközlőm egyéni történeteiből következtethetünk a 20. század falusi táncalkalmaira.

Mint látható a táblázatból is, az életkor előrehaladtával egyfajta görbét lehetne felrajzolni a táncolás gyakoriságát illetően, azaz az ifjúkorban, a párvalasztás előtt, illetve közben van a fiataloknak a legtöbb alkalmuk arra, hogy ismerkedjenek, táncoljanak egymással, és ahogy idősebbek lesznek, úgy csökken a részvételük a táncalkalmakon.

A gyerekkorban a tánc még kezdeti, tanuló fázisban van, ahol a korábban elsajátított tudást a karácsonyban megrendezett gyerektáncokban tudták gyakorolni. Ezen kívül eb-

	Életkor	Táncalkalmak	Gyakoriság	Időszak*
Gyerekkor	0–14	Gyerektánc	Karácsonyban, újévben	1950-es évek második feléig
Ifjúkor	14– kb. 20	Nyári tánc Vendégségek Keresztelők Bálok Aratáskor	Nyári vasárnapokon Évente kb. 10. alk. Évente kb. 10 alk. Évente 4-5 alk. Évente 2 alk.	1950-es évek második fele – 1960-as évek második fele
Házassélet	kb. 20– kb. 60	Keresztelő Vendégség Bálok	Évente 10. alk. Évente 10 alk. Évente 4-5 alk.	1960-as évek második fele – 2000-es évek eleje
Idős kor	kb. 60–	Keresztelő Vendégség	Évente 5 alk. Évente 3 alk.	2000-es évek elejétől

* A feltüntetett időszakot két adatközlőm életének relevanciájában határoztam meg.

ben az életkorban nemigen volt alkalom a táncolásra. Ebben a korban a tánc megtanulására helyeződik a hangsúly. Konfirmálás után, az ifjúkorban már jóval több alkalom adódott a táncolásra. Ekkor a tánc tanulási funkciója háttérbe szorul, helyébe a párválasztás kerül. Ekkor volt a legtöbb alkalom arra, hogy a fiatal leányok és legények együtt szórakozzanak, ismerkedjenek, táncoljanak. Adatközlőim elmondása szerint a tánc sok esetben járult hozzá ahhoz, hogy kinek udvaroljanak. Az év során a különböző táncok, fonók lehetőséget biztosítottak arra, hogy párt válasszanak maguknak.

Miután megházasodnak, a tánc szórakozási, szórakoztatási funkciója érvényesült, ekkor már a párválasztás, a másik nem tetszésének elnyerése nem volt feladata a táncnak. A táncalkalmak száma ebben a korban csökkent, a nyári táncokba már nem jártak rendszeresen mulatni, viszont az esküvők és a keresztelők száma megsokszorozódott ebben az időszakban.

Az időskor táncalkalmainak gyakoriságában egyfajta regresszió figyelhető meg. Elmondásuk szerint „már nem is arra valók, hogy táncba menjenek”. Ekkor már megfigyelőként vesznek, vehetnek részt a nyári táncokon, csupán passzív résztvevői a mulatságnak.

Dolgozatomban adatközlőim életkorából adódóan főleg a „régí világ” táncaival foglalkoztam, amely táncok a 20. század végére szinte teljesen kikoptak a táncrepertoárból. Helyükbe vagy melléjük elsőként a polgári és társastáncok kerültek, aztán a napjaink táncdivatjára jellemző „discotánc”. Mindezekről általánosságban elmondható, hogy a polgári táncokat, amelyek a fiatalabb generáció közvetítésével kerültek a faluba, az idősebbek is integrálták, addig a disco adta lehetőségekkel, új táncokkal már nem élnek, nem integrálják azt. A táncalkalmak gyakoriságára mindezekon felül számos egyéb tényező is hatással van, mint ahogy láthattuk a gyermek halálának hatását.

Tanulmányomban két magyarózdi adatközlőm életével és táncával foglalkoztam, amely eredmények csupán egy kis részét jelentik a folyamatban lévő részletesebb kutatásnak. Mivel a magyarózdi kutatásomból, illetve a két vizsgált egyén esetében nem lehet még a tágabb táncdialektusra általánosan jellemző konklúziókat levonni, így későbbi terveim között szerepel, hogy ehhez hasonló kutatásokat végezzek.

DÓRA PÁL-KOVÁCS

Dance Examined in the Context of Individual Time

Recent ethnographic and anthropological research considers time a cultural and social formation. So how we think about time is fundamentally determined by the community in which we as individuals live. (Voigt 2002. 120.) According to Martin Kohli a person's life course can be considered a framework which helps to arrange the events of an individual life along the temporal dimension.

After World War II the interest of ethnography and especially of folklorists turned to everyday life, microhistory: they recognized the value of personal accounts, therefore collecting life stories gained considerable impetus. Oral and later written accounts of life stories and autobiographies appeared. (Küllös 1982. 163–164.)

Folkloristic and anthropological writings on Hungarian dances employed the biographical method, with the researchers discussing mostly the life stories, dance life courses of excellent dancer individuals. As antecedents some works need to be mentioned: *The Biographical Method in Ethnocoerology* by László Felföldi, Mátyás István "Mundruc". *The Study of the Personality of a Dancer from Kalotaszeg*, a monograph by György Martin and the series of monographs about Zsigmond Karsai (dancer from Lőrincréve), which is still under preparation.

In this regard the method used by dance folklorists is the same as the one used in ethnography, which has thus allowed dance biography to take its place next to the making of life course interviews. The guidelines as to how to use this method were developed by Felföldi in the article mentioned above.

In the essay individual life courses are regarded as individual time as defined by Kohli. Due to the elusive nature of time, most researchers examine those phenomena in which the time can be grasped, i.e., mostly in ideas, actions and behaviour. (Fejős 2000. 8.) If time can be detected in the action, then it will be possible to examine it in the individual's actions as well.

The essay discusses the life story of an old woman and an old man in a Transylvanian village near Maros-Küküllő, from childhood to retirement. The research investigates the life of the two informants and their relation to the dance in as much detail as possible. While examining individual lives and individual time, the essay mostly focuses on dance events, individual and community experiences as well as on their significance, frequency and function. It investigates whether age has an influential effect on how often the individual attends dance events, how differently men and women look back on this shared experience. The function of dancing also appears to change over individual time. Movements, gestures, ways of expression take on different meanings at different times of the life of the individual.

In the context of the dancer's individual life course the examination of individual time is extremely important since learning about the individual allows us to gain an insight into the world of the cultural symbols the individual uses, which takes us closer to the understanding of the culture of the community.

Életkorral kapcsolatos nyelvi konstrukciók halottbúcsúztató versekben

Krizsai Fruzsina

BEVEZETÉS □ □ □

A halál a közösség szempontjából veszteségként értelmezett esemény. A halottbúcsúztató versek alkalmi költemények, egyik meghatározó funkciójuk, hogy segítsék a halál eseményének társas-kognitív feldolgozását.¹ A közösségben, ezen belül a családban betöltött különböző szerepek jellemzően bizonyos életszakaszhoz kötődnek. Munkám halottbúcsúztató versek nyelvi sajátosságainak feltárására irányul az elhunyt életkorával összefüggésben. Azt mutatom be, hogy milyen kifejezések teszik nyelvileg hozzáférhetővé az életkort, valamint hogyan specifikálódnak egyes metaforikus konstrukciók az életkor függvényében. Feltevésem szerint a közösségben betöltött szerepek egyes típusai (gyermek, szülő, nagyszülő) a veszteség feldolgozásának segítése miatt a búcsúztatókban is jelen vannak; a hasonló életkorúak felett mondott versek nyelvi sajátosságai is hasonlóságokat mutatnak, de megfigyelhetők olyan nyelvi konstrukciók is, amelyek egy-egy életkori csoporthoz kötődnek.

ELMÉLETI HÁTTÉR □ □ □

A halotti búcsúztató a temetés előtt a halottasháznál elhangzó alkalmi költemény. Szerzője, a kántor vagy a parasztkántor meglévő sémák felhasználásával, de a közösség elvárásai, a hozzátartozók igényei alapján hozza létre őket. A szövegekre vonatkozó különböző érvényességi körű sémák között a konvencionális és az egyediségre törekvés egyaránt megfigyelhető: a szövegtípussal kapcsolatos elvárások között jelen vannak meghatározott tartalmi-formai jegyek, de elvárt a versek egyes halálesethez történő igazítása is. A versek részletezőn és hierarchikus sorrendben mutatják be az elhunyt közösségben betöltött szerepét, közösségi kapcsolatrendszerét. Ez a szövegtípus legmeghatározóbb, az esemény feldolgozását és a közösségi kapcsolatrendszer újrakonstruálódását segítő funkciójával függ össze.²

¹ KUNT Ernő, *Az utolsó átváltozás: A magyar parasztság halálképe*, Bp., Gondolat, 1987.

² A szövegtípus néprajzi meghatározására ld. KESZEG Vilmos, *Halottbúcsúztató = Uő, Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, é. n. 313–317. A műfaj irodalmi és folklór-szövegek közti átmeneti jellegére ld. *A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., Osiris, 1998, 15–148.

A munka funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból mutatja be az egyes életkori csoportokhoz köthető nyelvi sajátosságokat. Ebben a szemléleti keretben a pragmatika és a szemantika éles elválasztása nem szükségszerű, és sikeresen összehangolható szociolingvisztikai megállapításokkal.³ A vizsgálat elsődleges célja a referenciális tájékozódás jellemzőinek vizsgálata az egyes életkori csoportoknál, valamint a metaforikus nyelvi konstrukciók megjelenése a különböző tájékozódási centrumoknál és a különböző életkorok esetében. A referenciális tájékozódás vizsgálata a kontextusfüggő kiindulópontnak a ténylegesen megnyilatkozó kántorról az elhunytra történő áthelyeződésére, valamint a létrejövő aposztrofikus és fiktív diskurzusokra irányul.⁴ Az aposztrofé ebben az összefüggésben nem retorikai alakzatként, hanem a nyelvi interakció felől értelmeződik:⁵ elfordulás egy olyan személy vagy entitás felé, akivel nyelvi interakció csak úgy kezdeményezhető, ha a diskurzus résztvevői eltekintenek a nyelvi megismerés bizonyos korlátaitól. A vizsgált szövegekben így válhat az elhunyt is a diskurzus résztvevőjévé, megjelenhet annak befogadjaként, de aposztrofikus fikció jöhet létre az egyes szám első személyű megnyilatkozása által is.

A referenciális tájékozódás jellemzőit összekapcsolom az életévek és fizikai jellemzők profilálódásával, továbbá az életkorral kapcsolatos metaforikus kifejezéseit a megjelenő forrástartományokkal (a TÉR és az IDŐ valamint a NÖVÉNY).⁶ A szövegek vizsgálata arra irányul, hogy bennük a különböző életkori csoportok, életkorok milyen nézőpontból és hogyan konstruálódnak meg, valamint, hogy a különböző életkori csoportokban milyen jellemző jelentésképzési eljárások figyelhetők meg. A korábbi szempontokkal összefüggésben meghatározó kérdés, hogy az életkor nyelvi konstruálása során fiktív megnyilatkozási pozícióba kerülnek-e a különböző életkorú elhunytak, aposztrofikus megszólítás címzettjeiként részeseivé válnak-e a létrejövő fiktív diskurzusban. Felmerül kérdés továbbá, hogy az egyes nyelvi kifejezések milyen perspektívából teszik hozzáférhetővé az életkort, és hogy ez életkori csoportok vagy szöveg-csoportok sajátosságának tekinthető-e.

□ □ □ A VIZSGÁLAT MÓDSZEREI

Az elemzett 80 vers három kisebb szövegcsoporthoz áll, melyek alapjául két kéziratos gyűjtés, Bartha Elek dél-gömöri (a nyelvi példák után = DG) és Kríza Ildikó felsőnyéki (a példák után = FNy) búcsúztatói szolgáltak.⁷ E két munka a versekről szóló terje-

³ TÁTRAI Szilárd, *Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés*, Bp., Tinta Kiadó, 2011, 17.

⁴ Uo., 58, 156, 198.

⁵ TÁTRAI Szilárd, *Az aposztrofé és a dalszövegek líraisága = A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstrukturát meghatározó szerepe*, szerk. SZIKSZAINÉ NAGY Irma, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2012, 197–207.

⁶ A metaforikus kifejezések értelmezéséhez ld. George LAKOFF, Mark JOHNSON, *Metaphors we live by*, Chicago, University of Chicago Press, 1980; továbbá KÖVECSÉS Zoltán, *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Bp., Typotex, 2005; és UÖ, *Versengő metaforaelméletek?: „Ez a sebész egy hentes”*, Magyar Nyelv, 109 (2009), 271–280.

⁷ BARTHA Elek, *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában*, I–II, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1995; KRÍZA Ildikó, *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1993.

delmes bevezető tanulmány miatt kivételes a közreadott szövegek feldolgozását tekintve. Számos olyan információt tesz könnyen elérhetővé, amelyek az egyes búcsúztatókban jelennek meg, de a szövegtípusra általánosságban is vonatkoztathatók. A délgömöri versek négy, a felsőnyékiek pedig három kántorhoz köthetők. Ezek a személyek időben egymás után vagy egyidejűleg tevékenykedtek, de minden esetben ismerték egymás munkáit.

A közel száz évet felölelő 276 felsőnyéki búcsúztatóból harminc 19. századi és húsz 20. századi szöveget választottam ki. Ezt az idő tényezője mellett a versek jelentős tartalmi és szerkezeti megváltozása is indokolta. Az 1949 és 1991 között keletkezett 204 délgömöri versből szintén harminc elemzését végeztem el. Ezek közül a legkorábbi 1956-ból, a legkésőbbi pedig 1986-ból származik, de néhány kivételtől eltekintve 1970 és 1980 között keletkeztek. A szövegek kiválasztása az elhunyt életkorával, életszakaszával arányosan történt. A fiatal, középkorú és idős elhunytak felett mondott búcsúztatókból egyaránt tíz került az egyes csoportokba. A közösségi kapcsolatrendszer alapján fiatalnak a halva született gyermektől a szüleivel élő, még nem házas, gyermektelen elhunytakat tekintettem. Középkorúnak a házasságban élő, vagy többnyire egyedülálló, gyermekkel és unokával még nem rendelkezők számítottak, idősnek pedig a többnyire házas, gyermekkel és unokákkal rendelkezők.⁸ Az életkori csoportok kialakításánál természetesen a számszerűsített életkor is jelentős szempont, ez azonban nem minden szövegnél maradt fenn. Az elhunyt rokonsági kapcsolatrendszere viszont minden búcsúztatóban megjelenik, ez alapján tehát jól elkülöníthetővé váltak az egyes csoportok. A 20. századi felsőnyéki versekben a búcsúztatók jellege nem nyújtott lehetőséget e három életszakasz külön vizsgálatára. A szövegekben jelentős egyszerűsödés és sematizálódás figyelhető meg a 19. századiakhoz képest,⁹ amelyben jól elkülönülnek az idősek és a fiatalok felett mondott búcsúztatók, és középkorúak búcsúztatásakor is ezek használatosak.

Mivel a versek legtöbbjében a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződésével új versszak kezdődik, ennek megállapítására a versszakok szolgáltak mértékegységül. Abban a néhány esetben, ahol ez a váltás nem versszakhatáron történt, a számítások alapjául a verssorokat vettem.

⁸ Összhangban a KSH módszertani dokumentációhoz kapcsolódó definícióival, kiemelten a *család*, *felmenő rokon*, *fiatalabb felnőtt korú* és *idősebb felnőtt korú* fogalmával.

A *család* fogalma: http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4309&p_session_id=28728083 (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

A *felmenő rokon* fogalma: http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4081&p_session_id=28728083 (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

A *fiatalabb felnőtt korú* fogalma: http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3523&p_session_id=28728083 (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

Az *idősebb felnőtt korú* fogalma: http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3524&p_session_id=28728083 (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

⁹ KRÍZA, i. m., 28.

□ □ □ EREDMÉNYEK

A referenciális tájékozódás jellemzői

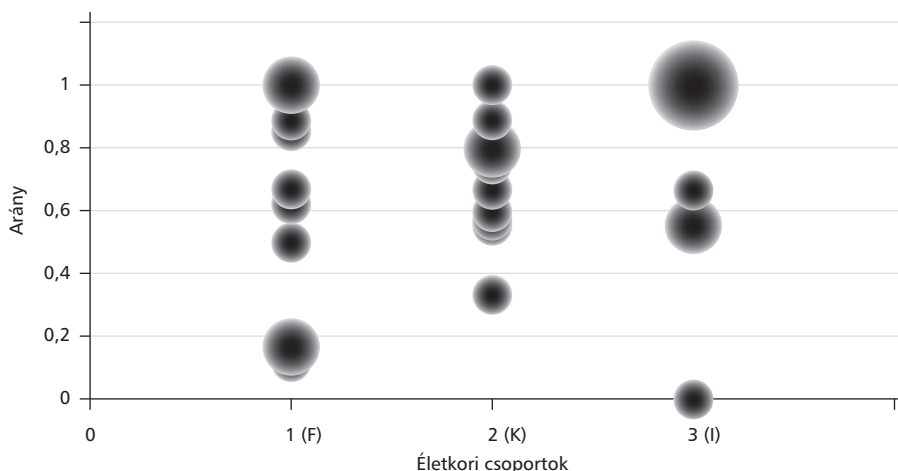
A fiktív és a valós megnyilatkozási kiindulópont érvényesülését az (1a) és az (1b) példa szemlélteti. Az (1a)-ban a tényleges megnyilatkozó, a kántor a referenciális tájékozódás kiindulópontja, és nyelvtanilag is jelöltté teszi, hogy a vers további részében az elhunyt kiindulópontjából fog szólni. Az (1b)-ben ezzel szemben nem jelölt a referenciális tájékozódás áthelyeződése. A megnyilatkozásban a kezdő verssortól az elhunyt egyes szám első személyű kiindulópontjából konstruálódik meg a halál és a halottbúcsúztatás eseménye.

(1a) Éntőlem az ő nevében végbúcsúját vegyétek (DG: 3.33)

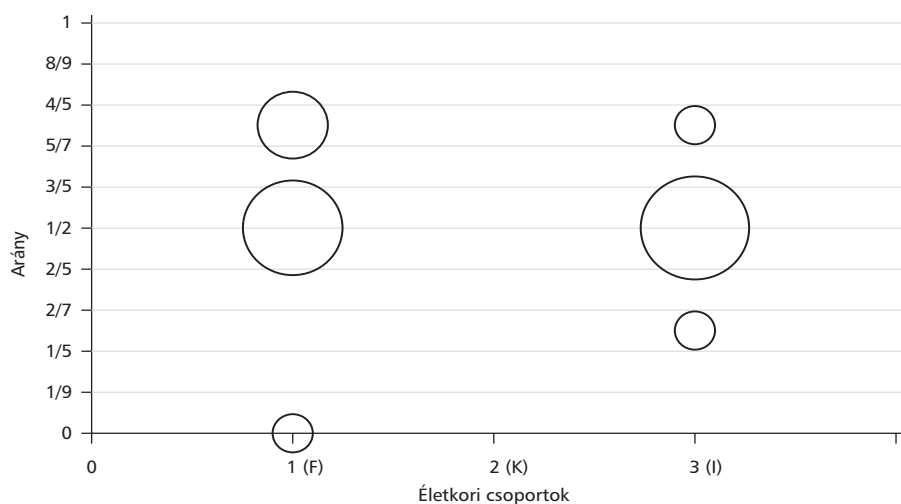
(1b) Alig nyíltott még az élet számomra már kész a sír (FNy1: 5)

Az elhunyt kontextusfüggő kiindulópontjának érvényesülését bemutató diagramokon megfigyelhetők az egyes életkori csoportok közötti hasonlóságok és eltérések. A vízszintes tengely mentén a három életkori csoport különül el, a függőleges tengelyen az elhunyt kontextusfüggő kiindulópontjának érvényesülése ábrázolódik, a körök mérete pedig a versek mennyiségét jelöli. A fiatalokról szóló versekre mindhárom szövegcsoporthoz jellemző, hogy az egyes szövegek felénél hosszabban érvényesül az elhunyt fiktív megnyilatkozási kiindulópontja, az idősekről szóló verseknél pedig ennél is nagyobb mértékben. A középkorúak felett mondott szövegek összevetésére csak két szövegcsoporthoz kínál lehetőséget: mindkettőről megállapítható, hogy az adatok terjedelme (a legkisebb és a legnagyobb számérték különbsége) kisebb, mint a másik két életkori csoport esetében. A korai felsőnyéki és dél-gömöri szövegcsoporthoz idősek felett mondott verseiben az elhunyt a referenciális tájékozódás centrumaként jelenik meg a szövegek terjedelmének döntő részében, a – jellemzően négysoros – kései felsőnyéki verseknél viszont ez többnyire az utolsó két versszakra korlátozódik.

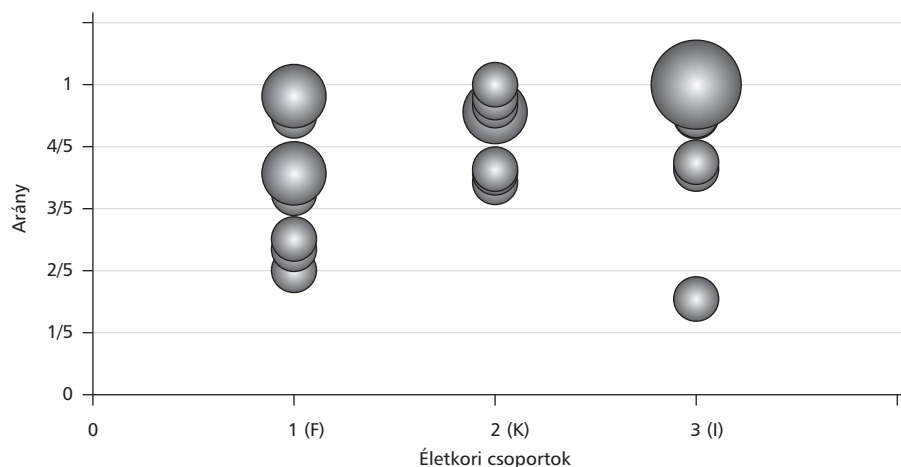
1. diagram: Az elhunyt kontextusfüggő kiindulópontjának érvényesülése – Korai felsőnyéki versek

2. diagram: Az elhunyt kontextusfüggő kiindulópontjának érvényesítése – Kései felsőnyéki versek

3. diagram: Az elhunyt kontextusfüggő kiindulópontjának érvényesítése – Dél-gömöri versek

A következő példák az életkor változatos nyelvi konstrukcióit mutatják be a versekben. Metaforikusan többek közt a fizikai tér fogalmán keresztül (2a), emellett az is megfigyelhető, ahogyan a céltartomány nyelvileg kidolgozottá válik: a (2b) példában explicit módon, életévekben kifejezve is megjelenik az életkor. Az elhunyt aposztrofikus megszólításában előforduló életkorra utaló nyelvi kifejezések jelenléte azonban nem jellemző minden életkori csoportnál.

(2a) Egy szép hosszú élet bezárult előttük (FNy2: 270)

(2b) Harminchét év delén költözött el (DG: 1.1)

(3a) Rólam, gyenge kis halottról el ne feledkezzetek (FNy1: 30)

(3b) Zokogó jó édesanyám, Lacikád megy ma az égbe (DG: 4.8)

A (3a) és (3b) példában látható, hogy míg egyik esetben a test fizikai tulajdonsága (*kis*) teszi hozzáférhetővé az életszakaszt, addig a másikon az elhunyt kiindulópontjából konstruált szülő (*édesanyám*), majd a kicsinyítő képzős tulajdonnév, valamint a fiktív megnyilatkozó kiindulópont részleges áthelyeződése az édesanyára, ahonnan feldolgozhatóvá válik, hogy az elhunyt az ő gyermeke (*Lacikád*). A (4a) példában egészen más fogalmi kiindulópontból, az EGY NAP-ként konceptualizálódó ÉLET részeként profilálódik az elhunyt kora. A (4b) verssorban pedig ugyancsak metaforikusan, a test fizikai jellemzőjén keresztül válik hozzáférhetővé a FIATALSÁG fogalma. Az elhunyt fiktív megnyilatkozó pozíciójából hozzáférhetővé tett életkor vagy életszakasz a dél-gömöri versek sajátosságának tekinthető, a korai felsőnyéki versek közül egyetlen, fiatal felett elhangzottban található meg.

- (4a) Férfi korodnak delén munka és gond között
 lelked e porladó testből jobb hazába költözött (FNy1: 39)
 (4b) Isten hívott el téged kicsi kedvesünk (DG: 3.35)

A különböző kontextusfüggő kiindulópontból konstruálódó nyelvi kifejezésekben látható, hogy az életkori jellemzők és az elhunyt közösségi funkciója számos különböző módon konstruálódhat meg a szövegekben. Ezek közül a leggyakoribb az életkor explicit nyelvi kifejezése, a rokonsági kapcsolatrendszerben betöltött hely és funkció valamilyen kiindulópontú kinyilvánítása, az élethossznak az IDŐ vagy TÉR fogalmán keresztüli hozzáférhetővé tétele, az elhunyt valamilyen fizikai tulajdonságának profilálódása, valamint az elhunytnak a NÖVÉNY fogalmával történő konstruálása. A tényleges és fiktív megnyilatkozó kiindulóponttal való összefüggések bemutatása után az egyes kifejezéscsoportok áttekintésére kerül sor, szem előtt tartva mindeközben a nyelvi szimbólumok általános perspektivikusságát, vagyis azt, hogy a megnyilatkozó kiindulóponttal együtt milyen tájékozódási centrumok figyelhetők meg az egyes, életszakasszal kapcsolatos jelentésképzési eljárásokban.

Az életévek és rokonsági kapcsolatrendszer összefüggései

Az elhunyt korának pontos és explicit nyelvi kifejezése a dél-gömöri és a korai felsőnyéki versekben található meg. A rokonsági kapcsolatrendszerben betöltött hely mindhárom szövegcsoporthoz jelen van, a kései felsőnyékiekben azonban az életkor pontos kifejezése helyett elsődlegesen ez teszi jelöltté az életszakaszt, legtöbb esetben már az első verssorban. Ebben a két szövegcsoporthoz tehát az életévekben kifejezett életkornál sokkal inkább az elhunyt közösségi kapcsolati hálóban betöltött funkciója válik nyelviileg hozzáférhetővé.

Az elhunyt fiatal kora előtérbe kerülhet években pontosan meghatározottan, de a test fizikai jellemzője mellett a rokonsági kapcsolatrendszerben, szűkebben szülő–gyermek viszonyban betöltött funkciója is megjelenhet. A legközelebbi vérségi rokon(ok)hoz viszonyított profilálódáson túl (pl. *fiú*) nyelviileg az is kidolgozottá válik a kifejezésben, ha az elhunyt a szülők egyetlen utóda. Az életkori csoport a családban betöltött funkció révén és a szülő kiindulópontjából válik tehát hozzáférhetővé, csakúgy, mint a már bemutatott (3b) példában, amelyben a nyelviileg is kidolgozott funkciók egymáshoz való viszonya, valamint azok perspektívája (*édesanyám* – *Lacikád*). Az életévek profilálódása idők felett mondott ver-

sekben is megfigyelhető (5a), a rokonsági kapcsolatrendszer kinyilvánítása azonban változatosabban jelenik meg, mint a fiatalokról szóló versekben. Noha az egyes családtagok fiktív diskurzusban történő megszólítása mindhárom életkori csoport esetében megfigyelhető az elhunyt kiindulópontjából (*szeretteim, testvérem, unokám* stb.), csak az idősekkel kapcsolatban figyelhető meg, hogy a családban betöltött funkciójuk gyermekeikhez (legközelebbi felmenő rokonaikhoz) és unokáikhoz viszonyítva a tényleges megnyilatkozási kiindulópontból is megkonstruálódhat, előbbit az (5b) szemlélteti, utóbbit pedig az (5c) példázza.

(5a) Ki 71 évig élt békés napokat (FNy1: 32)

(5b) Megtért már pihenni a jó édesapa (FNy2: 274)

(5c) meggy nagymama (DG: 4.43)

A fizikai jellemzők profilálódása

Az elhunyt életszakaszát nyelvileg hozzáférhetővé teheti valamely fizikai tulajdonságának profilálódása. A (6a) verssorban a fiatal elhunyt életkora a kis testméret nyelvi konstrukciói révén válik hozzáférhetővé, amely mindennapi világbeli tapasztalaton alapul. Ez a jelentésképzési eljárás mindhárom szövegcsoporthatban a fiatalok felett mondott versek sajátossága. Megfigyelhetők emellett olyan metaforikus nyelvi konstrukciók is, amelyekben többek között fizikai jellemzője is profilálódik az elhunytanak. Noha a (6b) szövegrészlet háttérében álló EMBER OSZLOP fogalmi metafora nem korlátozódik fizikai tulajdonságokra, a megfeleltetés alapja ilyen jellegű tapasztalat, amely a példában a középkorú elhunyttal kapcsolatos.

(6a) Te útjában voltál édes kis cseppség (DG: 1.36)

(6b) erős oszlop valál nekik (FNy1: 39)

A bemutatott példákban megfigyelhető az aposztrofikus elfordulás egyik jellemző típusa is, az elhunyt a megnyilatkozás befogadjaként konstruálódik meg, a kiemelt részletek így nemcsak róla, hanem neki is szólnak.

A TÉR és az IDŐ mint forrástartomány

A továbbiakban bemutatott kifejezések az életszakaszt az ÉLET és a HALÁL fogalmán keresztül teszik hozzáférhetővé, az életkor tehát a halállal összefüggésben válik feldolgozhatóvá bennük. Az életkor az elhalálózashoz viszonyított TÉR vagy IDŐ fogalmának segítségével válik nyelvileg kidolgozottabbá. A TÉR fogalmával kapcsolatos nyelvi konstrukciókban megfigyelhető a fiatal- és időskor rövid–hosszú skálán történő értelmezése (7a és 7b példa). Ilyen kifejezések a felsőnyéki szövegekben figyelhetők meg, fiatalok és idősök felett mondott búcsúztatókban, középkorú elhunytakkal kapcsolatban ez a konstruálási eljárás nem jellemző.

(7a) rövid volt élete, még rövidebb halála (FNy1: 4)

(7b) Egy szép hosszú élet bezárult előttünk (FNy2: 270)

A TÉR és IDŐ fogalmának összefüggését és együttműködését példázzák a szövegekben előforduló IDŐ fogalmával kapcsolatos kifejezések. Ezek többnyire azokban a szövegcsoportokban figyelhetők meg, amelyekben a TÉR-rel kapcsolatos konstrukciók nem jelennek meg: a dél-gömöri versekben, valamint a fiatalok és középkorúak felett mondott korai felsőnyéki búcsúztatókban. Valamely specifikus idővel kapcsolatos kifejezés a korábbi példákhoz hasonlóan ugyancsak az ÉLET és HALÁL fogalmával, a velük kapcsolatos mindennapi tapasztalatokkal együttesen dolgozható fel sikeresen.

(8a) Sirassatok meg e korai múltáson (DG: 1.29)

(8b) elhunyt s mi siratjuk életének delén (FNy1: 11)

A (8a) példában az elhunyt fiatal kora teszi lehetővé halálának *korai múltás*-ként való konstruálását, a kifejezés pedig magában foglalja (noha nyelvileg nem kidolgozott módon) azt a kiindulópontot, amelyből hozzáférhetővé válik a fiatal életkor. A (8b) példában ezzel szemben nyelvileg is kidolgozott az a viszonyítási pont, amely annak háttérében áll. Az ÉLET és a DÉL kölcsönösen kidolgozzák egymás jelentését, úgy, hogy az egy napként konstruált élet középső részeként jelenik meg az az életszakasz, amelyben az elhunyt halála bekövetkezett. Megfigyelhető emellett, hogy a különböző jelentésképzési eljárások együttműködésével, az életkor sajátosságainak együttes nyelvi alkalmazásba vételével is profilálódhat, árnyaltabban hozzáférhetővé téve így az elhunyt közösségbeli szerepét. A (9) példában az életkor nem csupán a halálhoz viszonyított időbeli tájékozódás révén, hanem a legközelebbi felmenő rokonhoz viszonyított, a családban betöltött funkció nyelvi kifejezésén keresztül is hozzáférhetővé válik.

(9) A korán kimúlt jó édesapát (DG: 1.9)

A NÖVÉNY mint forrástartomány

A vizsgált versekben a metaforikus szemantikai konstrukciók egy részének háttérében az EMBER NÖVÉNY fogalmi metafora áll. Az egyes szövegbeli előfordulások különböző kidolgozottságú metaforikus nyelvi kifejezéseiben minden esetben megfigyelhető az életszakasz és a nem profilálódása. Fiatal életkorú elhunyt esetében jellemző a specifikusabb virágos növény, valamint a virágszál megjelenése. Az életkor nyelvi konstruálásának ilyen fajtájára leginkább fiatal elhunytakról szóló szövegek példái szolgálnak, ezeknek az előfordulásoknak a leírása így tovább árnyalható. Az életkor függvényében bimbó vagy már kinyílt virággal rendelkező növény profilálódik. Az életszakasznak tehát igen nagy fokú specifikációjára kínál lehetőséget ez a jelentésképzési eljárás, a grammatikai konstrukció nagy mértékű kidolgozottsága azonban nem szükségszerű. A (10a–c) példákban olyan különböző kidolgozottságú kifejezések szerepelnek, amelyek háttérében az EMBER NÖVÉNY fogalmi metafora áll. A (10a)-ban a *kis virág* pusztulása metaforikusan cselekvőként megjelenő halál cselekvésének a következménye. A (10b)-ben ennél specifikusabb növény kerül előtérbe (*lilium*), a virágos rész mellett pedig a szár is. A (10c) példában ugyancsak kidolgozott a növény fajtája (*rózsa*), a HALÁL pedig a virágos növény életszakaszának utolsójaként válik metaforikusan hozzáférhetővé.

- (10a) kis virág! Im leszakasztott téged a halál (FNy1: 34)
 (10b) halva fekszik itt egy szép liliomszál (FNy2: 259)
 (10c) én is rózsá voltam s el kellett hervadnom (DG: 1.29)

A kidolgozottabb szerkezetekben explicitté válhat az a referenciális tájékozódási központ, amelyből kiindulva az elhunyt a rokonsági kapcsolatrendszer tagjaként profilálódik. Ez lehet az elhunyt szülője, de nagyobb közösség, a család is. Az elhunyt metaforikus nyelvi konstrukciói az elhunyt aposztrofikus megszólításában (10a) és az elhunyt megnyilatkozó kiindulópontjából (10c) egyaránt megfigyelhetők, valamint azokban a diskurzusrészletekben is, amelyekben az elhunyt és a család egyaránt a referenciális jelenet szereplőiként konstruálódnak meg (10b).

A fiatal elhunyt nem kizárólag virágos növényként, hanem gyümölcsként is megkonstruálódhat, melynek során a családi kapcsolatrendszer más tagjai is növényként jelennek meg (11a). Az EMBER NÖVÉNY fogalmi metafora így nem minden esetben korlátozódik az elhunyt-ra, hanem kiterjed a szüleire is, az ő perspektívájukból válhat gyümölcsként hozzáférhetővé. Az ilyen kifejezésekben a rokonsági kapcsolatrendszer más tagjai is növényként jelennek meg, a gyermek és a szülő metonimikusan rész–egész viszonyban áll. Megfigyelhető emellett, hogy a halál eseménye is a NÖVÉNY fogalmán keresztül, annak pusztulásával konstruálódik meg, a növényhez hasonlóan ugyancsak az életkort specifikáló igével (vö. 12a, 13b). A növény dologszerű nyelvi profilálódása pedig nem minden esetben szükségszerű akkor sem, ha a halál annak elpusztulásaként jelenik meg (11b).

- (11a) Egy fiatal fának első gyümölcse
 Hull benned a sötét zordon sírba le (DG: 1.36)
 (12a) Csak imént virult még élte szebb korában
 S már hervadva fekszik a halotti ágyban (FNy1: 14)
 (12b) Mint hervadó virág künn a pusztában (DG: 2.24)

A középkorúak felett mondott versekben a fiatalokhoz hasonlóan, virágos növényként jelenik meg az elhunyt, halála pedig ennek pusztulásával, hervadásával következik be. A (12a) és (12b) példa jelentős mértékben hasonlít a (10b) és (10c) példához.

Noha az utóbbi két versben megjelenő elhunytak rokonsági kapcsolatrendszerüket tekintve a fiatalok életkori csoportjába tartoznak, a hozzájuk kapcsolódó nyelvi konstrukciókban sokkal inkább a fiatal felnőtt kerül előtérbe, azaz nem a növényi fejlődési szakasz elején álló virágbimbók, hanem kifejlett növények. Láthatóvá válik tehát, hogy a közösségekben betöltött funkció nem egy változó mentén konstruálódik meg, az életkori csoportok megközelítőleg egybeesnek a különböző közösségi funkciókkal (gyermek, hajadon, szülő, nagyszülő), ezek árnyaltabb felismerésében és meghatározásában azonban a rokonsági kapcsolatrendszer és számszerűsített életkor mellett jelentős a nyelvi kifejezések szerepe is. A közösségekben nyelvi konstruálás szempontjából tehát a fiatalok életkori csoportjának periférius elemeiben (idősebb fiatalok) megfigyelhető növény forrástartományhoz köthető nyelvi konstrukciók sokkal nagyobb hasonlóságot mutatnak a középkorúakkal kapcsolatos ilyen metaforikus nyelvi kifejezésekkel, mint kategóriájuk más tagjaival. Ennek egyik példája,

hogy prototipikus fiatalok felett mondott versekben a *bimbó* kifejezésnek, valamint a NÖVÉNY forrástartománynak nincs nemre vonatkozó specifikáló jelentése, a bemutatott kategóriák közti átmenetben, valamint a középkorúak felett mondott versekben a virágos növény kizárólag nő lehet.

Az idősekről szóló versekben a virágos növénytől eltérően is specifikálódik a NÖVÉNY fogalma. Az elhunyt megkonstruálódhat a FA forrástartomány, amely nemtől függetlenül lehet virágos vagy virágtalan. A (13a) és (13b) példában egyaránt megfigyelhetők azok a természeti jelenségek, amelyek valamilyen negatív hatással vannak a növényre. Emellett az is látható, hogy az idős kort fás szárú, hosszabb élettartamú növény is hozzájárulóvé teheti. Az eddig vizsgált szövegekben az idős elhunyt növényként való nyelvi konstruálása a dél-gömöri versek sajátosságának tekinthető.

(13a) Viharokat álló kemény tölgyfa voltam én (DG: 1.3)

(13b) Mint az elvirágzott vihar tépdeste fa

Hetvenhat év után megyek a sírba ma (DG: 1.2)

1. táblázat: A NÖVÉNY forrástartomány a különböző életkori csoportoknál

	Fiatal	Középkorú	Idős
	BIMBÓ	VIRÁGOS NÖVÉNY	FA/VIRÁGOS NÖVÉNY
FNy1	x	x	
FNy2	x		
DG	x	x	x

A NÖVÉNY forrástartománnyal kapcsolatos nyelvi kifejezések életkori csoportok szerinti specifikálódását az 1. táblázat mutatja be. A táblázat sorai az egyes szövegcsoportokat, oszlopai az életkori csoportokat és a növény fogalmával kapcsolatos metaforikus kifejezéseket szemléltetik. Jól látható, hogy a fiatalokhoz kapcsolódó metaforikus kifejezések mindhárom csoportban jelen vannak, a középkorúakhoz köthetők csak a korai felsőnyéki és a dél-gömöri szövegekben, az idősekre vonatkozó metaforikus kifejezések pedig csak a dél-gömöri versekben. Az innen származó búcsúztatókban tehát az elhunyt bármely életszakaszában megkonstruálódhat a NÖVÉNY forrástartományon keresztül, míg a korai és kései felsőnyéki versekben életkori csoporthoz kötötten van jelen ez a jelentésképzési eljárás.

□ □ □ ÖSSZEGZÉS

A versekben az elhunyt kora konstruálódhat a pontos életkor, a rokonsági kapcsolatrendszer révén, az elhunyt valamely fizikai tulajdonságának előtérbe kerülésével, a TÉR vagy az IDŐ fogalmán keresztül, valamint olyan metaforikus szemantikai konstrukciókban, melyek háttérében az EMBER NÖVÉNY fogalmi metafora áll. A különböző korú elhunytak felett mondott szövegekről megállapítható, hogy mind a kontextusfüggő kiindulópont alakulását illetően, mind az egyes jelentésképzési eljárásokat tekintve megfigyelhetők élet-

szakaszra, valamint szövegcsoportokra jellemző sajátosságok. Az életkort profiláló nyelvi kifejezések között megkülönböztethetők azok, amelyek az élet és a halál fogalmához viszonyítva dolgozhatók fel sikeresen (TÉR, IDŐ), valamint olyanok is, amelyekben ez nem szükségszerű (életkor és rokonsági kapcsolatrendszer, fizikai jellemzők). Az EMBER NÖVÉNY fogalmi metaforához kötődő metaforikus konstrukciók nagy komplexitással vannak jelen; az életkor, valamint a közösségben betöltött funkció igen árnyalt nyelvi konstruálására kínálnak lehetőséget a szövegekben. Az elhunyt kora így tehát olyan metaforikus kifejezések révén válik hozzáférhetővé, amelyekben az elhunyt élő-ként, de nem cselekvő-ként jelenik meg.

A bemutatott példákban jól látható, hogy az életkorral, életszakasszal kapcsolatos nyelvi kifejezések nem izoláltan vannak jelen, hanem együttesen tesznek hozzáférhetővé az elhunyt közösségben betöltött funkciójával és életkorával kapcsolatos jelentéseket. A szövegekben a pontos számmal kifejezett életkornál lényegesebb az elhunyt közösségben betöltött funkciója. A metaforikus-metonymikus nyelvi kifejezések révén ez specifikusabban és rugalmasabban jelenik meg, mint ahogy a statisztikai kategorizáción alapuló életkori csoportok szerint. A közösségben betöltött funkciók nyelvi kifejezések alapján történő vizsgálata emiatt indokolt lehet, tovább árnyalhatja jelen munka megállapításait.

FRUzsINA KRIZSAI

Agegroup-related Linguistic Structures in Funeral Valedictions

Funeral valedictions are occasional poems. Their most important function is to aid the socio-cognitive processing of an event of death and to express grief. With regard to the role the deceased played in the community the farewell and the valediction can be different. Certain expressions and grammatical structures used can be linked to and associated with specific age groups. The results of the study are based on analysing 80 poems from Dél-Gömör and Felsőnyék. The study has adopted the approaches of functional pragmatics and semantics supporting each other, and has made use of the methods of folklore studies as well. The aspects discussed are in relation with the characteristics of the referential orientation and the creation of metaphorical meaning. The aspects the analysis focuses on are: the appearance of the point of view of the fictive or real speaker, the link between the age of the deceased and his role in the family, expressions referring to physical attributes, space, time and the use of plants as sources of metaphorical expressions related to different age groups. The final part of the paper describes the various ways in which different structures interact since they are never used in isolation.

Az elmúlt idő értelmezett idővé változtatása

ROMÁNIAI MAGYAR NÉPKÖLTÉSZETI KIADVÁNYOK RECEPCIÓJÁNAK
VIZSGÁLATA (1948–1989)

Tekei Erika

Dolgozatomban a romániai magyar néprajzi könyvkiadás második korszakában – vagyis az 1948–1989 közötti időszakban – megjelent recenziókat és kritikákat elemzem, a romániai magyar folyóiratokban, heti- és havilapokban publikált írásokat, népköltészeti kötetek recepciótörténetét. Azt vizsgálom, hogyan viszonyultak ebben az időszakban, az adott történelmi-politikai kontextusban, az államszocializmus idején a népköltészeti kiadványokhoz, mit vártak el a professzionális olvasók, társadalmilag pozicionált egyének – néprajzkutatók, írók, költők, szerkesztők, egyetemi oktatók, az értelmiségi elit képviselői – egy népköltészeti kiadványtól, és hogy ezek az elvárások hogyan változtak az adott időszakban, a diskurzusok vizsgálatának tükrében. A néprajztudomány mint a múlt megmentésével foglalkozó tudomány mikor milyen műfajokat részesített előnyben, az egyes intézmények hogyan szelektáltak, hogyan kanonizáltak?

Hogyan változott a reprezentációk termelése és forgalmazása, ki és hogyan alakította a domináns emlékezetet az adott időszakban? Az elvárások milyen ideológiák mentén fogalmazódtak meg, milyen értékrendet közvetítettek, vagy milyen értékrendbe igyekeztek beágyazódni, és ezáltal kiknek az érdekeit próbálták magától értetődőnek feltüntetni? A múlt, a tagolatlan időbeli folyamat hogyan tagolódik, hogyan tagolódhat a diskurzusok vizsgálata által? A múltban másfajta jelentésszefüggés működött, mint a jelenben, a jelen perspektívájából hogyan értékelhetjük, hogyan tagol(hat)juk a múltat, hogyan válik az (el)múlt idő értelmezett idővé?

FORRÁSOK, FOGALOMHASZNÁLAT, MÓDSZER □ □ □

Kutatásom forrásai a korszak meghatározó folyóiratainak, havi- és hetilapjainak a hasábjain 1948 és 1989 között megjelent kritikák és recenziók, egy adott történelmi korszak hatalmi-ideológiai befolyása alatt született írott dokumentumok: *Korunk* (1957–1989), *Igaz Szó* (1953–1989), *Művelődési Útmutató* (1948–1956), *Művelődés* (1957–1989), *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (1957–1989), *Utunk* (1946–1989), *Falvak Népe* (1945–1952) *Falvak Dolgozó Népe* (1952–1989), *A Hét* (1970–1989).

A *Korunk* első folyama 1926 februárja és 1940 szeptembere között jelent meg havonta (a július–augusztusi összevont számmal évente tizenegyszer) Kolozsvárott.¹ A *Korunk* második

¹ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés*. III. (Kh–M), Bukarest, Kriterion, 1994, 84–87.

folyama az államszocializmus idején jelent meg, 1957 februárja és 1989 decembere között. A havilap alcíme 1957 és 1961 között Világnézeti, Társadalmi, Tudományos és Művelődési Szemle, 1962 és 1964 között Világnézeti folyóirat. Ezt követően alcíme már nem volt, A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács Folyóirataként jelent meg.²

Az *Igaz Szó* szépirodalmi folyóirat 1953 júniusától 1989 decemberéig jelent meg Marosvásárhelyen, az 1989-es romániai rendszerváltás után jogutódja a *Látó* lett. Az első évben, 1953-ban kéthavonta jelent meg, majd 1954 januárjától havonta. Címlapja szerint kezdetben az RNK Írószövetsége Magyar Autonóm Tartományi Fiókjának folyóirata, 1957-től „Szépirodalmi Folyóirat”, 1962 márciusától „Szépirodalmi Folyóirat. A Román Népköztársaság Írószövetségének Havi Folyóirata”, 1965 augusztusától „Szépirodalmi Folyóirat. Románia Szocialista Köztársaság Írószövetségének havi folyóirata” és végül 1969 januárjától az RSZK Írószövetségének Havi Folyóirata.³

A *Művelődés* romániai magyar közművelődési folyóiratként jelent meg 1948 és 1985 között, majd folytatólagosan 1990-től. A kezdeti időszakban román ikerlapja, az *Îndrumătorul Cultural* nevének tükörfordításaként a *Művelődési Útmutató* címet viselte. Bukarestben szerkesztették a Művelődési Minisztérium kiadványaként, később a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottság, majd a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács lapjaként. Feladata a falusi műkedvelő színjátékosok, kórusok és tánccsoportok tevékenységének irányítása volt.⁴

A *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* a Román Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának magyar nyelvű folyóirata. Negyedévenként vagy évente kétszer jelent meg. Szaktudományi lap, mely leginkább nyelvészeti és irodalmi tanulmányokat, recenziókat és kritikákat közöl, de helyet kap benne a folklór és a művelődéstörténet is. Szerzői túlnyomórészt a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kutatói és a kolozsvári egyetem magyar tanszékeinek tagjai.⁵

Az *Utunk* a leghosszabb életű romániai magyar irodalmi lap, 1946 júniusától 1989 decemberéig jelent meg Kolozsváron, kezdetben kéthetenként, majd 1951 januárjától hetenként. Indulásakor a Romániai Magyar Írószövetség lapja volt, 1948 februárjától a Romániai Írószövetség Magyar Csoportjának Lapja, 1954 januárjától a Román Népköztársaság Írószövetségének Lapja. Utolsó számát 1989. december 22-én nyomták ki, de a forradalmi események miatt már nem került terjesztésre. Szerkesztősége 1989 végén kimondta megszűnését, és megalakult az utódlapja, a *Helikon*.⁶

² *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, köztársasági irodalom, művelődés*. III. (Kh–M), Bukarest, Kriterion, 1994, 87–90.

³ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, köztársasági irodalom, művelődés*. II. (G–Ke), Bukarest, Kriterion, 1991, 208–210.

⁴ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, köztársasági irodalom, művelődés*. III. (Kh–M), Bukarest, Kriterion, 1994, 511–513.

⁵ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, köztársasági irodalom, művelődés*. IV. (N–R), Bukarest–Kolozsvár, Kriterion – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002, 167–168.

⁶ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, köztársasági irodalom, művelődés*. V. (S–Zs), Bukarest, Kolozsvár, 2010. (<http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4880/> ; hozzáférés: 2017. 06. 04.).

A *Falvak Népe* 1945-től jelent meg, a romániai magyar földművesek lapjaként. Kezdetben félhavonként, majd 1948 szeptemberétől hetenként jelent meg, százazres példányszám-ban. 1952 júliusától a címe *Falvak Dolgozó Népe* lett.⁷

A *Hét* 1970 októberétől jelent meg Bukarestben, a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács társadalmi-politikai-művelődési hetilapja.⁸

A szövegek elemzéséhez interpretatív megközelítésmódot, a kritikai diskurzuselemző módszert választottam, melynek során a kiindulópontom az volt, hogy a szöveg egyrészt leképeződése annak a társadalomnak, amelyben létrejött, másrészt a szöveg maga is aktívan formálja a társadalom működési mechanizmusait, a társadalmi gyakorlatot; a diskurzusok nemcsak szövegek, hanem koncepciók is, szimbolikus és politikai mechanizmusok. Norman Fairclough a diskurzuselemzés elsődleges céljának az előforduló diskurzusok beazonosítását, megnevezését tartja, és az elemzésben a nyelvi eszközök vizsgálata során az érvelés retorikájának egyes aspektusaira koncentrált. A társadalmi mezőket, intézményeket, szervezeteket megkonstruáló társadalmi gyakorlatok szemiotikai hálózata a *diskurzusok rendszere*; az események társadalmi dimenzióját pedig a *szövegek* alkotják.⁹ Michel Foucault szerint a társadalmi valóság diskurzusok által konstruált valóság, a nyelv által hordozott jelentésekből épül fel, a diskurzus a kognitív tartalomként felfogott tudás termelésének és ellenőrzésének eszköze, normaképző társadalmi gyakorlat, melynek létmódja az intézményekben hálózatszerűen szétterjedő hatalom.¹⁰

A történettudomány fordulópontokkal tagolja a folyó időt, melyek korszakokat zárnak le/nyitnak meg. A *korszak* – Keszeg Vilmos fogalomhasználata értelmében – olyan intézmény, amely alapvetően meghatározza az életvezetési, kapcsolattartási stratégiákat, a különböző jellegű értékek rendszerét, az egyének, a csoportok és a társadalom mentalitását.¹¹ Az elbeszélt idő az idő egy lezárt, beteljesedett formája, szelete, amely lehetővé teszi a visszatekintést, az idő visszafelé való olvasását – általa jobban megérthetjük saját jelenünket, és az elmúlt idő *értelmezett idővé* alakítható.¹² „A történelem sohasem azonos nyelvi megragadásával és szóban vagy írásban visszatükröződő megtapasztalásával, de nem is független ezektől a nyelvi artikulációktól” – mondja Reinhart Koselleck.¹³

Az általam vizsgált korszakban, Gheorghe Gheorghiu-Dej sztálinista rendszere (1948–1965) és Nicolae Ceaușescu nemzeti kommunista rendszere (1965–1989), az államszocializmus jelentette a történelmi-politikai hátteret. A hatalom egyetlen párt, a Román Kommunista

⁷ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, köztírás, tudományos irodalom, művelődés*. I. (A–F), Bukarest, Kriterion, 1981, 347–349.

⁸ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon: Szépirodalom, köztírás, tudományos irodalom, művelődés*. II. (G–Ke), Bukarest, 1991, 152–154.

⁹ Norman FAIRCLOUGH, *Critical Discourse Analysis. = The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, ed. James Paul GEE, Michael HANDFORD, London–New York, Routledge, 2014, 9–20.

¹⁰ Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, Holmi, 3 (1991), 7. sz., 868–889.

¹¹ KESZEG Vilmos, *A történetmondás antropológiája*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2011, 36–37.

¹² HORVÁTH Gizella, *Palackba zárt idő*, Korunk, 2009, július; <http://korunk.org/?q=node/10882> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

¹³ Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt idő: A történelmi idők szemantikája*, Bp., Atlantisz, 2003, 247.

Párt¹⁴ kezében összpontosult, a társadalmi élet minden területe állami ellenőrzés, pártirányítás alatt állt, párt által felügyelt volt a folyóirat- és könyvkiadás, az oktatás, valamint a kulturális műhelyek, intézmények, a kutatóintézetek tevékenysége is. A domináns diskurzus szerint a történelem célja az igazságos társadalom megvalósítása, a kommunista társadalom felépítése volt. Az ember feladata – Isten helyett – magára vállalni a történelmi események irányítását e cél érdekében, és ehhez vezető a Román Kommunista Párt.

Az alábbiakban a korszakot jellemző, népköltészeti kötetek kapcsán kirobbanó vitákat ismertetek, elemzek, nyomon követem a diskurzus változását az 1940-es évek végétől az 1980-as évek végéig.

□ □ □ NÉPMESE, MESEÁTDOLGOZÁS, MŰKÖLTÉSZETI MESE – MESE-VITÁK AZ 1940-ES ÉVEK VÉGÉN ÉS AZ 1950-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN¹⁵

Az 1948–1956 közötti időszakban, a második világháború utáni proletkultus hozzáállás leközdése után, újra közzé lehetett tenni népmeseegyűjteményeket, vitázni lehetett műfaji sajátosságokról, ideológiai és tudományos szempontokról.

A pártirányítás alatt álló kötelező iskolai oktatás megszervezése, a tankönyvek politikai-ideológiai tartalmú szövegei, az új kommunikációs technológiák megjelenése, a párt által felügyelt, ellenőrzött és cenzúrázott újságok, folyóiratok, könyvek (majd később a rádió és a televízió rohamos terjedése) egyre nagyobb tömegekhez való eljutása/eljuttatása miatt egyre nagyobb fokúvá vált a hagyományos népi kultúra szóbeli mivoltának átalakulása, a hagyományos szövegrepertórium szerkezetének spontán és irányított változása.

Az egyik legnagyobb vitát¹⁶ kiváltó kötet Horváth Istvánnak a *Zölderdő Fia*¹⁷ című mesekönyve volt. A szerző/gyűjtő három csoportba osztotta a közzétett 15 mesét: átdol-

¹⁴ 1948–1965 között, miután egyesült a Szociáldemokrata Párttal, a Román Munkáspárt nevet viselte.

¹⁵ Részletesebben Vö. TEKEI Erika, *Mitikus lények és mesehősök államosítása: Népmese, meseátdolgozás, műköltészeti mese – meseviták az 1940-es évek végén és az 1950-es évek első felében*, Erdélyi Múzeum, 2015, 2. sz., 1–18.

¹⁶ A mesevita résztvevői: Horváth István (1909–1977) költő, író – 1945 őszétől a *Falvak Népe* szerkesztője, 1956-tól 1959-ig az *Utunk* versrovatának vezetője; Faragó József (1922–2004) néprajzkutató, a Román Akadémia Folklor Intézete kolozsvári osztályának kutatója 1950–1985 között; Nagy Olga (1921–2006) néprajzkutató, az *Utunk* (1952–1953), a *Dolgozó Nő* (1953–1958) belső munkatársa, 1958–1973 között a kolozsvári folklorintézet kutatója; Szemlér Ferenc (1906–1978) költő, író, műfordító, kritikus, 1947-től Bukarestben az Állami Kiadó magyar szerkesztőségének vezetője, később az írószövetség titkára, az *Utunk* és a *Művelődés* szerkesztőbizottsági tagja, az *Igaz Szó* szerkesztője; Székely Erzsébet (1922–2001) irodalomtörténész, tankönyvíró, műfordító. 1950-től a Bolyai Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti tanszékén tanársegéd, majd lektor; Asztalos István (1909–1960) író, szerkesztő, a *Képes Újság*, a *Falvak Népe*, majd az *Utunk* szerkesztője volt, 1956-tól a *Napsugár* című gyermeklap főszerkesztője; Szöcs István (1928–) író, kritikus, 1951–1958 között az Ifjúsági Könyvkiadó munkatársa, 1958-tól 1968-ig az *Utunk* szerkesztője, 1968-tól 1988-ig az *Előre* szerkesztője volt, 1989-től a *Helikon* állandó belső munkatársa; Kacsó Sándor (1901–1984) író, szerkesztő, 1945–46-ban a *Falvak Népe*, 1947-től 1952-ig a *Romániai Magyar Szó* főszerkesztője volt.

gozott népmesék, általa írt mesék és Magyarózdton lejegyzett népmesék. Kritikusi azt kifogásolták, hogy Horváth István a népmeséket az általa igényelt tartalomnak megfelelően, az osztályharcot kidomborítva dolgozta át, kissé módosítva az eredeti mesét új befajezést írt hozzá, felborítva ezáltal forma és tartalom egyensúlyát, vagy pedig közismert népmesék egyes jeleneteit, részleteit ragasztotta egymáshoz, de mindkét eljárással megsértette a népmesék törvényeit, és népmese-átdolgozásai így túl tendenciózusakká, művésziatlenné váltak.

1956 márciusában jelent meg az *Igaz Szóban* Faragó Józsefnek egy hosszabb terjedelmű tanulmánya, *Jegyzetek Horváth István meséskönyvéről*¹⁸ címmel, melyben a *Zöldeerdő Fia* kapcsán az *Utunk* hasábjain lezajlott vitát és magát a mesegyűjteményt ismertette, valamint részletesen kifejtette saját álláspontját a népmesegyűjtés, mesefeldolgozás és meserírás kérdéseit illetően.

Tanulmánya bevezető részében Faragó József kiemelte, hogy az 1944 utáni népmese-ellenes időszakban a romániai magyar írók közül Horváth István volt az, aki először próbálkozott a népmese rehabilitálásával, amikor is 1948-ban közzétette *Jegenye*¹⁹ című magyarózdai népmesefeldolgozását, és ugyanabban az esztendőben *Az okos macska*²⁰ című kötetet, amelyben Horváth Istvánnak 4 őzdi meséje, Sipos Bellának pedig 4 hétfalusi csángó meséje jelent meg. Azóta különböző folyóiratokban publikálták a meséit, és 1955-ben újabb mesekönyvvel, a 15 mesét tartalmazó *Zöldeerdő Fia* című kötettel jelentkezett.

Faragó József kérdésfelvetései: helyeselhető-e a népmesék irodalmi átdolgozása és a népmesemotívumok felhasználásával új típusú műköltészeti mesék írása? Ha igen, hogyan állapítható meg a népmesefeldolgozás értéke? Úgy véli, hogy szükség van a tartalmában szocialista, formájában nemzeti irodalom megteremtésére, hogy a népmesekincs értékes hagyomány és az élő irodalomnak is szerves része. Viszont a népmesefeldolgozásokat a népmesékkal kell szembesíteni, és a feldolgozásnak vagy új mese alkotásának csakis akkor van létjogosultsága, ha az így létrejött mese „szébb és jobb” „mint az ugyanazon típusú legjobb népmese”, „sőt legyen szébb és jobb, mint annak a mesetípusnak az összes népi változatai együttvéve”.²¹

Ebben az időszakban az új típusú mesekönyveket az úgynevezett művelődési forradalom, a kultúrforradalom eszközeivé, a szocialista „új ember” megkonstruálásának, antropológiai megformálásának, a tervszerű közösségi nevelésnek az eszközeivé, segítőivé kívánták alakítani. A népmese átdolgozásának és az új típusú műköltészeti mese megalkotásának és közzétételének célja az osztályharc tudatosítása, az elnyomottak kizsákmányolók ellen vívott

1952-től 1968-ig az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári szerkesztőségének munkatársa, illetve az Irodalmi Könyvkiadó magyar fiókjának vezetője; Sőni Pál (1917–1981) író, kritikus, irodalomtörténész. 1947-től 1953-ig a *Romániai Magyar Szó* belső munkatársa, 1954-től 1957-ig az *Utunk* főszerkesztője, az Irodalmi Könyvkiadó szerkesztője volt, majd 1957-től a Bolyai Tudományegyetemen a romániai magyar irodalom előadó tanára.

¹⁷ HORVÁTH István, *Zöldeerdő Fia: Mesék*, Bukarest, Ifjúsági, 1955.

¹⁸ FARAGÓ József, *Jegyzetek Horváth István meséskönyvéről*, *Igaz Szó*, 1956, március, 382–396.

¹⁹ HORVÁTH István, *Jegenye: Ózdi népmese*, Bukarest, Állami, 1948.

²⁰ HORVÁTH István, SÍPOS Bella, *Az okos macska: Malozsavölgyi és csángóvidéki népmesék*, Bukarest, Állami, 1948.

²¹ *Uo.*, 383.

küzdelmének ábrázolása, az új közösségi ember kialakítása. Az egyik járható útnak – szovjet mintára – a folklór és az irodalom összekapcsolását tartották, a hagyományos népmese-motívumok alkotó módon való felhasználását és továbbfejlesztését.

□ □ □ ELMÉLETI-MÓDSZERTANI MEGÚJULÁS

A romániai magyar néprajzi könyvkiadás második korszaka – az 1948–1989 közötti időszak – elsősorban a Kriterion Könyvkiadóhoz köthető, mely a romániai nemzeti kisebbségek kiadványainak megjelenetése céljából jött létre. Az 1970–80-as években a kiadó a romániai magyar néprajzi könyvkiadás legfontosabb fórumává vált. Sorra jelentek meg a '70-es, '80-as években a tárgyi kultúra, a díszítőművészet, a munkavégzés és munkaszervezés néprajzának regionális szintézisei, a szövegfolklór körébe tartozó balladagyűjtemények, mesegyűjtemények és egyéniségmonográfiák, népi memoárok, a történeti néprajz előzményének tekinthető kiadványok. A kutatás és értelmezés módszereit illetően az 1970-es interpretatív fordulat előtt a leírás, az összehasonlítás, a funkcionalizmus és a tipológia volt a domináns, később a strukturalizmus, a szemiotika, a kommunikációelmélet, valamint a szociológiai módszer.

Nagy Olgának *A táltos törvénye*²² című könyve kapcsán az *Utunkban* közzétett kritikájában az 1970-es évek végén Cs. Gyimesi Éva mégis a korszerű szemléletet, az új szakirodalmat hiányolja a romániai magyar folklorisztikából – az elméleti-módszertani megújulást. „Konceptiótlanul – a modernséget egyedül a használt eszköz, a magnetofon révén jelezve gyűjtjük és dobozoljuk egy etnikum relikviáit, ami letagadhatatlanul értékes népszolgálat, de akkor ne neveztessék tudománynak. A tudományosság minimuma egy kutatási terület művelőinek állandó, meg-megújuló elvi és módszertani önreflexiója, amelynek lehetőleg meg kell haladnia – látószögét tekintve – a provincia határait.”²³ Holott – folytatja – a tudományosság új igénye, amely az irodalomkutatást már fél évszázaddal korábban forradalmasította, a folklórkutatást illetően is termékeny módszerek és látványos eredmények alapja lett – pozitív példaként említi e tekintetben az orosz formalizmust (például a mesekutató Propp munkásságát), Roman Jakobson, aki a formalizmus poétikai szemléletét a népköltészetre is kiterjesztette, a francia strukturalizmust (Lévi-Strauss antropológiai, néprajzi tanulmányait), a magyarországi kutatók közül pedig Voigt Vilmos²⁴ könyveinek elméleti-módszertani korszerűségét.

Nagy Olga könyvének elméleti-módszertani újítását üdvözl, azt, hogy a történetiség, a pszicho-szocio-kulturális kontextus kötöttségében láttatja a népmese strukturális és funkcionális törvényszerűségeit, és hogy a népmese jelentéstani és szerkezeti jegyeinek esztétikai funkciói mellett, hatásának lényeges tényezőjét, a pragmatikait is jelentőségéhez mérten tárgyalja.

²² NAGY Olga, *A táltos törvénye, Népmese és esztétikum*, Bukarest, Kriterion, 1978.

²³ Cs. GYÍMESI Éva, *Elméletté szűrt tapasztalat*, Utunk, 1979, 6. (1580.) sz., (február 9.) 2.

²⁴ VOIGT Vilmos, *A folklór esztétikájához*, Bp., Akadémiai, 1972.; VOIGT Vilmos, *A folklórralkotások elemzése*, Bp., Akadémiai, 1972.

A FOLKLORIZMUS-VITA □ □ □

Csikszeredában még a rendszerváltás előtt, az 1980-as években alakult, és akkoriban informálisan működött a Kommunikációs és Antropológiai Munkacsoport (KAM),²⁵ melynek célja a korabeli romániai magyar társadalom antropológiai vizsgálata volt. Kutatásaik eredményeit, írásaikat akkoriban *A Hét* tudományos ismeretterjesztő mellékletében, a *TETT*-ben²⁶ közzé tették. Első közös kutatási témájuk a folklorizmus – a folklórelemek mai világunkba való beépülésének folyamatát és lehetőségeit vizsgálták. Amikor 1987-ben a Bíró Zoltán, Gagy József és Péntek János által szerkesztett tanulmánykötet, a *Néphagyományok új környezetben*²⁷ megjelent, a kötet tanulmányai egyfajta „hadüzenetet” jelentettek az „ősiség”, az „eredeti”, az „igazi” mitikus értelmezésének a népi kultúrában, a romantikus nosztalgiaának és a manipulált tekintélytisztelőnek. A szerzők a népi műveltség funkció- és jelentésváltozatait vizsgálták és értelmezték, azt az átalakulást, amelynek során a tradicionális népi műveltség felbomlik, elveszti eredeti rendeltetését, egyes elemei pedig új, városi környezetbe kerülve, merőben módosult szerephez jutnak, és ezáltal a folklórból – e váltás következtében – folklorizmus lesz. A tömegfogyasztási cikké vált néphagyomány elősegíti a szokatlan helyzethez való alkalmazkodást, másrészt a divat szeszélyének van kitéve, a piac törvényeinek kénytelen engedelmeskedni, és így a reklám és a versengés sodrában menthetetlenül hígul.

A tanulmánykötet szakmai recepciója, az ún. folklorizmus-vita *A Hét* és az *Utunk* hetilapokban, 1987-ben publikált vitacikkekben követhető nyomon. Pozitívan fogadta Rostás Zoltán, Szilágyi N. Sándor, Mihai Pop, Pillich László, Keszeg Vilmos és Gáll Ernő, bíralták, az egyes tanulmányokban észlelt tévedéseket jelezték: Kardalus János, Boér Károly és Szalay Zoltán.

Az *Utunk* 1987/37-es számában a vitát Gáll Ernő összegzi,²⁸ és összehasonlítja a hetvenes évek nagyobb szabású vitáival – a népdal és a népies műdal, a népművészet és a népi giccs, valamint a népi tánc problémakörével.

AZ EMLÉKEZÉS/EMLEKEZTETÉS-VITA □ □ □

Az 1980-as években bevezetett sajtóigazítási szigorítások ellehetetlenítették a kéziratok megjelenését, így a Kriterion Könyvkiadó ebben az időszakban már alig adhatott ki nyelvészeti, néprajzi és történelmi kiadványokat. Az egyik „szerencsés” kézirat, mely könyv formát ölthetett, Ráduly Jánosé volt – 1987-ben jelent meg *Mikor a szolgának telik esztendeje* című könyve (az alcím: *A kibédi gazdai szolgák életéből*). Az 1987-ben megjelent kötetet Keszeg Vilmos és Nagy Olga lektorálta, kiadói szerkesztője Szabó Zsolt volt. Valószínűleg a választott téma, a szolgasors

²⁵ A KAM kutatócsoport időközben nevet változtatott, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja néven kezdeményezett székhelyföldi, regionális kutatásokat, és 1995-től jelent meg a csikszeredai Pro-Print Könyvkiadónál *Helyzet Könyvek* című sorozata.

²⁶ TETT – Természet–Tudomány–Technika rövidítése.

²⁷ *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*, szerk. Bíró Zoltán, GAGYI József, PÉNTÉK János, Bukarest, Kriterion, 1987.

²⁸ Gáll Ernő, *A folklorizmus-vita és háttere*, Utunk, 1987, 37, 2. és 3.

bemutatása miatt jelenhetett meg a Ceaușescu-diktatúra legszigorúbb éveiben. A bevezető tanulmányban megfogalmazottak szerint Ráduly János a szolgál- és cselédtartás utolsó történeti korszakának, a két világháború közötti időszaknak a hiteles képét szerette volna nyújtani.

A könyv recepciótörténete *A Hét* című hetilap 1987–1988-ban megjelent vitáikéiben és a *Korunk* folyóirat 1988/3-as számában követhető nyomon. A vita a Kommunikációs és Antropológiai Munkacsoport (KAM) tagjai és a néprajztudomány képviselői között zajlott. A KAM tagjai közül Biró Zoltán, Oláh Sándor, Gagyi József és Magyarai Nándor László szól- tak hozzá a vitához. Rostás Zoltán *A Hét* szerkesztőjeként vett részt a vitában. Imreh Lajos, Horváth Arany és Nagy Olga – utóbbi a kötet lektora is volt – védelmükbe veszik Ráduly János könyvét. Nagy Olga nem utasítja el Biró Zoltán antropológiai szemléletmódját sem.

Az antropológiai szemléletmód képviselői azt kifogásolták, hogy a könyvben nem adatok vannak, hanem a vizsgált életvilágra irányuló interpretációk; hiányzik a beszédesemény leírása; a könyv forrásanyagként nem használható, a falu világáról való „értelmiségi beszélést” tükrözi; nem értenek egyet a kutatás során alkalmazott emlékeztetési gyakorlattal; korábbi, hasonló kiadványok szolgáltattak mintát, vannak kiadói elvárások és lehetőségek, általánosan elfogadott felfogás a gyűjtésről, hasonló kötetek sajtóbeli visszhangja. A könyvet kitermelő elképzelésszerről fogalmazzák meg tehát véleményüket. Emlékezni kell, de emlékeztetni nem mindig, nem mindenkinek és nem egyforma mértékben. Merthogy az emlékeztetés – mint minden aszimmetrikus kapcsolat – szükségszerűen tartalmazza az emlékeztető pozíciós előnyét: ő dönt, hogy kivel, mikor, miről kell emlékezni; tartalmazza az emlékeztető tudásbeli előnyét, „tudja” hogyan kell emlékezni, mi a fontos, hogyan kell elmondani, tálni. Közbelép így egy többé-kevésbé hivatásos emlékeztető, aki eljátsza a többség képviselőjének szerepét, és az emlékeztetéseket beviszi a köztudatba. A mediátor mindig egy vélt valós „mi” nevében cselekszik, „tudja”, hogy kinek miről kell emlékezni, kinek milyen emlékekre van szüksége. Az ideális mediátor szerintük csupán eszköz az emlékeztetések nyilvánossá tételeben, háttérben marad, hogy az olvasó ne a közvetítőnek az emlékhöz való viszonyulásával találkozzon.

A néprajzkutatók véleménye szerint az antropológiai szemléletmód képviselői a Dell Hymes nevéhez fűződő „beszélés néprajza”-ra hivatkozva kéri számon Ráduly Jánostól, hogy a szövegekkel kapcsolatosan nem tér ki azok megszületésének körülményeire. Csakhogy Ráduly János nem ilyen vizsgálatot akart. Ráduly János könyvében éppen az a felfedezésszerű, hogy korábban senkinek nem jutott eszébe húsz embert emlékeztetni a szolgasorsra. Inkább az újítást, az egyéni értéket kellene látni ebben a könyvben, hiszen a szolgál-gazda sors bemutatása a paraszti szociográfia területén fehér folt. A kötetnek dokumentum értéke van, a társadalmi lélektani elemzések számára is, de betekintést nyújtanak a termelői módra és a korszak gazdasági életébe is. A kötet kettős célja a tudományos jelleg és az olvashatóság; nem szabad számon kérni senkitől, miért végzett ilyen vagy olyan kutatást, és nem mást. A Ráduly János által gyűjtött szövegek nemcsak arról adnak hírt, hogy milyen volt a szolgálélet, hanem arról is, hogyan viszonyulnak a szolgák egykori önmagukhoz és a szolgaság intézményéhez.

A szerkesztőség vitázárója ismerteti a vita két irányát. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalomkutatás sokat fejlődött az utóbbi időben, tehát több megközelítési mód él egymás mellett. A kommunikációs antropológia szerint a kutatás célja belülről megismerni és megérteni a valóságot. A másik vonulat szerint a kutatás célja a valóságból merített, régebben kialakult elemek feldolgozása, és lehetőleg irodalmi igényű felmutatása.

ÖSSZEGZÉS □ □ □

Figyelembe véve az adott korszak időperspektíváit, a múlthoz és a jövőhöz való viszonyt, kezdetben a néprajztudomány feladatának elsősorban a falvak és a városok osztálytalan társadalmi megváltozott életkörülményeinek vizsgálatát tekintették, az iparosítás és a művelődési forradalom, a tervszerű közösségi nevelés következményeinek felmérését. A néprajzkutatók idő- és értékszembesítő diskurzusának tükrében a „tegnapi falu” elmaradott, írástudatlan népe nem ismerte a szórakozás igényesebb, magasabb rendű formáit, a jelen a múlthoz képest sokkal inkább értéktelített. Viszont a régi falu értékes szóbeli hagyománnyal rendelkezik, melyet a művelődési forradalom szolgálatába lehet/kell állítani. Fel kell tárnai a különböző népek folklórában a nemzeti, a helyi, az egyéni sajátosságokat, valamint összehasonlító vizsgálatok által a közös alapokat. A folklór változó társadalmi funkciója a népek közötti béke és barátság ügyének szolgálata.

A népköltészetet illetően kettős hozzáállás jellemezte ezt a korszakot: egyrészt a népköltés sorvadásától, pusztulásától, bizonyos műfajok – pl. népmese²⁹ – végleges eltűnésétől való szüntelen rettegés; másrészt annak hangoztatása, hogy csupán változásról, fejlődésről van szó.³⁰ Úgy vélték, hogy a múlttól, a *burzsoá néprajz* nacionalizmusától, sovinizmusától és narodnyicizmusától el kell határolódni. A szocialista néprajztudomány feladata fényt deríteni a gazdaságilag és szellemileg elmaradott nép tudománytalan, misztikus világnézete kialakulásának okaira, és az összegyűjtött néprajzi anyaggal a népnevelők, pedagógiai intézetek, könyvkiadók, művészeti intézetek, írók és költők felvilágosító munkáját segíteni.

A korszak végének folklorizmus-vitája és az emlékezés/emlékeztetés-vita már a korszakváltás szükségességét tükrözi, a mindenféle szempontból – társadalmi, ideológiai téren, a tudományos paradigmákat illetően váltás, változás szükségességét, a társadalmi és a tudományos „forradalom” hangulatát. Bár a néprajzi, népismereti kiadványok homogén olvasói réteget céloztak meg, az *erdélyi magyar olvasókhöz* szóltak, és a folklórkutató szerepe is különleges volt, a *Néphagyományok új környezetben* és a *Mikor a szolgának telik esztendeje* című kötetek recepciója, a könyvek megjelenését követő tudományos vita is része volt annak a folyamatnak, melynek eredményeként az 1989-es történelmi fordulat után, a néprajzkutatás és az intézményhálózat újjászerveződésével a néprajzi kiadványok különböző finalításokhoz és célközönséghez igazodva differenciálódtak, ám a korábban felmerülő kérdések és problémák véleményem szerint ma is aktuálisak.

²⁹ Pl. a tündérmesék, varázsmesék hamarosan eltűnnek, mert a tartalmi hitelük elveszett, a mesélők a csodákban való hit helyett mondanivalójukat, osztálygyűlöletüket mind realisabb eszközökkel, tréfás mesékben fejezik ki.

³⁰ „A kuruc korban *bujdosott a szegény kuruc*, a múlt században a *gőzösnek hat ablakán Miklós huszár nézett ki*, 1928-ban pedig már *taxi viszi a regutát bé Romániába*. A múlt században még bocskorban hajtotta a székelő földműves a két ökröt a barázdában; ma a bocskor és a két ökör mellett lábszárvédős-bakancsos szántótvetőt és traktort is lehet látni a háromszéki Szépmezőn. És nem mondhatjuk, hogy a lábszárvédős-bakancsos székelő kevésbé nép, mint volt a bocskoros. Nép ez is, csak más; mint ahogy a vaseke is más, mint a faeke.” – írja Konsza Samu 1958-ban (KONSZA Samu, *Önéletrajzi írások*, Acta Siculica, 2010, 664.)

ERIKA TEKEI

Processing the Past

ANALYSIS OF THE RECEPTIONS OF HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL
PUBLICATIONS IN ROMANIA (1948–1989)

The study presents the critical reviews published in Hungarian scholarly magazines in Romania in the second period of Hungarian ethnographic publishing in Romania between 1948 and 1989. It examines the prevailing attitudes to ethnographic publications, the expectations that professional readers, individuals of reputable social standing – ethnographers, writers, poets, editors, university lecturers, the representatives of the intellectual high society – had concerning an ethnographic publication, and how these expectations changed in the given period, due to differences in discourses. It examines how the creation and promotion of representations changed, how the dominant ideology was transformed in the given period. It discusses current ideologies, the values and value system they transmitted, and whose interest they promoted.

The study is further concerned with how the past, the undivided time becomes divided, how the analysis of various discourses might aid in this process. Meanings and associations were different in the past, which raises the question whether and how the past can be evaluated and divided from the perspective of the present, how the past gets processed.

For the purposes of analysis the interpretative approach will be used, the critical discourse analysis method, whose starting point is, that any text is a product of the society in which it was produced, but which also claims that the text itself affects social mechanisms and practices; discourses cannot be considered texts only but also conceptions, symbolic and political mechanisms.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY
ÉS KÖZGAZDASÁG

„...különben is tisztában voltunk, hogy minden honpolgár magyar”

A NÉPSZÁMLÁLÁSOK KÉRDÉSKÖRÉNEK VÁLTOZÁSAI 1850 ÉS 1941 KÖZÖTT

Gyimesi Réka

A tanulmány címében szereplő idézet¹ az 1880-as népszámlálást feldolgozó kötet előszavában található, melyben Keleti Károly, az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal igazgatója² egy rövid történelmi vázlat keretében ismerteti a népszámlálás kérdéskörével kapcsolatban megvitatott szempontokat. A történeti népszámlálások fennmaradt forrásanyaga lehetőséget biztosít a magyarországi lakosság jellemzőinek sokoldalú elemzésére, jelen tanulmány keretei között a népesség nemzetiségi összetétele képezi vizsgálatunk tárgyát. Pontosabban azt próbáljuk meg rekonstruálni, hogy milyen módon tudakolták az 1850 és 1941 között lebonyolított népszámlálások az egyének etnikai hovatartozását. Mivel ez a kérdés különböző történeti okok miatt gyakran problémákat vetett fel, és emiatt többször kimaradt a felvételi ívekről, azt is fontos megvizsgálnunk, hogy milyen más kérdésekkel találkozhatunk, melyek segíthetnek a nemzetiségi összetétel megismerésében.

A vizsgálathoz elsősorban a népszámlálások hivatalos köteteit³ használtuk fel, melyekben bemutatják az összeírások kérdéssorait, az ezek összeállítása során felmerülő szempontokat,

¹ *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, I, kiad. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Bp., Athenaeum, 1882, X. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1881.*)

² Keleti Károly 1867 és 1892 között vezette a Statisztikai Hivatalt, amely 1867-től 1871-ig a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium Statisztikai Szakosztálya nevet viselte, majd 1871-től Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatalként működött. (továbbiakban: Statisztikai Hivatal) LAKATOS Miklós, *A Központi Statisztikai Hivatal szervezete és működése, 1867–2002*, Statisztikai Szemle 26 (2003), 466–490, 466–467.

³ DÁNYI Dezső, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, kiad. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1993. – *A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, kiad. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Athenaeum, Pest, 1871. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1870.*) – *Népszámlálás 1881*; *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, II, kiad. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Bp., Pesti Könyvnyomda, 1893. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1891.*) – *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*, X kötet, kiad. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., Pesti Könyvnyomda, 1902–1909. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1900.*) – *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*, VI. kötet, kiad. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., Athenaeum, 1912–1920. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1910.*) – *Az 1920. évi népszámlálás*, VI. kötet, kiad. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., Pesti Könyvnyomda, 1923–1929. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1920.*) – *Az 1930. évi népszámlálás*, VI. kötet, kiad. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., Stephaneum Nyomda, 1932–1941. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1930.*) – *Az 1941. évi népszámlálás*, VI. kötet, kiad. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Bp., Magyar Országos Levéltár, 1975–1990. (Továbbiakban: *Népszámlálás 1941.*)

valamint az esetleges vitákat, problémákat. E választásunk oka, hogy igyekszünk minél inkább a korabeli viszonyokra, motivációkra fektetni a hangsúlyt, mintsem a későbbi korok – adott történelmi környezete által esetleg befolyásolt – feldolgozásaira, újraértelmezéseire. Még az egykorú adatokkal, a korabeli KSH kötetekkel dolgozva is ügyelnünk kell azonban a kérdések megfogalmazása és a magyarázatok mögött álló motivációkra, hogy minél teljesebb és tisztább képet nyerjünk a népesség megismerését célzó intézkedésekről.

Első lépésként fontos a népszámlálások legalapvetőbb jellemzőinek rövid, átfogó bemutatása, hiszen a történelmi környezet sokszor és nagyban befolyásolja az összeírások lehetőségeit éppúgy, ahogy azok céljait is.

□ □ □ A NÉPSZÁMLÁLÁSOK

Vizsgálatunk kijelölt kezdőpontja előtt, 1784–1787-ben zajlott az első, mindenkre kiterjedő, II. József nevéhez kötődő népszámlálás,⁴ amely kapcsán – az összeírások átfogó történetét megvilágítandó – érdemes megemlítenünk néhány jellemzőt. A felvilágosult abszolutizmus legfontosabb törekvései között szerepelt az ország népességének megismerése, melynek alapja a mindenkre kiterjedő népszámlálás volt. A Habsburg Birodalom örökös tartományaiban már 1777-ben lezajlott a népesség összeírása, ám a magyar területeken a nemesség és a papság adatait is tartalmazó teljes összeírás nem állt rendelkezésre. II. József, aki politikai, gazdasági és kulturális téren is reformokat kívánt bevezetni, e céljaihoz elengedhetetlennek tartotta a teljes magyarországi lakosság összetételének feltérképezését, így 1784-ben elrendelte a népszámlálás végrehajtását.⁵ A házak megszámozása, valamint az összeírás érdemi része főként az 1785. évben történt, majd 1786 és 1787 között az egész munkát felülvizsgálták, miközben igyekeztek a népesség számában bekövetkezett változá-

⁴ Mivel ezzel a népszámlálással részletesen jelen tanulmány keretei között nem foglalkozunk, a teljesség igénye nélkül megnevezünk néhány munkát, mely a népszámlálás eredményeit adja közre, vagy azok adataira alapozva végez elemzéseket. Az *első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*, szerk. DÁNYI Dezső, DÁVID Zoltán, Bp., KSH Könyvtár–Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960; DÁNYI Dezső, *Az első magyar népszámlálás és előzményei*, Történelmi Statisztikai Tanulmányok, Bp., 1980, 189–211; FARAGÓ Tamás, *Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga (Egy forráskiadási munka tanulságai)*, Demográfia, 53 (2010), 315–372.; ÓRI Péter, *Hatalom és demográfia: II. József népszámlálása Magyarországon*, KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve, Bp., 2002, 39–73; ÓRI Péter, *Demográfia elméletben és gyakorlatban: II. József népszámlálása Magyarországon II*, KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve, Bp., 2003, 89–127; POZSGAI Péter, *II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében, I, A forrásközlés, a forráskritika és a feldolgozás szempontjai*, KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve, Bp., 2004, 83–155.

⁵ DÁNYI, DÁVID, i. m., 6. Érdekeség, hogy az 1784–1787-es népszámlálást feldolgozó 1960-as kötetben Dányiék még azt írják, hogy az 1777-es osztrák összeírás nem terjedt ki a magyar területekre. 1993-ban, az 1850-es és 1857-es népszámlálást feldolgozó kötet előszavában azonban Dányi már így ír: „Az 1777. évi népszámlálás Magyarországra is kiterjedt”, valamint röviden ismerteti a fennmaradt forrásanyagot is. DÁNYI, i. m., 6.

sokat is nyomon követni.⁶ Az összeírás az osztrák gyakorlatot követte, a katonaság a civil hatóságokkal közösen vette számba a lakosságot, különös tekintettel a katonai szolgálatra alkalmas férfiak adataira.⁷

A nem nemes népességet az első népszámlálást követően többször összeírták, de újabb, mindenkire kiterjedő népszámlálást csak az 1849 után kiépülő centralista politikai vezetés irányítása alatt hajtottak végre.⁸ Az 1850-es években két népszámlálást is tartottak Magyarországon, mindkettőt az osztrák statisztikai hivatal irányítása alatt.⁹ Az egymáshoz időben oly közel eső és hasonlóknak tűnő összeírás mégis több jelentős szempontból különbözött egymástól. „Az 1850. évi népszámlálás utolsó tagja annak az évszázados törekvésnek, amely az Osztrák Birodalomban és Magyarországon is »feudális-katonai jellegű népösszeírások« címszóval foglalható össze. Az 1857. évi népszámlálás pedig az első tagja a modern, első sorban demográfiai szempontokat szem előtt tartó népszámlálások sorozatának.”¹⁰

Mik voltak az alapvető különbségek a két összeírás között? Az 1857-es népszámlálás az első, amely során eszmei időpontot alkalmaznak, a kérdéskörök fogalmait pontosabban körülírják, mint az 1850-es népszámlálás esetében, valamint szervezettségét, végrehajtását tekintve is az ’57-es népszámlálás tekinthető alaposabbnak.¹¹ Mindezek ellenére az összeírások nem szolgáltak megfelelő eredményekkel. Az 1850-es népszámlálást a katonaság közreműködésével hajtották végre, ám a művelet a Poroszország elleni fegyverkezés miatt megakadt és a népesség számba vétele csak 1851-ben fejeződött be. A szervezési és végrehajtási problémák, valamint az eszmei időpont hiánya miatt többen is kimaradtak az összeírások közül, nagyjából 5-6%-ra tehető az alulszámlálás mértéke.¹² A népesség összeírásának hiányosságai – habár a már említett törekvések az összeírás módját, eredményességét javító változtatások hoztak pozitív változásokat az adatok megbízhatóságát illetően – meg-

⁶ DÁNYI, DÁVID, i. m., 7; DÁNYI, i. m., 7., *Népszámlálás 1870*, 1–2. Az 1850-es, 1857-es, valamint az 1869-es népszámlálási kötetek bevezetőiben még visszanyúlunk a II. József korabeli – sőt az azt megelőző – összeírásokhoz is a történeti bevezetőben. Az 1880-as évektől kezdve kiindulópontként már inkább az 1869-es népszámlálás jelenik meg mint az első olyan összeírás, melyet a magyar Statisztikai Hivatal bonyolított le – ahogy aztán az ezt követő összes többi népszámlálást. A hivatal működésére részletesen ld.: LAKATOS, A *Központi Statisztikai Hivatal szervezete és működése...* i. m.

⁷ ŐRI Péter, PAKOT Levente, *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania*, MPIDR Working Paper WP 2011-020, Rostock, 2011, 1–57, itt: 10.

⁸ NAGY Mariann, *Nemzetiség és vallás a Habsburg Monarchiában az 1850-es években (az 1850/51-es és az 1857-es népszámlálások)* = *Vallás és etnikum Közép-Európában*, szerk. KUPA László, Pécs, 2008, 102–113, itt: 102. Az első népszámlálást követően a népesség összeírásának (1804–1848: „Conscriptio animarum ignobilium”) adatai a nemesekre nem vonatkoztak. Az adatgyűjtés részletessége bizonyos szempontból felülmúlta az első népszámlálást, a népmozgalom alakulását is nyomon követték. (Az 1850. évi erdélyi népszámlálás, kiad. Központi Statisztikai Hivatal, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Bp., 1994, 7.)

⁹ LENCSE Ákos, *Felekezet és statisztika*, Vigilia, 76 (2011), 751–757, itt: 751.

¹⁰ *Népszámlálás 1850, 1857*, 5.

¹¹ *Uo.*, 12–13.

¹² „Az alulszámlálásban az összeírók gyakorlatlansága, valamint a népszámlálási utasítások tartalmi pontatlansága, illetve bonyolultsága is közrejátszott.” VARGA E. Árpád, *Népszámlálások Erdély területén 1850 és 1910 között*, 4. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/studia.pdf> (Hozzáférés: 2017. 06. 20.)

figyelhetők az 1857. évi népszámlálásnál is.¹³ E népszámlálásokat feldolgozó kötet is figyelmeztet arra, hogy a kormegoszlásra vonatkozó adatok is problematikusak, a két összeírás „sajátos, egymással és a következő népszámlálásokkal is nehezen összevethető életkor-, illetve korbevallási statisztikát alakított ki.”¹⁴

A kiegyezés után, még 1867-ben a felelős magyar királyi minisztérium keretein belül megszervezték a Statisztikai Szakosztályt, mellyel egy időben megalakult az Országos Magyar Statisztikai Tanács is. Még ebben az évben elkezdték a népszámlálás megszervezését, melyet végül 1870-ben hajtottak végre, 1869. december 31-i eszmei időponttal.¹⁵ A népszámlálás alapelveit, utasításait a Statisztikai Hivatal dolgozta ki és juttatta el a számlálást végző bizottságokhoz, amelyek munkáját a helyi közigazgatási szervek is kötelesek voltak segíteni. Az összeírás végrehajtását a Statisztikai Hivatal az elejétől a végéig felügyelte, hiszen az eljárásban részt vevő közegek még gyakorlatlanok voltak, valamint a feldolgozást is nagyban segítette, hogy a hivatal munkatársai teljesen átlátták a folyamatot. Az 1869-es népszámlálás során már a tényleges népesség¹⁶ összeírása mellett döntöttek, valamint törekedtek arra is, hogy ahol lehet, a lakosság adatait önszámlálással gyűjtsék be, ez végül Budapesten valósulhatott meg.¹⁷

Dacára a Statisztikai Hivatal erőfeszítéseinek, a népszámlálás eredményeiben már az összefoglaló kötet elkészítésekor hibák tűntek fel. Az összeírás során ugyanis a földművelésből élők egy része a személyi szolgálatot teljesítők kategóriájába került. Ennél még jelentősebb torzításhoz vezetett az, hogy a keresők feleségei, gyermekei is ebbe a csoportba kerültek ahelyett, hogy a háztartásfő foglalkozása szerinti besorolást kaptak volna mint el-tartottak. Mindez az adatok kritikával való kezelésére hívja fel a figyelmet, valamint arra, hogy a földművelésből élőknek nagyobb a foglalkozás szerinti megoszlásban való aránya, mint ahogy az eredmények ezt tükrözik. Országos szinten ez közel 10%-os eltérést jelentett, az összeírás szerint 68,4%, míg valójában 75-78% volt a földművelésből élők aránya 1869-ben Magyarországon.¹⁸

1880-tól kezdve a népszámlálások végrehajtását, feldolgozását illetően folyamatos professzionalizációnak lehetünk tanúi, mely folyamatot jól tükrözik az összeírások eredményeit tartalmazó összefoglalók. A Statisztikai Hivatal munkatársai egyre több kötetben

¹³ *Népszámlálás 1850, 1857*, 8.

¹⁴ DÁNYI, i. m., 43.

¹⁵ 1869-ben megalakul a Fővárosi Statisztikai Hivatal is, melynek első igazgatója Kőrösy József lett. LAKATOS, i. m., 467. A Statisztikai Hivatalról bővebben a 2. jegyzetben.

¹⁶ 1850-ben és 1857-ben a jogi népesség összeírására törekedtek, részben ez okozta az alulszámlálást, hiszen ebben az időszakban a honosság kérdése még tisztázatlan volt. A jogi népesség pedig magában foglalta a jelen nem lévő lakosokat is, fogalmát azonban nem határozták meg pontosan, amely komoly problémákat okozott az összeíráskor. *Népszámlálás 1850, 1857*, 31. Az 1869-es népszámlálást követően nyújtottak be törvényjavaslatot a magyar állampolgárság megszerzését szabályozandó. *Népszámlálás 1870*, 4. Ez lett az alapja az 1879. évi L. törvénycikknek, „A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről” <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5880> (Hozzáférés: 2017. 06. 21.)

¹⁷ THIRRING Lajos, *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői: 1869–1910*, Bp., KSH, 1983, I, 5–8; *Népszámlálás 1870*, 1–4.

¹⁸ THIRRING, *Az 1869–1980. évi népszámlálások...*, i. m., 19–20; *Népszámlálás 1870*, 264.

adták közre az adatokat, melyeket egyre hosszabb ideig tartó feldolgozás előzött meg.¹⁹ 1880-tól kezdve a magyarországi népszámlálásokat már nemcsak az osztrák összeírásokkal hangolták össze, hanem azzal a közös európai törekvéssel is – amely a szentpétervári Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson született meg –, hogy a népszámlálásokat 10 évente, minden 0-val végződő évben tartsák meg. A döntés célja az eredmények európai szintű összehasonlíthatósága mellett, többek között a külföldön tartózkodó állampolgárok regisztrációjának megkönnyítése volt, akikről így más országok közreműködésével, saját államuk is információt kaphatott.²⁰

Az 1890-es kötet az utolsó, melyben a népszámlálás előkészítéséről és végrehajtásáról beszámolnak, 1900-tól kezdve már csak rövid előszóval nyitnak a kiadványok.²¹ A századfordulótól tehát a kötetek történeti bevezetője eltűnik, már egyre kevésbé van szükség a népszámlálások legitimizálására vagy a kérdéskörök hosszabb magyarázatára, hiszen kiforrott elvek és módszerek mentén gyakorlott szakemberek szervezik meg és dolgozzák fel az összeírásokat – immáron saját tapasztalatok alapján. Nemcsak a történeti kiindulópont változik meg és válik 1869 origóvá a kötetek bevezetőjében, de a népességet érintő változások ívét is ettől az évtől mutatják be a későbbi összeírások.²² A századfordulót követő népszámlálások kötetei már jól tükrözik a folyamatos egységesülést, valamint az adatgyűjtés és az eredmények feldolgozásának szakszerűvé válását.

A NEMZETISÉGGEL ÖSSZEFÜGGÉSBE HOZHATÓ KÉRDÉSEK □ □ □

A vallás

Az 1850 és 1941 között végrehajtott tíz népszámlálás mindegyikében kérdezték a felekezeti hovatartozást.²³ Ez az első világháború előtti Magyarország tekintetében azért bír nagy jelentőséggel, ha a nemzetiségi összetétellel kapcsolatban folytatunk vizsgálatot, mert a különböző etnikumok gyakran jellemzően egy adott valláshoz tartoztak. „A történeti Magyarországon bizonyos vallások egyik vagy másik nemzetiséggel függtek össze [...]”²⁴ Így – habár teljes biztonsággal nem lehet csupán a felekezeti hovatartozás alapján meghatározni egy egyén nemzetiségét, de – támpontot nyújthat ez az adat a különböző etnikumok beazonosításában.

¹⁹ Ld. a népszámlálási kötetek bibliográfiai adatait a 3. jegyzetben.

²⁰ *Népszámlálás 1881*, IX.

²¹ *Népszámlálás 1891*, 1–24; *Népszámlálás 1900*, III–IV.

²² Például 1900-ban és 1910-ben: „A kötet második része szintén fontos gyakorlati célt szolgál, kimutatja minden egyes község 1869., 1880., 1890. és 1900. évi lélekszámát, hogy az olvasó fáradság és külön kutatás nélkül leolvashassa a három évtizedes fejlődést vagy hanyatlást.” *Népszámlálás 1900*, III; „A kötet harmadik része minden egyes község polgári lélekszámát közli az öt utolsó népszámlálás szerint, olyan formában, ahogy az 1900. évi népszámlálási I. kötet a négy utolsó népszámlálás adatait tette közzé.” *Népszámlálás 1910*, III–IV.

²³ *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*, KSH, Bp., 1990–1995. I–III, 145.

²⁴ Dr. KOVÁCS Alajos, *Magyarország népe és népesedésének kérdése*, (A Magyar Statisztikai Társaság kiadványai, 16) Bp., Stephaneum, 1941, 64.

A honosság

A honosság (később állampolgárság) a felekezeti hovatartozáshoz hasonlóan nem ad választ a lakosság etnikai összetételét illető kérdéseinkre, az előző ponttal együtt azonban adott esetben segíthet a lehetséges válaszok körének leszűkítésében, ha a népesség nemzeti megoszlását kutatjuk. 1869-ben teszik fel először a kérdést, ekkor még csak ebben a formában: „az illető a községben illetékes (helybeli)-e vagy nem illetékes? (idegen)”²⁵ Ekkor még konkrétan az állampolgárságra nem kérdezhettek rá, hiszen a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről csak 1879-ben születik törvény.²⁶ 1880-ban és 1890-ben még a honosság kifejezés szerepel a kérdésben, majd fokozatosan megjelenik az állampolgárság is, előbb mint kiegészítő, 1920-tól mint egyedüli kérdés, a honosság szó ekkor már nem szerepel a számlálólapokon.²⁷

E kérdéskörrel összekapcsolódnak az első világháborút követő határmódosulások által életre hívott, az állandó lakhelyre vonatkozó pontot kiegészítő kérdések, melyek 1920-ban és 1930-ban az első világháborút megelőző és az azt követő lakhelyre vonatkoztak. 1941-ben az 1938. március 1-je előtti lakhelyet tudakolták.²⁸

A nemzetiség és az anyanyelv

A vizsgált korszak első népszámlálásának felvételi ívén, 1850-ben szerepelt a nemzetiségre vonatkozó kérdés is.²⁹ Az erre adott válaszok összesítésének eredménye azonban már a korabeli statisztikusok véleménye szerint „az akkori viszonyoknál fogva különös hitre alig tarthat igényt.”³⁰ Dányi leírja, hogy a népszámlálás feldolgozását követően az osztrák statisztikusok igyekeztek korrigálni az adatokat, többek között a magyarok számát kívánták különböző módszerekkel megnövelni, melyet az összeírás során – a szerző szerint szándékosan – alulszámáltak.³¹

1857-ben kikerült a kérdések közül a nemzetiség, ám a hivatalos kiadványokban mégis publikálták ezt az adatot is. Egy korabeli osztrák statisztikus, Carl Czoernig „az 1850. évi

²⁵ Népszámlálás 1870, 18.

²⁶ 1879. L. tc. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5880> (Hozzáférés: 2017. 06. 20.)

²⁷ *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi... i. m.*, 105. Természetesen a honosság, majd állampolgárság kérdése nem utal közvetlenül a nemzeti összetételre, hiszen magyar honosságú, állampolgárságú volt a legtöbb Magyarországon élő lakos a törvény értelmében, de a nem túl régen (5 év megszakításlan Magyarországon lakás után szerezhette meg valaki a magyar állampolgárságot) az országba érkezett bevándorlók esetén még nyomon követhető e rovat segítségével, hogy honnan származnak. (1879. L. tc. 8. §)

²⁸ *Uo.*, 106.

²⁹ „A nemzeti bevallás, amelyről az utasítás annyit mondott, hogy egyetlen szóval kell megjelölni »akár tartozik a többséghez, akár nem«. A kiskorú gyermekeknél szülők nemzetiiségét vették alapul. Hangsúlyozni kell, hogy nem az anyanyelvet tudakolták, hanem a nemzeti hovatartozást.” A népszámlálást feldolgozó kötet szerzői szerint valószínű, hogy a körzetek munkálatainak irányítói befolyást gyakoroltak a lakosokra a nemzeti rovat kitöltésénél. (Az 1850. évi erdélyi népszámlálás, 8–9.)

³⁰ Idézi DÁNYI, i. m., 58.

³¹ *Uo.*

népszámlálásból kiindulva, annak nemzetiségi eredményei és az 1851–1857. évi népmozgalmi statisztikák alapján határozta meg a különféle nemzetiségek számát.”³² Az így kapott adatok azonban nem megbízhatók, hiszen már a kiindulópont sem volt megfelelő, ráadásul a népmozgalmi statisztikák nem tükrözik az etnikai összetételt, így ezek nem is alkalmasak a nemzetiségek számának meghatározására.³³

Az első népszámlálás esetében, melyet már a magyar szervek bonyolítottak le, komoly vita előzte meg a döntést, hogy szerepeljen-e a kérdések között a nemzetiségi hovatartozás. Az 1869 márciusában a népszámlálás ügyében tartott bizottsági ülés jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk: „A bizottság nem mulaszthatja el aggodalmait fejezni ki e rovatok (nyelv vagy nemzetiség) betöltése iránt, s [...] leghelyesebbnek látná ha [...] a nyelvi kérdést ezen népszámlálás alkalmával mellőzné. [...] utóvégre is mindenkinek szabad akaratára kell hagyni, minek vallja magát, mire nézve a nemzetiség című rovatot lehetne ugyan használni, hanem szigorúan felülörkődni az összeírásnál, [...] hogy a számláló megmagyarázván ugyan a kérdést, de se egyik, se másik irányban nyomást az egyes nemzetiségűekre ne gyakoroljon.”³⁴ Végül a nemzetiség kimaradt a népszámlálás kérdésköréből, a fentiek mellett arra hivatkozva, hogy az egyidejű osztrák népszámlálás során sem tették fel ezt a kérdést.³⁵

A következő census előkészítésénél, 1880-ban ismét felmerült a nemzetiség ügye: „Vajon kerüljük-e újra a kérdést, mert megoldása nehézségekkel jár, mint kerültük 1870-ben?”³⁶ Az ekkor kibontakozó vita nem pusztán statisztikai megalapozottságú volt, az érvek mögött megbújt a korabeli nemzetfogalmak³⁷ közti különbség, a nemzetállamok kialakulásának folyamata és ennek ideológiai háttere, valamint a szociáldarwinista tanokkal megjelenő új típusú beszédmód is.³⁸ A nemzetiséget érintő diskurzus nemcsak a magyar népszámlálások kapcsán bírt nagy jelentőséggel, hanem a Nemzetközi Statisztikai Kongresszusokon is többször visszatérő vitapont volt. 1872-ben végül úgy döntöttek, hogy az anyanyelv az a kategória, amely a leginkább alkalmas a nemzetiségi összetétel felmérésére, hiszen míg a nemzetiségre vonatkozó konkrét kérdést nem tudták pontosan

³² VARGA E., i. m., 7; DÁNYI, i. m., 64.

³³ Uo.

³⁴ *Népszámlálás 1870*, 8.

³⁵ THIRRING, *Az 1869-1980. évi népszámlálások...*, i. m., 5; *Népszámlálás 1870*, 3.

³⁶ *Népszámlálás 1891*, 4.

³⁷ 1860-ban a londoni Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson a résztvevők igyekeztek egy mindenki számára elfogadható nemzetiség-definíciót megalkotni, ez azonban a német és francia véleménykülönbség miatt nem járt sikerrel. A franciák szerint a „nemzet az állam »természetes határai« között élő népességet foglalja magába”, míg a németek szerint „a nemzet olyan kulturális közösség, amelynek határai nem esnek egybe az állam hatáiraival.” PAKOT Levente, *Az 1880-as népszámlálás: A hivatalos nemzetiségi statisztika intézményesülésének kezdetei a dualizmus kori Magyarországon = Nemzeti látászögek a 19. századi Magyarországon: a 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*, szerk. ALBERT Réka, CZOCH Gábor, ERDŐSI Péter, Bp., ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszék, 2010, 335–376, 340.

³⁸ A különböző demográfiai-politikai vitákról, amelyek az 1880-as népszámlálás kérdésköre kapcsán kibontakoztak, ld. bővebben: PAKOT, i. m.; a politikai beszéd átalakulását, a nacionalizmus politikai nyelvéit illetően ld.: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Bp., Osiris, 2007, 62–74.

és egyértelműen meghatározni az eltérő megközelítésű nemzetfogalmak miatt, így ez a kategória félreérthetővé válhatott volna, addig a saját nyelvére vonatkozó kérdést mindenki könnyen megválaszolhatta.³⁹ Az 1880-as magyar népszámlálás eredményeit közreadó kötetben is egyértelműen elutasítják a nemzetiségre való közvetlen kérdést: „a nemzetiség mint szellemi momentum, megszámlálás alapját nem képezheti, annak meghatározása egyéni jog.”⁴⁰

Keleti Károly, a Statisztikai Hivatal vezetője is megfelelő módszernek tartotta a nemzetiség és az anyanyelv egymással való megfeleltetését. Egyrészt tartott attól, hogy a tudományosan nehezen körülírható nemzetiség-fogalmat – ha sikerülne is egzakt definíciót alkotni – az alacsonyabb műveltségű emberek nem értenék meg, így az adatok megbízhatatlanok lennének. Másrészt Keleti úgy vélte, hogy a politikai értelemben vett nemzet tagja minden magyar állampolgár, hiszen ekkor már a honosítási törvény hivatalos támpontot adott arra vonatkozóan, hogy ki tekinthető a magyar nemzet tagjának. Erre adott válasza a tanulmányunk címében szereplő idézet, mely szerint minden honpolgár magyar.⁴¹ Végül Keleti fontos érvként jelöli meg azt is, hogy a lakosság nemzetiség szerinti megoszlását (melynek megismerésére a nyelv kérdése szolgálhat) a politikai döntések meghozatala érdekében is fontos ismereni. Ilyen például a népiskolákban való oktatás, melyet a törvény értelmében minden növendéknek az anyanyelvén kell kapnia, „amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike”.⁴² Végül a kérdés így szerepelt a számlálólapon: „Mi az anyanyelve? (azon kívül mely hazai nyelvet beszéli még?)”⁴³

Ezzel a döntéssel azonban nem mindenki értett egyet, több kritika is érte ezt az eljárást. Az egyik legfontosabb ellenvetés éppen a – statisztikai megbízhatatlanság miatt elvetett – érzelmi megnyilatkozás, a saját döntés hiánya volt, mely megjelenhetett volna a nemzeti-hovatartozást konkrét kérdéssel tudakoló pont esetén. Az ellenzők szerint éppen azt a lehetőséget vették el a nem magyar anyanyelvűektől, hogy az általuk beszélt nyelvtől esetleg eltérően, magyarnak vallhassák magukat. Példaként hozták fel Széchenyi Istvánt és Batthyány Lajost, akiknek szintén nem a magyar volt az anyanyelvük, mégis bizonyosan magyarnak vallották volna magukat egy ilyen esetben.⁴⁴ Szintén ellenérvként hozták fel azt, hogy a népszámlálás szerepe nem a múlt leírása, hanem a jelenlegi állapotok vizsgálatának, így nem azt kellene rögzíteni, hogy valaki kisgyermek korában milyen nyelvet sajátított el, hiszen a népszámláláskor használt nyelve különbözhet ettől.⁴⁵ Mindemellett megjelenik egy olyan irányú aggodalom is, mely szerint ez a módszer alul fogja számlálni a magyarokat, amely elkerülése ebben az időszakban – mikor a magyarok megfelelő

³⁹ A kongresszus azonban nem határozta meg, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó kérdést pontosan milyen formában tegyék fel a népszámlálás során. PAKOT, i. m., 341.

⁴⁰ *Népszámlálás 1881*, X.

⁴¹ *Népszámlálás 1881*, X.; PAKOT, i. m., 345–346.

⁴² 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> (Hozzáférés: 2017. 06. 20.); PAKOT, i. m. 350.

⁴³ *Népszámlálás 1881*, XXI.

⁴⁴ PAKOT, i. m., 356.

⁴⁵ *Uo.*, 357.

számaránya többek között a dualista rendszer legitimitását is jelenti – alapvető fontosságú lenne.⁴⁶ A már említett Kőrösy József, a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatója is az anyanyelv kérdőpontja ellen érvelt, szerinte akármennyire közel áll is az anyanyelv fogalma a nemzetiségéhez, a kettő mégsem azonos. Ezt pedig különösen nagy hiba lenne figyelmen kívül hagyni a korabeli Magyarországon, ahol a különböző nemzedékekhez tartozók már különböző nemzetiségűnek vallanák magukat a korabeli sikeres asszimilációs folyamatoknak köszönhetően. Ennek a felszínre kerülését akadályozza meg a rosszul megválasztott kérdés Kőrösy szerint, hiszen így nem kaphatott teret a személyes döntés által felvállalt identitásváltás a nemzetiségi hovatartozást illetően.⁴⁷

A fentiekkel ellentétben, Keletivel egyetértésben az anyanyelv kérdőpontja mellett érvelt Hunfalvy János is, aki az 1880-as népszámlálást előkészítő bizottság tagja volt. Véleménye szerint a nemzetiségi hovatartozás alapja és legfontosabb ismertetője a nyelv, hiszen ez az az eszköz, melyen egy ember gondolkodni, érezni képes, így az adott nyelvre épül az egyén érzelm- és gondolatvilága is, mely alapvetően meghatározó, míg például a vallás könnyebben lecserélhető.⁴⁸

A vitában megjelenő definícióközpontú megközelítés, a kétfajta nemzetfogalom megjelenése, a nemzetállamok kialakulása, amely elvezet az államalkotó nemzet elvéhez, magában hordozza azt a megközelítést is – melyet Keleti tanulmányunk címűl választott idézete is jól mutat –, mely szerint minden állampolgár az adott államalkotó nemzet tagja lehet, így részesülve az állampolgári jogokból. Így tehát, amíg a nemzetiség ilyen formában választható kategóriának is tekinthető, a különböző etnikumú polgárok dönthetnek az „államhoz tartozásukról”, addig az anyanyelvét senki nem választhatja meg, ez a születéskor determinált jellemzőjévé válik. A magyar elit e gondolatmenetében – melyet a statisztikai szempontú vitákban is megjeleneni láthattunk – a francia nemzetfogalom elemeit fogadták el: „[...] a magyar a vezető nemzet, amely a békés fejlődés lehetőségét biztosítja az itt élő más ajkú népek számára is.”⁴⁹ Ez a megközelítés a nemzet és a faj fogalmának kettősségén alapul és az 1870-es években elterjedő nacionáldarwinista nézeteket tükrözi, mely a már idézett kétféle nemzetfogalomnál tovább lép, hiszen míg az utóbbiak szerint a nemzet lehet politikai közösség, valamint nyelvi-kulturális közösség, az ekkor erőteljessé váló faj fogalma azonban ennél jóval egyértelműbb. A faj mint az egyén veleszületett gondolata elvezet a születéskor elsajátított anyanyelvvél mérhető etnikum elvéhez. „E nacionáldarwinista szótár az 1870-es évektől kezdve gyorsan szétterjedt a magyar politikai nyelvben; azok is használták, akik érzelmmentesen, tudományos tényként kezelték érveit, s azok is, akik rémültesnek találták.”⁵⁰

Láthatjuk tehát, hogy az 1880-as évben megszületett döntés az anyanyelv kérdőpontját illetően nemcsak a magyar gyakorlatban jelent meg, hanem a nemzetközi statisztikai

⁴⁶ *Uo.*, 357, 359.

⁴⁷ *Uo.*, 360–361.

⁴⁸ *Uo.*, 362. Hunfalvy tanulmányának címe: *Az emberfajta, nemzet és nemzetiség fogalmairól*, mely szintén utal a korabeli szociáldarwinista gondolatokra, tanokra.

⁴⁹ TAKÁTS, *i. m.*, 72.

⁵⁰ *Uo.*, 69.

kongresszusok által is elfogadott alapelvvé vált. Az elhatározás hátterében a tudományos érveken túl – megbízhatóság, a kategória egyértelműsége – politikai megfontolások is álltak – az anyanyelv használatának biztosítása az oktatásban és a mindennapi ügyintézésben⁵¹ –, valamint megfigyelhető az átalakuló politikai beszédmód és a nemzetállam fogalma megjelenésének hatása is. Így vált tehát az anyanyelv az etnikai hovatartozás mércéjévé és maradt meg egészen 1941-ig.

Az 1890-es népszámlálás bevezetőjében már teljesen fedi egymást a nemzetiség és az anyanyelv kategóriája: „A főkülönbségek egyike a magyar és osztrák számlálás között[...] a nemzetiségi rovat, amott a családban rendszerint beszélt nyelv, nálunk az anyanyelv tudakoltatván.”⁵² A kötet a későbbiekben is kiáll a választott módszer mellett és további érveket sorol fel emellett, hogy az anyanyelv kérdését fontos a többi pont között tartani. „Magyarországon egyébiránt a már egyszer alkalmazott és helyesnek bizonyult módszertől, nevezetesen az anyanyelv s az egyéb beszélt hazai nyelvek kérdéséről azért sem volna tanácsos eltérni, mert az 1879. évi XVIII. t.-cz., mely a magyar nyelv köteles oktatását a népiskolákban elrendelte, immár közel 10 évi hatására nézve csak úgy lesz megbírálni, ha a nyelvi s az azokon alapuló nemzetiségi viszonyok is azon módon vétetnek számba, mint a hogy az idézett törvény érvénye előtti állapot fölvétetett.”⁵³

Ahogy a népszámlálások történetéről szóló bevezetőben ismertettük, 1900-tól kezdve az eredményeket közreadó kötetek nem tartalmazzak indoklást a kérdéskörökre vonatkozóan, hiszen ekkor már egy megszilárdult, egységesedett kérdéssorral rendelkezett a Statisztikai Hivatal, mely országos szinten több évtizedes múltat tekintett vissza, valamint illeszkedett a nemzetközi tendenciákba is, megfelelően így az időben és térben való összehasonlíthatóság kritériumainak.⁵⁴

Kovács Alajos, a Statisztikai Hivatal későbbi elnöke 1941-es tanulmányának egyik fejezetében⁵⁵ így ír a kérdésről: „A magyar statisztika a nemzetiségek számának megállapítására 1880 óta az anyanyelvet használja, mint a nemzetiség legfőbb ismertetőjelét. Kétségtelen, hogy az anyanyelv nem mindenben fedi a nemzetiség fogalmát, de mint-hogy [...] bizonyos szubjektív elemet is visz a fogalomba – az a nyelv, amelyet magáé-

⁵¹ A már idézett népiskolai törvény mellett gondoljunk a szintén 1868-as nemzetiségi törvényre is. 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúsítás tárgyában. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5366> (Hozzáférés: 2015. december 15.) A törvény első mondata szintén jól tükrözi a nemzet fogalmának átalakulását, annak a nemzetállam gondolatához való idomulását. „Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja; minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségesé teszik;” 1868. XLIV. tc.

⁵² *Népszámlálás 1891, I., 4.* (Kiemelés Gy. R.)

⁵³ Uo.

⁵⁴ Ld. 19–22. jegyzet.

⁵⁵ A fejezet címe: A népesség anyanyelv (nemzetiség) szerint. Itt is látható a két kategória teljes egységesülése.

nak vall és legjobban és legszívesebben beszél» – mindenesetre igen közel áll a nemzetiség fogalmához.”⁵⁶

Végül a második világháborút megelőző bécsi döntések következtében Magyarországhoz visszacsatolt területek ismét felszínre hozták a nemzetiség kérdését. A *nemzetiség* azonban ebben a történelmi helyzetben más fogalmat takart, mint az 1880-ban definiálni próbált, anyanyelvvel azonosított kategória. Ezt jól tükrözi az 1941-es népszámlálás vonatkozó kérdése is: „Nemzetisége (minden befolyástól mentes és *anyanyelvére való tekintet nélkül* megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a megszámlált egyén érzi és vallja magát)”.⁵⁷ Sem az ideiglenes eredményeket tartalmazó, még a háború ideje alatt elkészített kötetek,⁵⁸ sem a későbbi hivatalos feldolgozások⁵⁹ nem tartalmaztak külön indoklást a nemzetiség kérdésének újbóli megjelenését illetően. Az anyanyelvre vonatkozó kérdés 1941-ben is részét képezte a népszámlálás pontjainak.⁶⁰

Thirring Lajos statisztikus így indokolta a nemzetiségi kérdés megjelenését az 1941-es népszámlálás felvételi ívein: „A magyar népszámlálások az anyanyelv és a nyelvismeret egymást kiegészítő rendszeres és következetes kérdezésével s az ezen a kettős alapon nyert válaszok szinte túlságosan részletesen kiépített feldolgozásával s ezenfelül az adatoknak igen bő tartalmi és területi részletezésben való közreadásával nemzetközi tekintetben is csaknem egyedül álltak. Minthogy az átmenetileg megnagyobbodott országterületen az etnikai népszerűség jóval kevertebbé vált, mint volt a meglehetősen egyszínű, ú.n. trianoni Magyarországon, az anyanyelvi és nyelvismereti jellemzőkön kívül – miniszterelnöki döntés értelmében és a minél teljesebb objektivitásra való törekvés jegyében s egyes külföldi példák figyelembevételével – ezúttal a nemzetiség bejegyzésére is külön /új/ kérdőpont szolgált.”⁶¹

ÖSSZEGZÉS □ □ □

Összefoglalásképp néhány szempontot szeretnénk kiemelni azzal kapcsolatban, hogy mennyiben befolyásolhatták az összeírók a nemzetiségre vonatkozó adatokat. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy nem választ kívánunk adni a kérdésre – hiszen pontosan valószínűleg lehetetlen rekonstruálni, hogy a népszámlálások eredményei mennyire fedték a valóságot,

⁵⁶ KOVÁCS, i. m., 40–41.

⁵⁷ *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi...* i. m., 108. (Kiemelés Gy. R.)

⁵⁸ 1941. évi népszámlálás: *A népesség anyanyelv szerint, községenként és törvényhatóságokint: (Ideiglenes eredmények)*, kiad. a M. kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1943; 1941. évi népszámlálás: *A népesség nemzetiség szerint, községenként és törvényhatóságokint: (Ideiglenes eredmények)*, kiad. a M. kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1944.

⁵⁹ *Népszámlálás 1941. A nemzetiségi és anyanyelvi adatokat közreadó 3/a kötetben mindössze a nemzetiségi adatok hiányosságára tesznek utalást, valamint megadják a nemzetiség, a vallás és a nyelvismeretre vonatkozó kérdések pontos leírását. Népszámlálás, 1941, 3/a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret, Bp., KSH–MOL, 1983, 9–11.*

⁶⁰ *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi...* i. m., 96.

⁶¹ THIRRING Lajos, *Az 1941. évi népszámlálás: A népszámlálás története és jellemzése*, Történeti Statisztikai Kötetek, kiad. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, MOL, Bp., 1981, 39.

vagy milyen mértékben tértek el valójában a korabeli lakosság jellemzőitől –, mindössze az eddig bemutatott tényeket rendezzük zárasként az általunk feltett kérdés köré.

Az 1850-es évek népszámlálásait illetően a magyarok tartottak a saját arányuk szándékos alulszámításától, hiszen a munkálatokat az osztrák hivatal végezte a birodalom katonáinak közreműködésével. Ahogy láttuk, az 1850-es és 1857-es népszámlálásnak több alapvető problémája is volt a végrehajtás gyakorlatlanságából és a fogalmak meghatározásának pontatlanságából adódóan. Az alulszámítás a teljes lakosságot érintette 1850-ben, amit az osztrák statisztikusok a népszámlálást követően rögtön megkérdőjeleztek korrigálni, növelve például a magyarok számarányát is. 1857-ben végül nem is kérdezték sem a nemzetiséget, sem az anyanyelvet, az összeíráskor a hangsúly a néhány évvel korábbi hibák és pontatlanságok kijavításán volt. A kiegyezést követő első magyar statisztikusok által lebonyolított összeírás elsődleges céljai között szintén a lehető legszakoszerűbb népesség-összeírás szerepelt, így a problémásnak tűnő nemzetiség (és anyanyelv) kérdését 1869-ben ismét mellőzték. 1880-ban hosszú politikai és statisztikai szempontokat is felvonultató vita után döntöttek amellett, hogy a kevésbé befolyásolhatónak és bizonytalanoknak tekintett, nemzetközileg is elfogadott anyanyelv kérdőpontot választják az ország etnikai összetételének mérésére alkalmas tényezőnek. A vita során felmerült érvek és ellenérvek között érezhető volt, hogy míg néhányan az asszimiláció pozitív hatásait tükröző folyamat bemutatását várták az anyanyelv kérdésétől, addig mások éppen a magyarság számának alulbecslését jósták a nemzetiségre vonatkozó konkrét kérdés elhagyása révén. Mindemellett természetesen a különböző nemzetiségek a magyar hatóságok által a saját számuk alábecslésétől tartottak, míg azokon a területeken, ahol az összeírásban részt vettek a különböző etnikumokhoz tartozók is, illetve jelentős többséget alkottak, ott a nemzetiségre vonatkozó kérdésre adott válasz ilyen irányú befolyásolásától tartottak a magyar statisztikai szolgálat tagjai.⁶² Az eddigiek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a vizsgált népszámlálások közül az 1880 előttiak még főként az alapvető technikai és végrehajtási problémák elhárítására fókuszáltak, így az 1850-es összeírás kivételével kerülték is a további nehézségekkel járó nemzetiségi kérdés beiktatását a pontok közé. Ezt követően 1880-ban, amikor már gyakorlottabbá, szakoszerűbbé vált a népszámlálások lebonyolítása, igyekeztek a lehető legmegfelelőbb kérdést megtalálni, ami tükrözi az ország nemzetiségi összetételét, és erre az anyanyelvet találták a legalkalmasabbnak – holott a jeles statisztikusok közül többben a magyarok számának alábecsülését jósták ettől a döntéstől. 1880-tól 1941-ig így mindegyik népszámlálásnál magától értetődően már az anyanyelv kérdése szerepelt, an-

⁶² „A nemzetiség meghatározása első sorban és megtámadhatatlanul egyéni jog s csak az egyén által oldható meg. Még pedig nem is oldható meg másképp, mint egyéni bevallás által. S itt csakis két eset képzelhető s kétféle válasz várható. Vagy a míveltség azon alantas színvonalán áll az illető, hogy a nemzetiségről fogalma sincs s akkor egyszerűen a törzset mondja be, melyhez tartozik s tónak, oláhnak, szerbnek, stb. vallja magát; vagy tud a törzs és nemzetiség, nemzetiség és nemzet közt különbséget tenni s akkor egyszerűen magyarnak vallja magát, mely eredetileg ez vagy amaz törzshöz tartozik. Kivételt itt az egyes törzsek csak azon félintelligentiájú malkontensei fognak tenni, kik külön nemzetiségi aspirációk folytán, vagy magánérdekből külbefolyásoknak hódolván, némi tüntetéssel hirdetik, hogy nem magyarok.” *Népszámlálás*, 1881, I., X.

nak érdekében, hogy az azonos kategóriákban bekövetkezett változásokat nyomon tudják követni. Ahogy láthattuk, 1941-ben a nyelvismeret mellett feltett nemzetiségre vonatkozó kérdés már eseménytörténeti indíttatásúnak tekinthető, és ez a fogalom közel sem azonos az 1870–80-as évek politikai diskurzusának *nemzetiségképével*. Végül az alábbi, az 1900-as évek nemzetiségi-anyanyelvi adatainak hitelességét javító intézkedéseit bemutató sorokkal zárjuk összegzésünket, mely véleményünk szerint jól tükrözi a Statisztikai Hivatal általános törekvéseit.

„1900-ban, 1910-ben és 1930-ban a KSH soron kívül ellenőrizte azon települések anyanyelvi adatsorait, amelyek a korábbi összeírásoktól lényegesen eltérő eredményeket produkáltak. A revízió levelezés útján vagy bizalmas kiküldetés során történt. A ’gyanús’ településekre ellátogató és a felülvizsgálatot lefolytató szakértők között mások mellett megtalálható volt Thirring Lajos, a népszámlálási osztály későbbi vezetője és az 1949-es népszámlálás előkészítője; Mozolovszky Sándor, az 1930-as népesség-összeírás felelőse; és – néhány alkalommal – maga Kovács Alajos, a hivatal elnöke.”⁶³

⁶³ LENCSEŠ Ákos–RÓZSA Dávid, *A felhasználói bizalom és a népszámlálási adatok digitális szolgáltatása: Múlt jelen, jövő Magyarországon és Angliában*, Könyvtári Figyelő, 2013/1, 33–44, 36.

RÉKA GYIMESI

“...Anyways, we Were Aware that Each Citizen is Hungarian”

THE CHANGES IN THE QUESTIONS ASKED

IN THE CENSUSES BETWEEN 1850 AND 1941

This paper studies the questionnaires of the censuses between 1850 and 1941, focusing on the questions regarding the nationality of the population. During the examined period not only the authorities conducting the censuses changed, but so did the population, and the questions that aimed to properly record information about the population. This is especially true in the case of nationality, which could be (and was) a tender spot in the different eras. This explains the fact that only two out of the ten censuses of the period had a specific question concerning nationality. Instead other aspects were analysed to provide information about the ethnic composition of the population, such as the question of mother tongue, citizenship and religion. All of these questions helped to better understand the distribution of nationalities. After a short overview of the history of censuses the study examines the reason and motivation behind the decisions how statisticians intended to measure nationality. The census of 1880 is analysed in detail, because the decision to use a new category (mother tongue instead of nationality) was made that year. During this period a question frequently asked was whether the results of the censuses regarding the ethnic composition could be influenced or not. The question can be answered by analysing and discussing the official publications of the Hungarian Central Statistical Office.

„...a vallás nem magánügy”

A SZABAD VALLÁSGYAKORLÁS LEHETŐSÉGE MAGYARORSZÁGON
1920 ÉS 1989 KÖZÖTT

Vörös Géza

„A lelkiismereti és vallásszabadság mindenkit megillető alapvető emberi szabadságjog, amelynek zavartalan gyakorlását a Magyar Köztársaság biztosítja” – olvasható a magyar parlament által 1990. január 24-én elfogadott *Lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról* szóló 4. törvénycikk (tc.) 1. szakaszában.¹ A törvény értelmében Magyarországon állampolgárságától függetlenül mindenki szabadon gyakorolhatja vallását, azt elhagyhatja, megváltoztathatja, egyénileg vagy másokkal, nyilvánosan vagy magánkörben vallásos szertartásokon kinyilváníthatja, taníthatja. A törvény megszüntette a felekezetek közötti különbséget, vagyis „az egyházakat azonos jogok illetik, és azonos kötelezettségek terhelik”.² Ám a magyar jogalkotásban hosszú út vezetett idáig.

Az első világháború után függetlenné váló Magyarországon a vallás szabad gyakorlásának lehetőségét még az Osztrák–Magyar Monarchia idején elfogadott jogszabályok határozták meg. A dualista állam valláspolitikai törvénykezésében az 1868. évi 53. tc. képviselte azt az alapot, amelyre a későbbi jogszabályok épültek.³ A törvény a vallásfelekezetek egyenjogúságáról nem, csak a viszonyosságról rendelkezett, azaz kimondta, hogy azok nem az állam felé, hanem csak az egymás közti viszonyban formálhatnak igényt az azonos bánásmódra. Bizonyos szabályok megtartásával, de szabadon lehetett áttérni más vallásra.⁴ A vegyes házasságot bármelyik fél papja előtt megkötötték. Vegyes vallású családban született gyermekek közül a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követték, ezzel a reverzálisok kérésének lehetősége megszűnt. E törvénnyel a katolicizmus elvesztette államvallás jellegét, de továbbra is megtartotta kiváltságos helyzetét; így például a dualizmus korszakában az egyházpolitika végrehajtásáért felelős vallás- és közoktatásügyi miniszter csak katolikus lehetett.⁵

¹ A törvény szövegét ld.: *Törvények, törvényerejű rendeletek hivatalos gyűjteménye* 1990, I, Bp., 1991, 5–11.

² A rendelkezést a törvény 15. §. 3. bekezdése tartalmazza.

³ *Magyar Törvénytár 1835–1868. évi törvénycikkek*, Bp., 1896, 506–508.

⁴ A törvény 2. §-a alapján mindenki, aki a 18. életévét betöltötte, szabadon áttérhetett. A nők, ha még nem érték el ezt a korhatárt, a férjhez menetelük időpontjától élhettek ezzel a lehetőséggel.

⁵ GERGELY Jenő, KARDOS József, ROTTLER FERENC, *Az egyházak Magyarországon*, Bp., Korona, 1997, 144; KATUS László, *Vallások és egyházak a polgári Magyarországon = Magyar Kódex – Az Osztrák–Magyar Monarchia: Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*, főszerk. SZENTPÉTERI József, 5, Bp., Kossuth, Enciklopédia Humana Egyesület, 2001, 298. Ez a gyakorlat 1951-ig a Vallás- és Kultuszminisztérium fennállásáig megmaradt.

Az egyre inkább polgárosodó társadalom szekularizációja lehetővé tette, hogy az addig egyházak által birtokolt jogok, mint például a születési, házassági anyakönyvezés átkerüljenek a polgárjog kategóriájába, amit az 1894/95-ös esztendőben hozott úgynevezett egyházpolitikai törvények szabályoztak. Az 1894. évi 33. tc. bevezette az állami anyakönyvezést, amely mellett az egyházak természetesen ezt követően is vezethették saját születési, házassági és halálozási anyakönyveiket.⁶ A házasságot polgári tiszttségviselő előtt kellett megkötni az 1894. évi. 31. tc. alapján.⁷ Persze mindez nem jelentette azt, hogy az egyházi házasságkötés elveszítette volna érvényét, továbbra is kívánatos maradt, de az idők folyamán inkább a polgári kiegészítőjévé vált. A katolikus egyház eddig betöltött szerepének gyengítése miatt kárpótlásul az 1894. évi 32. tc.-kel az állam engedélyezte, hogy vegyes házasságban született gyerekek vallásáról a szülők szabadon megegyezhetnek, ami lényegében a reverzális adásának-kérésének lehetőségét teremtette meg újra.⁸ A törvény feltételként csak annyit szabott meg, hogy ezt a magánjogi aktust közjegyző, járásbíró, polgármester vagy főszolgabíró előtt kell megkötni. E törvénynek köszönhetően ismét fellángolt a reverzálisokért folytatott harc az egyházak között, amit a fenti kikötés sem tudott megakadályozni.⁹

1895-ben további jogszabályokat fogadtak el a vallási kérdésekkel összefüggésben: a 42. tc. bevett felekezetté minősítette az izraelita vallást, ezzel hétre növelve a Magyarországon törvényesen bevett vallási felekezetek számát.¹⁰ Azonban a dualizmus korának legfontosabb valláspolitikai törvénye – melynek alapelemei mindmáig maradandónak bizonyultak – a 43. tc. volt.¹¹ A jogszabály szerint mindenki követhet bármilyen hitet vagy vallást, ha az nem ellenkezik az ország törvényeivel, közérkölcseivel. Vallásának gyakorlása miatt senkit sem lehet politikai vagy polgári jogaiban korlátozni, de valamilyen törvényi kötelezettsége alól felmenteni sem. Szabadon lehetett vallásfelekezetből ki-, illetve belépni. A törvény lehetővé tette, hogy valaki felekezeten kívüli maradjon, bár ezt a jogalkotók sem tartották kívánatosnak, ezért a törvényhez kapcsolódó 56/1896. évi kultuszminiszteri rendelet végrehajtási utasításában rögzítette, hogy a kilépési szándékról a közigazgatási hatóságoknak jegyzőkönyvet kell felvenniük.¹²

A 43. tc. különbséget tett bevett, illetve törvényesen elismert felekezeti státus között. A fent már említett bevett felekezetek „megtartották addigi kiváltságait és előjogaikat, egymással szemben teljesen egyenlők voltak, s nemcsak szabadon működhettek, hanem működésükhöz állami támogatást is kaptak (pl. a lelkészeik kongruát, azaz állami fizetés-

⁶ Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek, Bp., 1897, 195–214.

⁷ Uo., 174–193. Ezzel természetesen lehetővé vált a házasság felbontása is.

⁸ Uo., 194–195.

⁹ BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 208–209.

¹⁰ Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek, Bp., 1897, 305–306. A zsidóság politikai és polgári jogi értelemben vett egyenjogúsítása már 1867-ben megtörtént a 17. tc.-kel. Uo., 237.; VENETIANER Lajos, *A magyar zsidóság története: különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*, Bp., Könyvértékesítő és Könyvtárellátó Vállalat, 1986, 245–251.

¹¹ Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek, Bp., 1897, 306–315.

¹² BALOGH Margit, GERGELY Jenő, *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*, I–II., Bp., História, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, 2005 (História Könyvtár: Oktmánytárak, 2) 463.

kiegészítést, iskoláikhoz költségvetési támogatást)”.¹³ Egyházi vezetőik tagjai voltak a főrendiháznak.¹⁴ Az elismert felekezeteknek a törvény keretei között teljes szabadságot biztosítottak, de csak abban az esetben kaphattak állami támogatást, ha igényelték azt, ami lényegében a működésük lehetőségét jelentette. A törvény szabályozta az elismert vallásfelekezetek megalakításának feltételeit. Ehhez fenn kellett tartani legalább egy egyházközséget, iskolai hitoktatást kellett szervezni, valamint szervezeti szabályzataikat és közgyűléseik jegyzőkönyveit kötelesek voltak bemutatni a kultuszminiszternek, aki vagyonukra és azok kezelésére főfelügyeletet gyakorolhatott.¹⁵ A törvényesen elismert vallásfelekezeti státust 1905-ben a baptisták, 1916-ban a muzulmánok kapták meg.¹⁶ Létezett a korszakban egy harmadik kategória, amely a törvény szövegében nem jelent meg. Ebbe a kategóriába a túrt felekezetek tartoztak, amelyeket más szóhasználatnál kisebbeknek, a köznyelvben általában szektáknak neveztek. Működésük az egyesülési és gyülekezési jog általános szabályai alá esett, ami azt jelentette a korabeli szabályozás értelmében, hogy a belügyminiszternek kellett az alapszabályukat bemutatniuk, aki záradékkal látta el azt. A nevezett hitfelekezetek nem kaptak jogi személyiséget, a vagyonszerzést nem engedélyezték számukra, egyházközséget nem alakíthattak és rendőri felügyelet alatt álltak.¹⁷ A kisebb felekezetek közül csak azokkal szemben lépett fel a hatalom, amelyek a fennálló törvényekkel szembeni hitelveket hirdettek, és nem tettek eleget állampolgári kötelezettségüknek (például fegyverforgás tilalma vagy hivatali eskü letétele).¹⁸

Az 1918-as őszi forradalom megpróbálta az államról leválasztani, az 1919-es Tanácsköztársaság pedig megpróbálta felszámolni az egyházakat, de rövid fennállásuk miatt egyiket sem tudták megvalósítani.¹⁹ A Horthy-korszakban nem történt érdemi változás a vallásszabadság kérdésének jogi szabályozásában, lényegében tovább élt a dualizmus vallásjogi rendszere. A trianoni békeszerződéssel a Magyar Királyság területének kétharmadát, lakosságának felét elveszítette, a korábban soknemzetiségű ország lényegében színmagyarok által lakott területté vált. Mindez változást jelentett a felekezeti megoszlásban is: a dualizmus időszakához képest dominánssá vált a katolikus, megerősödött a református, kicsit gyengült az evangélikus és az unitárius egyház, jelentősen visszaesett a görögkatolikusok számaránya. A kisebb felekezetek létszáma az ország lakosságának fél százalékát sem érte el. Ezeken az arányokon csak a második világháború folyamán visszacsatolt területen élők vallási összetétele változtatott, elsősorban a görögkatolikusok javára.

¹³ GERGELY, KARDOS, ROTTLER, i. m., 147.

¹⁴ A protestáns egyházak vezetői csak 1885-ben a 7. tc. által lettek a főrendiház tagjai. BALOGH, GERGELY, i. m., 396.; BUCSAY, i. m., 207.

¹⁵ BALOGH, GERGELY, i. m., 456–459.

¹⁶ A baptisták a 77092/1905. számú kultuszminiszteri rendelettel nyerték el az elismert státust. *Magyarországi Rendeletek Tára* 1905, Bp., 1905, 1364–1454. A muzulmánok az 1916. évi 17. tc.-kel lettek elismert felekezett Magyarországon. *Magyar Törvénytár* 1916. évi törvények, Bp., 1917, 72.

¹⁷ FAZEKAS Csaba, *Kisebbségek és szekták a Horthy-korszakban*, Bp., Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, Szent Pál Akadémia, 1996, 16–18.

¹⁸ GERGELY, KARDOS, ROTTLER, i. m., 148.; TOMISA Ilona, *Népi vallásosság* = *Magyar Kódex*, 5, 321.

¹⁹ GERGELY Jenő, *Az egyházak 1918–19-ben* = *Magyar Kódex – Magyarok a 20. században: Magyarország művelődéstörténete, 1918–2000*, főszerk. SZENTPÉTERI József, 6, Bp., Kossuth, 2001, 293–294.

Magyarország népességének felekezeti megoszlása, 1920–1941²⁰

Felekezet	1920		1930		1938		1941	
	Lélekszám	%	Lélekszám	%	Lélekszám	%	Lélekszám	%
Latin szertartású római katolikus	5 096 729	63,9	5 634 103	64,8	6 122 583	65,7	8 073 234	55,0
Görög szertartású római katolikus	175 247	2,2	201 093	2,3	233 672	2,5	1 700 146	11,6
Ortodox (görögkeleti)	50 990	0,6	39 839	0,5	38 317	0,4	560 954	3,8
Evangélikus	497 012	6,2	534 165	6,1	557 647	6,0	729 929	5,0
Református	1 670 144	21,0	1 813 162	20,9	1 934 892	20,8	2 789 276	18,9
Unitárius	6 224	0,1	6 266	0,1	8 465	0,1	57 999	0,4
Izraelita	473 310	5,9	444 567	5,1	400 980	4,3	725 007	4,9
Anglikán	87	0,0	247	0,0				
Baptista	4 187	0,0	9 399	0,1	17 917	0,2	36 802	0,2
Mohamedán	468	0,0	291	0,0				
Nazarénus	1 773	0,0	2 487	0,0				
Adventista			410	0,0				
Methodista			67	0,0				
Szombatos			61	0,0				
Egyéb	1 328	0,0	538	0,0	708	0,0	1 486	0,0
Felekezeten kívüli	1 245	0,0	1 959	0,0	3 841	0,0	7 238	0,1
Ismeretlen	1 399	0,0	303	0,0	966	0,0	1 252	0,0
Összesen	7 980 143	99,9	8 688 319	99,9	9 319 992	100	14 683 323	99,9

A Horthy-korszakban az Osztrák–Magyar Monarchia idején hozott törvények biztosították minden magyar állampolgár számára, hogy szabadon gyakorolhassa vallását, de a kisegyházak tagjaival szemben ezt az elvet nem tartották be, sőt számukra lényeges romlás következett be.²¹ Rendeletekkel, államigazgatási eszközökkel megvonták tőlük a nyilvános vallásgyakorlás jogát, és rendezvényeiken kizárólag csak tagjaik jelenhettek meg.²² Belügyminiszteri rendeletekkel próbálták létüket ellehetetleníteni, működésüket hatósági ellenőrzés alá vonták, istentiszteleti gyűléseiket feloszlatták és különböző indokokkal (antimilitarista propaganda, történelmi egyházak hitelvéit sértő kijelentések, a felekezeti béke veszélyeztetése, röpiratok terjesztése) büntető eljárást is kezdeményeztek ellenük.²³ A magyar állam vezetőinek hozzáállását a kérdéshez jól szemlélteti Kozma Miklós belügyminiszternek a kisegyházakkal kapcsolatban 1936-ban

²⁰ BALOGH Margit, *A Horthy-korszak egyházai = Magyarország a XX. században*, II, főszerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits, 1997, 337.

²¹ SZIGETI Jenő, *A kisebb magyarországi egyházak = A magyar protestantizmus, 1918–48: Tanulmányok*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Bp., Kossuth, 1986, 205–215.

²² FAZEKAS, i. m., 18.

²³ SZIGETI Jenő, *A vallásszabadság bilincsei, avagy hogyan lehet egyházakat nem egyházként kezelni: Jegyzetek az 1895. XLIII. tc. utóéletéhez = Szabadegyházak, vallási kisebbségek és diktatúrák Európában a 20. században*, Szerk. Daniel HEINZ, RAJKI Zoltán, SIMON Ervin, Bp., Gondolat, 2013, 24–27.

kiadott rendelete. Ebben, nyíltan a szabad vallásgyakorlást engedélyező 1895. évi 43. tc.-kel szemben kijelentette, hogy „A vallás gyakorlatának szabadsága nem terjedhet annyira, hogy annak alapján a Magyarországon bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetek hitelvi fel fogását sértő tanokat lehessen hirdetni.”²⁴ A kisegyházak sorsára a második világháború kitörése alapvető hatást gyakorolt. A honvédelem érdekeire való hivatkozással Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1939. december 2-án a 363.500/1939. VII. a. számú rendeletével a metodisták és a baptisták kivételével az összes kisegyház működését betiltotta.²⁵

Azonban a korszakban az igazán kirívó vallási diszkriminációt a zsidóságnak kellett elszenvednie. A német befolyás erősödésével Magyarországon is meghozták a zsidótörvényeket, melyek közül az első, az 1938. évi 15. tc. 4. szakasza még vallási alapon határozta meg, hogy kit tekint zsidónak.²⁶ A későbbi zsidótörvények már ugyanezt faji alapon tették meg.²⁷ A jogfosztás egyházpolitikai téren is megjelent, amikor az 1942. évi 8. tc. az izraelita vallásfelekezetet az eddigi bevett státusából törvényesen elismert felekezetté minősítette vissza.²⁸

A második világháborút követően kialakuló új politikai, társadalmi, gazdasági viszonyok között az egyházak helyzete alapvetően megváltozott. A koalíciós kormányzás 1945–1948 közötti időszakában főként az állam és az egyház szétválasztása, a vallásszabadság biztosítása, a felekezeti egyenjogúság megvalósítása, az egyházak szabad működésének lehetővé tétele volt a deklaratív cél. Magyarországon a második világháborút követően a társadalom jelentős része remélte, hogy olyan gazdasági és politikai változások következhetnek, amelyek során az ország a modernizáció és a demokratikus változások útjára lép. Ezt a hitet erősítette az 1944. december 22-én Debrecenben megválasztott Ideiglenes Nemzeti Kormány programja, amely teljes vallásszabadságot ígért.²⁹ Mindezek szellemében egy 1945. július 30-án kelt 250.105/1945. (VI.3.) számú belügyminiszteri leirat engedélyezte a kisebb vallási közösségek (baptista, metódista, adventista, ókatolikus, Keresztény Testvér Gyülekezetek, Üdvhadsereg és Krisztushívő Zsidók Szövetsége) által 1944-ben létrehozott érdekvédelmi szervezet, a Szabadegyházak Szövetségének működését, vallásos összefüggéseik megtartását.³⁰ A Magyarország államformájáról szóló 1946. évi 1. törvény preambulumban rendelkezett a Nemzetgyűlés az állampolgárok alapvető politikai szabadságjogairól. Ebben a törvényalkotók deklarálták, hogy az „állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad

²⁴ FAZEKAS, i. m., 86.

²⁵ SZIGETI, A vallásszabadság bilincsei..., i. m., 29.

²⁶ Magyar Törvénytár: 1938. évi törvények, Bp., 1939, 138. Nem tartozik ebbe a tárgykörbe a numerus clausus, mert az nem vallási alapon, hanem népfaj, nemzetiség alapján tett különbséget. BALOGH, GERGELY, i. m., 554–555.

²⁷ Ezek a magyar országgyűlés által 1941-ben elfogadott, a házassági jogról szóló 15. tc. és a törvényhatósági bizottsági és a községi képviselői tagsági jogról szóló 19. tc.-ek voltak. Uo., 754–758; GYURGYÁK János, A zsidókérdés Magyarországon, Bp., Osiris Kiadó, 2001, 153–158; KOMORÓCZY Géza, A zsidók története Magyarországon: 1849-től napjainkig, II, Pozsony, Kalligram, 2012, 615–619.

²⁸ Magyar Törvénytár 1942. évi törvények, Bp., 1943, 39–42.

²⁹ BALOGH, GERGELY, i. m., 797.

³⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára = ÁBTL 4.2. 250.105/1945.VI.3. Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének működése. BALOGH, GERGELY, i. m., 817–818.

nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog, s a részvétel joga az állam és önkormányzatok életének irányításában.”³¹ Így újból megerősítésre került a vallás szabad gyakorlásának lehetősége. 1946. június 4-én életbe lépett a kormány 6270/1946. számú rendelete, amelynek értelmében hatályukat veszítették a bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetektől eltérő hitelveket követő vallásos gyülekezeteket föl- oszlató, működésüket betiltó, még a világháború előtt hozott intézkedések.³² Az 1947. évi 33. törvény eltörölte a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti különbséget.³³ Elvileg tehát minden olyan felekezet egyenlő lett az állam előtt, amely elismerte annak rendjét és törvénye- it, de továbbra sem rendezte az addig is az 1895. évi 43. törvénnyel csak „tűrt” kategóriába so- rolt vallási közösségek (pl. adventisták) helyzetét, így azok számára a legális működés lehetősé- gét a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének keretei jelentették.³⁴

Az ország irányítását 1948-ban szovjet segítséggel a kommunista párt ragadta magához. Ezt követően 1949-ben szovjet mintájú alkotmányt fogadott el a törvényhozás. Ez az 1949. évi 20. tc. volt, amely 54. szakaszában rögzítette, hogy „a Magyar Népköztársaság biztosítja a polgá- rok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát”.³⁵ Ám a törvény rendelkezésével szemben ebből semmit sem tartottak meg. Mivel az alkotmány az emberek magánügyé- nek nyilvánította a vallást, így a rendszerváltáson túl, egészen 2000-ig az utolsó hivatalos fel- mérés az ország lakosságának felekezeti hovatartozásáról csak az 1949-es népszámlálás adatai között olvasható. Ebben nagy változás a Horthy-korszak számarányaihoz képest nem található.

*Magyarország népességének felekezeti megoszlása (1949)*³⁶

Felekezet	Lélekszám	%
Latin szertartású római katolikus	6 240 427	67,8
Görög szertartású római katolikus	248 355	2,7
Ortodox (görögkeleti)	36 010	0,4
Evangélikus	482 152	5,2
Református	2 014 707	21,9
Unitárius	9 447	0,1
Izraelita	133 862	1,5
Baptista	18 874	0,2
Egyéb	7 153	0,1
Felekezeten kívüli	12 291	0,1
Ismeretlen	1 521	0,0

³¹ BALOGH, GERGELY, i. m., 825.

³² Uo., 830-831.

³³ KÖBEL Szilvia, *Egyházak, vallásfelekezetek törvényes elismerése 1945 után Magyarországon = Szabadegyházak*, 137–138.

³⁴ BALOGH, GERGELY, i. m., 851–852. A Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének történetéhez ld. RAJKI Zoltán, *Szabadegyházak története Magyarországon 1945–1989* = RAJKI Zoltán, SZIGETI Jenő, *Szabad- egyházak története Magyarországon 1989-ig*, Bp., Gondolat, 2012, 213–385.

³⁵ 1949. évi 20. törvény. *Törvények, törvényerejű rendeletek hivatalos gyűjteménye 1949*, Bp., 1950, 8.

Azonban a hatalom kizárólagos birtoklására gátlástalanul törő, a belügyi vonalat kezdetől fogva szilárdan a kezében tartó Magyar Kommunista Párt ebben a politikai légkörben az állam és az egyházak szétválasztását a „klerikális reakció” elleni harcként értelmezte. A marxista teoretikusok és az általuk kidolgozott elveket a gyakorlatba átültető kommunisták a vallás megszüntetését, az egyházak felszámolását elsődleges célnak tekintették. Minthogy a korlátlan hatalom kiépítésére törekedtek, ezért szükségszerűen le kellett sújtaniuk azokra, akik politikai-szellemi hatalmat birtokoltak, vagy birtokolhattak. Az egyházaknak a társadalomra gyakorolt befolyását akarták csökkenteni, a vallásosságot szerették volna megszüntetni, az ateizmust állítva helyébe. Fel akarták számolni az egyházak hagyományos, szilárd és szerteágazó nemzetközi kapcsolatait is. A kommunista pártállami diktatúrák célja az ellenőrzésén túl az volt, hogy térdre kényszerítsék, felszámolják, ha pedig ez az út járhatatlannak bizonyulna, akkor politikájuk eszközévé tegyék az egyházakat, ahogy Lenin fogalmazott: „A szocialista proletárok pártja számára a vallás nem magánügy. Pártunk az öntudatos harcosok uniója, az élcsapaté, amely a munkásosztály emancipációjáért harcol. Egy ilyen társaság nem lehet közömbös abban a harcban, amely a tudatlanság, az öntudat hiánya és a sötétség, vagyis a vallásos hit ellen harcol.”³⁷ Szavai szemléletesen vázolták fel azt az utat, amelyen 1945 után a Szovjetunió ellenőrzése alá került államoknak haladniuk kellett, s amely bizony nem sok teret engedett a szabad vallásgyakorlás számára.

A baloldali erők „antiklerikális politikája” 1947/48-tól nyílt állami vallásüldözéssé alakult. 1948. június 16-án az Országgyűlés megszavazta az 1948. évi 33. törvényt a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről, amellyel lényegében az egyházak oktató-nevelő tevékenységét szüntették meg.³⁸ Az Elnöki Tanács 1949. szeptember 5-én az 5. törvényerejű rendeletével előzetes tárgyalások nélkül eltörölte a kötelező iskolai vallásoktatást és bevezette a fakultatív hitoktatást.³⁹ A rendelet végrehajtási utasításában az iskolai hitoktatást csak az általános iskolákban és az általános gimnáziumokban engedélyezték, más típusú oktatási intézményben ezt nem tették lehetővé.⁴⁰ Az egyre inkább a kommunista párt irányítása alá kerülő állam nemcsak törvényekkel, rendeletekkel korlátozó, működési lehetőségeiket szűkítő módszereket alkalmazott az egyházak megtörésében (a fentiekén kívül megszünt a felekezeti nyilvántartás, a hittudományi karokat különválasztották az egyetemektől, az egyházi levéltárak jogállását és működését szabályozták, megszüntették a tábori lelkési szolgálatot), hanem tényleges hatalmi eszközökkel is igyekezett a „klerikális reakcióval” felvenni a harcot. Az egyházpolitika irányvonalának az állampárt által kijelölt úton tartásában kitüntetett szerepe volt az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal mellett a kommunisták

³⁶ BALOGH Margit, GERGELY Jenő, *Egyházak az újkori Magyarországon, 1792–1992: Adattár*, Bp., História, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1996, 170.

³⁷ GÁRDONYI Máté, *20. századi katolikus egyháztörténet*, http://histor.btk.ppke.hu/eh/hist_eccl_xx.pdf (Hozzáférés: 2017. 06. 20.)

³⁸ KÖBEL Szilvia, „Oszd meg és uralkodj!": Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között, Bp., Rejtjel, 2005, 44–46.

³⁹ BALOGH, GERGELY, i. m., 894.

⁴⁰ BALOGH Margit, *Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989) = Magyarország a XX. században*, II, 388.

uralta politikai rendőrségnek.⁴¹ Az egyházak az állambiztonsági szerveknek mindvégig az egyik leginkább kitüntetett figyelemmel követett intézményei, tagjai pedig szinte minden más társadalmi rétegnél jobban ellenőrzött „célszemélyei” voltak.⁴²

A népi demokráciának nevezett kommunista diktatúrában a vallási közösségek mindvégig erős állami ellenőrzés alatt álltak, a hívőket pedig másodosztályú állampolgároknak tekintették. A vallás tehát a hatalom első számú közellenségének számított. A kommunista állam célja az ellenőrzésen túl az volt, hogy térdre kényszerítse, felszámolja, ha pedig ez az út járhatatlan, politikája eszközüvé változtassa az egyházakat. A kommunisták szerint a társadalom szövetébe évszázadok alatt beágyazódott egyházak onnan történő kiszakítása, a hívők tömegeitől való eltávolítása, működésük ellehetetlenítése, a hitélet és a vallásgyakorlás lehetőségének megszüntetése a népi demokrácia egyik fő feladata. A Rákosi diktatúrában ezt elsősorban a bibliai „űzd el a pásztort és szétszéled a nyáj” koncepció jegyében az egyházak elleni adminisztratív intézkedésekkel, megtorlásokkal, koncepciók perек sorozatával kívánták elérni. Bár 1953 után, Sztálin halálát követően Nagy Imre kormányzása alatt átmenetileg enyhült az egyházakra nehezedő nyomás, alapvető változás a pártállam egyházpolitikájában nem történt. Az 1955 tavaszán végbement hatalmi visszarendeződést követően az egyházpolitikában is keményebb fellépés ígérkezett, amit csak az 1956-os esztendő eseményei akadályoztak meg (a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, az 1956-os forradalom).

Bár különbséget lehet tenni az 1948 és 1956 közötti Rákosi-korszak és a szabadságharc bukását követő Kádár-éra egyházpolitikája között, hiszen amíg az előbbi megsemmisíteni, addig az utóbbi népfrontpolitikájával hatalma eszközüvé kívánta tenni az egyházakat, de abban mindkettő megegyezett, hogy a vallás szabad gyakorlásának lehetőségét igyekeztek minden eszközzel akadályozni. Ennek eredményeképpen például a katolikus egyházon belül a lelkipásztorkodással foglalkozó papság létszáma 1951 és 1985 között 3966 főről 2630 főre csökkent.⁴³ Az említett korszakban – részben a megtorlásoktól való félelem, részben az érdektelenség miatt – a keresztelek, az egyházi esküvők és a temetések számának folyamatos csökkenése figyelhető meg, ami egyértelmű jele annak, hogy különböző okokra visszavezethetően megindult a társadalomnak a vallástól való elfordulása.⁴⁴ Mindezt az állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt több határozatában is deklarált tudományos materialista világnézet sikeres terjesztésének tudta be. Az egyházi ünnepeket állami formák közé szorították, ellensúlyozva azok vallásos jellegét, így lett például a keresztelekből névadó ünnepség.⁴⁵ Az 1960-as

⁴¹ Az Állami Egyháziügyi Hivatal működéséhez ld. KÖBEL Szilvia, *Az Állami Egyháziügyi Hivatal működése az '50-es években (1951–1959)*, Magyar Közigazgatás, 2000/8, 504–512; KÖBEL Szilvia, *Az Állami Egyháziügyi Hivatal működése az újjászervezéstől a megszűnésig (1959–1989)*, Magyar Közigazgatás, 2001/10, 608–618; KÖPECZI BÓCZ Edit, *Az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége*, Bp., Akadémiai, 2004; SZÁNTÓ Konrád, *Az Egyháziügyi Hivatal irodalomtörténeti Közlemények*, Bp., Mécser, 1990.

⁴² VÖRÖS Géza, *Állambiztonság és egyházak*, Egyháztörténeti Szemle, 2009/4, 3–19; VÖRÖS Géza, *Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban*, Levéltári Szemle, 2009/3, 20–45.

⁴³ TOMKA Miklós, *A magyarországi katolicizmus statisztikája és szociológiája = Magyar Katolikus Almanach: A Magyar Katolikus Egyház élete, 1945–1985*, szerk. TURÁNYI László, II, Bp., Szent István Társulat, 1988, 563.

⁴⁴ Uo., 533–538.

⁴⁵ KÖBEL, „Oszd meg és...”, i. m., 134–135.

évek közepétől egyre inkább a hatalom és az egyházak közötti kompromisszumkeresés figyelhető meg, ahol a politikai vezetés a különböző felekezetek állam által jóváhagyott lojális egyházi vezetésével együttműködve próbálták az egyházpolitikai irányelveket megvalósítani. A kommunista vezetés a vallásgyakorlás igényeinek minimum szintű elfogadásával engedték például kis példányszámú hittankönyvek, bibliák, énekes- és imakönyvek, sajtótermékek nyomtatását, valamint enyhítettek az elsőáldozás, bérmlás és konfirmáció területén.⁴⁶

Azonban egyetlen területen, az ifjúságnevelés kérdésében az állam továbbra is korlátozta az egyházak tevékenységét, hisz a diktatúra irányítói is tudták; akié az ifjúság, azé a jövő. A korban az ifjúság vallásos nevelése az állam által folyamatosan ellenőrzött tevékenység volt, így az egyházi élet megújulásának egyik formáját, a kisközösségek működését is igyekeztek ellehetetleníteni,⁴⁷ amíg a politika, az egyházpolitika irányítói fel nem ismerték, hogy a kisközösségek létét a saját céljaikra is felhasználhatják. Ahogy Aczél György, az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának kulturális titkára fogalmazott az 1983-as esztendőben „könnyebb a hívő emberrel a szocializmus közös, humánusot szolgáló feladataira tisztességes szövetséget kötni, mint a semmire sem törekvő közönnyessel, a mindenféle erkölcsi mértéket tagadóval”.⁴⁸ Bár a pártállam látszólag támogatta az ifjúság vallásos nevelését, engedte az ott alkalmazott új módszereket (beatmisék, diafilmek, ifjúsági- és bibliaórák, kirándulások stb.), valójában a különböző állami szerveken keresztül, a Kommunista Ifjúsági Szövetség és egyéb társadalmi szervezetek bevonásával, valamint a lojális egyházvezetés segítségével arra törekedtek, hogy ezeket a tevékenységeket az általuk kijelölt mederben tartsák.⁴⁹

A nyolcvanas évekre mérséklődött a vallásos életet élők hátrányos megkülönböztetése, sőt az állam a különböző társadalmi szervezetek (a Hazafias Népfront, a békemozgalom, az ifjúsági mozgalom különböző formái, szakszervezetek, Vöröskereszt) munkáján keresztül a közéleti kérdések megvitatásába is bevonta a hívő embereket. Ezt a gondolatot foglalta szavakba Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke 1983-ban a Magyar Hírlapnak adott interjújában, miszerint „Hazánkban a vallásosság ma már nem jelent politikai szemben állást ... A vallásos emberek számos olyan erkölcsi értéket is hordoznak, amelyek a szocialista építésben való részvételre ösztönöznek... Figyelemre méltó, hogy a vallások és az egyházak iránti érdeklődés megnőtt a fiatalok körében. Ezt nem tartjuk rendellenesnek... Nézetem szerint ezt az érdeklődést nem lehet és nem szabad visszaszorítani”.⁵⁰ Azonban ekkor még a pártállam a népfront-politika jegyében a vallás szabad gyakorlását csak olyan mértékben engedte meg, amely az ő érdekeinek megfelelt. A vallás valóban szabadon történő gyakorlásának lehetőségét csak az 1989-es rendszerváltás hozta el.

⁴⁶ RAJKI Zoltán, *Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban*, Egyháztörténeti Szemle, 2002/2. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-kadar.htm#_ftn47 (Hozzáférés: 2017. 06. 20.)

⁴⁷ BÖGRE Zsuzsanna, *Vallásosság és identitás: Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*, Bp., Pécs, Dialóg Campus, 2004, 29.

⁴⁸ TOMKA Miklós, *A mai magyar hitélet és lelképásztorkodás = Magyar Katolikus Almanach: A Magyar Katolikus Egyház élete, 1945–1985*, II, szerk. TURÁNYI László, Bp., Szent István Társulat, 1988, 600.

⁴⁹ RAJKI, *Az állam és...*, i. m.

⁵⁰ TOMKA, *A mai magyar...*, i. m., 600.

GÉZA VÖRÖS

“...What You Believe in is Not Your Concern Only”

RELIGIOUS FREEDOM IN HUNGARY BETWEEN 1920 AND 1989

Religious freedom is a fundamental human right, according to which each individual is entitled to freely manifest their beliefs and practice their religion unless it violates the rights of other individuals. Based on the broad interpretation of the concept, the principle of religious freedom suggests that the government of a state is permissive with all religions and world-views (including atheism), allowing all religious groups to practise their religion. Religious freedom also means the freedom of expression and that of religious criticism. Its restrictions can also take various forms with the most extreme one being religious persecution.

In the history of the Hungarian legislation several laws have been passed to ensure religious freedom, but the scope of these laws has always been dependent on the actual political course. During the Dual Monarchy and the Horthy era representatives of small churches were subject to restrictions, during the spread of Nazism Jews suffered persecution. Although after World War II, Article 54, Act 20, passed in 1949 guaranteed religious freedom for all Hungarian citizens but when the Communist Party seized power, the law could not be enforced, in both the Rákosi and the Kádár eras believers were persecuted either openly or in more disguised fashions. Religious freedom was finally achieved only after the change of regimes with Article 4 (passed in 1990), supporting the religious freedom of the individual and communities.

Történelem az esszében és a tudományos diskurzusban

ILLYÉS GYULA *Hajszálgyökök* című esszéje a történelem
BENDA KÁLMÁN SZEMÉVEL

Benda Mihály

Illyés Gyula a Népszabadság 1967. december 24-i és 30-i, valamint 1968. január 6-i és 7-i számában publikálta esszéjét a régusse-i magyar betelepülés legendás történetéről. A költő a magyar származású Garamvölgyi Artúr újságíró kutatásainak alapján a franciaországi Provence-ban találkozott a XVI. században arra a vidékre szakadt magyarok utódaival. Garamvölgyi elképzelése szerint a török hódoltság idején egész magyar falvak kerültek a konstantinápolyi rabszolgavásárra. Ezzel egy időben belső háborúk és járványok Provence-ban falvak egész sorát tették néptelenné. A kiürült föld ura a Johannita Szék lett, amely a pusztá francia vidéket az oszmán rabságból kiváltott magyar keresztényekkel tette újra lakottá. Ezt az elképzelést több történész vitatta a rendelkezésre álló bizonyítékok hiányára hivatkozva. Míg Kosáry Domokos pár szóval bírálta Illyés *Hajszálgyökök* című esszéjét,¹ Benda Kálmán egy viszonylag hosszú levelet írt a költőnek. Tanulmányom az eltérő diskurzusokat veszi szemügyre és igyekszik megmutatni a tudományos szöveg és az esszé közötti különbséget.

A régusse-i magyarok sorsa először Garamvölgyi Artúr újságíró érdeklődését keltette fel, aki a Var megye helységeinek történelmét, földrajzát, műemlékeit tárgyaló műben a következő mondatot találta: „A XVI. század végén, a vallásháborúk következtében Régusse teljesen elnéptelenedett. Újranépesítésére magyarokat hívtak be”.² Ezután kutatásokba kezdett, Régusse-be is elutazott, hogy ott tanulmányozza a falu iratait. Az anyakönyvi bejegyzések átnézése során észrevette, hogy 1569 és 1574 között nincsenek anyakönyvi adatok, csak 1574-től folytatódnak majd: „Az új születési bejegyzések a »friss vérről« adnak hírt. Magyar nevek serege jelent meg a pergameneken (közülük a legtöbb kezdettől fogva torzult alakban került lejegyzésre): Jánosi, Teleki, Kereti (Kereszti?), Vér, Piros, Fokos, Furkos, Papp, Bogár, Boros (Börös?), Pór, Angyal, Szabó, Dormánd, Várhida, Vértes stb.”³ Ezen adatok segítségével arra a következtetésre jutott, hogy a község a vallás- és polgárháborúk, majd a pestisjárvány miatt elnéptelenedett, és „valamelyik magyarországi falu lakossága [...] ismeretlen okokból áttelepült a dél-franciaországi Régusssba.”⁴ Ekkor a Történettudományi Intézethez fordult, hogy segítsenek megállapítani, hogyan kerültek a magyar lakosok

¹ Ld. KOSÁRY Domokos, *A Görgény-kérdés története*, II, Bp., Osiris-Századvég, 1994, 256.

² GARAMVÖLGYI Artúr, *XVI. századbeli magyar települések Provence-ban*, Élet és Tudomány, 12 (1968), 536.

³ *Uo.*, 538.

⁴ Benda Kálmán levele Illyés Gyulának, 1968. január 12., a Benda család tulajdonában.

Régusse-be. Garamvölgyi Artúr levelét az Intézet többek között Benda Kálmánnak is kiadta véleményezésre és Franciaországba küldték Hegyi Klára történészt, aki 1970-ben hónapokig kutatta a magyar eredetű lakosok nyomait a francia levéltárakban. Eredményeiről, valamint Garamvölgyi munkájának elemzéséről a Magyar Tudományban számolt be.⁵ Hegyi kifogásolta, hogy az újságíró csak az anyakönyveket nézte meg, a többi dokumentumot nem. Pedig több más levéltári anyag maradt fenn, amelyből e falvak korabeli életét jól meg lehet ismerni: például községi elöljárók határozatai, telekkönyvi feljegyzések és egyházi anyakönyvek. De a történész szerint a meglévő adatokból levont következtetések is hibásak, ezért meggyőződése volt, hogy a régusse-i magyar eredet csak legenda.

Kosáry Domokos *A Görgény-kérdés története* című könyvének második kötetében így vélekedik az esetről és Illyés Gyula írásáról. „Régusse-be küldtünk szakértőket, magam is megfordultam ott. Az egész történetből egyetlen szó sem volt igaz. Én ezt szavá tettem Illyésnek, mire rám nézett, és rekedtes hangján, kedves, féloldalas mosolyával így szólt: ti történészek mindig a részletekkel törődtek.”⁶ Az idézetből két dolgot emelnék ki. Egyrészt a történészi álláspontot, amely saját szemével és történelmi dokumentumokkal bizonyítani tudja, hogy az egész történetből egyetlen szó sem igaz. Másrészt Illyés reakcióját: a történészek mindig a részletekkel törődnek.

Nem sokkal a *Hajszálgyökerek* megjelenése után Benda Kálmán történész levelet írt Illyés Gyulának, amelyben több ponton bírálta a költő esszéjét. A történész szerint nem következtetések az okfejtései. Következtetései nem jók, és a felsorolt tények nem indokolják az állításait. Elsősorban a francia családnevek magyar eredetének vizsgálati módját tartja helytelennek a költő írásában. Szerinte az általa megfejtett nevek semmit sem bizonyítanak, és „magyarázatai nem tudományosabbak azoknál a romantikus és dilettáns elméleteknél, amelyek pusztán hangzás alapján bizonyítják, hogy a magyar és az angol, vagy a japán nyelv rokon. A derék Horvát István vezette le hasonló módszerrel az ókori ismert szavakat a magyar nyelvből a múlt század elején”.⁷

Benda levelében hosszan ír a magyar névadás törvényszerűségeiről: a nevet a község adta az egyénnek, a név és viselője között a kapcsolat még szoros volt: akár testi tulajdonságot, akár foglalkozást, akár pedig valahonnan való származást fejezett ki. Illyés szerint a Rigódy név az akkor magyarok által sűrűn lakott szerémségi Rigód községből eredhet. A történész szerint a Rigódy név nem utalhat magyar településre, mert ilyen nevű falu sem a Szerémségben sem másutt nem volt. Rigódynak tehát magyarul nem hívhatnak senkit. De Benda nem tartja meggyőzőnek Illyés egyéb példáit sem: „Arról most nem beszélek, hogy a Fouque – Fouques – Fokos; Agnol – Angyal; Porre – Pór azonosítások meglehetősen bizonytalan és bizonyíthatatlan dolgok (ezen az alapon Sauvageot-ról is mondhatnánk, hogy Sóvágó volt eredetileg), s legfőlegbb akkor fogadhatóak el, ha a többi, cáfolhatatlanul biztos adat ezt valószínűsíti.”⁸

⁵ HEGYI Klára, *Egy legenda története: A Provence-i magyar telepítés kérdése (16. század)*, Magyar Tudomány, 10 (1973), 653–657.

⁶ KOSÁRY, i. m., 256.

⁷ Benda Kálmán levele Illyés Gyulának, 1968. január 12. 2., a Benda család tulajdonában.

⁸ Uo.

Jól látszik, hogy a történészek Illyés esszéje bizonyos részleteinek a realitását kérdőjelezi meg. Benda Kálmán például felhívja a figyelmet a források, jelen esetben a régi anyakönyvekben talált nevek rossz értelmezésére. Hegyi Klára kifogásolja a többi dokumentum részletes vizsgálatát. E mögött az érvelés mögött a történészi munka „objektivitás koncepcióját” vélem felfedezni, azaz a források adatai segítségével a történész birtokba veszi a tényszerű valóságot. Mint Gyáni Gábor rávilágít egy írásában, erős az a történetírói meggyőződés, hogy a forrásokból nyert atomi tények azonnali felkínálják a történelmi elbeszélés lehetőségét: „Az adat ugyanis vagy közvetlenül azonos magával a történelmi ténnyel, vagy annak része; esetleg teljesen alkalmatlan a tény kielégítő azonosításához. Végeredményben a forráskritikai eljárás dönti el, hogy az adat és a tény milyen kapcsolatban áll egymással.”⁹

A történelem mint elbeszélte múlt abban tér el az elbeszélés többi válfajától, a regénytől például, hogy egykor valóban megtörtént események, és nem pusztán elképzelt, kitalált valóság képezik a tárgyát. Csakhogy a történész személy szerint soha nem közvetlen szemtanúja annak, aminek híú képét igyekszik adni. Ennek ellenére képzelete mindig a tapasztalásnak és a valóság kifürkészésének van alárendelve. A múlt megtapasztalásának lehetőségét a történelmi források biztosítják számára, azok kötik össze őt az eseményekkel, pontosabban a kortársaknak az eseményekről szerzett és forrásokban rögzített tapasztalataival.¹⁰ Koselleck német teoretikus szerint a forráskritika lehetővé teszi, hogy a valóságtól idegen, azt meghamisító tény léphessen az esemény helyébe. „A források ellenőrzése megszabja, hogy mit nem szabad állítani. A lehetséges állításokat azonban nem írja elő. A történelmet [ilyen formán] negatív értelemben kötik a letűnt valóság dokumentumai”.¹¹

A hivatkozott források és a főszöveg közötti viszonyt jól jellemzi Michel de Certeau „megkettőzött szerkezet” kifejezése. A történész szerint a hagyományos történelmi szövegben, amelynek írója forrásokra való hivatkozással igazolja szövegének valós voltát, az olvasó szembe találja magát egy olyan szöveggel, amely egy másikra támaszkodik, egy dokumentumra, egy tanúra, és ez feljogosítja a főszöveget azzal a hatalommal, hogy elmondja, hogy mit mond a másik, anélkül, hogy tudná.¹² Minden utalás a forrásra a történelmi diskurzusban tanúskodik a történetíró helyzetéről. A történészi megnyilatkozás egyben tanúvallomáson alapuló jegyzőkönyv,¹³ amely a lábjegyzetben található jegyzetapparátuson nyugszik.

Roland Barthes-ot is a történelem diskurzusának szerveződése és valósággal való viszonya érdekli *Leffet du réel* című írásában. Michelet *Histoire de France* és Flaubert szövegein keresztül azt vizsgálja, hogyan éri el egy szöveg, hogy olvasója nem kételkedik a referencialitásban. Barthes szerint a történész diskurzusa a valóságra utal, azt próbálja megörökíteni, „ami valójában történt”, ezért minden látszólag nem fontos részletnek, pillanatnak, amely megtörtént,

⁹ GYÁNI GÁBOR, *A történetírás fogalmi alapjairól (Tény, magyarázat, elbeszélés)* = Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006, 23.

¹⁰ Uo., 22.

¹¹ Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz, 2003, 174.

¹² Michel DE CERTEAU, *L'Écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard, 1984, 130–131.

¹³ Gérard Genette beszél néhány szöveg „tanúvallomáson alapuló funkciójáról”. Gérard GENETTE, *Figures III*, Paris, Seuil, 1972, 262.

funkciója van, és a konkrét valóság igazolja létét a szövegben.¹⁴ A francia filozófus úgy gondolja, hogy az ilyen típusú szöveg létrehozza a valóság illúzióját úgy, hogy a jel kizárólag a jelelt dolgot vagy jeltárgyat idézi fel. Nem mond mást, csak hogy a létező valóságot közvetíti. A történelemben a 'valóság' nem más, mint egy meg nem fogalmazott jelentett a referens lát-szólagos mindenhatóságának védelme mögött.¹⁵ Míg *L'effet du réel* című írásban elsősorban a realista szövegek milyenségét vizsgálta, *A történelem diskurzusa* című írásában Hérodotosz, Machiavelli, Bossuet és Michelet munkáit nézi meg közelebbről, és három fontos elemét különíti el a történelmet tárgyaló szövegeknek. Első ilyen fontos meghatározójuk a hallomás át-alakítói, ami magába foglalja a forrásokra, tanúvallomásokra vonatkozó valamennyi megjegyzést, így gyűjti össze és beszélve el egy, a saját diskurzushoz képesti másholt. A második csoportba tartoznak azok a jelek, amelyek a történetíró saját diskurzusát szervezik, újraekedzik, alkotás közben megváltoztatják, egyszerűen: amelyekkel a szöveg megformáltságának nyilvánvaló jeleit hagyja munkájában. A diskurzus harmadik meghatározó jellegzetessége a szöveget megnyitó elemek. Ide tartozik az előszó, amelyet attól függően, hogy bevezeti vagy véleményezi a soron következő szöveget, lesz előre, illetve visszautaló.¹⁶

Ami a történelmi diskurzus narrációját jellemzi, Philippe Carrard a pozitivista szövegeket vizsgálva úgy gondolja, hogy a narráció nyomai maximálisan hiányoznak ezekből a szövegekből.¹⁷ Émile Benveniste ezt a fajta narrációt így jellemzi: „úgy tűnik, az események magukról beszélnek” mivel „senki nem beszél”.¹⁸

Barthes is hasonló dologról beszél írásában. Szerinte az elbeszélő látszólag hiányzik a történelmi diskurzusból, és ennek következtében a történet mintegy magától mesélődik el. Ez a „műhiba” jelentős karriert futott be, mivel tulajdonképpen megfelel az objektívnek tartott történelmi diskurzusnak. Ez az, amit Fustel de Coulanges kifejezően a „történelem tisztaságának” nevezett. Barthes úgy gondolja, hogy ez a fajta elbeszélő szorosan összefügg a történelmi diskurzus célkitűzésével: „Az objektivitás, vagy a beszélő jeleneinek hiánya a diskurzus szintjén tehát úgy jelenik meg, mint a képzeletbeli egy különleges formája, annak terméke, amit referenciális illúciónak nevezhetnénk, mivel a történetíró látszólag hagyja, hogy maga a valóság beszéljen, teljesen egyedül.”¹⁹

Óvatosan kell kezelni Barthes és Benveniste nézeteit az objektív narráció és történelemírás kapcsolatáról, mert az újabb történetírói iskolákban (például: Annales, Marc Bloch, Fernand Braudel, Georges Duby könyvei) a szubjektivitás egyre nagyobb szerepet kap. Georges Duby szavaival élve „a mai történetírás lemondott a teljes objektivitás illuzórikus törekvéséről”.²⁰

¹⁴ Roland BARTHES: *L'effet du réel = Littérature et réalité*, éd. Gérard GENETTE, Tzvetan TODOROV, Paris, Seuil, 1982, 87.

¹⁵ *Uo.*, 88–89.

¹⁶ Roland BARTHES, *A történelem diskurzusa*, ford. RAJACIC Ágnes = *Tudomány és művészet között*, szerk. KISANTAL Tamás, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2003, 88–90.

¹⁷ Ld. Philippe CARRARD, *Poétique de la Nouvelle Histoire. Le discours historique en France de Braudel à Chartier*, Paris, Payot, 1998, 13–37. Uő, *Récit historique et fonction testimoniale: Les archives de la Grande Guerre*, Poétique, 65 (1986), 47–61.

¹⁸ Émile BENVENISTE, *Problèmes de linguistique générale*, 1, Paris, Gallimard, 1976, 241.

¹⁹ *Uo.*, 91.

²⁰ Georges DUBY, *Folytonos történelem*, ford. ifj. BENDA Kálmán, Bp., Napvilág Kiadó, 2000, 57.

Ez utóbbi történész azt is bevallja, hogy írásai egyre szubjektívebbek lesznek: „Egy ideje mind gyakrabban használom a könyveimben az „én” szót. Én így figyelmeztetem az olvasót. Nem az igazságot akarom átadni neki, hanem a valószínűt sugallom, azt a képet állítom elé, amely bennem alakult az igazságról. Ehhez a képhez sokban hozzájárult a képzeletem is. Ügyeltem azonban arra, hogy a képzelet szilárdan támaszkodjon azokra a pillérekre, amelyeket a tisztesség, a tudói tisztesség nevében nem manipuláltam, amelyek közül egyet sem hanyagoltam el, amelyeket gondosan ellenőriztem, hogy meggyőződjem szilárdságukról. A forrásokról beszéltek, a „bizonyítékaimról”.²¹

Azonban úgy gondoljuk, hogy ez az új szubjektivizmus is eltér az esszé Énjétől. Már a *Hajszálgökök* első mondataiban egy erőteljesen jelen levő elbeszélővel szembesülünk, aki a következő módon jelenik meg: „Itt állok Régusse magas házak kerítette szűk főterén vasárnap délelőtt, ózonos hegyi levegőben. Tél elején vagyunk, öt-hatszáz méter magasan. A nap mégis májusi meleget ont az azúrtszta égből.”²² Egy történelmi diskurzus valószínűleg nem így kezdődik.

Az esszé és az önéletrajzi műfajok közös vonásait sok külföldi és magyar teoretikus is észrevette. Gyergyai Albert szerint, akik esszét írnak, énjüket akarták minél fesztelenebbül és minél személyesebben kifejezni.²³ Kálmán C. György úgy gondolja „az esszé személyes, értékállítás, véleménynyilvánítás”.²⁴ Szilágyi Júlia szerint az esszéolvasás adja a legszemélyesebb olvasást az irodalomban, mert egyénibb módja a kommunikáció más formáinál: „A kapcsolat azokban a percekben válik leginkább személyesként átélhetővé az olvasó számára, amikor az író személyként, énként szólal meg.”²⁵ Bensmaïa szerint, aki Barthes esszéivel foglalkozott, a naplót gyakran sorolják az esszé műfajába.²⁶ Richard Chadbourne esszédefiníciójában több utalást tesz a napló műfajára:²⁷ szerinte mind a két műformára jellemző a meghittség, és az én kitárulkozása nagy fontosságot kap éppúgy, mint a világ bemutatása. Jean-Marcel Paquette szerint, ha a naplónak kapcsolata van valamilyen „kulturális corpusszal”, már inkább esszéről beszélhetünk.²⁸ Más teoretikusok, mint Fraser, az önéletríráshoz közelítik az esszét. Szerinte az önéletrírás és az esszé konkurens műfajok, mert mind a kettő lehetőséget ad a személyiség felfedezésére.²⁹ A már említett Chadbourne „személyes szövegekönyvként”³⁰ emlegeti az esszét, amely szintén az önéletrírást idézi fel. Montaigne, aki az esszé műfajának egyik létrehozója, maga is hangsúlyozza szövegének szubjektivitását, és könyvének előszavában ezt olvashatjuk: „olvasóm, könyvemnek én vagyok egyetlen tárgya:

²¹ Uo., 60.

²² ILYÉS Gyula, *Hajszálgökök* = Uő, *Itt élned kell*, II, Bp., Szépirodalmi, 1976, 461.

²³ GYERGYAI Albert, *Esszé az esszéről* = Uő, *Védelem az esszé ügyében*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 8–9.

²⁴ KÁLMÁN C. György, *Mint (Előadás)*, Jelenkor, 2 (1997), 173.

²⁵ SZILÁGYI Júlia, *Esszé és szóbeliség*, Korunk, 8 (2006), 65.

²⁶ Réda BENSMAÏA, *Barthes à l'essai: Introduction au texte réfléchissant*, Tübingen, Günter Narr Verlag, 1986, 126.

²⁷ Richard CHADBOURNE, *A Puzzling Literary Genre. Comparative Views of the Essay*, Comparative Literature Studies, 20 (1983), 137.

²⁸ Jean-Marcel PAQUETTE, *Prolégomènes à une théorie de l'essai*, Kwartalnik Neofilologiczny, 4 (1986), 453.

²⁹ Theodor P. FRASER, *The French Essay*, Boston, Twayne, 1986, 125.

³⁰ Richard CHADBOURNE, i. m., 145.

ez nem ok arra, hogy ráérő idődet ilyen léha és hiábavaló tárgyra pazarold. Isten veled tehát; Montaigne-ban, ezeröttszáznyolcvanban március havának első napján”.³¹

Montaigne könyvének egy későbbi fejezetében még messzebb megy, és azt mondja: „Mások számára festvén magamat, csinosabb színeket festettem magamra, mint amilyenekkel eleve bírtam. Könyvem éppen annyira alkotott engem, mint én könyvemet, szerzőjével egy-
lányegű könyv, önérdékű, életem része; érdeke és célja nem valamely harmadik, idegen dolog, mint minden más könyvé”.³² A francia író mondata az esszé egy másik fontos vonására hívta fel a figyelmet. Hardison a konfliktusoktól forrongó edényként³³ jellemezte az esszét, olyan konfliktusokénak, amelyek nem léteztek előtte, de a szöveg felszínre hozta. Az esszé „önformázási gyakorlat”, ahol a gondolkodás és írás összefonódnak. Françoise ASSO az „egyéni ítélet” kifejezést használja az esszé definíciójában: „a [szöveg] alanya feltűnés nélküli – azaz nem folyamatosan van jelen: az elbeszélés és diskurzus közt egy több értelmű regiszterben, amely váltogatja az expresszív nyelvet a kritikaival. Az esszé így egy gondolat kifejtési mód, amelynek során magára ismer valaki”.³⁴

Az esszé tehát nem más, mint az Én megragadása az írás során. Az *Encyclopedia Universalis* is ezt a jellemzőjét ragadja meg nagyon jól az esszének: „az esszé egy énvizsgálat, egy kísérlet, amelynek eredménye, legalábbis a célja, hogy az írás segítségével megvizsgálja gondolatait, megismerje saját magát. A változó gondolatoknak a kitartó lejegyzése ugyan nem biztosítéka egy morális vagy szellemi fejlődésnek, hanem egy szüntelen faggatózásnak vagyunk a tanúi, amelynek során megmutatkozik egy ember keresése, aki átadja magát olvasóinak tévedéseivel együtt.”³⁵

Úgy gondoljuk, hogy az esszé egy életrajzi műfaj, ellentétes irányú, mint az önéletírás, ahol az egyén az idő múlásának megfelelően változik. Az önéletírás mindig visszatekintő: az írás alanya a szöveg tárgya, de mindig van egy időbeli eltolódás az írás születése és az írás története között. Úgy lehetne egy mondatban jellemezni: „Nézzétek, mivé lettem”. Ezzel szemben az esszénél az írás alanya és tárgya között nincs időbeli eltolódás, úgy lehetne jellemezni: „Nézzétek, hogyan változom”. Az esszéírónak „önmagára kell ráeszmélnie, önmagát kell föllelnie”.³⁶ Az esszé tehát az öntudatra ébredés folyamatát dokumentálja.

Ezzel szemben a történelmi tanulmány egy problémát mutat be, és külső dokumentumokra való hivatkozással tárgyalja azt. Ilyen diskurzus Hegyi Klára *Egy legenda története* című tanulmánya is, amelynek témája egyezik Illyés esszéjével, csak a célja más. A cikk már bevezetőjében felvázolja, hogy mi a célja: Garamvölgyi Artúr a Provence-i falvak 16–17.

³¹ Michel Eyquem DE MONTAIGNE, *Esszék*, I, ford. CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor, 2001, 15.

³² Michel Eyquem DE MONTAIGNE, 18. fejezet: *A meghazudtolásról* = Uő, *Esszék*, II, ford. CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor, 2002, 416.

³³ „a boiling pot of conflicts” O. B. HARDISON JR., *Binding Proteus: An Essay on the Essay*, *Sewanee Review*, 96 (1988), 617.

³⁴ Françoise ASSO, *L'essai personnel*, *La Quinzaine Littéraire*, 532 (1989), 31.

³⁵ *Article: Essai* = *Encyclopedia Universalis*, Paris, Thésaurus, 1990, 1197–1198.

³⁶ LUKÁCS György, *Az esszé lényegéről és formájáról: Levél a „kísérlet”-ről* = Uő, *A lélek és a formák: Kísérletek*, Bp., Napvilág Kiadó–Lukács Archívum, 1997, 29.

századi anyakönyveiben magyar családneveket talált és szerinte a 16. századi, elnéptelenedett Régusse-t magyar telepésekkel népesítették be. Hegyi szerint az újságíró sok dokumentumot nem vizsgált meg, és következtetései sem helytállóak. Majd megemlíti és ezzel kétségtelenné teszi, hogy szakértője a témának, mivel 1970-ben három hónapig kutatta a magyar telepítés kérdését francia levéltárakban, és ennek a munkának az eredményeiről számol be. Itt lábjegyzetben meghivatkozta azokat a levéltárakat, ahonnan összegyűjtötte a dokumentumokat.³⁷ Így már senki sem kételkedhet, hogy az ő következtetései igenis tudományosak, szemben Garamvölgyi és Illyés³⁸ írásával. A történész írásának „taktikája”, hogy rámutat Garamvölgyi kutatásainak hiányosságára,³⁹ felsorolja az anyakönyvek feldolgozásában elkövetett négy típushibát, példákkal együtt.⁴⁰ A történész nemcsak a saját maga előásta dokumentumokat hivatkozta meg, hanem azt a francia szakirodalmat is, amely a Provence-i népesség változását, a telepítések szerződéseit és a francia idegeneket vizsgálta, és hasonló következtetésre jut: „Provence történetének szakértői tagadják a magyar telepítést”.⁴¹ Ezenkívül a Magyar Tudomány című lap, melyben a cikk megjelent, fotókat is közöl a szövegben tárgyalt dokumentumokról, amelyek még jobban hangsúlyozzák az írás objektivitását, dokumentum jellegét. Ezek a képek fokozzák a valóság-hatást.⁴² Hegyi Klára okfejtése megsemmisítő csapást mér a „legendára”, és mindezt teszi a valós és hiteles dokumentumok segítségével.⁴³ Elmondhatjuk, hogy ez a szöveg argumentatív igazságigénnyel lép fel: „olvasójának minden eszközt biztosít (érveket és biztosítékokat hoz) alaptétele vagy az általa bemutatott eredmények igazolására”.⁴⁴

Jól látható, hogy a tudományos diskurzus egy olyan szöveget hoz létre, amelynek modern jellemzőit a következő definícióval lehetne összefoglalni: a tudományos szöveg egy bizonyításra törekvő, szisztematikus, referenciális intertextus. Joggal merül fel a kérdés, hogy-hogy intertextuális? A tudományos szöveg egy explicit intertextuális mozgásba ágyazódik bele, amelyet idézetek, mellékletek, illetve jegyzetek formájában megtett utalások és referenciák adnak. Így tehát közvetett módon mutat rá az általa hivatkozott diszkurzív univerzumokra: a „tudományosságra”, a tudományágra.⁴⁵

Ezzel szemben az esszé, mint Adorno is megjegyzi, nem produkál tudományos eredményt. „Értelmezései nélkülülzik a filológiai igazolást és megfontolást, elvi értelemben túlértelmezések – annak az éber értelemnek az automatikus verdiktje szerint, amelyet az ostobaság

³⁷ HEGYI Klára, i. m., 654.

³⁸ A történész cikke csak említi a magyar író, és lábjegyzetben megjelöli a *Hajszálgyökök* megjelenésének pontos helyét. Uo., 653.

³⁹ Nem nézte meg a községi előljárók határozatait, a telekkönyvi feljegyzéseket és az egyházi anyakönyveket, amelyekbe a születéseket, házasságokat és haláleseteket jegyezték fel.

⁴⁰ HEGYI Klára, i. m., 654–655.

⁴¹ Uo., 657.

⁴² Ld. Roland BARTHES, *L'Obvie et l'Obtus*, Paris, Seuil, 1982, 9–61.

⁴³ Veyne szerint a történelem dokumentumokkal alátámasztott ismeret. (Paul VEYNE, *Comment on écrit l'histoire: Essai d'épistémologie*, Paris, Seuil, 1971, 15.)

⁴⁴ Jean-Michel BERTHELOT, *A tudományos szöveg és az esszé: a humán tudományok esete*, ford. FÖLDES Györgyi, Helikon, 1(2008), 47.

⁴⁵ Uo., 47.

pribékként állít szolgálatába a szellem ellenében.”⁴⁶ Az esszé szisztematikusan eltünteteti a tudományosság látható formáit: amikor nem él a kritikai jegyzet- és referenciaapparátussal, amikor „elutasítja a logiko-matematikai sematizációt, amikor olyan nyelvet használ, amely szimbolikusan eltéríti, vagy kitágítja a kifejezéseket”.⁴⁷ Az esszé körülményeskedés nélkül, „közvetlenül” vezeti be a fogalmait úgy, ahogyan elfogadta őket. A fogalmakat csak egymáshoz való viszonyuk pontosítja.⁴⁸ Mint Berthelot megjegyezte, egy ilyen típusú szöveg szerzője is másként viselkedik: a „szerző már nem egy fajta specialistaként jelenik meg, vagy a tudás osztogatójaként hozza létre saját alakját, hanem gondolkodó lényként, akinek az »énje« jelentésközvetítéssel megnyílik más »ének« számára is, s ezeket arra ösztönzik, hogy kövessék az általa kibogozott jelentésszálakat”.⁴⁹

Illyés *Hajszálgyökök* című esszéjében hasonló távolságtartást látunk a témával szemben. Ez a távolságtartás nem az egyszerű szakítás jelentette tagadást hordozza magában, hanem egy más típusú igenlésre tart igényt, egy másfajta magatartásra fogékony olvasótáborra. Illyés szövegében sok az önreflexió, kérdések saját kutatásával kapcsolatban. Az író a Régusse-i történetet Jókait és Gárdonyit idéző történelmi regényként emlegeti. De mint mondja, a történeti ténynél jobban foglalkoztatja „ez a kölcsönös meghatottság. Mi a voltaképpeni oka és értelme? Miből támad és hova vezet? Hasznos-e vagy haszontalan, netán ártalmas?” Illyés azt is tudja, hogy esszéje „föltáratlan, sőt itt-ott »veszélyes« táblával ellátott területre visz. Válaszolni rá tüzetesen nem olyan egyszerű, mint az első pillanatban tetszik. Korunk egyik legteherbélyesebb problémája nyújtja idáig – a lélek mélyrétegeit – a hajszálgyököreit”.⁵⁰ Jól látszik, hogy nagyon óvatosan fogalmaz, és kételkedésének is hangot ad: „Az 1660. évkönyv egyik keresztelési bejegyzésében a szülők neve: Louiza Bourquas és György Agnol. Hogy a Bourquas mi lehetett, nem tudni. Az Agnol mögött nyilván az Angyal rejlik. [...] Erre én is rácsodálkoztam. De még mindig kétkedtem.”⁵¹ Ez a kétkedő hang végig ott van az esszében. Máshol mentegetőzik, hogy ő nem tudós: „De bármily érdekesek ezek az adatok, fő gondom – szándékosan erőt véve magamon – most, ismétlem, mégsem ezek boncolása. Hisz nem vagyok nyelvész.”⁵² Illyés kísérletezőn fogalmaz, „tárgyát ide-oda forgatja, kérdezi, letapogatja, vizsgálja, át- meg átflektálja, aki több oldalról veszi szemügyre, aki szellemi pillantásaiban összegyűjti, amit lát, és azt önti szavakba, amit a tárgy az írásban teremtett feltételek között látat.”⁵³ Egy helyütt megkérdezi: „És ha mégis legenda az egész? De hisz a kérdésnek épp legendabéli része foglalkoztat a »való tények«-nél is jobban. A léleknek az a különös szomja, mely még legendát is fakaszt, hogy kielégüljön. Mi ez a szomj, ez érdekel.”⁵⁴

⁴⁶ Theodor W. ADORNO, *Az esszé mint forma = Uő, A művészet és a művészetek. (Irodalmi és zenei tanulmányok)*, ford., HEGYESSY Mária, Bp., Helikon, 1998, 30.

⁴⁷ Jean-Michel BERTHELOT, i. m., 57.

⁴⁸ Theodor W. ADORNO, i. m., 37.

⁴⁹ Jean-Michel BERTHELOT, i. m., 57.

⁵⁰ ILLYÉS Gyula, *Hajszálgyökök*, i. m., 464.

⁵¹ Uo., 465–466.

⁵² Uo., 466.

⁵³ Max BENSE, *Über den Essay und seine Prosa*, idézi Theodor W. ADORNO, i. m., 41.

⁵⁴ Uo., 468.

Ezért úgy gondoljuk, hogy a történészek kritikája a *Hajszálgyökök* esetében nem helytálló, mert Illyés nem történészként jelenik meg, nem a tudás osztogatójaként formálódik alakja, hanem írásban gondolkodó lényként, akinek szubjektuma megnyílik más „ének” számára is, s ezeket arra ösztönzi, hogy kövessék az általa kibogozott jelentésszálakat. Erről Illyés így vélekedik: „Mind kevésbé érzek műfaj-ellentétet [!], hogy ezeket a nagyon is súlyos dolgokat ilyen véletlen adta, ilyen derűs és könnyed együttesben idézzem föl; s gondoljam legalább önmagamban végig. S igyekezzek végére járni idevágó érzéseinknek is”.⁵⁵

Illyés írásának szubjektív oldalát a kortárs kritika is értékelte. Szigethy Gábor recenziójában aláhúzza, hogy mindaz, amit Illyés elmond és elmesél, nem fogható fel mint egyértelmű teoretikus igazság: „Illyés egyes mondataival nem szembeszíthatók teoretikus igazságok, mint ahogy tévedései sem a filozófus gondolati botlásai. Írásai nem zárt gondolatrendszereket, összefüggő és megtámadhatatlan igazságokat, elvi összefüggéseket tudatosítanak az olvasóban. Ellenkezőleg. Élményeket közvetítenek, melyek az íróban gondolatokat szültek s épp e keserű, ellentmondásos, töprengő, ujjongó, megoldást kereső gondolatok születési-születési folyamatáról számolnak be ez írások, s épp ezért, hogy a gondolat születésének igazságát s nem a gondolat végérvényes igazságát tudatosítsák az olvasóban. Nem a készen kapott igazságok kényelmét kínálja Illyés. A gondolkodás szépségét, az igazság keresésének meglehetősen göröngyös és végérvényesen soha végig nem járható útján tett szellemi séta izgalmát, az ellentmondások ellentmondásosságának felismerését és megértését, a töprengő aggodalom emberségét ígéri olvasóinak. A lehetőséget a gondolat s az igazság keresésére.”⁵⁶

Azért idéztem ilyen hosszan Szigethy Gábor recenzióját, mert nagyon egyértelműen rávilágít Illyés esszéjének sajátosságára, és felmenti a teoretikus igazság alól. Mint ez az írás is aláhúzza, az esszé igazságtartalma nem csupán a tárgyában van, sőt az eltöpremlő szöveget megformáló én-reflexió mögött. Az esszé ugyanis egy részről valamilyen tudást integrál, ám az a fontos kérdés, hogyan használtatik fel az esszén belül. Ezek az utalások, hivatkozások, idézetek „nemcsak azért vannak, hogy bármilyen jelentésszerű élményt, kultúrélményt elmondjanak nekünk, hanem azok közé a dolgok közé tartoznak, amelyek által a költő más-képp kifejezhetetlen tartalmait közli.”⁵⁷ Az esszé nem más, mint különböző gondolatok körül szerveződő kérdésfeltevés, gondolkodás, fejtegetés, érvelés, de mint Földes Györgyi is megemlíti, az esszéíró nem mindig a tudás afirmációját vagy átadását tekinti célnak, hanem inkább megmozgatását, méghozzá leghomályosabb aspektusának megvilágításával.⁵⁸ Illyés is valami másról akar beszélni, és csak ürügy a Régusse-i magyarok története: őt a „nemzeti, helyesebb megfogalmazásban: a közösségi érzés”⁵⁹ érdekli.

⁵⁵ ILLYÉS Gyula, *Hajszálgyökök*, i. m., 478.

⁵⁶ SZIGETHY Gábor: *Illyés Gyula: Hajszálgyökök*, Irodalomtörténet, 2(1972), 501–502.

⁵⁷ SZILÁGYI Júlia, i. m., 64.

⁵⁸ FÖLDES Györgyi: *Miről beszél az esszé? (Írások Kosztolányiról)*, Helikon, 1 (2008), 62.

⁵⁹ ILLYÉS Gyula, *Hajszálgyökök*, i. m., 464.

MIHÁLY BENDA

History as it Appears in Essays and in Scholarly Discourse

HAJSZÁLGYÖKEREK, AN ESSAY BY GYULA ILLYÉS THROUGH

THE EYES OF THE HISTORIAN, BENDA KÁLMÁN

Illyés was a prolific writer, and his recently published essays, confessions, and studies display his lively interest in public affairs. One such interest is derived from his deep concern for the fate of Hungarians living abroad, particularly in the neighbouring countries; he also watched the struggle of other European minorities, and was intrigued by our roots. After Gyula Illyés had published his writing about history of the Hungarian settlement in Regusse, in a French village, Kálmán Benda, an academic historian, wrote a letter to the poet in which he disapproved of his methods and his conclusions. The first part of the paper discusses essays and historians' accounts of events, with a focus on the subjective and autobiographical nature of the essay.

The second part starts out with a reflection on the relationship between literature and history, which is followed by a reflection on the concept of history and the role of the historian in literature, a study into the relationships between the narrator and the object of his or her narration and finally an analysis of literature as *transgression*.

Case review of responsibility in Hungarian history

Csongor Harsányi

INTRODUCTION □ □ □

The goal of the paper is to show a potential way of study and interpretation of Corporate Social Responsibility (Corporate Social Responsibility in the followings it will be stated as CSR) and the CSR type of activities from the aspect of economic prosperity cycles through the Hungarian history. The activities carried out within the frame of CSR¹ shall vary a lot as it can be seen through the different reports. CSR activities shall involve environment protection, fight for human rights, actions against child labor, excluding gender discrimination, supporting the welfare of the people, fighting for animals' rights and several other actions. Even among these listed actions there are items which are controlled by law, and they are handled as CSR action knowing that CSR actions are mainly beyond the legal obligations, they are done on voluntary basis. Measuring of the CSR activities can differ a lot as well. The questions within this research were focusing the actions towards the people. As it can be seen through different reports² the intensity of the CSR activities have been increasing for decades. Basing on the interviews I carried out in year 2014. with food industrial companies different activities were described that could have been performed in the past as well. Basing on the described CSR projects by the questioned food industrial companies and the tendencies it seemed to be logical to research these kinds of activities in the 1970's. An interview showed high level of intensity and consciousness in term of CSR activity performed by the questioned company that worked in the past. The results received through the interview induced further questions about the CSR activities from the aspect of further historical time lines. To research such kind of activities in the past required studies and researches of history as well besides researching the activities of the economic actors towards CSR.

¹ CSR is defined as the followings in Business Dictionary: "A company's sense of responsibility towards the community and environment (both ecological and social) in which it operates. Companies express this citizenship (1) through their waste and pollution reduction processes, (2) by contributing educational and social programs, and (3) by earning adequate returns on the employed resources. See also corporate citizenship." Source: <http://www.businessdictionary.com/definition/corporate-social-responsibility.html> (accessed: 22. 06. 2017). Read more: <http://www.businessdictionary.com/definition/corporate-social-responsibility.html#ixzz3wpLkyYgc>

² For instance Global Reporting Initiative plays a great role for the companies to report their supporting actions including sustainability towards the society.

From the economic point of view the different eras of Hungary can be discussed with different economic prosperity cycles. Implementing the available economic prosperity cycles which last either for some years or for several centuries we shall get an understanding of the potential CSR type activities in Hungary in the history. Comparison of these activities through the centuries is difficult since the laws were different the actions beyond the legal regulations are different. For instance gender discrimination was not a main question in the previous centuries it was interpreted in different way. As a brief summery the list of prosperity cycles³ which are implemented in economics we can see the followings: Super long cycle with duration of 150–200 years; Kondratiev⁴ long cycles (K-waves) with duration of 40–60 years; Kuznets cycle with duration of 18–20 years; Classic prosperity cycle with duration of 8–10 years; Kitchin cycles with duration of 10–40 months. The prosperity cycles listed refer to economic political cycles. As we can see from historical aspects the cycles are not expressed with exact years but with high level of similarities in term of the economic goals and characters. As a comment to this we can see similarities in the descriptions of companies' lifecycles. According to different authors⁵ we can see different expressions to characterize the status (for instance baby age, adult, aristocracy, bureaucracy, death) of a market actor.

It is possible to research towards the CSR type activities in the past and the economic prosperity cycles of Hungary to see if there is a connection between the length of the eras and the goals of the CSR activities carried out by the economic actors through the centuries. Whereas the economic approach is in the focus of the research the eras are expressed and interpreted in economic cycles. Further questions can be raised in term of the type of the connections between the economic cycles and the type of the CSR actions if the presence of the connections can be discovered. The lengths of the cycles and shortage of information raise difficulties in the research together with the interpretation of economic actors and the expression of responsibility.

□ □ □ MEASURING METHODOLOGY

The research started in year 2014 inquiring about the CSR activities carried out by the food industrial companies that worked in the South Transdanubian region of Hungary. The questions were discussed both in interview and in questionnaire format. The CSR actions were discussed as projects carried out within the year of 2014. Through the inquiries about the activities and the consciousness the companies described individual ad-hoc, project type and regular CSR activities. The reported actions were carried out to support the needs both internally and out of the company according to Maslow's need pyramid. The number of the projects showed clear picture about the need levels which are the most relevant. The duration of the activities varied a lot as well. There were several unique actions there were projects which lasted for several years. In accordance with consciousness:

³ Source: <http://elmgazd.uw.hu/Makro-10.pdf>

⁴ Source: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kondratiev-ciklus>

⁵ Source: Ichak ADIZES, *Vállalatok életciklusai*, Bp., 1992

involvement of employees into the projects, durations of the projects and co-operations, incorporation of CSR into the daily business activity were mainly asked.

The South Transdanubian region of Hungary was always famous for its agriculture and its food industry. Taking the agriculture we can see activities at different levels of the food industrial supply chain. Counted from grain growing and animal raising we can see food industrial activities too at this region even with higher level of added value activity that is not typical for each area of Hungary. The Agricultural College in Kaposvár and later the Agricultural University represented both the background of the experts' training and the short and long-term potentials to develop higher added value products. It is vital. For instance one of the most successful swine breeder company was developed and established in this area due to genetic researches. This company was well known all over the world and achieved great economic success basing on the proper cooperation among the scientist and economic actors attracting further industrial and servicing activities to this region.

Within the interviews and the questionnaires clear picture was received about the CSR activities themselves and the consciousness of the activities too. The activities within the CSR were mainly researched through the number of the projects and the descriptions of the actions in the year 2014. The number of projects shall refer to the intensity of the actions by the companies both in the present and in the irrespectively the size, income, available financial resources of the company. For the purpose of the interpretation of the CSR activities Maslow's need pyramid was implemented. Knowing the exact economic climate of the South Transdanubian region of Hungary clear numbers and descriptions of projects were received to support the basic needs, needs for safety, need for love, esteem, self actualization both in and out of the company. As it is described these kinds of activities can be done both towards the employees of the companies and the people out of the companies.

The questionnaires and the interviews provided the proper tool to get the answers to the questions but it was different in the case the research of the past in length of centuries. For the suitable interpretation the market actors in the market had to be identified similarly to the companies that responded to the questions. The form of the market actors showed differences to the present days. Besides the differences in term of the characteristics of the market actors through the different eras the expression of responsibility could also be revised. As one of the interpretation for responsibility we can find the followings at Oxford dictionaries:⁶ "Responsibility: a duty to deal with or take care of somebody/something, so that you may be blamed if something goes wrong."

Through the research in the past it is interesting to see how the welfare of the people as a part of the economics was supported by the market actors in the past. In term of the responsibility Carrol published his pyramid too in order to explain market actors' behavior. At the responsibility pyramid economic responsibility can be found at the basic level. Economic responsibility is the main goal why the companies are established. At a higher level of responsibility activities according to laws can be found. At the highest two levels we can find humanity oriented actions. Whereas clear numbers of projects or activities were not available main activities were taken either to represent or to confirm the type of the given era of Hungary.

⁶ Source: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/learner/responsibility>

□ □ □ RESULTS

Taking a look at the eras one by one together with their main economic characteristics and goals towards the Hungarian people we shall see if there are any connections between the duration of the eras and the levels on CSR type actions. The eras were named by historians basing on the main characters of the different time periods in term of economics, wars and other major activities.

Listing the eras of Hungary we can find the followings:⁷ Settlement of the Magyars in Hungary (895), Age of adventuring 9th century; Medieval Hungarian Kingdom (State foundation, Árpád ages, mixed house kings, „noble nation”; early modern era (16th–18th century) (country in three parts, Transylvania Principality, expulsion of the Turkish, Habsburgs); 19th century (Reform era and freedom fight, ethnic groups, happy peace era); 20th century (Trianon, Second World War). In the following parts of the paper the major economic characteristics by eras will be presented.

Age of Hungarian Adventuring

Obviously there are less pieces of available information⁸ from the era of the adventuring age of Hungary. Searching the history of Hungary at the time period of Hungarian counted in 862 and finished in 970 we can see significant differences between the economic actors compared with the ones operating nowadays. The private property was not typical at these ages. Animals were owned by leaders, the lands were owned by the stems. This era of Hungary lasted for 108 years that can also be expressed with 2 Kondratiev long cycles, that also can be named as 2K waves.

The researchers of this era described a very intensive activity of the Hungarian fighters. Hungary at this time period was famous for its fighting adventures against the neighboring countries. The goal of these rapid attacks was to collect treasures and other goods. If we take these kinds of actions as part of activities which are in order to increase the wealth of the Hungarian people we can call these actions as part of the economics at that time. Listing these activities as actions carried out towards the Hungarian people we can evaluate these actions carried out in order to support the needs of the people at the basic need level referring to Maslow's need pyramid. These actions were to satisfy the demand which is indispensable for the daily acceptable living standards. Whereas the structure of the economy was different from the present structure these type of adventures shall be explained with shortage of real economic results and distributing activities at that time. Referring to Carrol's responsibility pyramid these actions can also be appraised at the economic level.

On one hand from the aspect of the sustainability the fighting adventures against the Western European countries shall represent planning for short-term to satisfy the need at that era. The adventures carried out against the Western European countries can also be

⁷ Source: https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_t%C3%B6rt%C3%A9nelem

⁸ Source: https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_kalandoz%C3%A1sok

appraised as actions with long-term goals too. The actions within these adventures were oriented to strengthen the position of Hungary in Europe too. In term of sustainability this era can be characterized with two opposite orientation in time.

Age of Medieval Hungarian Kingdom

The era called Medial Hungarian Kingdom is counted in year 973. This period of the Hungarian history lasted for several centuries that can be expressed from economic point of view with 3 super long cycles. This era was finished in the 16th century. The most significant occasion of this period was the foundation of the state. It is the most significant action of the era that has determined the future of the country. Together with the internal actions such as legislation the connection building with other European countries was carried out this period too. Whereas these were the actions and activities carried out for long-term, high level of sustainability can be stated at this era.

From the aspect of Carrol's responsibility pyramid we can evaluate the actions of this era at the highest levels. These actions can be positioned at the legal at ethical levels of Carrol's responsibility pyramid. From the aspect of Maslow's pyramid we can see the activities at the connection building level.

Researching the CSR different actions and projects can be mentioned. Taking the consciousness of the economic actors towards CSR into consideration incorporation of the CSR into the daily business activity can be a proper character. The appearance of new economic actors called guilds in the 14th century represented high level of consciousness towards CSR type of actions. Besides the high level of quality work the guilds put focus on the teaching and training, protecting the town where they operated. The way the guilds worked enabled them to be present at the market for centuries. Guild satisfied the economic demand, they worked according to strict regulations and they played great role in the connections of the town and the regions. As it can be seen through these examples if the operations of the market actors are well grounded in term of economics, law and the market actors can position themselves through "giving back" to the society they shall work for long. Sustainability could be experienced through the descriptions of the guilds' daily business activity. Interestingly some demand for economic actors such as local manufacturers can be experienced in the present too. These local manufacturers produce mainly high quality products in low volumes. These products are mainly handmade.

Age of New Era

The third era in the Hungarian history is the age of new era. This era began in the 16th century ad it lasted till the 18th century. This era can also be expressed with duration of 2 super long cycles from. Hungary looked itself as a country in three parts. The three parts of the country was represented by the Transylvanian Principality, the expulsion of the Turkish and the Habsburg royal family. Through the more pieces of available pieces of information we can see that significant progress could be experienced in the field of arts, science and other discoveries.

If we take a look at the economic actors of this era from the aspect of Carrol's responsibility pyramid we shall see high level of intensity at the ethical level. Looking at the historical flow it can be seen that the economic demand is satisfied and the higher level of demand could be in focus too. Ethical oriented type of responsibility could be in focus referring to Carrol's responsibility. These actions played also great role in connection building. Guilds reached their peak activity in the 16th and 17th centuries. As a result of the scientific developments and changes in laws and regulations new type of economic actors appeared resulting the decline of the guild's activity in the 18th century.

Age of Reform

The Reform age lasted for 2 Kondratiev cycles. This period of the Hungarian history is called the Reform age and freedom fight. These years were also called as the peace era. As we can see this era was shorter compared with the age of new era or the era called as Medial Hungarian Kingdom. These years can also be characterized with the significant changes in the economy. For instance new directions in taxation, equality in front of law were established. Scientific achievements were also significant at these years.

These characteristics and results shall be interpreted at different levels of Carrol's responsibility pyramid. As the high intensity of economy was experienced the actions can be evaluated as actions at the economic responsibility level. A huge decline in the activity of the guilds could be experienced, whereas industrialization was started. This was a significant change in the economic structure. The results in the field of arts, science and discoveries the prestige level can also be stated as typical to these years. Whereas the pieces of information are available in greater volume from these years we can see activities at several need levels of Maslow's pyramid. Within the economic activities the actions were performed to support the basic needs of the people. Activities were also done towards the safety of the Hungarian people for example through the water regulations and preventive actions against flood.

The 20th century

As the latest complete century, the 20th century can be expressed with 2 Kondratiev long cycles. As it can be seen one Kondratiev cycle lasts for 40–60 years. It can be seen with clear data that either great wars or significant economic events can be experienced. Confirming these economic cycles we can see the World War I and the World War II in the time distance as it is described. Other economic events can also be mentioned. One of the most important characters of the 20th century was the boom in the science. There were several researches, discoveries, developments achieved by Hungarian scientists and experts in several different areas. As a very short list some of the names who worked in Hungary and abroad can be made as: Bíró László József (1899–1985), Galamb József (1881–1955), Bay Zoltán (1900–1992), Kármán Tódor (1881–1963), Neuman János (1903–1957) Szent-Györgyi Albert (1893–1986). And some of the names who worked mainly in Hungary: Csonka János (1852–1939), Telkes Mária (1900–1995) who played great role in science.

Originally the companies were established to make profit and to separate the private people from the artificial legal person differentiating the responsibility. Whereas the producing and servicing companies satisfied their economic obligations and they worked according to the laws and regulations new type of demand appeared from the side of the people living in Hungary. Ethics and supports towards the people became more important expectation from the companies. Besides the actions that can be seen at the economic level of Carrol's responsibility pyramid actions can be seen at different levels from the aspect of Maslow's need pyramid. CSR actions have been reported for years showing increase of intensity. Taking a look at the actions and projects questions regarding the consciousness can be raised. For instance it could be questioned if there are CSR projects and actions, are they well incorporated into the daily business activities of the market actors. Examples can be seen very rarely which are well incorporated into the daily business activity of the market actors. The correct business approach such as "fair pay" can be seen very rarely and it is very intensively communicated. Transparency from the companies is expected by the society nowadays.

CONCLUSIONS

The study presented in this paper shall be the basis of further researches regarding the CSR type activities in the past, although the definition of CSR appeared in the second half of the 20th century for the better understanding of the operation of these kinds of activities. The activities of the different economic actors towards the welfare of society could be seen in the past and in the present too. The duration of the different historical eras shall be expressed with different economic prosperity cycles explaining the main characters of the different periods.

Connection between the duration of historical or economic eras and the goals and the ways of activities towards humanity carried out by the market actors shall be studied. If this kind of connection is confirmed then the type of the connections shall be researched in order to see the reasons, goals and effects of these actions both in the past and in the present. Maslow's need pyramid and Carrol's responsibility pyramid shall provide support in the interpretation of historical and economic process to see how effectively can the market actors react to the market needs and the future expectations of the market. Implementing Carrol's responsibility pyramid the picture about the manufacturers or the servicing companies can be more accurate. Through these levels we can get a better understanding about the scope of the companies in the present or different market actors in the past too.

Talking about the present we can get detailed information about the producers and servicing companies, and at the same time the customers can also be put into focus. Customers' responsibility is also significant as it was confirmed even in the reform era. At that time the Hungarian customers committed themselves to buy products manufactured in Hungary even the quality and price is not favorable for the Hungarian customers. Researches about the events of the past can bring a positive yield. Such kinds of initiatives can be seen in Hungary today that means a great motivation to the Hungarian manufacturers. Nowadays this responsible way of thinking is called conscious purchasing supporting the sustainability at the local area's economy.

CSONGOR HARSÁNYI

Case Studies of Responsibility in Hungarian History

The paper introduces a potential way of measuring Corporate Social Responsibility that is used to measure how a company acts responsibly and takes action to increase the wellbeing of society. Over the past few years Corporate Social Responsibility has shown an increase both in terms of intensity and consciousness. Though the expression “Corporate Social Responsibility” only appeared in the 20th century, it does not make it impossible to examine the phenomenon in the past. That actions are actually carried out in the spirit of Corporate Social Responsibility has been confirmed by a representative of a Hungarian company who has never heard this expression. The interview made with him resulted in a subsequent research into other cases over the history of Hungary. Another aim of the paper is to investigate whether there is a correlation between the duration of a historic era – described in economic prosperity cycles – and the levels reached by the economic actors of the era in Maslow’s hierarchy of needs or Carroll’s responsibility pyramid.

RÉGI MAGYAR IRODALOM

Egy kiadás távlatai

A GYÖNGYÖSI-RECEPCIÓ SAJÁTOSSÁGAIRÓL

Pálffy Eszter

Gyöngyösi István költészetének megítélése a századok során jelentős változásokon megy keresztül: műveinek kortárs, majd 18. századi töretlen népszerűsége után a 19. századi recepciót Kazinczy Ferenc elmarasztaló ítélete határozza meg. Az időközben más szempontokat előtérbe helyező irodalmi ízlés miatt a Gyöngyösi-életmű jelentősége csökken. Gyöngyösi irodalomtörténeti megítélésében csak az 1980-as években jön el az a fordulat, amely a szövegek korhoz kötöttségét hangsúlyozza: Kibédi Varga Áron nagyhatású Gyöngyösi-tanulmányában¹ válik először központi jelentőségű gondolatná, hogy a költőt nem későbbi korok irodalmi elvárásai, hanem saját korának retorikai-poétikai elvei alapján érdemes mérlegre tennünk. A Gyöngyösi-kutatás többé-kevésbé azóta is ezt az elvet követi, újabb és újabb adalékokkal egészítve ki a Gyöngyösi retorikai-poétikai ismereteiről tudottakat.²

A Gyöngyösi-recepció és -kanonizáció alakulásának vizsgálata során azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szövegek hagyományozódásának szempontját sem. A fenti recepciótörténet tudatosan elnagyolt: jelen dolgozat nem a művekről alkotott esztétikai és ízlés-ítéletek kánonképző szerepére koncentrál, hanem azt vizsgálja, hogy a szövegek hagyományozódása és az egyes kiadások egyedi jellemzői miként formálják a kánont.

Úgy vélem, Gyöngyösi költészetéről csak úgy kaphatunk pontos képet, ha a szövegeket nemcsak retorikai-poétikai kontextusukba helyezzük vissza, hanem az egyes művek kiadás-történetét is nyomon követjük. A recepciót a szöveghagyományozódás felől vizsgálom, azt állítva, hogy az egyes szövegváltozatok és az azokról alkotott vélemények sem értelmezhetők saját koruk kontextusa nélkül. Ennek bizonyítására dolgozatom a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* 1702-es kiadását járja körül.

¹ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, Irodalomtörténet, 65 (1983), 545–591.

² A Kibédi Varga-tanulmány fordulópont-jellegére Jankovics József nyomán utalok. Legfrissebben az ő munkáiból követhető nyomon a Gyöngyösi-recepciótörténet: részletes összefoglalót találhatunk például *A szerelem költői* című tanulmánykötetben: JANKOVICS József, Az „új életre hozatott” Gyöngyösi István = *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján, Sárospatak*, 2004. május 26–29., szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 39–56. A kötet többi Gyöngyösi-tanulmánya a költő retorikai-poétikai ismereteihez szolgáltat adalékot (http://www.iti.mta.hu/Spatak-2004/A_szerlem_koltoi.pdf, hozzáférés: 2017. 06. 20.).

□ □ □ A MÁRSSAL TÁRSOLKODÓ MURÁNYI VÉNUS KIADÁSTÖRTÉNETE

A *Márssal társolkodó Murányi Vénus* 1664-ben jelent meg először, Kassán. Fennmaradt kézirat híján a szakirodalom ezt tekinti a hiteles Gyöngyösi-szövegnek. Ezt követően Kolozsváron adják ki újra, 1702-ben. Ez a kolozsvári kiadás nagymértékben eltér az 1664-es szövegtől, s mint a későbbiekben látni fogjuk, döntő jelentőségűvé válik a Gyöngyösi-recepció történetében. Címlapján a következőt olvashatjuk: „mostan pedig újabb meg-jobbitásával a’ verseknek ki-botsáttatott.” A „megjobbítás” jelentősen változtat a szövegen: számos strófa kimarad (főként azok közül, amelyek a szorosan vett cselekményhez nem tartoznak hozzá, hanem kitérések, mitológiai analógiák); más, az eredetiben nem szereplő strófák viszont helyet kapnak a szövegben. A mindkét változatban egyaránt megtalálható versszakok is alakulnak: az 1702-es kiadás jó néhány retorikai alakzattal egyszerűbb, sajtó alá rendezője szemmel láthatóan nincs birtokában annak a költői hagyománynak, amelyet Gyöngyösinél még tisztán látunk működni.³

Ez az 1702-es szövegváltozat szolgált a kanonizáció alapjául egészen a 20. század elejéig: a 18. és 19. század *Murányi Vénus*-kiadásai mind ezt a szöveget veszik alapul, s nem az 1664-es első változathoz nyúlnak vissza. A 18. századot tekintve ez különösen nagyszámú kiadást jelent.⁴ A Gyöngyösi-kanonizáció ennek következtében az 1702-es kolozsvári változat mentén indul meg, s alakulását nem az eredeti, 1664-es szöveg erényei és hibái határozzák meg. Nemcsak a 18. századi utánnyomások, de az olyan kanonikus értékkel bíró rendezett kiadások is, mint Dugonics Andrásé 1796-ból vagy Toldy Ferencé 1864-ből az 1702-es szövegváltozatot veszik alapul.

A Gyöngyösi-filológia fordulópontja a 20. század elején jön el, Badics Ferenc szövegkiadásaival, aki visszanyúl az 1664-es változathoz, s ez alapján adja ki először 1905-ben, majd 1909-ben akadémiai kritikai kiadás formájában is a *Murányi Vénust*.⁵

□ □ □ A 18. SZÁZAD MURÁNYI VÉNUS-KIADÁSAI

Jankovics József is érint kiadástörténeti kérdéseket Gyöngyösi-tanulmányaiban, Demeter Zsuzsa kötete azonban kimondottan a Gyöngyösi-szövegek kiadástörténetének és recepciótörténetének összefonódásáról szól.⁶ Demeter így fogalmaz: „A Gyöngyösi-művek kiadás-

³ Készülő doktori disszertációm egyik fejezetében részletesen összehasonlítom a két szövegváltozatot.

⁴ A NYERGES Judit által összeállított *Gyöngyösi-bibliográfia* tíz *Murányi Vénus*-kiadást tart számon a 18. századból. A bibliográfia elérhető itt: <http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm> (hozzáférés: 2017. 06. 20.).

⁵ *Gyöngyösi István munkái*, sajtó alá rend., bev. BADICS Ferenc, Bp., 1905 (Magyar Remekírók, 3) és GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, kiad. és bev. BADICS Ferenc, Bp., 1909.

⁶ DEMETER Zsuzsa, *Költői tradíció és könyvkiadás: Gyöngyösi István példája*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 282).

történetének összegzése két fontosabb kérdést vet fel – egyrészt az egyes kiadások mögött húzódo, koronként változó kiadáspolitikának a kérdését: milyen elvek mentén vállalkoznak koronként újabb és újabb Gyöngyösi-kiadásokra a kiadók, milyen Gyöngyösi-kép bonthatódik ki ezekből a kiadásokból, s miként jelzik ezek a kiadások a Gyöngyösi-kánon változásait.”⁷ Jelen dolgozat a fenti gondolat fontosságára a *Murányi Vénus* 1702-es kiadásának vizsgálatával szeretné felhívni a figyelmet.

Demeter a 18. század végének kiadástörténeti fejleményeire koncentrál: amint arra rámutat, az irodalomról való gondolkodás fokozatos átalakulását érhetjük tetten ebben az időszakban. (A 18. század második felének irodalomszemléletében bekövetkező változásokat egyébként többen regisztrálják: Demeter Zsuzsán kívül Debreczeni Attila⁸ vagy Mezei Márta⁹ tanulmányaiban is hangsúlyosan jelenik meg.)

A Gyöngyösi-életmű ebben a változási folyamatban központi szerepűvé válik: a 18. század végén meginduló Gyöngyösi-recepció kezdetei egybeesnek a kibontakozó irodalmi nyilvánossággal, állítja Demeter Zsuzsa.¹⁰ S ha Gyöngyösi *Murányi Vénus*ának kiadástörténetét tekintjük, valóban érzékelhetjük a választóvonalat a 18. század során készült nagyszámú kiadás és a 18. század legvégén, 1796-ban kiadott Dugonics András-féle változat között.

A 18. századi kiadások nagy részénél még nem tűnik fel szempontként az eredeti szöveghez való visszatérés igénye; a század túlnyomó részében az olvasói népszerűséget követő újranyomásokkal találkozhatunk. Demeter a következőképp ír erről: „[...] a 18. században kétféle kiadáspolitikát mentén kerülnek sajtó alá Gyöngyösi művei. Az egyiket a korabeli nyomdászok kiadáspolitikája határozza meg: a népszerűbb Gyöngyösi-műveket minél gyakrabban az olvasók rendelkezésére bocsátani, s ez több tucat romlott szövegű, nem egy esetben névtelen szövegkiadást eredményezett a század folyamán. A szövegek népszerűségére alapozó kiadáspolitikának értelemszerűen nem volt szándéka a szerzőség tisztázása, a szerzői biográfia megalkotása vagy a szövegek rekonstrukciója; alapvető szempontja a Gyöngyösi név, illetve a Gyöngyösi-szövegek népszerűségének kiaknázása volt.”¹¹

A másik típusú kiadáspolitikát Demeter leírásában viszont a 18. század végén már a felvilágosodás irodalomszemlélete jegyében szerveződik: a korábbi gyakorlattal ellentétben itt fontossá válik a szerzői életmű kijelölése, és megjelenik az a szándék, hogy a szöveget lehetőség szerint jó minőségben, az eredeti kiadások alapján tehessék az olvasók elé. A *Murányi Vénus* első, eredeti változatához való visszatérés igénye tehát a 18. század végén merül fel először.

Gyöngyösi kapcsán tehát a 18. század végén szembesülnek a kor irodalomtudósai a szövegkiadások problémáival – legfőképp azzal, hogy az 1702-es szövegváltozat lényegesen más, mint az 1664-es. Ekkor jelenik meg a kételkedés az 1702-es kiadás „megjobbításával”

⁷ Uo., 23.

⁸ DEBRECZENI Attila, *Az irodalomfogalom változásai az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, Irodalomtörténet, 81 (2000), 391–413.

⁹ MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaytól Kazinczyig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.

¹⁰ DEMETER, i. m., 7.

¹¹ Uo., 23.

kapcsolatban, s ettől kezdve bélyegzik rontottnak a kiadást. A negatív ítéletet kiváltó eltérés kétségtelen, de látnunk kell a különbséget a 17–18. század fordulójának és a 18. század végének kiadási módszerei, elvei között – amint erre már Mezei Márta is felhívta a figyelmet.

A 17–18. század fordulóján születő kiadások jellemző gyakorlata, hogy a kiadó – a szerzőt még nem kitüntetett helyen kezelve – szabadon belenyúlhat egy-egy kéziratba, módosíthat a szövegen. Gyöngyösi maga is buzdít hasonlóra a *Porábúl megéledett Főnix* utószavában: „Mindazonáltal, akik azokhoz többet értenek nálomnál, azok censurája alá örömet bocsátom azokat, és amit correctióra valót találnak azokban, aminthogy találnak is, annak megigazításátul nem fogom meg kezeket, sőt kedvesen veszem azt tőlök mind a magam, mind azok részérül, akik a magyar versek olvasásában gyönyörködven, ezt az én munkácskámát nem restellik szemek eleiben venni, akik legyenek ezekkel jó egészségben és éljenek sokáig.”¹² Noha az ilyen jellegű szerzői szerénykedés kötelező toposznak tartható, topikus voltával együtt is rávilágít a szövegek korabeli kezelésének jellegére.

Hasonlót nyomtatékosít Gyenis Vilmos, amikor megállapítja Gyöngyösi szövegeiről: „Életében művei túlnyomórészt csak kézirat formában terjedtek. A kéziratból olvasók és a másolatok olvasói más igénnyel fordultak a műhöz, mint a nyomtatott irodalom részesei, s Gyöngyösinek magának is számítani kellett erre.” A korról pedig így összegez Gyenis: „Emitt még a változtatásnak és alakításnak nagyobb lehetőségei voltak adottak, s mint maga is tapasztalhatta, a kortársak éltek is e lehetőségekkel.”¹³

Ettől a gyakorlattól jelentősen eltér azonban a 18. század végének kiadáspolitikája. Itt ugyanis ténylegesen beszélhetünk kiadáspolitikáról, előzetes koncepcióról, célokról. A 18. század végén „Gyöngyösi műveinek kiadása [...] már alárendelődik a szerzői életműnek – célja nemcsak a szerzői biográfia megalkotása, hanem a minél alaposabb és minél teljesebb életműkiadás”.¹⁴

A következőkben végigkövetjük, hogy milyen utakat járnak be a 18. század végi Gyöngyösi-kiadás tervei. Ráday Gedeon 1787-ben tervez egy kritikai kiadást Gyöngyösi műveiből, és Szerencsi Nagy Istvánra bízta a nyomdával való egyeztetést. Szerencsi kéri is Rádayt, hogy küldje el „a jó originalis editiókat és az ezek eleibe tejendő praefatiót.”¹⁵ Ráday vállalkozásával párhuzamosan Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professzor is dolgozik egy Gyöngyösi-kiadáson, azonban sem Ráday, sem Kovásznai nem tudja véghezvinni a tervet: 1792-ben mindketten meghalnak.

Ráday halála után Fűskúti Landerer Mihály könyvkiadó Dugonics Andrást kéri fel. Dugonics Gyöngyösi-kiadásáról Mezei Márta ír részletesebben,¹⁶ mindenesetre annyi megjegyzendő itt is, amit előszavában rögzít: hogy munkájában hibajavító és tisztázó szándék

¹² GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, szöveggond. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó 1999, (Régi Magyar Könyvtár, Források 10), 200.

¹³ GYENIS Vilmos, *Gyöngyösi: a korigények és a közízlés*, Irodalomtörténet, 62 (1980), 105–134, itt: 113–114.

¹⁴ DEMETER, i. m., 24.

¹⁵ Szerencsi Nagy István levele Bárány Ráday Gedeonhoz, közread. Kis Áron, Figyelő, 1 (1876), 182–184, itt: 182.

¹⁶ MEZEI, i. m.

vezérli. Dugonics szeretné megtisztítani a Gyöngyösi-szöveget mindazoktól a hibáktól, amelyek a 18. századi kiadásokkal kerültek bele. Hiábavaló azonban a nemes szándék, Dugonicsnak nem sikerül megszereznie a *Murányi Vénus* első kiadását. Jobb híján az 1767-es és 1775-ös kiadásokból dolgozik tehát, s megjegyzi a *Murányi Vénus* 1775-ös kiadásáról, hogy „noha ugyan temérdek hibákkal tele van, de mindazokat ki-pótollya VESELÉNYI Ferencznek azon képe, melly a könyv eleibe függesztetett”. Dugonics azonban hiába próbálkozik olvasóinak kárpótlásával, az eredeti Gyöngyösi-szöveg helyett egy Wesselényi-portré mindenképp sovány vigasz marad.

Annyi mindenesetre látszik a 18. század végi törekvésekből, hogy Gyöngyösi neve felértékelődik: a korábbi kiadásokkal ellentétben itt nem az önmagában vett szöveg, hanem a szerzői névhez rendelhető szöveg válik központi szerepűvé. Az „originalis editió” megszerzése csak egy szerzőközpontú irodalomfelfogás jegyében tűzhető ki célul.

AZ 1702-ES KIADÁS MEGÍTÉLÉSE □ □ □

A 18. század végén induló Gyöngyösi-recepció hangsúlyos eleme a véleményformálás az 1702-es kiadásról. A továbbiakban megvizsgáljuk a szakirodalom állításait erről a szövegváltozatról. Már a 18. század végén megfogalmazódik a kiadásról az a vélemény, amely többé-kevésbé azóta is tartja magát. Verseghy Ferenc 1793-ban a következőket írja: „A kolosvári herélő, a ki *Murányi Vénust* 1702. esztendőben kiadta, s a kit azután a többi nyomtatók is követtek, – halhatatlan Gyöngyösinek szép gondolatját fogytig megrontotta”. Továbbá: „Valahány szó, melly a kolozsvári kiadónak agyvelejéből származik, annyi szentségtörés, annyi méreg-forrasztó kábaság.”¹⁷

A heves kitörések bizonyos szempontból érthetők, mert az 1702-es szöveg valóban rosszabb állapotú, mint 1664-es elődje. Ugyanakkor célszerű körüljárni, hogy milyen irodalom-felfogás húzódhat meg a fenti gondolatok mögött. Verseghy a kiadás kapcsán konkrét személyt hibáztat, sérelmezi, hogy valaki, egy dilettáns elrontotta az alapvetően szép gondolatú és halhatatlan Gyöngyösit. Szembetűnő, hogy ez a megközelítés nem tartja szem előtt a kiadás keletkezésének, a 17–18. század fordulójának szövegkiadási gyakorlatát: Verseghy nem a régiség eltérő kiadási módszerének példajaként értékeli a szöveget, hanem saját korából indul ki. Ez a kor, amint arról már volt szó, a szerző személyét egyre kiemeltebb helyen kezeli – Verseghy tehát ebből a nézőpontból ítéli meg az 1702-es kiadást is.

Az irodalmi gondolkodásban bekövetkező változások, vagyis a szerző megnövekedett szerepe közrejátszik abban, hogy Gyöngyösi elkezd kultikus figurává válni: Verseghy a „halhatatlan Gyöngyösi”-ről beszél, Kovásznai Gyöngyösi „drága gyöngy verseit”, valamint „drágalátos és bölcs munkái”-t emlegeti. Gyakran idézik Gvadányi Józsefet is, aki így nyilatkozik a költőről: „nála nagyobb poétát magyar anya még nem szült.”¹⁸

¹⁷ VERSEGHY Ferenc, *Mi a poézis? és ki az igaz Poéta?* Buda, Landerer, 1793, 31.

¹⁸ Idézi BADICS, 1909, XXXVIII.

Mint látjuk, e rajongó magatartásra számtalan példa idézhető a 18. század végéről. Gyöngyösi személyét tehát magas polcra helyezi az irodalmi közbeszéd, ebből a pozícióból pedig nem nehéz az 1702-es kiadást Gyöngyösi elleni támadásnak vélni – s kárhoz-tatni a támadót.

A 19. században Gyöngyösi kissé kikerül az irodalmi vizsgálódás homlokteréből: ahogyan Demeter Zsuzsa írja, a 18. század legnépszerűbb költőjének hanyatlása az első rendszerezett kiadással kezdődik.¹⁹ A 19. század tulajdonképpen megelégszik a Dugonics-féle kiadás örökségével, az egyetlen említésre méltó kiadás Toldy Ferencé, aki szintén a Dugonics-féle változatot veszi alapul, s nem kutatja fel az 1664-es szöveget.

Mint már említettük, a 20. század elején Badics Ferenc nevéhez köthető a Gyöngyösi-recepció nagy fordulata, aki az eredeti szöveg kritikai kiadását készíti el. Badics Verseyhez hasonlóan gondolkodik: megsemmisítő véleménnyel van az „1702-i hamisított kolozsvári kiadás”-ról, vagyis „a romlott, és nem az egyedül hiteles eredeti szöveg”²⁰-ról. Többször is hangsúlyozza: „ez, a kétszáz éven át (1702–1904) utána nyomtatott többi kiadással együtt, mind hamisítvány”.²¹ A kiadó személye is megkapja a magáét: Badics, noha tulajdonképpen tisztában van a korábbi korszak eltérő szövegkiadási gyakorlatával, mégis mintha Verseyhez hasonlóan járna el, s későbbi korok irodalmi elveit kérné számon a kiadáson: „Akkoriban a kritikai érzék oly kevés, a kiadás és az önkényes átdolgozás tekintetében pedig a szabadság még jóval később is oly nagy volt, hogy mindenki büntetlenül tehetett rá kezét a mások szellemi termékeire.”²² – írja a kritikai kiadás kísérőtanulmányában.

Badics érdeme vitathatatlan a Gyöngyösi-filológiában: ennek megfelelően a 20. század második felének recepciója nagyrészt az ő Gyöngyösi-tanulmányait tartja kiindulási alpnak. Ez viszont azt is jelenti, hogy az 1702-es kiadás tekintetében még a legújabb kutatások is Badics retorikájára építenek: eszerint pedig a *Murányi Vénus* méltatlan hamisítás áldozata lett.

A *Murányi Vénus*t legutóbb Jankovics József adta ki 1998-ban. Kísérőtanulmányában Jankovics egyetértőleg idézi Badicsot: a kiadó személyéről mint „sajtó alá hamisító”-ról beszél, a kiadást pedig „filológiai büntett”-nek nevezi. Egyúttal megnevezi a büntett elkövetőjét is: Tsétsi Zachariást.²³ Badics és Jankovics nyomán Demeter Zsuzsa szintén mint „a hamisítót” tárgyalja az immár névvel is rendelkező 1702-es kiadót. Látnunk kell azonban, hogy az 1702-es kiadás büntényként és csalásként való értékelése nem a kiadás keletkezési korának elvei szerinti véleményformálás, hanem az irodalmi gondolkodást a 18. század végétől meghatározó szerzőközpontság felőli ítélet.

¹⁹ DEMETER, i. m., 22.

²⁰ BADICS 1909, LIV.

²¹ Uo., LI.

²² Uo., XXXV.

²³ JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus avagy a porából megeledett fénix* = GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, szöveggond. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 1998, (Régi Magyar Könyvtár, Források 8.), 192. <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/venus/venus.html> (hozzáférés: 2017. 06. 20.).

T(S)ÉTSI ZAKARIÁS A GYÖNGYÖSI-KUTATÁSBAN □ □ □

A dolgozat második felében célunk továbbra is az 1702-es kiadás körül felmerülő kérdések megválaszolása. Hogy minél tisztább képet teremtsünk, a kiadás megítélésének problémái után a kolozsvári kiadó személyéről ejtünk szót.

Mind Jankovics, mind Demeter számára magától értetődő, hogy ismerik az 1702-es *Murányi Vénus*-kiadás „megjobbítója”-nak nevét: Tsétsi Zakariás. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 2012-ben megjelent kötete tőlük átvéve szintúgy kérdőjel nélkül említi „Csécsi Zakariást” mint átdolgozót.²⁴ A néven kívül azonban más információt sem Jankovics, sem Demeter nem közöl. A következőkben azt vizsgáljuk meg, mit tudhatunk Tsétsi (mint alább látni fogjuk, helyesen Tétsi) Zakariásról, és honnan következtethetünk arra, hogy valóban az ő munkája a kolozsvári kiadás.

Az 1702-es kiadás név nélkül jelenik meg, a *Murányi Vénus* szövegét azonban egy Gyöngyösi érdemeit magasztaló vers előzi meg. A hét strófából álló vers a következő címet viseli: „Tisztelem Én is Tudományának Szépségét Jelentő s Nagy Zengéssel a’ Castalus Hegyéről Alá Repült Írását, Álmélkodván Szépségén Gyöngyösi István Magyar Verseinek.” Amint arra már Kovásznai Sándor felhívta a figyelmet, a cím kezdőbetűiből egy név olvasható ki. Kovásznai egy Rádaynak címzett levélben így ír: „Azt már könnyen el-hiszem és meg-engedem hogy a’ *Murányi Vénus*’ eleibe irt hét strófa Tétsi Zachariásé, mellyeknek titulussában a’ szóknak első betűiben az a’ Név vagyon belé tsinálva.” Kiegészítésképp pedig egy másik levélhelyen: „[...] meg-lehet hogy mikor a’ *Murányi Venus* először ki-nyomtatott, akkor irta Tétsi az eleibe ezen applausust.”²⁵

Fontos hangsúlyozni: Kovásznai itt nem utal arra, hogy maga a kiadás is Tétsi Zakariás nevéhez kötődik, csupán azt jegyzi meg, hogy az említett, Gyöngyösit dicsőítő versnek ő a szerzője. Később Badics az 1909-es kritikai kiadás kísérő tanulmányában is hivatkozik erre a Kovásznai-szöveghelyre: „A kezdő-betűkből, mint már Kovásznai S. (1790.) észrevette (Figyelő, 1876. 373. 1.): Tétsi Zakariás neve tűnik ki, ő tehát a vers szerzője (s talán a kiadásé is); de verse miatt joggal mondja őt Kovásznai „igen sületlen elméjű ember”-nek.”²⁶ Badics 1909-ben tehát csak feltételesen állítja, hogy az említett vers címének kezdőbetűiből kibontakozó Tétsi Zakariás az átdolgozó és kiadó. 1939-es Gyöngyösi-monográfiájában Badics azonban már bizonyossággá teszi a talánt: „Az 1702-iki „csapni való kiadásnak” (Ráday szavai) eszközlője Tétsi Zakariás (mint ez a Gyöngyösit magasztaló verseinek kezdőbetűiből kitűnik)”²⁷ – írja. Nézzük meg, mi változtathatta álláspontját bizonyossággá.

²⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1656–1670*, 4, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 2012, 506.

²⁵ Kovásznai Sándor leveleit Demeter Zsuzsa közli 2011-es disszertációjának mellékletében, a szöveghelyeket innen idézem.

²⁶ BADICS 1909, XXXI

²⁷ BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939 (A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának kiadványai, 11), 202.

1914-es tanulmányában²⁸ Badics azt tűzi ki célul, hogy bizonyítsa: az 1702-es kiadás semmiképp sem eredhet Gyöngyösitől. (Gyöngyösi 1702-ben még él, tehát joggal feltételezhetnénk ennek ellenkezőjét is.) Ha ekkoriban Badics tudta volna bizonyosan, s nem csak talán, hogy Tétsi Zakariás műve a kiadás, nyilvánvalóan nem szentel egy egész tanulmányt annak, hogy kifejtse, nem Gyöngyösi áll a szöveg átdolgozása mögött. Badics véleményének változása valószínűleg egy időközben publikált Ráday-szövegnek tudható be: Ráday Gyöngyösi munkáinak *Chronologica rendi* cím alatt veszi sorra Gyöngyösi műveit, s beszámol mindarról, amit az egyes kiadásokról tud. Ez a Gyöngyösi-kronológia azonban csak 1938-ban jelenik meg.²⁹ Badics valószínűleg kéziratban sem ismerte korábban, mert 1909-es és 1914-es tanulmányaiban nem hivatkozik rá. Az 1939-es monográfia azonban már tud a Ráday-féle összegzésről. Idézzük mi is Rádayt a *Murányi Vénus* kapcsán: „Muranyi Venus Első Editioja jött ki, Kassan 1664-ben [...] Ezen Editio van dedicalva Palatinus Groff Vesselenyi Ferentznek és Gr Szétsi Anna Marianak, és circiter 400 rendel vagyis 50 Strophával több van benne, mint az Ujabb Editiókba. Ez úgy látszik hogy első Munkája néki, leggalabb azok kozt az kiket ki nyomtattatott. Ugyan Annak Második jó Editioja jött 1702-ben ki [...] Kolosvart. Még ezen Editio (jött) életében nyomtattatott ki, és Tétsi Zacharias a Dedalus Autora applaudált néki: Ebbül ki hagyta azokat a verseket, amelyekkel az első Editio bővebb, nemelylet pedig önként változtatott es edgyetlen egy Strophat Szurt bele mely az első Editioba nints.”³⁰

A megfogalmazásból valószínűnek tűnik, hogy a „Tétsi Zakariás applaudált néki” rész kettőspontja után a szöveg egyes szám harmadik személyben Tétsire utal, s nem magára Gyöngyösire. Ráday fogalmazza meg tehát először azt a véleményt, amely szerint mind a magasztaló vers, mind pedig a kiadás Tétsi Zakariás műve.

Többet is megtudhatunk Tétsi Zakariásról, ha Ráday és Kovásznai levelezését vizsgáljuk: a 18. század végének két nagy Gyöngyösi-pártfogója még úgy beszél Tétsiről, mintha ténylegesen be tudná azonosítani személyét. Nagy hiány, hogy Ráday levelei nem maradtak fenn. Már Badics leírja ezt, s a Gyöngyösi-kutatás azóta sem bukkant nyomukra. Demeter Zsuzsa is csak a Kovásznai által írott leveleket tudja közölni disszertációja függelékében. A Ráday-levelek esetében tehát csak tartalom-rekonstruálással lehet próbálkozni – ezt mind Badics, mind Demeter részletesen megteszi. Mi itt csak a Tétsi Zakariást érintő részekre szorítkozunk.

Kovásznai és Ráday levelezésében kiemelt helyet kap a szerzőség kérdése, többek között Tétsi Zakariással összefüggésben is. A *Cuma városában építetett Daedalus temploma* című munka szerzősége vita tárgyát képezi kettejük között. Míg Kovásznai biztos abban, hogy Gyöngyösi műve, Ráday Tétsi Zakariásnak tulajdonítja. A legevidensebb bizonyítékot erre nem is Kovásznai levelei, hanem Ráday saját szavai szolgáltatják az 1938-ban közölt kronológiában: „Nemelylek, az Ugy neveztetett Dedalus Templomatis az Gyöngyösienek tar-

²⁸ Gyöngyösi István összes költeményei, kiad. és bev. BADICS Ferenc, 1–4, Bp., 1914–1937.

²⁹ Id. Gróf RÁDAY Gedeon, *Gyöngyösi munkáinak Chronologica rendi* = *Gyöngyösi-almanach*, Bp., 1935, Gyöngyösi István Társaság (A Vármegyei Tiszviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának kiadványa, 3), 137–140.

³⁰ *Uo.*, 137.

tyák. De az Tétsi Zachariasse.”³¹ – írja. Fontos forrásnak bizonyulnak továbbá Zilai Sámuel Rádaynak írott levelei: Ráday Zilaival is tárgyalja a Gyöngyösi-kérdéseket. (A Ráday-levelek valószínűleg itt sem maradtak fenn.) Rádayval ellentétben és Kovásznaival egyetértésben Zilai szintén Gyöngyösit tartja a Daedalus temploma szerzőjének: „Obiter méltóztatott Ngod említeni Levelében, hogy a Daedalus auctora Tétsi Zakhariás volna. Méltóztassék Ngod vélünk közleni honnan vészen ezen értelemre argumentumot: mert mi ezt Gyöngyösinek tulajdonítjuk.”³²

Noha tehát Kovásznai leveleiből Tétsi Zakariás neve a Daedalus templomának szerzőjeként nem kerül elő, a Ráday-kronológiából és Zilai leveléből tudhatjuk, hogy Ráday neki tulajdonítja. Kovásznai pedig, mint már jeleztük, cáfolja ezt: „Akarnám ha Nagyságoddal egy értelemben lehetnék a’ Daedalus Temploma’ írója iránt-is, de én az iránt-is megmaradok előbbi értelmében és azt hiszem álhathatoson, hogy azt Gyöngyösi írta.”

Elképzelhető, hogy Ráday Kovásznaival folytatott vitájának végén már hajlott Kovásznai álláspontjára, mert Kovásznai így ír utoljára a kérdésről: „Addig hányjuk-vetjük a Dedalus templomát, hogy talán utoljára közelébb jutunk hozzá.” Badics ebből arra következtet, hogy Rádayra hatottak Kovásznai érvei. Azt azonban nem tudjuk, sikerült-e a teljes meggyőzés, mert a levelezés megszakadt.³³

Kovácsnai a levelezésben máshol is említi Tétsit: egy helyen arról számol be Rádaynak, hogy nemcsak a *Murányi Vénus*-kiadásban szereplő Gyöngyösi-dicsérő strófákat szerezte ő, hanem más Gyöngyösi-művekhez is írt verseket, bár azokat latin nyelven: „Vagynak a’ Phoenix előtt-is valami Deák versek, melyeknek kezdeti ez: Virgilius vates Romanae gloria gentis, Hungaricae nostrae gloria Ing. manes cet. Ezeket könnyen elhiszem hogy Tétsi Zachariáséi. Ugy a’mellyek a’ Daedalus Templomának végiben találatnak és így kezdetnek: Illa relictia Ariadna feris, nunc improbe Theseu cet.”

Ráday és Kovásznai tehát még ismeri Tétsi Zakariás nevét. A 19. század során maguk a Gyöngyösi-művek is háttérbe szorulnak, Tétsi alakja pedig végképp érdektelennek tartható. Badics átveszi ugyan a nevet Kovásznaitól, referencialitása azonban már aligha lehet számára. Bizonytalan Tétsi Zakariás kilétét illetően az 1939-es Badics-monográfia szerkesztője is a Daedalus templomáról írva: „Id. Ráday Gedeon Tétsi Zakariásnak (?) tulajdonítja, alább nevezett kritikai jegyzeteiben. (A szerk. megjegyzése)”.³⁴ Tétsi következő megjelenése Ladányi Sándor 1975-ös ItK-közléséhez köthető. Ladányi a Zilai-levelek Tétsi Zakariásáról lábjegyzetben csak ennyit szerepeltet: „Tétsi Zakariás előttünk ismeretlen személy.” Ezt követően pedig Jankovics Józsefnél kerül elő újra, aki Rádaytól, Kovásznaitól és Badicstól ismeri a nevet. Jankovicsnál, s az 1702-es kiadást Jankovics alapján tárgyaló Demeternél azonban nem Tétsi, hanem Tsétsi Zakariásként szerepel a név.

³¹ Uo., 140.

³² LADÁNYI Sándor, *Zrínyi Török áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz: Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787–1792)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 79 (1975), 482–498, itt: 493.

³³ BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei*, Bp., MTA, 1912 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 22/4), 84.

³⁴ BADICS 1939, 126.

Tétsi Zakariásról az eddigiek alapján tehát annyi tudható, hogy közepes tehetségű, magyarul és latinul is verselő költő, aki nagy tisztelője a Gyöngyösi-életműnek – olyannyira, hogy minden bizonnyal ő rendezi sajtó alá a *Murányi Vénust* 1702-ben Kolozsváron.

□ □ □ TÉTSI N. ZAKARIÁS ALAKJA A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK ERDÉLYÉBEN

Tétsi Zakariás nevét azonban a Gyöngyösi-kutatástól függetlenül is tárgyalhatjuk. Keresünk tehát egy versírással foglalkozó Tétsi Zakariást Kolozsváron a 17–18. század fordulóján. A Wix Györgyné és Vásárhelyi Judit által 2008-ban kiadott *Régi magyarországi szerzők* említi egy bizonyos Tétsi N. Zakariást: a kolozsvári református kollégium tanulójaként s alkalmi versszerzőként tartja számon.³⁵ Ezenkívül megemlíti közreműködését egy 1698-as egyleveles nyomtatványnál, valamint Tótfalusi Kis Miklós 1702-es halotti kártájánál: Tétsi mindkét esetben egy-egy latin nyelvű gyászverset szerzett.

A két említett nyomtatványnál Tétsi a kolozsvári református kollégium növendékeként működik közre, életéről fellelhető azonban egy korábbi adat is: a *Nagyenyesi diákok* című kötet függelékében is találkozunk nevével, az 1694. év diáknévsorában szerepel.³⁶ Egyúttal azonban azt is megtudjuk, hogy ebben az évben Tétsit elküldik a nagyenyedi kollégiumból. Feltételezhetjük, hogy ezt követően kerül a kolozsvári református kollégiumba s búcsúvers-író pozícióba.

A Tótfalusi Kis Miklós halotti kártáján szereplő vers körülményeire érdemes még kitérni. Tótfalusi Kis Miklós 1702. március 20-án hal meg, s ebben az évben kerül ki az általunk tárgyalt *Murányi Vénus*-kiadás is a nyomdából – méghozzá éppen Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából. Ferenczi Zoltán kolozsvári nyomdászattörténetet tárgyaló munkája³⁷ alapján a *Murányi Vénus* már nem Tótfalusi nyomtatványa, hanem a nyomdát az ő halála után öröklő Telegdi Pap Sámuelé.

□ □ □ ÖSSZEGZÉS

Minden jel arra utal tehát, hogy a már csak egy referencialitás nélküli nevet ismerő újabb Gyöngyösi-kutatás T(s)étsi Zakariása a kolozsvári nyomtatványokról ismert Tétsi N. Zakariásnak feleltethető meg; a két név mindeddig nem kapcsolódott össze. Ugyanarról a személyről van szó, még akkor is, ha a Gyöngyösi-szakirodalomban szereplő Zakariás nevéből már Kovásznaitól kezdve kimarad az N betű. Az 1702-es kiadás előtti vers akrosztichonját tüzetesebben megvizsgálva azonban megtalálhatjuk a hiányzó betűt: ha következetesen

³⁵ WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők I, A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2007.

³⁶ JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István, *Nagyenyesi diákok, 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 116.

³⁷ FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, Kereskedelmi és Iparkamara, 1896.

minden nagybetűvel szedett szó kezdőbetűjét egybeolvassuk, akkor a végeredmény nem más, mint: TETSI N ZACHARIÁS. („Tisztetem En-is Tudományának Szépségét Jelentő s Nagy Zengéssel A' Castalus Hegyéről Alá Repült Írását, Álmélkodván Szépségén GYÖNGYÖSI ISTVAN Magyar Verseinek.”) Kovásznai pedig azért hagyhatta ki az „N” betűt, mert az általa látott és a Tétsi-verset tartalmazó kiadásokban (a budai 1767-es és 1775-ös kiadásokról van szó) az N nincs nagybetűvel szedve. Kovásznai joggal gondolhatta, hogy az „n” betű nem része az akrosztichonnak.

Dolgozatomban a *Murányi Vénus* 1702-es kiadása körüli néhány kérdés tisztázására vállalkoztam: szerettem volna rámutatni arra, hogy az 1702-es kiadás rontottnak és hamisítotttnak bélyegzése a 18. század végén az irodalmi gondolkozásban bekövetkező változás eredménye; érdemes azonban a 18. század legelejének és végének szövegkiadáói gyakorlata között különbséget téve vizsgálni. Az 1700 körüli nyomtatványok felől nézve a szerzőség nem meghatározó szempont. A kolozsvári kiadás névhez kötése saját kontextusában szemlélve nem olyan jelentős kérdés, mint amilyen jelentőssé a későbbi korok irodalomszemlélete felől vált. Ha azonban ennek ellenére is szeretnénk egy nevet találni, célszerű a név mögé pillantani. A dolgozat másik célja, Tétsi N. Zakariás személyének felderítése arra irányult, hogy a Gyöngyösi-szakirodalomban eddig referencia nélkül megjelenő név mögött egy konkrét személyt is láthassunk.

ESZTER PÁLFY

Perspectives of an Edition

ABOUT THE CHARACTERISTICS OF THE GYÖNGYÖSI-RECEPTION

The paper reflects on the historical nature of literary thinking through the case of a 17th century poet, István Gyöngyösi. The history of the Gyöngyösi-oeuvre's reception is rather diverse. His works were popular (both with critics and readers) in its own age and during the 18th century as well. However, due to the changes in literary expectations and norms, 19th-century critics and readers developed a dislike for his works. The disapproval of Ferenc Kazinczy had a far-reaching effect on the course his reception was to take. Public opinion concerning the works of Gyöngyösi only started to change in the second half of the 20th century. In his paper (published in 1983) Áron Kibédi Varga mentions for the first time that the poet should not be judged by the literary standards the 19th century but by the rhetorical-poetical conventions of his own time.

When examining the process of canonization we can not ignore the aspect which concerns how particular texts go down in history. For example, the epic poem entitled *Márssal társolkodó Murányi Vénus* was first published in 1664 but another version of the same work was published again in 1702. This latter variant of the text shows significant differences from the 1664 edition. The editor or publisher of the text leaves out some verses from the original but adds some new ones too: it can be said that he actually rewrites the work. The paper argues that a proper judgement concerning not only the works but also their different editions is only possible through examining its historical context. Literary historians at the end of the 18th century condemn the publisher of the 1702 edition for corrupting the original and authentic text of *Márssal társolkodó Murányi Vénus*. However, it has to be noted that both work with the standards of their own age: when forming their opinion literary historians use the modern concept of the literary author but apply it to a premodern era.

Időben születő sorozatkompozíció az emberi „béke” öt dimenziójában

PÁPAI PÁRIZ FERENC PAX-SOROZATA

Dohi Zsuzsánna

Pápai Páriz Ferenc a 17–18. század irodalomtörténeti szempontból kevésbé kutatott tudósa. „Elhanyagoltsága” talán azzal magyarázható, hogy nem kimondottan irodalmárként érdekes személyiség, hanem inkább a korabeli tudományosság karteziánus „modernizálásáért” tett erőfeszítései miatt került az eddigiekben a figyelem középpontjába.

Pápai Páriz Ferenc *Pax*-sorozatának bevezetőit (*Pax animae* – A lélek békessége,¹ *Pax corporis* – A test békessége,² *Pax aulae* – Az udvar békessége,³ *Pax sepulcri* – A sír békessége,⁴ *Pax crucis* – A kereszt békessége⁵) vizsgáltam meg abból a szempontból, hogy vajon létezett-e egy alap gondolat, amelynek szoros követésével Pápai kidolgozta sorozatát, vagy az évek során a keze alól kikerülő munkákat igazította bele a békesség-sorozat koncepciójába, figyelembe véve azt, hogy mindegyik kötet önmagában megálló műalkotás/fordítás/átírás, mégis együttesen, megjelenésük sorrendjében, időben és idővel alkotnak egy egészet.

A kora újkori Erdélyben minden szükséges feltétel megvolt a könyvnyomtatás sikerességéhez: elsősorban rendkívül művelt szerzők; könyvkiadók, akik a legtöbb esetben helyes érzékkel és ésszel ismerték fel a kiadásra alkalmas szövegeket; olvasótábor, gyakran a mecénásként is működő nemesek köréből, de mint látni fogjuk Pápai *Pax*-sorozata kapcsán, a köznép soraiból is, hiszen ahhoz, hogy egy szöveg annyira sikeres legyen, hogy egy szűk

¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax animae*, azaz a lélek békességéről, Kolozsvár, 1680 (RMK I. 1246).

² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis*, azaz az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s azoknak orvoslásának modjáról való tracta. Mellyet mind élő tudós tanítóinak szájokból, mind a régieknek tudós írásokból, mind pedig maga sok betegek körül való tapasztalásiból summáson öszveszedett, és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire értelmesen, világosan magyar nyelven kiadott. Kolozsvár, 1690 (RMK I. 1387).

³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax aulae*, azaz a bölcs Salamon egynehány válogatott reguláinak röviden való előadása. Rész szerint francia nyelven való írásból, rész szerint másuttan szedegettetett és magyar nyelven kiadattattak. Kolozsvár, 1696 (RMK I. 1488).

⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulcri*, azaz idvességes és igen szükséges elmélkedés arról, miképpen kelléssék embernek mind élni, mind pedig meghalni. Német írásból szedegettetett és e kised hordozható formában szorítottatt, az áhétatos együgyű magyar kereszténynek számára. Kolozsvár, 1698 (RMK I. 1526). Pápai következetesen használja a *sepulcri* szóalakot a *sepulchri* helyett: 'sír, koporsó'.

⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax crucis*, azaz Szent Dávid királynak és prófétának százötven soltári. Mellyek azokat a Szent Léleknek célja és értelme szerint rövideden megmagyarázó százötven könyörgésekbe, a Soltároknak rendit megtartván, befoglaltattak: és a lélekkel és értelemmel éneklő s könyörgő magyar hiveknek lelki hasznokra kiadattak. Kolozsvár, 1710 (RMK I. 1775).

évszázadon belül akár tízszer is kiadják, mindenképpen nagyobb olvasótáborra volt szükség, mint a főúri támogatók, és esetleg az általuk ajándékként „szórt” könyvek olvasói.⁶

Monok István értekezik könyvtörténeti monográfiájában⁷ részletesen arról, hogy milyen tényezők befolyásolták a kora újkori nemesi, és indirekt módon minden társadalmi rend könyvkultúrájának, ízlésének változását: a nemesség jövedelmének alakulása, valamint a helyi papír- és könyvtermelés „szegényessége”, ami egyben azt is jelentette, hogy a főnemesek, egyáltalán az olvasni tudók műveltsége, könyvekkel való ellátottsága nagy mértékben ki volt szolgáltatva az udvari környezet, az egyes mecénások ízlésének, illetve a nem túl gyakori könyvügynökök, kiadók anyagi érdekeinek. Számos esettanulmány igazolja, hogy legtöbb esetben a mecénások tudatosan választottak maguknak kiadandó szöveget, illetve a műveltség terjesztésén túl személyes érdekek miatt, tudatos imázs-alakító céllal fogadták el a hozzájuk munkájuk kiadásának anyagi támogatásáért közvetett módon, a kötetek fejlődéséhez tartozó ajánlások „ígértete” révén folyamodó szerzőket, hiszen mind az ajánlás, előszó, illetve magának a kötetnek, a műnek az alapkonceptiója kiválóan alkalmas volt propagandisztikus célokra.⁸

Érdekes jelenség a női mecénások nagy száma a magyar nyelvű patronátusrendszerben.⁹ Pesti Brigitta szerint a nőket mecénásként megjelölő nyomtatványok nagy többségében a tulajdonképpen támogató a férj volt, mégis az ajánlások ilyen formában való megfogalmazása egy határozottan jelenlevő, elsősorban a kegyességi irodalom iránt fogékony női olvasóközönségről tesz tanúságot. Pápai Páriz *Pax*-sorozata esetén is ezzel találkozunk: a *Pax aulae* kivételével, melyet a szerző II. Apafi Mihálynak ajánl, a többi négy *Pax*-könyv ajánlólevelének címezte a „Tekintetes Asszony”, annak ellenére, hogy mindenik esetben a címlap ajánlásában szerepel a férj neve is, esetleg férje mellett a főúri női mecénás is hangsúlyos helyet kap. Ami szintén érdekes, hogy az öt kötetből négy valamilyen módon kötődik a Széki Teleki családhoz. Id. Teleki Mihályhoz és feleségéhez, vagy pedig gyermekeikhez, illetve gyermekeik házastársához szóló ajánlásokat találunk, ami erőteljesen jelzi a Teleki család ilyenén jellegű „kulturpolitikájának” jelenlétét.

⁶ *Nyomda* címszó, V. ECSÉDY Judit = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsa, Bp., Balassi, VIII, 2008, 265–278. (MAMÚL VIII.)

⁷ MONOK István, *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp.–Eger, Kossuth Kiadó, Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 18–19.

⁸ GÁTI Magdolna, *Az ajánlás beszédaktusának politikája ifj. Teleki Mihály Fejedelmi lélek című fordításában, = A politika műfajai a régi magyar irodalomban – Tudományos konferencia*, Gyula, 2005. május 25–28., http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Gati_Magdolna.pdf (hozzáférés: 2017. 06. 20.); PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2013.

⁹ A női patrónák által támogatott irodalom legnagyobb része kegyességi jellegű: imádságos-, prédikációs- és elmélkedő könyvek, posztillák, énekeskönyvek. A XVII. század első felében a kegyességi olvasmányok a „szépirodalom” szerepét töltötték be a női olvasók körében, napi olvasmányként vették őket kézbe. Jellemzően a tudományos vagy iskolai céllal készült művek mecénásai között alig találni nemes- vagy polgárasszonyokat. PESTI Brigitta, *„KEGYES patróna asszonyaink”: Női mecénatúra Magyarországon a XVII. század első felében* = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., MTA ITI, 2010, 359–368.

1680–1776 között, vagyis majd egy évszázad alatt a Pax-sorozat 18 kötete jelent meg (*Pax animae*: 2 kiadás, *Pax corporis*: 11 kiadás, *Pax aulae*: 1 kiadás, *Pax sepulcri*: 3 kiadás, *Pax crucis*: 1 kiadás), ebből 1716-ig, vagyis a szerző haláláig 9 kötet, ami a korabeli viszonyok között igazi sikertörténetnek számít. Vajon tematikájuk, sorozat jellegük, a megszólított olvasóközönség, Pápai személyisége és befolyásossága, esetleg a kiadó szempontjából az anyagi nyereség „biztossága” eredményezte-e ezt a váratlan népszerűséget (azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Pax-sorozat csak egy része a Pápai-életműnek)? Merem állítani, hogy mindezek együttesen járultak hozzá a kötetek ritkaságszámba menő kaposságához. Tarnai Andor¹⁰ meglátása szerint a Pax-sorozat az interkonfessionális kegyesség és „modern” tudományosság, azaz az „igaz filozófia” jegyében születik, éppen azt a fajta kiegyensúlyozott tudást/bölcsességet/békét közvetíti, amelyre a bizonytalan kora újkori embernek szüksége van.

A Pax-sorozat kiadástörténeti összefoglalója

Cím ¹¹ /RMK jelzet	Kiadás éve	Kiadás helye	Ajánlás
<i>Pax animae</i> 1. 'lélegzet, szél, levegőég, lélek, élet' 2. 'légmozgás, szellő, szél; lélegzet; éltető erő, lélek, élet'	RMK. I. 1246	1680 Kolozsvár	Címlap, ajánlás II. Apafi Mihálynak
<i>Pax corporis</i> 1. 'test' 2. 'test'	RMK. I. 1387. RMK. I. 1474.	1690 Kolozsvár 1695 Kolozsvár	Címlap, ajánlás, Széki Teleki Mihálynak és nejének, Veér Judithnak, ajánlás kelte 1687, versek Címlap, ajánlás Bethlen Klárának, Losonczy Bánffy György erdélyi kormányzó nejének, Nagyenyeden 1694, ezt nevezi Pápai II. kiadásnak, előljáró beszéd, örvendező versek
<i>Pax aulae</i> 1. 'palota, udvar' 2. 'külső udvar; vár, palota, királyi udvar'	RMK. I. 1488.	1696 Kolozsvár	Címlap, ajánlás Széki Teleki Lászlónak és nejének Vaji Annának, Nagyenyeden 1696, üdvözlő versek, előljáró beszéd
<i>Pax sepulcri</i> 1. 'koporsó, sír, temetés' 2. 'sírhely, síremlék'	RMK. I. 1526.	1698 Kolozsvár	Címlap, ajánlás Malomvizi Kendefi János özvegyének, Teleki Mihály lányának, Teleki Krisztinának, előljáró beszéd, üdvözlő versek
<i>Pax crucis</i> 1. 'kereszt, akasztófa' 2. 'kereszt; kín, gyötrelm, szerencsétlenség, veszély'	RMK. I. 1775.	1710 Kolozsvár	Címlap, ajánlás gr. Teleki Sándornak és feleségének gr. Bethlen Júliának, az olvasóhoz, versek

¹⁰ TARNAI Andor, *Pax aulae*, Irodalomtörténeti Közlemények, 72 (1968), 281.

¹¹ A táblázatban megjelölt jelentések esetén az 1. a Pápai-féle szótár szerinti, míg a 2. a Finály-féle szótárban megadott.

Mind a sorozat, mind pedig az egyes kötetek címe is sokat sejtető. A közös *pax* szó megadja azt az alapvető fogalmat, amely összeköti az egyes köteteket, vagyis a béke, a csend, az élet minden terére kiterjedő kiegyensúlyozottság, nyugalom, míg az egyes kötetcímek ennek egy-egy szeletét, dimenzióját határozzák meg.

pax = 1. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum*, Szeben, 1767.

pax = ‘Békeség, Hallgatás, Tsendőség’

2. dr. Finály Henrik, *A latin nyelv szótára*, Bp., Franklin-Társulat, 1884.

pax = 1. ‘béke, békesség, úgy békekötés, mint békés állapot’

2. ‘csendesség, kedélyállapot’

3. ‘engedelem, beleegyezés’

4. ‘kegyelem, segély az istenek részéről’

Ezen öt szöveg pretextusának, azaz szövegen kívüli szövegterének (ajánlás, előljáró beszéd, bevezető) elemzésére vállalkozom, hiszen a szövegek dedikációja/ajánlólevele, előljáró beszéde, azaz pretextusa (szerzői paratextusok: peritextusok és epitextusok) az egyetlen szövegtér, mely lehetőséget ad a szerző számára a mecénás nyilvános megszólítására, illetve a kiadvánnyal kapcsolatos mondanivaló, önreflexió megfogalmazására.¹²

□ □ □ PAX ANIMAE

1680-ban jelenik meg Kolozsváron Pápai sorozatának első darabja, a *Pax animae*. A mű forrásául szolgáló munka, Pierre de Moulin (Molinaeus Péter, Pierre du Moulin le Filis) *Traité de la paix de l’Âme et du contentment de l’Esprit* című értekezése először angolul jelent meg 1657-ben Londonban, majd 1660-ban franciául Sedanban, végül 1662-ben Amszterdamban. A címlap és az ajánlólevél megszólítása szerint művét II. Apafi Mihálynak, Erdély fejedelmének ajánlja.

A *Pax animae*, azaz a „lélek békességéről” és az „elme gyönyörűségéről” szóló könyv dedikációjának szabályos episztola formája van, bevezető formulája a *salutatio*, a címzett megszólítása: „Az Erdély országi Méltóságos Fejedelmi háznak, Isten kegyelméből mind méltóságos szüleit, mind e nemes hazát életével örvendeztető szép csemetéjének, Méltóságos

¹² Philippe Lane foglalja össze azt a terminológiát, amit korábban Gérard Genette (*Introduction à l’archi-texte*, h. n., Seuil, 1979) összegzett és értelmezett a derridai értelemben vett „könyvön kívüli térrel”, azaz a paratextus fogalmával kapcsolatban. Genette kettős paratextust különít el: szerzői paratextust, ide tartoznak: a peritextusok (a szerző neve, címek és alcímek, ajánlások, előszók, megjegyzések) és az epitextusok (meditációk, dialógusok, levelezés, vallomások), illetve kiadói paratextust, mely magába foglal kiadói peritextusokat (a könyvek fedele, papírborítás, fülszövegek) és epitextusokat (reklámok, katalógusok, a kiadással kapcsolatos megjegyzések). Jelen dolgozatban a terminológia egyszerűsítése érdekében pretextusról, a törzsszöveget megelőző korpuszról beszélek. A Genette-féle osztályozás értelmében a szerzői paratextusok köréből, a peritextusok közül az ajánló levelekkel és az előljáró beszédekkel foglalkozom. Philippe LANE, *Periferia textului*, Iași, Institutul European, 2007.

Grófnak, Tekintetes és Nagyságos Apafi Mihálynak, édes hazánk nagy reménységének, kegyelmes uramnak, Istentől nevededést, boldog hosszú életet, lelki, testi békességet s elméi gyönyörűséget kívánok”.¹³

Ezek után következik a téma felvetése: Xenophon Cyrusnak, a perzsák királyának életéről írt könyvében értekezik arról, hogy vajon mi az oka annak, hogy az emberek nem hallgatnak vezetőikre, és ellenpéldaként a pásztorukat nagyon helyesen követő állatokat hozza fel. Pápai az emberi békétlenség okát az indulatok helytelen kezelésében látja, s erre nyújt megoldást ezen könyv által: „Mind okát mind orvosságát a feljebb említett emberek között való békétlenségnek és függetlenségnek leírta e gyönyörűséges könyvben, melyet Nagyságodnak ajánlok, és mely szerint Nagyságodat bódogul neveltetni és élni kívánom, a hires Molinaeus Péter.”¹⁴

Az előkészítés után következik a mecénás méltatása, a személyes dicstoposzok kategóriájába tartozó *elocutiós* eszköztár¹⁵ felvonultatása: Apafi Mihály „a szép világos tűz”, melynek szikrája már „kisded korában fényeskedni kezdett”; a dedikáció címzésének indoklása: ez a „tűz” már gyermekkorában is arra sarkallta a majdani fejedelmet, hogy minden találkozásuk alkalmával könyvet kérjen Pápaiktól, valamint az ehhez kapcsolódó szerénységi toposz: azért ajánl fordítást, mert azt bátrabban „commendálhatja”, mint a sajátját. A fordítás okának megjelölése a szövegen kívüli indokokról szóló, illetve a keletkezési körülményekre utaló toposszal azonosítható, melyben a szerző műve megírásának és kiadásának okaira reflektálhat. Érdekes, hogy a mű elkészítésének oka így módon a fejedelmi gyermek kérése lesz, nem pedig személyes indíttatás.

A dedikáció után következik a „Békesség Szerető Olvasóhoz” szóló előljáró beszéd. Ugyanazt a gondolatot fejti ki, amivel a dedikációt is indította, vagyis az emberi békétlenség eluralkodásának helytelenítését, s teszi mindezt úgy, hogy reflektál mind a múlt (a nagy Római Birodalom), mind a jelen (török, Habsburg) háborúskodásaira. Maga a forrásszöveg a *paix*, a béke, pontosabban a lélek és az elme békességének fogalma köré épül, Pápai előljáró beszéde azonban ezt sokkal tovább viszi, dühös prédikatori hangnemben dorgálja a „kegyes olvasó” révén az egész országot, sőt az emberiséget, aki csak háborúskodásban leli örömét. Az az igazán izgalmas ebben a bevezetőben, hogy amíg a dedikáció követi a cím által beharangozott békesség-fogalom gondolatkörét, mondhatni filozofikus hangnemben fejti ki azt, az előljáró beszédben Pápai konkrét, aktuális politikai eseményekre reflektál: a pogányok támadásaira, a magyarok folyamatos széthúzására, az esetleges török-

¹³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax animae*, i. m. sztlan.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Pesti Brigitta (PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra*, i. m.) három jellegzetes *elocutiós* elemet mutat be a bevezetők kapcsán: 1. a *dicstoposzokat*, s azok ugyancsak három csoportját: személyes (nemesi származás, hősiesség, iskolázottság, műveltség, szépség, *forma*, *genus*, *virtus*), vallással kapcsolatos (a vallás oltalmazása, előmenetelének támogatása és ájtatossága), valamint a mecénási szereppel összefüggő toposzok (a szerző vagy a mű támogatása és oltalmazása, patrónusi nagylelkűség); 2. a *szerénységi* toposzokat: a szerző érdemeinek, tevékenységének lefokozása, az esetleges méltatás, a munkából származó dicsőség szerénykedő elutasítása; 3. az *exordium* toposzt: melyben a szerző műve megírásának és kiadásának körülményeit mutatja be.

ellenes liga összeállításának bukása mögötti isteni büntető akaratra. Majd egyetlen mozdulattal félresepri indulatait: „De ezek talám pennámon kívül vadnak. A mi tisztünk könyörge és hallgatással való várakozás...”¹⁶

□ □ □ PAX CORPORIS

Tíz év telik el a sorozat következő kötetének megjelenéséig. 1690-ben adja ki a *Pax*-sorozat „egyedüli eredeti” és egyben legsikeresebb darabját, a *medicina pauperum* jegyében születő *Pax corporist*. Két, Pápai Páriz Ferenc által jegyzett variánssal ismerkedhetünk meg, ugyanis az első kiadást 1695-ben követi egy „második”, melynek szerkezetében, terjedelmében Pápai alapvető módosításokat eszközölt. Ez a második kötet izgalmas információkkal szolgál mind Pápai írói önértetéről, mind pedig a korban bevett, jogosulatlan utánnyomás gyakorlatáról, ugyanis az 1695-ös „második” kiadás előtt 1692-ben jelenik meg Lőcsén Brewer Sámuel kiadása az 1690-es első kiadás alapján, mely kiadást Pápai nem ismeri el sajátjaként. A „második” (harmadik) kolozsvári kiadás bevezetőjének tanúsága szerint a lőcsei kiadvány a szerző beleegyezése nélkül látott napvilágot. „A népszerű orvosi munka 1695. évi meg bővített kolozsvári kiadását (RMK. I. 1474. sz.) a szerző losonci Bánffy György erdélyi kormányzóhoz intézett ajánlással látta el, melyben ezeket írja: »most másodszer bővebben és szebb színben bocsátom világra (mert a’ lőcsei kiadást magaménak nem ismerem)«. A bőbeszédű címlapon azonban a szerző állításával ellentétben »az harmadszori kiadás szerepel«, amiből arra következtetünk, hogy a nyomtató M. Tótfalusi Kis Miklós, szembehelyezkedve a szerzővel, a lőcsei kiadást is elismerte.”¹⁷

A sértett önértet ilyenén megnyilvánulása azonban nem akadályozta meg a lőcsei nyomdászt abban, hogy 1701-ben újra kiadja a népszerű orvosi kézikönyvet, sőt ezúttal az 1695-ös „második” (harmadik), teljesebb kiadást veszi alapul, de elengedi a rá nézve sértő bevezetőt. Ez a jogtalan szöveglopás, illetve a *Pax corporis* mindössze száz év alatti 11 kiadása igen beszédes tény a szöveg sikerességére nézve.

Az első kiadás mecénása a címlap tanúsága szerint Széki Teleki Mihály, Erdély híres/hírhedt kancellárja és neje, Veér Judith, azonban az ajánlólevél a „Tekintetes Úri Aszszony”-t szólítja meg, s az ajánlás kelte korábbi, mint a kiadás éve, 1687-es. A „második” (harmadik) kiadást Pápai Bethlen Klárának, Losonci Bánffy György, a Habsburg kézre került Erdély első kormányzója nejének dedikálja Nagyenyeden, 1694-ben.

Ennek a műnek is jól elkülöníthető dedikációs része (külön ajánlólevele van az első és a „második” kiadásnak a mecénás személyének különbözősége miatt) és előljáró be-

¹⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax animae*, i. m., S6.

¹⁷ GULYÁS Pál, *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVII. században (1527–1773)*, Magyar Könyvszemle, 68 (1944), 122. Ugyanakkor Gulyás Pál azt sem tartja kizártnak, hogy mivel az ajánlás 1694. augusztus 2-án kelt, a Tótfalusi-kiadású kötet pedig csak 1695-ben jött ki, hogy létezett egy 1694-es kiadás is, melynek példányai megsemmisültek vagy lappanganak.

széde van. Az első kiadás dedikációs episztolája Veér Juditnak, Széki Teleki Mihály feleségének szól. Tartalmilag ezt az ajánlólevelet a *genus iudiciale* beszéd típusába sorolnám, mert Pápai valóságos védőbeszédet mond az orvosi mesterség védelmében, de semmiképpen sem az Isteni csoda ellenében, sok-sok példával megfűszerezve azt. Dedikációs jellege tulajdonképpen csak az utolsó bekezdésnek van, ahol az előző kötet mintájára az orvoslással, gyógyítással kapcsolatos, személyes jellegű dicstoposzokkal találkozunk: a „Tekintetes Úri Asszony” az „igye fogyott árváknak jó anyja”, a betegek „dajkájá”, Isten tanult leánya.

Ugyancsak találkozunk a szövegen kívüli indokokról szóló, illetve a keletkezési körülményekre utaló toposszal, melyben Pápai „a boldog emlékeztű” Tofaeus Mihályra hivatkozik, amikor műve megírásának okairól vall, mely szerint a megboldogult többszöri kérésére látott neki az eddig ebben a témában magyarul még meg nem jelent könyv megírásához.¹⁸ Itt jelenik meg az oly sokszor idézett olvasóköri kijelölése: „Nem akartam én itt az ebben tudásnak értelmét megfogni, nem is azoknak írom, hanem az házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az igye fogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos...”¹⁹

A második kiadás előszava az első gondolatmenetét folytatja, de egyben valamilyen szinten kapcsolódik Pápai korábban megjelent, a lélek békességéről szóló munkájához. „Az egészség mint egészség az ember két részeinek, testének és lelkének oly állapotja, melyben azoknak mindenikének akadály nélkül hasznát veheti.”²⁰

Retorikai szempontból ez a bevezetés inkább nevezhető szabályos dedikációs episztolának, hiszen hűen követi az előírt részeket: megszólítás, bevezetés/a téma kijelölése: test és lélek egészségének kapcsolata, az Istennel való megbékélés gondolata, tárgyalás/a téma kifejtése, *summa*/összegzés, és végül a kérés, illetve a kötelező dicstoposzok. Ez alkalommal azonban mecénási dicstoposzokkal találkozunk: ez a második kötet sokkal „szebb és bővebb” lett, hála a támogató bőkezű adakozásának. Majd következnek a megszokott köszöntések és kérések: „Őfelsége Nagyságodat jó-egészséges hosszú élettel áldja meg, szép úri csemetékkal ékeskedő Méltóságos Házban, és több közönséges jóra való dolgoknak elősegéllésére tegye Nagyságodat alkalmazhatósá, kívánatos jó békességben.”²¹

Ami az előljáró beszédet illeti, rendkívül érdekes, hogy tudtommal az elsőnek nincs ilyen pretextusa, míg a másodiknak az előljáró beszéde tulajdonképpen az első kiadás dedikációs

¹⁸ Itt szeretném megjegyezni, hogy egy kis túlzással él Pápai, amikor arra hivatkozik, hogy előtte még senki nem írt magyarul orvosi munkát, hiszen köztudott, hogy bár nem ilyen teljes, könnyen használható formában, de korábban is léteztek herbáriumok, gyógyszergyűjtemények magyar nyelven is. KABÁN Annamária, *A magyar nyelvű tudományosság kezdetei = Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Bp., Lucidus, 2004, 12–20.

¹⁹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 199. [A *Pax corporis* első ajánlólevelét még nem sikerült eredeti formájában kézhez kapnom, az eddig vizsgált példányok erősen rongáltak voltak, ezért idézek ebben az esetben a Nagy Géza-féle szövegkiadásból.]

²⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis*, i. m., 2a.

²¹ *Uo.*, 2b.

levelének a módosított változata. Az előljáró beszéd megszólítottja a „természet titkait tanuló Olvasó”. Ugyanazt a filozófiai gondolatmenetet vezeti végig, amit már ismertettünk: test és lélek, orvoslás és istenhit egyensúlyának szükségessége, de mindezt előljáró beszéd-ként kezeli. Ebben az esetben beszélhetünk a dedikációs levél és az előszó speciális keveredéséről, amikor nem egyik pretextus olvad bele a másikba, hanem az írói szándék szerint, figyelembe véve néhány jellemző dicstoposz elhagyását, a mecénásnak szánt dedikációból a kegyes olvasónak felkínált előszó lesz.

□ □ □ PAX AULAE

A *Pax aulæ* 1696-ban jelenik meg szintén Kolozsváron. Tarnai Andor tanulmányának²² tanúsága szerint a kötetnek két forrása van: egy francia és egy ismeretlen mű. A franciáról Pápai annyit árul el, hogy név nélkül és körülbelül tíz évvel saját fordítása előtt jelent meg. Ezen információk alapján azonosítja be Tarnai Andor a francia forrást: Michel Boutauld francia jezsuita *Les conseils de la Sagesse, ou le recueil des maximes de Salomon, les plus nécessaires à l'homme pour se conduire sagement avec des reflexions sur ces Maximes* című, 1677-ben megjelent munkája, valamint *La Suite des Conseils de la Sagesse* című, 1683-as előszóval ellátott folytatása. Pápai fordítása híven követi a katolikus eredetit, csak ott módosít vagy told bele az eredeti szövegbe, ahol kimondottan katolikus jellegű a téma, amely nem fér össze az ő fordításának protestáns jellegével. Ide kapcsolható a még nem azonosított második forrás, hiszen az elhagyott lapokat pótolnia kellett „másunnan szedegettettek”-kel, tehát ezek a pótlások is írott szövegből származnak.²³ A *Pax aulæ* ajánlása Széki Teleki Lászlónak, Teleki Mihály fiának, tisztségeire nézve később Fehér vármegye főispánjának, majd az erdélyi református egyházkerület főgondnokának és nejének, Vaji Annának szól, keltezése: Nagyenyedén 1696.

A *Pax aulæ* önmagát politikai jellegű műként meghatározó kötet, a „Bölcs Salamon egynehány válogatott reguláinak rövideden való előadása, melyek embernek itt az életben való bölts magaviselésére, kiváltképpen a Méltóságban és Méltóságok előtt, szükségképpen megkívántatnak.”²⁴ Az ajánló levél címlapja betartja a retorikai követelményeket, a mecénás felmagasztalásával kezd, azonban maga a dedikációs episztola újra inkább filozófiai fejtegetés: a reformációnak az emberi gonoszságról vallott dualista elméletének összefoglalása, mely a megismerés útján látja megtestesülni az emberi nyomorúság kiváltóját, illetve okként kezeli azt az ember társadalmi, gazdasági, erkölcsi negatívumainak részletezésekor. Ami ebben az esetben kimarad a többi kötethez viszonyítva, az a dedikációs levél megszólítása. Nem jelöli ki pontosan, hogy a mecénásnak vagy esetleg feleségének ajánlja-e a szöveget, talán éppen azért, mert ennek a szövegnek erőteljesebben világi tematikája van, és mint már korábban rámutattunk, a női mecénás imá-

²² TARNAI Andor, i. m., 274–275.

²³ Uo., 275.

²⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax aulæ*, i. m., a1.

zsához közelebb álltak a kegyességi irodalomhoz tartozó vagy arra hajazó munkák, mint a világibb szövegek. A dedikációs levélnek a mecénásra irányuló eszköztárából részlegesen megmarad a dicstoposz, mely kimondottan a mecénási szereppel függ össze: „E könyvet pedig Uram s Asszonyom, így Isten segítségéből elkészülvén, hogy a Kegyelmetek neve alatt bocsássam ki világra, a Kegyelmetek ezaránt kész indulatomat megelőző kedve cselekedte. Elsőben is azért Kegyelmeteknek (látván a tudós írásokhoz való nyughatatlan szeretetit) és Kegyelmetek kedve s költsége által, a bölcsességről tudakozó minden magyar keresztyéneknek.”²⁵

Ami igazán érdekes ebben az ajánlólevélben, hogy most először reflektál tudatosan Pápai Ferenc a *Pax*-sorozatra, illetve a sorozat-jellegre, amikor azt mondja, hogy a *Pax aulae* abba a korpuszba illeszkedik bele, amit a *Pax animae* indított el, majd a *Pax corporis* folytatott.

„*Pax Aulae* e könyvnek neve, a *Pax Animae* és *Pax Corporis* után (melyeket is nem szintén kedvetlenül fogadott, kinek javára munkálódtam, édes Nemzetem) nem azért, mintha e könyv csak az udvart tartó embereket oktatná, mert ez a Salamon bölcsessége kihat minden rendre, hanem minthogy többnyire az udvart tartó nagy emberek és udvari cselédek mulasztják el inkább e könyvnek leckéit, és az udvarokban találtatik fel az Istenhez való hidegség, szeretetlenség, bolondokkal való időtöltés, hazudozás, részegeskedés, tisztre vágyódás, haszontalan házépítés, alvás és dologtalanság, innepléssel visszaélés, és az Isten tiszteletire valóknak elvonása, melyeket orvosol a bölcs Salamon udvara rendtartásából e munka, melyeket én Kegyelmeteknek és Kegyelmetek által a magyar hazának azért ajánlottam, hogy Isten oltsa belé mindnyájukba azt a nemes elmét és indulatot, hogy mind szokjunk, mind pedig merjünk bölcselkedni.”²⁶

Itt vélem először kiolvasni Pápai Páriz Ferenc soraiból, hogy az első kötet, vagyis a *Pax animae* adta címötletet összegyezteti későbbi munkáival, és hogy tudatosan helyezi el ebben a sorozatban az alapvetően a békesség, az emberi bölcsesség, a világra és túlvilágra való harmonikus tekintet tematikájával foglalkozó műveit. Ami szintén kiténik az eddig ismertetett három kötethől, hogy Pápai tudatosan választ olvasóközöniséget: „nem csak az udvart tartó embereket”, hanem az „igye fogott szegényeket”, a „házi cselédes gazdák és gazdasszonyokat” jelöli meg potenciális olvasókként. Ez a tény több mindenről árulkodik. Egyrészt arról, hogy az olvasás, illetve a könyvek használata egyre gyakoribb jelenség a középosztály, a parasztok, a szegények körében. Másrészt a kötetek tematikája, a téma feldolgozottsága és megfogalmazása nem csak Pápainak, hanem a kor könyvkultúrájának, kiadáspolitikájának azon tendenciája felé mutat, hogy igyekeznek a laicizálódó igényeket kielégíteni lehetőleg a korszerű tudományosságnak is megfelelő szinten, de oly módon, hogy ne távolodjanak el teljesen az ájtatos irodalomtól, és az általa eszközölt kegyességi toposzkészletől. Ezzel cseng össze az a tény is, hogy a *Pax aulae* előljáró beszéde, és végül is az egész mű éppen a korabeli, sőt a korábbi királytükrök egyik legkedveltebb mitikus alakjára, azaz Salamon királyra, a békesség, a világi és égi egyensúly megteremtőjének

²⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, i. m., 1696, a4.

²⁶ Uo., a7.

figurájára épít. A szöveghez kapcsolódik Tótfalusi Kis Miklós üdvözlő verse is, mely ropant szabatosan fogalmazza meg nemcsak a *Pax aulae*, hanem, véleményem szerint, a többi *Pax* alapvonásait is:

„E könyv nem csak Udvart
Oktat; de minden kart
Emberi társaságban.
Ez egész Etica,
S kis Theologia
Élet igazgatásában.
Mind földi s mennyei
Boldogságra a ki
Utát keres, lél abban.”²⁷

□ □ □ PAX SEPULCRI

1698 a következő *Pax*-kötet megjelenésének éve: *Pax sepulcri*. A szöveg eredetije német nyelvű, Martin Moller *Manuale de praeparatione ad mortem* című *ars moriendi*-je, 1593-ban jelent meg.²⁸ Ajánlása Malomvizi Kendefi János özvegyének, Teleki Krisztinának szól.

A *sír békessége* már szorosan kapcsolódik a *Pax*-sorozathoz, amennyiben az alapkoncepció az emberi élet nyugalma megszerzésének minden lehetséges oldalról való, interkonfesszionális és közérthető megfogalmazása. A boldog halálról szóló vallásos elmélkedéseket tartalmazó kötet a *jól élni és jól meghalni* kettős témája köré szerveződik. Az ajánlás újra a Teleki család tagjának, pontosabban Teleki Krisztinának szól, aki maga ajánlkozott a kiadás támogatására, meghallván, hogy Pápai befejezte a mű fordítását.²⁹ Jól elhatárolható ajánlólevéllel és előljáró beszéddel találkozunk ebben az esetben is. A dedikáció címlapja a már ismert dicstoposzokkal indít, amikor Teleki Krisztinát „ekléziák és skólák kegyes dajkájának” titulálja, s az ugyancsak retorikalag meghatalmazott kéréssel, mely mai olvasói szemmel kissé komorul hangzik, viszont remekül előkészíti a főszöveg témáját: „Istentől boldog hosszú életet és ez után idvességes, csendes kimúlást kívánok.”³⁰ Pápaiktól megszokott módon az ajánlólevél kisebb filozófia tézis, jelen esetben Isten létezése, létének igazolása és az istentagadó emberek elvetemültsége a témája. Retorikai szerkezete makulátlan, *exemplummal* indít, mint a korábbi esetek többségében is, ezzel a példával/ellenpéldával vezeti be a témát, melyet a *narratio* során kibont, majd a következtetésben összegez, hogy a szövegben kívüli indokokról szóló, illetve a keletkezési körülményekre utaló toposz a vallási jellegű dicstoposszal összefonódva az ajánlás utolsó részében kapjon helyet: maga Teleki

²⁷ Uo., a8.

²⁸ Pápai előtt 1614-ben Zólyomi Perina Boldizsár is lefordítja a görblitzi főpap munkáját (RMK. I. 450).

²⁹ DÉZSI Lajos, *Magyar történeti életrajzok: Pápai Páriz Ferenc 1649–1716*, Bp., Franklin-Társulat, 1899.

³⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulcri*, i. m., A.

Krisztina, kegyes indulattól vezérelve választotta ki magának a szöveget kiadásra még azelőtt, hogy az kiadásra került volna.

„Erről bővön szól az előljáró beszéd, mely e szép munkában letött kegyesség gyakorlásra készít, megtanítván arra, mi légyen a mi utunk, melyet én ez okon tovább itt nem terjesztek. Nem lehetett pedig, hogy e közönséges szent épületre való igyekezetemben, melyre céloz egyedül e munka, mely egy Urat, Istent esmérni és annak zászlóját halálalig álhatatosan követni tanít, olly élő tükörre ne mutassak, kiben megtessék, hogy a mit e könyv kíván, Isten kegyelméből, mind lehetséges, mind pedig ugyan szükségképpen gyakorlandó tisztünk.”³¹

Az előljáró beszédnek nincs explicit módon kifejtett címzettje, azonban első pillantásra a szöveg témája, illetve *genus demonstrativum*ot idéző, prédikációszerű munka beszédmódja a mindenkori, társadalmi rendre való tekintet nélküli ember számára fogalmaz meg tanácsokat a jó életre vonatkozóan, de a jó halál érdekében. Először Dávidot állítja a középpontba, mint a mértékletesség és bölcsesség példaképét, majd az istentelen pogány bölcsüket idézi, anekdotaszerű példákat sorakoztat fel: Cicerót, Arisztotelészt, Augustus császárt, Herodotoszt, rájuk hivatkozva a halállal szembeni félelemmel kapcsolatban. Mindezek után pontokba szedve tesz különbséget az igaz keresztyén és a hitetlen, képmutató ember között, s minden állítása legitimitását bibliai hivatkozásokban, pogány bölcséktől vett és bibliai történetekben, exemplumokban találja meg. Pápai Páriz Ferenc ezen elmélkedése mutat meg legtöbbet coccejánus, puritanista, pietista nézeteiből. E három irányzat közös filozófiai összekötő pontja a személyes istenhitben, az elmélyült, a hétköznapiakban, a mindennapi gyakorlatban is megmutatkozó keresztyén-ségben, a bibliai alapú kegyességben, az erkölcsi törvények szigorú megtartásában ragadható meg. Az elbeszélő szöveg utolsó bekezdése veszi fel a tulajdonképpeni bevezető funkcionalitását, azaz körvonalazza a megcélzott olvasóközönséget, átmenetet képez a tényleges fő szöveghez, majd pontosítja annak használati módját: személyes istenkeresés, személyes vallásgyakorlat.

„Ilyen ez is az együgyűeknek számokra iratott könyvecske, melyet mindazonáltal remélek olyan munkának, mely Istennek dicsőségére, a vele élőknak hasznokra s vigasztalásokra, kiváltképen pedig az együgyű lelkeknek jó életekre és boldog kimúlásokra fog szolgálni. A tudósokat kérem, hogy az együgyű beszédet jóra magyarázzák, úgymint, mely a gyengéknek szól, kik ama mély tanításokat nem foghatnák meg. A gyengébbeket pedig, hogy e munkácskával szorgalmasan éljenek, és ebben gyakorolják magokat elhívén azt, hogy nem léssen haszontalan ebbéli munkájok.”³²

És valóban, a fő szövegtörzs valóságos protestáns kátészerű kézikönyv, mely kérdés-felelet formájában járja be az igaz keresztyén ember életére, halálára vonatkozó kérdéseket.

³¹ Uo., A3b.

³² Uo., B3b.

□ □ □ PAX CRUCIS

Végül 1710-ből való a *Pax crucis*, amit Teleki Sándor grófnak, az enyedi kollégium főgondnokának, Torda vármegye főispánjának, mellesleg szintén Széki Teleki Mihály fiának és feleségének, gr. Bethlen Júliának ajánl a szerző. Az ajánlólevél megszólítottja újra a „Tekintetes Asszony”. Szintén franciából készült fordítás, eredetije Dávid zsoltárainak Théodore de Bèze (Béza), francia reformátor, genfi professzor által imádságos formába való átdolgozása. Béza fordítja le 1553-ban *Psaumes* címmel a Clement Marot által 1541-ben és 1543-ban versben franciára fordított ötven zsoltár további száz zsoltárt felölölő folytatását, melyet német közvetítéssel aztán 1607-ben magyarra ültet át Szenci Molnár Albert.

A *Pax crucis* pretextusainak különlegessége abban rejlik, hogy a szabályos dedikációs levél után egy, a magyar olvasó számára versben megírt előljáró beszéd következik az eredeti szövegek mintájára, hiszen közvetlenül Pápai eredeti, verses szövege után következik Béza és Marot verses előljáró szava magyarul, szintén Pápai tolmácsolásában.

Az ajánlólevél szabályos episztola. Megszólítással indít, megfogalmazza témáját: a Salamon zsoltáraiban rejlő, az isteni hitben való öröm megmutatkozását. Az öt ajánlás közül talán ennek a szövegnek a legerősebb a referencialitása abban az értelemben, hogy elmarad az eddig megszokott filozófiai fejtegetés, sokkal nagyobb hangsúly kerül a mecénás dicséretére (a mecénásban „gyümölcsöző hit”, a „munkás szeretet”, a kollégium érdekeinek képviselése), a könyvecske kiadásának indoklására, a szerző indíttatásának, sőt helyzetének felvázolására, valamint Pápai szívügyének, azaz a nagyenyedi „Veteményes Kertet” ért csapás bemutatására. A kert, ültetés, termőföld, palánták allegóriáját fejti ki, amikor beszámol arról, hogy a kollégiumot ért csapás Isten akarata és büntetése az elkorcsosult, hanyaggá vált emberek miatt, akik nem viselték szívükön a kollégium sorsát (a protestáns történelemszemlélet mintájára, ahol az ország pusztulását és a pogányok betörését szintén a meg sokasodott bűnökkel lehet magyarázni). De Pápai örök tenniakarása felülkerekedik a komor képen, az iskola újjáépítésében látja Isten megújító szándékát, és többek között a mecénásért, családjáért mondott imával zárja ajánló levelét.

A verses előljáró beszéd a magyar olvasót szólítja meg, s Dávid király zsoltárainak mintájára Isten dicséretére buzdítja a kegyes olvasót. Párhuzamot von Dávid korának embere és a maga kortársai között, és a hasonló tematikájú szövegek mintájára ugyanazt a gonosz-ságot, ugyanazokat a bűnöket, illetve ugyanazt a megoldást látja mindkét korban: az isten-hitben való békesség megtalálását.

„Szoktasd magadhoz Isten a magyar nemzetet;
A szent oltár tüzével illesd meg nyelveket;
Lágyítsad kemény kőhöz hasonló szívüket,
Tölts bé szeretettel hozzád elméjüket.”³³

³³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax crucis*, i. m., 10.

Eredeti kérdésem arra irányult, hogy milyen megfontolások alapján illeszkednek egymáshoz ezek a kötetek, milyen nyilvánvaló vagy rejtett sorozatközpontú írói szándék fedezhető fel az eléjük illesztett ajánlólevelekben és előszavakban, illetve az öt kötet „eltérő” tematikája hogyan cseng össze sorozat jellegükkel.

A bemutatott pretextusok alapján véleményem szerint a *Pax*-sorozat eredetileg nem sorozatként indult, hanem időben, idővel alakult azzá. A *Pax animae* eredeti címe adhatta az ötletet ahhoz, hogy az amúgy elsősorban orvosként működő Pápai második, orvosi munkájának tematikáját hozzáillessze a korábban megjelent kötethez, s ugyanígy a többi hasonló tematikájú munkát. Mindegyik szöveg a békesség, az emberi nyugalom, bölcsesség eljáratását tűzi ki célul, s végigjárják ennek minden lehetséges nézőpontját: emberi lélek–emberi test, világi élet–túlvilági élet és az ezeket összekötő istenhit.

A harmadik *Pax*-kötet megjelenése után Pápai tudatosan szerkeszti sorozatát, coccejanizmusa, puritanizmusa jelöli ki azt az utat, amely az anyanyelvű kegyességi, illetve kar-teziánus tudományos irodalomban, filozófiában találja meg kibontakozásának lehetőségét. Világi és kegyességi összhangja jellemzi a sorozatot. Pápai interkonfesszionális morális irodalmat ír, tudatosan választ olvasóközönséget az „együgyűek” és a „személyes vallásosságot” igénylők személyében, s ehhez az olvasótáborhoz igazítja szövegei témáit, retorikai megformáltságát, stílusát is.

ZSUZSÁNNA DOHI

*The Composition of Pápai Páriz Ferenc's Pax-books
on the Five Dimensions of Human "Peace"*

Pápai Páriz Ferenc is one of the most significant personalities, physicians, teachers, philosophers and cultural politicians of the 17th–18th centuries in Transylvania. Although he is best-known for his most printed medical book, *Pax corporis* and his *Dictionarium*, the most interesting aspect of his oeuvre is his *Pax*-books, the *Pax*-series. 18 books appeared in the series between 1680–1776, i.e., over a century, which is a considerable success in the history of early modern editing and printing in Transylvania: *Pax animae* – the Peace of the Soul, *Pax corporis* – the Peace of the Body, *Pax aulae* – the Peace of the Court, *Pax sepulcri* – the Peace of the Sepulchre, *Pax crucis* – the Peace of the Cross.

The paper discusses the publications of the books in time, studying their dedicational letters and introductions and argues that the reason for the unexpected success of the series could be attributed to their theme, i.e., human peace from multiple perspectives. At the same time they are linked by a range of readers the books are recommended to. The *Pax*-series were created with regard to spirituality and “modern” science, i.e., “real philosophy”, and offered guidelines on how to live, how to find peace in life, which was desperately needed in that insecure period of early modernity.

Vérivás és kereszténység

TÖRTÉNELEM ÉS FELVILÁGOSODÁS MAGYAR SZÉPIRODALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Szabó P. Katalin

A magyar történeti munkák a nyugat-európai művelődéshez aktív módon, alkotóan kapcsolódtak, attól nem elválaszthatók.¹ A történetírás tudományossá válása ugyan már a 16. században megkezdődött, de a történetírók a 17. században kezdtek európai szinten is valamiféle mai értelemben vett professzionalizmus irányába elmozdulni, a különböző történeti munkák filológiai megalapozottság és erős forráskritika igényével készültek.

A történeti munkák tudományosságának mai szempontjai a 18. században tökéletesedtek mai alakjukra. A történetírók ekkor léptek fel a forráskritika kritériumának racionális kidolgozásával, a forrásmegjelölések és hivatkozások iránti igénnyel, a gyűjtemények alapos átkutatásának, sőt esetenként feltárásának, feldolgozásának elvárásával. A magyar korai történettel foglalkozó sikeres történészek a 17. századtól jellemzően jezsuiták voltak, akiknek szellemi tradíciójuk a Jézus Társaságban (és Caesar Baronius elveiben) gyökerezett.² A 17. századtól jellemző az írott források feltárása, beépítése a történeti munkákba. A jezsuita Inchoffer Menyhért (1584–1648) például munkájában teljes terjedelmükben közölt okleveleket. Az írott forrásokra való erős támaszkodás jellemzi Katona Istvánt is, aki Anonymus iránti elköteleződését (egyébként Pray György hatására) azzal kívánta igazolni, hogy amíg nem talál ősibb forrást Anonymusnál, addig indokoltnak tartja a rá történő hivatkozást: „Hoc Anonymi testimonium tamdiu reiiciendum non est, quamdiu vetustior aliquis scriptor eius auctoritatem non eliserit.”³ Ezért is volt olyan fontos a 18. századi kutatók számára a feltárt források publikálása, s ez magyarázza a nagy forráskiadások megindítását. A *Scriptores rerum Hungaricarum* megindulása 1746-ban történt, melynek első kötete Anonymus *Gesta Hungarorum*a (további kiadásai a században: 1747: Kassa, 1747:

¹ SZABADOS György, *Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőtől = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014, 204.

² Uo., 206. A 18. századi hivatásos történetírókra és a témára vonatkozóan általában ld. még. GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 2000, 139–165. Gunst és Szabados egyetértének abban, hogy a reformáció és az ellenreformáció szerepe a 16. századtól meghatározó a professzionalizmus kialakulásában a történeti munkákban. SZABADOS, *Jezsuita „sikertörténet”*, 204., GUNST, i. m., 139.

³ „Anonymusnak ezt a tanúbizonyságát [ti. Álmosról] egészen addig nem kell elutasítanunk, ameddig valamely ősibb író az ő tekintélyét meg nem cáfolja.” Stephanus KATONA, *Historia critica primorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum*, Pestini, Joannis Michaelis Weingand et Joannis Georgii Koepf, 1778, 35.

Kolozsvár, 1772: Kassa).⁴ 1748-ban publikálták a Julianus barát útjáról szóló jelentést (melyet már 1694-ben felfedeztek), Magyarország első történelmi atlasza is 1751-ben jelent meg. A felekezeti kérdés a mesterek és tanítványok kapcsolatában is megmutatkozott, de még – ahogy látni fogjuk – a 18. századi cenzúra vonatkozásában is.

A 18. században ugyanakkor feltűnik egy új megközelítés is: a régiek mindennapjainak megismerése iránti vágy az ásatások eredményeinek tükrében. A régészet felfedezései átalakították az antikvitásképet és meglepő módon ez az archeológiai érdeklődés összeegyeztethető volt az egyház szellemiségével (lásd a Pio Clementino létrehozása).⁵ „E periódus fő törekvése »újraélni a múltat a jelenben«, a múlt azonban itt még nem a megvalósulatlan vágyak és lehetőségek gyűjtőhelye, hanem történelmi, erkölcsi példatár. Az antikvitás a Primo Imperio valóságába alakítóan beépül, a francia forradalom és az azt követő háborúk hősei a görög-római kánonokat akarták realizálni.”⁶ A néhány véletlenszerűen idézett példa között megemlíthetjük, hogy nemcsak Napóleonban ébredt vágy az antik világ dicsőségének feltámasztására: Kazinczy Ferenc Iphigeniáról nevezte el 1806-ban elhunyt kislányát (gyermekei névválasztása más esetben is ide kívánczok, például Tháliánál és Antoniusnál), sírjára Canova-szobrot tervezett (Ámor és Psyche történetével),⁷ az antik világ a maga képére alakította a divatot, sőt létrehozta a biedermeiert.⁸ Csonki Árpád hívta fel a figyelmet Ungvárnémeti Tóth László és Terhes Sámuel a pogányság körül zajló vitájára, melyben 1816-ban Terhes még tulajdonképpen a neoklasszicizmust kifogásolta a különféle „haszonlatanságokban”. Amint Csonki összefoglalta: Terhes „amellett érvel, hogy egy keresztény szerzőnek az újkorban már nem illendő a görög-latin mitológiát, illetve a mitológiai történeteket alkalmaznia.”⁹ A 19. században ugyanis a történelmi mítoszok már nemcsak antik motívumokkal,¹⁰ hanem romantikus heroizmussal is keveredtek.¹¹

⁴ A kiadásokra vonatkozóan részletesebben ld.: SZABADOS György, *A krónikáktól a gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, Irodalomtörténeti Közlemények, 102 (1998), 632.

⁵ PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai, 1988, 11–12. A történelem mint példatár jelenségre vonatkozóan ld. még: MEZEI Márta, *Történeteszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., Akadémiai, 1958. Főként abban, hogy a felvilágosodás idején az írók figyelme, „csak egyes korszakok és hősök felé fordul.” *Uo.*, 12.

⁶ PÁL, *i. m.*, 12.

⁷ XIII. Kelemen (1784–1792) pápa síremléke is Antonio Canova munkája, melyet a klasszicizmus iskola-példájaként szokás emlegetni.

⁸ Az empire és a biedermeier különbözőségére, valamint arra, hogy eredetileg a gótika, a barokk és a biedermeier is gúnynév volt, ld.: Georg HIMMELHEBER, *Biedermeier bútorok*, ford. KERTÉSZ Judit, Bp., Corvina, 1974, 9.

⁹ CSONKI Árpád, *Mitológiai gondolkodásmód a magyar nyelvű verses epikában Pázmándi Horvát Endréig*, Irodalomtörténeti Közlemények, 119 (2015), 197.

¹⁰ Európa kultúrája sosem vált meg teljesen a görög tradíciótól. A reneszánsz számára is fontos volt az antikvitás. A középkori Nyugat és az ókori görög szerzők kapcsolatára vonatkozóan ld. Jean SÉVILLIA, *Történelmileg inkorrekt*, ford. NYAKAS Tünde, Bp., Kairosz, 2013, 49–51.

¹¹ Berend T. Iván a romantika és a nacionalizmus kapcsolatában Széchenyi, Samuil Klein-Micu, Petru Maior stb. eszméiségeivel igazolta a tételt. „The historical myths were mixed with romantic heroicism.” Iván T. BEREND, *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 2003, 76.

FELEKEZETISÉG ÉS NEMZETI ÉBREDÉS □ □ □

Niederhauser Emil – később Szabados György is – azt hangsúlyozta, hogy a különböző kelet-európai nemzetek történetírói fiai jellemzően a papság soraiból kerültek ki, munkásságuk pedig elmélete szerint összekapcsolódott a „nemzeti megújulási mozgalmakkal”.¹² Például a bolgár nemzeti öntudat megszületését a bolgár történetíró Paiszj Hilendarszki (1721–1772) szerb–bolgár történelmétől (*История славяноболгарская*, 1762) számítják, a szlovák történetíró Juraj Papánek (1738–1802) 1780-ban írta meg *Historia gentis Slavae* című történeti munkáját, a lengyel–litván királyi udvari történész Adam Stanisław Naruszewicz (1733–1796) *Historia narodu polskiego od przyjęcia chrześcijaństwa* című hétkötetes lengyel történelmét 1780 és 1786 között publikálta. A történetírók indíttatásai között a szomszédos nemzetekkel (akikkel ténylegesen együtt éltek) való egyfajta konfliktus is szerepelt,¹³ ezért olyan gyakori a dicsőséges korai múlt felmutatása a történeti munkákban, s ehhez kapcsolódóan gyakorta jelenik meg annak a heroikus jelzése, hogy népünk egyedül van a világban.¹⁴ A szomszédos népek között dúló indulatokat jól szemlélteti az az összefoglalás, melyet Szabados György készített a magyar és az osztrák jezsuiták 17. század óta tartó konfliktusáról: „Például néhány osztrák rendtag az 1678-as congregatio idején titokban szerkesztett a generális számára egy beadványt, amely a magyarságra általánosító vádakat szórt: a magyar genius módfelett független és nacionalista, örökösen zúgolódik és lázad, a magyar jezsuiták nem tűrik a szerzetesi fegyelmet, világiasak, s ezért a provincia szétválása esetén összeesküvésbe keveredhetnek az uralkodó ellen.”¹⁵

Konfliktusok azonban az egyes felekezeteken belül is megfigyelhetők. Szabados György több tanulmányában is érintette a jezsuiták és a piaristák közti tradicionális rivalizálást. Az ellentét a gyakorlatban is megmutatkozott. Nem egyszerűen tudományos szembenállásról van szó, hanem a hétköznapi életet is bonyolító ellentétéről. Az egyetemi tanár Dugonics András (1740–1818) így emlékezett vissza *Etelka* című regényének (mely akár sajátos történetírói munkának is értelmezhető) 1788-as cenzúra alá bocsátására: „Ketten voltak ekkor a’ meg- vizsgálásra rendelt személyek, egygyik Hibner, másik Rietaller mind-a’-kettő ki-csapott Jésvita, és szokások, természetek, oktatások szerint a’ Piáristaságnak esküdt ellenségei. Magam fel-nem-akarván vinni hozzájuk Etelkám, azt egy ki-csapott Jesuvitára bízam, Püspöki Ferenczre, ki ennek előtte, midőn a’ Tanúlmányok széke Budán vala, hét esztendeig ottan Tanító Társam vala. A’ Könyvnek meg- vizsgálása Hibnerre biztatott a’ Budai Uraktól. Midőn Etelkám sokáig heverne ama’ le-hántott Jesuvitánál Hibnernél, és a’ Könyv-nyomtato

¹² NIEDERHAUSER Emil, *A történetírás és a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*, Bp., MTA Történettudományi Intézet–Országos Pedagógiai Intézet, 1987, 3.

¹³ Ezzel a jelenséggel egyidejűleg születik meg a törekvés a saját nemzeti kultúra és egy olyan nemzeti nyelv kialakítására, mely alkalmas a tudományok művelésére, vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 2003⁴, 161.

¹⁴ Erre vonatkozóan ld. még: Csavdar MARINOV, *A bolgár nemzeti „reneszánsz” Macedóniában és a macedón nacionalizmus forrásai*, ford. SZÉKELY Melinda, Korunk, 16 (2005), 46–57.; BEREND T. Iván, i. m.

¹⁵ SZABADOS, *Jezsuita „sikertörténet”*, 207.

Füskúti Landerer Mihály (ki a' Könyvnek maga költségén ki-nyomtatását magára vállalta) engem' igen sürgetne: hogy mennél hamarébb sajtúja alá adnám a' könyvet; magam fel mentem Budára, és Hibnernek Hazára, Puspokinek ujjongatásából reá akadván, midőn hozzám mentem, tőle Etelkámát vissza kértem, ha immár fölséges ítélete szerént alkalmasnak ítéltetett a' Ki-nyomtatásra. Ekkor ezen ki-csapott Jesuvitának ki-fakadott bögye, és azt mondotta: hogy néki ugyan a' Könyv igen nagyon tetszene, mivel ezt látná Országunkban, melynek még párja nem volna; de mivel a' Mostani Császárnak igazgatása úgy le-volna-benne festve, hogy azt, aki szemes vólna, elég képpen által láthatná, ő a' Könyvet nem merné jóvá hagyni, mert ötöt a' Császár kenyerétől bizonyosan meg-fosztaná.”¹⁶

Az idézetből arról értesülünk, hogy a cenzúrát két egykori jezsuita végezte Budán, akikhez Dugonics egy olyan embert (Püspöki Ferencet) küldte könyvével, aki ugyan szintén jezsuita volt a rend 1773-as feloszlása előtt, de egyszersmind Dugonics tanítótársa is volt Budán hosszú ideig, hét évig. A szakasz arról is árulkodik, hogy személyes ismerős és idegen között még a cenzúra világában is különbség volt, a rendtársak között pedig élénk maradt a kapcsolat. Dugonics *Etelkájának* kiadása a regény magyar korai történeti témája miatt is szorosan kapcsolódik a felekezeti villongáshoz. A jezsuiták és a piaristák egyik hosszan ívelő csatája ugyanis „az ősnyelvek és az őshazák kérdése” körül dúlt. (A vitában a jezsuita Pray György és a piarista Desericzky József Ince, illetve Cetto Benedek vettek részt.)¹⁷ A vetélkedésből Pray, s így a jezsuiták kerültek ki győzedelmesen. Kosáry Domokos a Jézus Társaság kiterjedt hatását nemcsak a történetírók belső genealógiájában látta, hanem ennél jóval tágabb és messzebbre mutató szellemi hatásában is. A jezsuiták Attila és Buda mellszobrával a Vízi-városban Kosáry szerint „hangsúlyozottan felkarolták a hun–magyar származás hamis, de a magyar nemesség osztálytudatába mélyen beivódott hagyományos elméletét.”¹⁸ Kosáry Gasó István 1745-ben megjelent könyvével (*Bellica Hungarorum fortitudo*) kapcsolatban (Batsányi János 1783-ban lefordította *Magyaroknak vitézsége* címmel) fogalmazta meg, hogy szerinte ennek az ősi nagyságnak a felmutatása a kisebb rossz választása volt a jezsuiták részéről, ebben rejtett a legkisebb kockázat: „a rendi nacionalizmus azon változata, amely saját provinciális elmaradottságának szegényes rezervátumában [...] jobb híján ősei dicsőségével büszkélkedett, ártalmatlan, veszélytelen, sőt szinte kíváncsi volt a valódi uralmat kézben tartó Habsburg-hatalom szempontjából is. [...] A XVIII. századi nemességnek oly mélyen tudatába ivódott a rendi nacionalizmusnak e nem legelőnyösebb, de számára oly megfelelő, jezsuita verziója – ízlésbeli és irodalmi hagyományaival, témáival, sztoikus filozófiájának elemeivel vagy inkább közhelyeivel, ábrándos és hamis műltszemléletével együtt, hogy tehertételként sok mindent továbbadott belőle utódainak a XIX. vagy éppen XX. századig is.”¹⁹

A jezsuiták mérhetetlen szellemi hatását a 18. század kutatóinak egybehangzó véleménye szerint érdemes elsősorban a történeti munkákban keresnünk. Nem feledkezhetünk meg azonban a szépirodalmi szövegekről sem, ugyanis a nemzeti mozgalmak szellemiségét

¹⁶ DUGONICS András, *Etelkának Kúlcsa* = Uő, *Etelka*, s. a. r. PENKE Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2002, (Csokonai Könyvtár. Források), 470–471.

¹⁷ SZABADOS, *A krónikáktól a gestáig*, 636.

¹⁸ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 73.

¹⁹ Uo., 75–76.

követő szépirodalmi szövegek történeti tárgyat választottak témául. Éppen úgy szolgálták a nemzeti ügyet, mint a történeti munkák. Ahogyan Niederhauser Emil megfogalmazta, a szépírók tárgyi ismereteiket a korszak történeti munkáiból merítették, utóbbi koncepcióját adták tovább.²⁰ Niederhauser elméletét támogatja az a forrásapparátus, mellyel Dugonics igazolni kívánta az általa felépített honfoglaláskori magyar múltképet.

A történeti munkákban megfigyelhető nemzeti villongások mindezek alapján tehát valószínűsíthető, hogy a Hőnrich Henrik által is megfogalmazott hipotézist, miszerint érvényes lehet magyar művelődéstörténeti viszonylatban is beszélni a modern nemzet kialakulásáról a 18. század végén.²¹ Véleményem szerint valószínűnek látszik, hogy a nemzet fogalmának jelentéseiben valóban „átrendeződés” történik a 18. század második felében.²²

ÖSSZEFÜGGÉSEK A MAGYAR TÖRTÉNETI MUNKÁK □ □ □ ÉS A SZÉPIRODALMI SZÖVEGEK KÖZÖTT A 18. SZÁZADBAN

Kutatásom előzetes feltételezése tehát jelen tanulmányban az volt, hogy a (hangsúlyozottan nem pejoratív és még csak nem is 20. századi értelmében vett) nacionalizmus befolyásolta a 18. századi gondolkodást, s a különböző népek egymásról való eszmélkedését. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy – mintegy reflektálva a környező népek nemzeti történeteire – a magyarok a honfoglalás narratívájában a 18. század második felében jogalapot láttak.²³ Ezt a nacionalista szemléletet például jól érzékelteti a honfoglalás-interpretációkban Mén-Marót története. Ennek a történetnek a megjelenítése illeszkedik a nagy kérdésbe, tudniillik, hogy ki volt itt előbb, kit illet meg inkább a föld a hagyomány szerint? Nem minden magyarországi származású történetíró számolt szívesen azzal, hogy erről a bizonyos Mén-Marótról beszéljen (inkább Szvatoplukról írják). Jellemző azonban az, hogy Béla király jegyzője, Anonymus (12–13. század fordulója) megemlékezik róla, de az talán még érdekesebb, ahogyan ezt teszi: „Hoc audito talis et tantus timor irruiet super Menumorout, quod manum leuare ausus

²⁰ NIEDERHAUSER, i. m., 17.

²¹ „A modern magyar nemzeti tudat előzményeinek tekinthető képzetrendszerek 18. század végi változatai, ezek szerkezeti összefüggései, a közösségiség és kollektív identitás különböző koncepciói, valamint az ezek kialakulásában szerepet játszó szimbólumképző és jelentésadó mechanizmusok, illetve stratégiák jól kutathatóknak tűnnek a röpiratok alapján, nemcsak a röpiratok kirívóan nagy mennyisége, hanem a »nemzeti« tematika nagyon markáns megjelenése miatt is. [...] a 18. század vége egyben az az időszak is, melyet a nacionalizmuselméletek többsége általában véve a modern nemzet kialakulása periódusaként tételez.” HÖNICH Henrik, *Nyelv és nemzeti közösség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében = Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon – A kezdetektől 1918-ig*, szerk. DOBSZAY Tamás, FORGÓ András, PÁLFFY Géza, RÁCZ György, SZIJARTÓ M. István, Bp., Országgyűlés Hivatala, 2013, 261.

²² Uo., 262.

²³ Erre vonatkozóan ld.: „A nemzeti múlt története különösen jelentős lesz ezekben az években: az ország évszázados jogainak bizonyítékát keresték benne.” (MEZEI, i. m., 42.) Valamint: „A régi magyarok véráldozata tehát itt már nem csak kegyeletes emlékezés tárgya, hanem az országhoz való jog mindenkori pecsétje.” (Uo., 46.)

non fuit”²⁴ Mén-Marót gyávaságának tovább hagyományozódása megtalálható az életének első felében pálos szerzetesként tevékenykedő Virág Benedeknél (1754–1830) is, főképpen azért, mert ő szívesen (és nem olyan kidolgozott tudományos elvi háttérrel, mint Katona) hagyatkozott Anonymusra: „A bátor kapitányok mennél inkább közelítének, annál messzebb szaladott Ménmorót Bihar várától [...] elrettent, és mezítláb kijöven meghódolt.”²⁵ Dugonics András 1791-es *Etelka* kiadásában felduzzasztja Mén-Marót keresztényi erkölcsének hiányosságaiból készült leltárát: „Merótnak kaczer udvarában úgy-annyira meg-tanulta a’ fajtalan életet [ti. Róka]: hogy szemetlenebb lett a’ szérdéken ülő légynél. Kerülvén minden tisztát, csak a’ gönnyecségben zabált. Mint vérrel a’ Nadály; úgy tele-húzta magát minden fesletséggel. De maga Merót-is olly orczátlan Orosz vala: hogy a’ deres mén-ló sem nyerít úgy a’ sárga kanczák után; mint ő a’ Ringyók után. Ugyan ezen okból: az akkori Magyaroktól MÉN-MERÓTNAK neveztetett. És valóban: a’ Természet-is Mén-lónak akarta kalapálni; és csak történetből húllott emberi ábrázattal, és Herczegi Nemes Levéllel a’ Világnak hátára.”²⁶

Túl azon, hogy az orosz népnév szitokszóként jelenik meg,²⁷ a szöveg a fajtalanság és a kacérság, a paráznság témakörét járja körül. A szerelem iránti vágyakozás, a paráznság a keresztény erkölcs szerint peccatum mortale, ha ez valakiről kiderült, ahogy Ács Pál Attilával kapcsolatban mondta, a paráznság jegye „egyértelműsítette, hogy ő Isten ellenlábasa.”²⁸ Dugonicsnál Árpád példaember, keresztény uralkodóként jelenik meg, Mén-Marót alakjának funkciója pedig az ellenpélda megalkotása. Dugonics az *Etelkában* Mén-Marót elmarasztalásával úgy vezette be az erkölcsös magyarságot a történelem folyamába,

²⁴ Latin idézet forrása: P. MAGISTER *Quondam Bele Regis Hungarie notarius Gesta Hungarorum*, szerk. Ladislaus JUHÁSZ, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932, 16. A *Scriptores rerum Hungaricarum* sorozatban 1746-ban megjelent kiadásában a szöveg hely a fentivel megegyezik, egy vessző eltéréssel: „Hoc audito, talis et tantus timor irruit super Menemorout, quod manum leuare ausus non fuit.” *Anonymi Belae regis notarii, Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae*. = *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini, partim primum ex tenebris eruti* [...], amplissima praefatione Matthiae BELII, cura et studio: Joannis Georgii SCHWANDTNERI, Vindobonae, Kraus, 1746, 15. (A továbbiakban: *Anonymi Historia*) Magyar fordítások: „Ezek hallatára oly nagy rémület szállotta meg Mén-Marótot, hogy nem merte a kezét mozdítani.” ANONYMUS, *Gesta Hungarorum: Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*, ford. PAIS Dezső, Bp., Magyar Helikon, 1975, 98. „Ezt hallván, olly, és olly nagy félelem rohant Mén Marótra, hogy nem merte kezét fel-emelni;” ANONYMUS, *Az az Bela királynak nevetlen író deákja a’ki ama hét-magyaroknak szittyából Álmos hertzeg’ vezérleése-alatt lőtt ki-jövetelöket meg-írta*, ford. LETHENYEI János, Trattner Mátyás, Pesten, 1790, 25.

²⁵ VIRÁG Benedek, *Magyar századok*, kiad. MATOLCSY ILDIKÓ, SEBESTYÉN Lajos, SZALAY Károly, Bp., Magvető, 1984, 36.

²⁶ DUGONICS, *Etelka*, 128. Erre vonatkozóan ld. Anonymust: „Mén Marótnak nevezték, mert több Szeretői voltanak néki”, ANONYMUS, ford. LETHENYEI, *uo.*, 15.; „Mén-Marótnak mondták, mégpedig azért, mert több asszonya volt”, ANONYMUS, ford. PAIS, *uo.*, 89., „dictus est ab Hungaris Menemorout eo, quod plures habebat amicas”, P. MAGISTER, edidit Ladislaus JUHÁSZ, *uo.*, 10., „dictus est ab Hungaris Menemorout, eo, quod plures habebat amicas”, *Anonymi Historia* = *Scriptores rerum Hungaricarum*, *uo.*, 10.

²⁷ Ld. még Dugonicsnál: „A’ mostani Morvákat Marháknak hívták a’ Magyarok. Elsőben azért: mert házslójon valami Marha-czímert láttanak. Az után azért: mert az Ellenségre ütven amazok, ezen szóval éltenek: Mrha Mrha, nem különben, mint a’ mostani Horvátok ezzel: Udriudri; a’ Magyarok ezzel: Rajta-rajta. Sőt STOCK azt állítja: hogy e’ Német szó-is: Mihrer, azért száradott Morva-uraimékra, mert ezen szó: Mihr, most-is Kancza-marhát téssen.” *Uo.*, 14.

²⁸ ÁCS Pál, *A hun történet két értelmezése* = *Clio inter arma*, 26.

mint Isten ostorát, aki bosszút állt a morális csődért. Sinkó Katalin alaposan vizsgálta a magyarságról mint Isten kiválasztott népéről való gondolkodás történelmi hagyományát, mely a középkor óta a 20. századig megfigyelhető a művészetben. A Nádasdy-féle *Mausoleum*ról írja: „A *Mausoleum* bibliás hasonlata, mellyel Árpádot egyenesen Josuének nevezi, igencsak régi toposza a históriának. A honfoglalást már a legrégebbi történetek is a kivonulás, az exodus bibliai párhuzamával jellemzik. »A magyar nemzet a keresztény világkorszak olyan kiválasztott népe, mint az ószövetségnek a zsidó« [...] a magyarság története voltaképpen az isteni világrend beteljesítése”.²⁹ Magyarország apostoli királya Szent István, de egy másfajta legitimáló (és innen nézve szintén szent kezdet) hőse éppen Árpád, akinek népe Isten kiválasztott népeként nem lehet gyarló és keresztény erkölcsiben hiányos.

A korábbiakban említettem, hogy a különböző nemzetek a nemzeti ideológia megalkotásában különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a dicső és lehető legősibb múlt felmutatásának saját nemzetükkel kapcsolatban. Ehhez csatlakoztak a középkori magyar történeti munkák akkor, amikor az eredet gyökereit a szkíta múltban és annak legrégebbi, általuk ismert lejegyzőjében, Iustinusban találták meg. A görög történetíró Hérodotosznál (Kr. e. 484–Kr. e. 425) nem olvasható az alábbiakban kifejtett konkrét jegy. A szkíta hagyományt a prümi apátság és a trieri Saint Martin monostor apátja, Regino (840–915) alkalmazta először a magyarokra.³⁰ A 18. század második felében feltámadó szkíta hagyomány eredetét a római történetíró Marcus Iunianus Iustinus (2–4. század) szövege mutatja meg, melynek magyar fordítását 1781-ben adták ki Egerben, Szabocsin Forrai Endre (1718?–1788), Arad vármegyei alispán készítette. A *Világkrónika* II. könyve a szkíták történelmének megörökítése. A *Világkrónikát* a 19. század legelejéig tankönyvként használták.³¹ Franz Rühl kutatási eredményei szerint a magyar középkor korai történetével foglalkozó leírások Iustinusra támaszkodtak, pontosabban az *Exordia Scythica* kompilációból kerültek megszerkesztésre.³² Iustinus tehát az a szerző, aki először kimondta, hogy a „scythákat mindig a legrégebbi népnek tartották”.³³ Ehhez az állításhoz nyúltak vissza már a korai történetírók is (Anonymusnál:³⁴ „Scithici enim, sicut diximus, sunt antiquiores populi”;³⁵ Thurócynál: „Az egyiptomiak az érveket tekintve

²⁹ SINKÓ Katalin, *A modern nemzetek és képük a múltból: Az ezredforduló a 19. és a 20. század magyarországi művészetében* = *Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 2002, 173.

³⁰ BORZSÁK István, *Iustinus mai olvasóinak* = IUSTINUS, *Világkrónika*, kiad. BOLLÓK János, ford. HORVÁTH János, Bp., Helikon, 1992, 421.

³¹ *Uo.*, 419.

³² *Uo.*, 420.

³³ IUSTINUS, *i. m.*, 22.

³⁴ Anonymus Iustinusra támaszkodott a magyarok szkítiai tartózkodására vonatkozóan. Borzsák István már felhívta a figyelmet Anonymus szkíta fejezetének kezdésére. Anonymus fordítója ugyanis az idézett mondatra különböző megoldásokat találtak, én Pais Dezső fordításával dolgoztam jelen tanulmányban. Iustinus szövegében, melyre Anonymus támaszkodott, Iustinus a szkíták eredetének leírásában közölte az egyiptomiak és a szkíták „ösiség-vitáját”, melyben a szkíták kerekednek felül. A középkorban ez a vita ismert volt, Thuróczy is leírta. BORZSÁK, *i. m.*, 421.

³⁵ A latin idézet forrása: P. MAGISTER, edidit: JUHÁSZ, *i. m.*, 2., *A Scriptorum rerum Hungaricarum* szöveghelye ezzel teljesen megegyezik. *Anonymi Historia* = *Scriptores rerum Hungaricarum*, *uo.*, 3. Magyar fordítás: „A szcítiaiak, amint mondtuk, jó régi népek.” ANONYMUS, ford. PAIS, *i. m.*, 79. „Mert a’ Szittyaiak (a’ mint mondánk) régi Népek” ANONYMUS, ford. LETHENYI, *uo.*, 4.

alulmaradtak: úgy látszik, a szkíták a föld legrégebbi népei”³⁶ stb.). Csokonai gondolatának a gyökere, tudniillik hogy a magyarság a legrégebbi nép, itt jelent meg először, s ez lesz az, ami nála ugyan kissé transzformálódva, de még olvasható (azonosította a magyarokat és a szkítákat): a magyarság a „legrégibb Nemzete a’ Világnak”.³⁷ Dugonics és Csokonai személyesen ismerték egymást. Dugonics egyházi emberként nem kívánt a vérszerződés kockázatos témája felé evezni, de Iustinust és Anonymust maga is jól ismerte. Dugonics kutatómunkája, tájékozottsága a magyarok korai történetével kapcsolatban mindenesetre elvitathatatlan.

Csokonai rendkívül művelt szerzőként rendszerezni tudta gondolkodásában az antik történetírói hagyományt, a finnugor nyelvészet innovációját és az északi mitológia garmadáját. Szauder József hívta fel a figyelmet arra, hogy Csokonai kulturális tájékozódásában szerepelt Ewald Christian von Kleist és Johann Gottfried Herder, sőt nemcsak a „kannibálok egy jeles dala” Kleisttől, de Mallett *Eddája* is. Az *Edda* Szauder elméletében azért különösen fontos, mert érzékelteti a kor szimpátiáját az északi népek iránt, megmutatja, hogy Sajnovicsék azért fordultak érdeklődéssel Észak felé, mert „bennük vélték »megtalálni az erkölcsös vadembert, a kor ideálját«”.³⁸ Ezzel szemben ott állt a másik véglet, hiszen a kannibalizmus rettenete a szó szoros értelmében azt jelenti, hogy ember embert eszik. Ez pedig szintén szorosan illeszkedett a magyar korai történettel foglalkozók elmélkedéseihez, ugyanis a kezdetektől megjelent az emberi vérré való szomjúhozás a szkíta történet interpretációiban. Etédi Soós Márton (1753–1801) *Scythia király*³⁹ című verses elbeszélésében Hérodotoszra és Iustinusra hivatkozik lábjegyzetében: „Herodotus és Justinus így írják a’ Tomiris szavait: Cyre! Ne propterea exultes, quod veneno filium meum vicisti, dolo, non praelio superior. Abi, reddito mihi filium, fer impune, [...] quae nisi feceris: per Solem Juro, insatiabilem te cruore, satiabo.”⁴⁰

Etédi lejegyzéséhez legszorosabban valóban Iustinus szövege illeszkedik („Cyrus levágott fejét a királynő egy emberi vérral telt tömlőbe dobhatja, így szidalmazván kegyetlenségét: »lakjál jól vérral, amire szomjúhoztál«, szólt, »amivel sohasem tudtál betelni«.”),⁴¹ Hérodotosztól Etédi főként motívumokat kölcsönzött (méreg, csalás, a napra való esküvés stb.): „Te vérral telhetetlen Kürosz! Ne örvendj oly nagyon annak, ami történt, mert csupán a szőlő nedvével – amellyel ti teleszívátok magatokat őrzöngeni szoktatok, s ha a bor testeket átjárta, ocsmány szavakat ordítottok –, tehát egy ilyen méreggel, s nem katonai túlerővel győzted le fiamat. Azért most mérlegeld jóindulatú ajánlatomat. Add vissza nekem fiamat, és távozz büntetlenül ebből az országból, miután a masszageta sereg egyhar-

³⁶ THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. BELLUS Ibolya, Bp., Osiris, 2001, 26. A *Scriptores rerum Hungaricarum* második szövegkiadása Thuróczi krónikája volt.

³⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Árpádiásznak Schematismusa 's formája* = Uő, *Árpád* = Cs. V. M., *Költemények* 5: 1800–1805, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 901.

³⁸ Szauder Erdődi Józsefet idézte. SZAUDER József, *A lappon éneke „A lélek halhatatlanságában” és az „Edda”* = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, kiad. SZAUDER Mária, Bp., Akadémiai, 1980, 327.

³⁹ ETÉDI S. Márton, *Scythia király, vagy-is Záton hertzegnek külömbb külömbbféle változásokon forgott története*, Buda, Landerer Katalin, é. n. [1796.]

⁴⁰ ETÉDI, i. m., 179. „Cyrus! Ne lelkesedj azért, ami legyőzte fiamat, [az] csalárdság, nem győztes csata. Menj, add át nekem fiamat, büntetlenül eltávozhatsz, [...] ha nem teszed, a napnál esküszöm, hogy telhetetlen téged, vérral foglak jóllakatni.”

⁴¹ IUSTINUS, i. m., 18.

mad részével ilyen kegyetlenül elbántál. Ha pedig nem vagy hajlandó így cselekedni, esküszöm a Napra, a masszageták istenére, hogy ki fogom elégíteni telhetetlen vérszomjadat. [...] Ekkor Tomürisz embervérrel töltetett meg egy tömlőt, megkerestette az elesett perzsák között Kürosz holttestét, s amikor megtalálta, belemerítette a fejét a tömlőbe”.⁴²

Hérodotosznál lejegyzésre került, hogy Tomürisz a Napra esküszik és ez tovább hagyományozódott a középkori gondolkodásban. Csokonai is feljegyezte, hogy a pogány magyarok az egy istent „a napnak és tűznek példázatjában tisztelték”.⁴³ Ezzel is közelítették a pogányok világképét a keresztény világlátáshoz és istenfelfogáshoz.⁴⁴ A hagyomány a kora újkorban is aktívan élt (Thurócynál például így jelent meg: „Tomürisz, a szkíták királynője Kúroszt, a perzsák királyát csaknem egész hadseregével együtt megsemmisítette, és miután levágta Kúrosz fejét, egy emberi vérral teli tömlőbe dobatta, mondván: »Te, aki mindig emberi vérral szomjaztál, végre eleget ihatsz belőle.«).⁴⁵ A vérral való táplálkozás borzalma végigvonult Tomürisz és Kürosz konfliktusának interpretációin, azonban a felvilágosodás idején félve szembesültek vele (később, Virág Benedek már el is tekintett tőle, csupán az ölés aktusát megfogalmazó kérdésként vetette fel „Cyrus királyt, és annak háromszázharmincezerét nem ők ölték-e meg?”).⁴⁶ Érdemes arra is kitérni, hogy végül a vérivás általános rémségként hatalmasodott el a szkítákról való gondolkodásban. Thurócynál például a szkíták fokozódó romlásáról értesülhetünk (ez az eddigiektől eltérő motívum!): „A szkíták, mennél beljebb laknak, annál durvább szokásoknak hódolnak, és annál műveletlenebbek; ezen kívül szeretik a háborút és az öldöklést, továbbá a harcosoknak az a szokásuk, hogy a sebből kiisszák annak a vérét, akit elsőnek pusztítottak el”.⁴⁷

A 18. századi szerzők azért merenghettek el a vérivás iszonyatán, mert Anonymusnál is megtalálták ezt az információt őseikre vonatkozóan, s Anonymusnak igen nagy hitele volt (egészen addig persze, amíg az a szomszédos népek történeteivel nem ellenkezett):⁴⁸ „Quod Scithica gens fuisset sapientissima et mansueta, qui terram non laborabant et fere nullum peccatum erat inter eos. [...] Carnes et pisces et lac et mel manducabant et pigmenta multa habebant. Vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum. Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inueniebantur.

⁴² HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, ford. MURAKÖZY Gyula, Bp., Osiris, 2007, 104.

⁴³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Kivonatok az Árpádiához*, = Cs. V. M., *Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 202.

⁴⁴ A keresztény kultúrkörből eltávolító motívumként is megjelenik. A Naphoz Csokonainál az Inkák, a Nap Leányai és „a’ Kuszkó’ szenthelyének (sic!) Minden beavattjai” énekelnek, hogy aztán mindez ősi tisztelettel Festetics Györgyöt dicsőítse a Keszthelyi Nap metaforájában. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A’ Nap Innepe* = Cs. V. M., *Költemények* 5, 66–67. A külföldi (főleg iszlám) írott forrásokban is felmerült, hogy a magyarok ősi hitvilágára az egyistenhit volt jellemző. Fejlett sámánizmust, az ég urának kultuszát tételezhetik fel a kutatók. BOLLÓK Ádám, *Pogányság és kereszténység között: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás korában* = *Keresztény gyökerek és a boldog magyar élet*, szerk. ROCHLITZ Bernadett, Bp., Keresztény Értelmisségek Szövetsége, 2010, 46–47.

⁴⁵ THURÓCZY, i. m., 36.

⁴⁶ VIRÁG, i. m., 12.

⁴⁷ THURÓCZY, i. m., 34.

⁴⁸ Katona idézi így Prayt: „Anonymo, inquit, si non aliena ab vicinorum chronographis narret; nihil est, cur fidem eatenus non tribuamus.” KATONA, i. m., 36. Magyarul: „Anonymusnak, mondja [értsd Pray], ha a szomszédoknak történetírójától nem idegen dolgokat beszél, akkor nincs semmi, amiért hitelt nem adnánk neki.”

Non concupiscebant aliena, quia omnes diuites erant, habentes animalia multa et uictualia sufficienter. Non erant enim fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem. Postea uero iam dicta gens fatigata in bello ad tantam crudelitatem peruenit, ut quidam dicunt hystoriographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem et sanguinem bibissent hominum.”⁴⁹

A keresztény ember a felvilágosodás idején, ha a vérontástól nem is,⁵⁰ de a kannibalizmustól (vérivástól) elborzadt. E ponton ki kell térnem két gondolatra. Említettem, hogy a történeti munkákkal foglalkozók, sőt az itt említett összes szerző valamiféle vallásos háttérből került ki, jellemzően egyházi emberek voltak (a protestáns szellemiségű szerzők természetesen szintén vallásosak voltak). A Bibliában számos hely vonatkozik arra, hogy az embernek tartózkodnia kell a vérivástól, illetve arról, hogy vért inni állati tulajdonság.⁵¹

⁴⁹ Latin idézet forrása: P. MAGISTER, edidit: JUHÁSZ, i. m., 2–3. Az 1746-os szöveg hely több ponton eltér ettől: „Quod Scithica gens fuisset sapientissima et mansueta, qui terram non laborabant et fere nullum peccatum erat inter eos. [...] carnes, et pisces, et lac, et mel manducabant, et iumenta multa habebant. Vestiti etiam erant de pellibus Zobolorum et aliarum ferarum. Aurum, et argentum, et gemmas habebant, sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terrae inueniebantur. Non concupiscebant aliena, quia omnes diuites erant, habentes animalia multa et uictualia sufficienter. Non erant etiam fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat vxorem. Postea vero iam dicta gens fatigata in bello ad tantam crudelitatem peruenit, ut quidam dicunt hystoriographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem, et sanguinem bibissent hominum.” *Anonymi Historia = Scriptores rerum Hungaricarum, uo., 3.* Magyar fordítás: „valaha igen bölcsék és szelídek voltak, földet nem műveltek, és majdnem semmiféle bűn nem fordult elő közöttük. [...] Húst, halat, tejet, mézet ettek, és bőven volt fűszeres boruk. Nyusztprémbe és más vadállatok bőrébe öltöztek. Arany, ezüst, gyöngy: annyi volt az nekik, mint a kavics, mivel saját földjük folyamaiban találhatták mindezt. Nem kívánták a másét, minthogy mindnyájan gazdagok voltak, sok állatnak és elegendő ennivalónak a birtokosai. Nem paráználkodtak, hanem mindenkinek csupán csak egy felesége volt. Ámde utóbb a szóban lévő nemzet a háborúskodásba belefáradva, olyan kegyetlenné fajult, hogy – némely történetírók szerint – haragjában emberhúst evett, meg emberek véréit itta.” ANONYMUS, ford. PAIS, i. m., 79. „a’ Szittiyai Nép igen bölts, és szelíd vólt légyen; a’kik a’ földet nem mívelték, és majd semmiféle bűn nem vólt ő közöttük. [...] Nusztok, és egyéb vad állatok bőrivel ruháskodtak; arannyal, ezüsttel, és drága gyöngyökkel úgy bővelkedtek, mint a’ kövekkel, mert annak a’ földnek folyó-vizeiben találtnak. Nem kívánták a’ másét, mert mind gazdagok vóltak, lévén nekik sok barmaik, és élelményök elegendő képpen. Paráznák sem vóltak, hanem egyedül a’ maga feleségével ki-ki meg-elégedett. Azután pedig ez, a’ már fellyebb mondott Nemzetség, a’ szűntelen való hadakozásban meg-fáradván, olly nagy kegyetlenségre vetemedett, (a’ mint némelly Történet-írók mondják) hogy haragjoktól vezetettvén, az emberhúst meg-ennék, és az embereknek véréit meg-innák.” ANONYMUS, ford. LETHENYEI, uo., 4.

⁵⁰ A középkori ember zsoltárok recitálásán művelt elméje a vérontástól is borzadt, de ez a felvilágosodás műveltségében is benne élt, jellemző volt a zsoltáros kötetek kiadása (például *Psalterium: Tempore Periculosi Belli, et publicae calamitatis usurpandum*, 1793.). A vérengző, vérszopó embert utálja az Úr több zsoltár szerint is. Mezei általában gondolkodott így: „a háborús életformát élesen elítélő auflklärista elborzad a vérontásoktól, a kultúra értékeit nem ismerő korszaktól.” (MEZEI, i. m., 43.) Az erőszaknak, „a terrornak nincs vallása”, de a kereszténységtől sem idegen a háború (ld.: igazságos, béketeremtő, humanitárius, keresztes hadjárat). A gondolat elhangzott: Nagypál Szabolcstól. *Nyilvános vitaest: Kultúra és vallás*, OpenSky előadás-sorozat 3. eseménye, 2015. december 2. Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest.

⁵¹ „A vér mint az állat »éltetője«”. Northrop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa, 1996, 252. Bibliai források: „És semmi vért se egyetek meg bármely lakhelyeteken: se madárnak, se baromnak véré.” (MózIII. 7,26.) „Hogy tartózkodjatok a bálványoknak áldozott dolgoktól,

(Kiegészítésképp megjegyezhetjük, hogy viszont Jézus az utolsó vacsorán a bort a vér szimbólumaként jelöli meg: „Ez az én vérem, a szövetségé, amely sokakért kiontatatik.” Márk. 14,23.) A *Jelenések könyvében* a vér ivása borzalmas büntetést jelent, amelynél Isten is jelen van. Kérdés ugyanakkor, hogy miképpen kapcsolódik a felvilágosodáshoz a vallásosság. Robin G. Collingwood úgy írta le e jelenséget, hogy a felvilágosodás „lázadása nemcsak az intézményes vallás hatalma ellen, hanem önmagában a vallás ellen irányult. [...] A]z ő szemükben a vallás minden szóba jöhető értéket nélkülöz, merő tévelygés”,⁵² s ezzel magyarázható Szauder felismerése, hogy a „katolikus és protestáns hitvédelem a felekezeti ellentéteket mellőzi [...], erőiket a közös ellenség” a felvilágosodás ellen fordítják.⁵³ Dugonics és Etédi Soós őseinkről szóló interpretációja ehhez a hitvédelemhez csatlakozott (Dugonicsnál: „Nem volt mindeddig idejek a’ puha, és henyélő életre; melly elsőben meg-vesztegeti a’ szívet, azután ki-rekeszti az Istent.”,⁵⁴ Etédinél: „Hallodé! a’ Vallást nem szabad bántani, / Sem pedig az ellen tudatla[n] szölli”⁵⁵). Minderre a heves disputára azért van szükség tehát, mert „a felvilágosodás [...] erőteljesen fordul szembe [...] a vallásos szenvedéllyel [...], úgy gondolták, hogy a rajongás könnyen befolyásolhatatlan, rendbontó viselkedéshez vezethet [...], egyetlen vallási vagy politikai megszállottságnak sem szabad utat engedni, mert az oda vezethet, hogy megkérdőjeleződik az új társadalmi-politikai status quo legitimitása.”⁵⁶

Ebben a kontextusban a vérszerződés borzalmas konnotációkat hoz be az önmagunkról való gondolkodásba, ezért jelenik meg a történeti munkákban és a szépirodalmi szövegekben valamiféle problémaként. Thuróczy híreszteléssé igyekszik csökkenteni („Mondják, hogy a békekötést és a szerződéseket is egymás összevegyített vérenek megízlelésével szentesítik.”),⁵⁷ Virág Benedek teljesen eltekint tőle („Ezen örömek után Almus fejedelem tanácsot tartván, és mindnyájoknak esküvést bevévén, a maga édes fiát, Árpádot, rendelte nekik fejedelemnek és parancsolónak.”).⁵⁸ Ők inkább egy civilizált tanácskozás modern képét kívánták volna visszavetíteni őseinkre. A szövetségkötés hihetetlen felvilágosodás korabeli karrierje (Labdaházi eskü, Saint-Pierre örökbéke tervezetei, de a Szent Szövetség szellemisége is ebben a században gyökerezik stb.) az antikvitás hagyományának korábban már tárgyalt csodálata felől érthető meg: a Horatiusok esküjének eszményi nagysága áll mögötte.

a vértől, a fülvaholt állattól, és a paráznaságtól; melyektől ha megóvjátok magatokat, jól lesz dolgotok. Legyetek egészségesben!” (ApCsel. 15,29.) „Mivelhogy szentek és próféták vérét ontották, vért adtál nekik inni; mert méltók arra.” (Jel. 16,6.) *Szent Biblia, azaz Istenek Ó- és Újtestamentumában foglaltatott egész Szentírás*, ford. KÁROLI Gáspár, Bp., Magyar Biblia Tanács, 1982, 100, 141, 270.

⁵² Robin G. COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, ford. HUORANSZKI Ferenc–MOLNÁR János, Bp., Gondolat, 1987, 128–129.

⁵³ SZAUDER, i. m., 320.

⁵⁴ DUGONICS, i. m., 42–43.

⁵⁵ ETÉDI, i. m., 53–54.

⁵⁶ HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Eszttikiai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800*, Bp., Gondolat, 2013, 194–195.

⁵⁷ THURÓCZY, i. m., 34.

⁵⁸ VIRÁG, i. m., 16.

Peretsenyi Nagy László (1771?–1827) *Léta*⁵⁹ című művében azonban rokonszenvet érez a „véres” megoldás iránt. A vérszövetséget kötő hunnuszok közössége áldomást iszik saját véruk keverékéből a hazatérés után.

„Midőn a' Szittha Nép nagy Birodalmának
Részéről öszve -jött , Tanácsot tartának [...]
Itt egy Jász-kürt-forma szaruban véreket,
Karjukon meg-nyitván szívfelől ereket,
Öszvetsepegtették, és abból ivának,
Illy esküvést tetettek a' Vezér' sorsának”⁶⁰

Csokonai fantáziáját is felkelti a vérszerződés gondolata, ő is kitart mellette (feltehetően forrásaihoz való hűsége okán): „Megmetszvéen késsel vagy karddal a' testeket, véreket egy edénybe öntötték, és azt mondták, hogy a' ki a' hitet megszegi, annak vére úgy öntessék ki mint most az övék. A' Scythák is így tselekedtek, de bort is elegyítettek a' vér közé, és azután dárdájokat, nyilaikat, baltájokat kardjokat az edénybe mártván megitták”.⁶¹

A maga vérével nyert haza a szövetségre, a nemzeti narratívának kiemelt motívumára céloz. A honfoglalás narratívájában a vérszövetség szertartása azt hangsúlyozta, hogy a magyar nemzet nem egy eleve létező entitás, hanem egy megkonstruált egység. Eisemann György ennek kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a tulajdonképpeni magyar katonai elit ezzel az aktussal alapító atyákként határozta meg önmagát, ők teremtették meg az eredetet.⁶²

A vér jelentősége ebben a kultúrkörben megkérdőjelezhetetlen. Peretsenyi Nagy a szöveg több pontján is ragaszkodik ahhoz az (Anonymustól eredeztethető) elképzeléshez, hogy a magyarok a nyugati mintához hasonlóan vérségi alapon választották fejedelmeiket, királyaikat. Az Árpád véréből való választás ugyanezen az elven Dugonics számára is fontos: „A' többi között leg-első voltam, ki meg-jelenttem az Országnek: hogy vannak még Franciaországban Férjfiak, kik Árpádnak véréből származnak. Ha az Ausztriai háztól el-kévánnák venni a' Magyar birodalmat; a' régi esküvés szerént ezekhez lehetne folyamodni, és egygyet közülök Királynak le-hozni.”⁶³ Ugyanerről Peretsenyi Nagy így ír:

„De Árpád' Fiában lévén Attya heve,
Kiből tündökölvén jó Erköls tetézve;
Árpádot kiáltván a' Nép' akarattya
Fő-Vezérnek, egy nagy Paisra áltattya”.⁶⁴

⁵⁹ PERETSENYI NAGY László, *Léta magyar vitéz, és Zamira pannoniai kis-aszszonyinak a' földön és tengereken történt viszontagságai*, Pozsony–Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1800.

⁶⁰ PERETSENYI NAGY, i. m., 162, 164.

⁶¹ CSOKONAI, *Kivonatok az Árpádiáshoz*, 203.

⁶² EISEMANN György, *Nemzeti sztereotípiák mint történelmi allegóriák a romantikus és a modern magyar lírában*, *Alföld*, 56 (2005), 1. sz., 68–75.

⁶³ DUGONICS, *Etelkának Kulcsa*, 466.

⁶⁴ PERETSENYI NAGY, i. m., 173.

Peretsényi Nagy is a választás aktusát hangsúlyozza és Árpád jó erkölcsét, mely alapján méltó a magyarság vezetésére. Az öröklési elvek közül ugyanis csak egy-egy a primogenitum és a senioriatus, vagy az electio. Az idoneitas szempontja ugyanígy szerepelt az utódválasztásnál, vagyis a jelölt alkalmasságának elve, mely nem fizikai, hanem erkölcsi követelményeket támasztott.⁶⁵ Dugonics is ezt a morális szempontot hangsúlyozta.

A fenti idézetek mind azt szemléltetik, hogy a felvilágosodás idején a vérszerződésben a szerzők a szerződésre, a tanácskozás útján megalkotott egyezsége igyekeztek helyezni a hangsúlyt. A nemesi ellenállás idején egy valamiféle ősi alkotmányt igyekeztek felmutatni, mely alapján a nemeseknek, az elitnek a szokásjogra hivatkozva joga lehet ellenállni. (Feltehetően a vérszerződés lejegyzése ezért volt fontos már Anonymus számára is, s ez az eszme merült fel Dugonicsék esetében is. Miután 1222-ben már megszületett egy új jogalap, egy új alkotmány, mely biztosította a *ius resistendi*, a vérszerződésre hivatkozni már szükségtelen és elborzasztó lett volna.)

TANULSÁGOK □ □ □

Tanulmányomban a 18. századi történeti munkák és a magyar szépirodalmi művek összefüggéseit vizsgáltam a szkíta hagyomány történeti munkákban megtalálható interpretációiban.

Kiindulópontnak tekintetem, hogy a magyar történeti munkák szerves részét képezték a nyugat-európai áramlatnak, s ezzel a tudással együtt vizsgáltam, hogy a felvilágosodás korabeli szerzők milyen nemzetközi irodalomban, kultúrában tájékozódtak, ha a magyar korai történethez nyúltak. A szépirodalmat (is) művelő szerzők a szépirodalmi szövegekben, az írott források beépítésében a történeti munkák professzionalizmusát követték (például hivatkozásokat használtak), s ezzel is segíteni kívánták a régiek életének megismerését.

Megmutattam, hogy a különböző, ekkor megszülető modern nemzetek hogyan rendeződtek kollektívákka eszközként felhasználva a történeti munkákat, és hogy az őstörténet ehhez a hosszú küzdelemhez mennyire szervesen volt illeszthető. A szépirodalmi szövegek ezért kívánták tehát magukat igaznak feltüntetni, ahogy a történeti munkák is, hiszen a nemzeti ideológia megalkotásához csatlakoztak azzal, hogy témájukat történeti tárgyban, itt az eredetben találták meg. A nemzeti megújulás nemzeti és saját ügy volt egy nagy (közponosításra és egységesülésre törekvő) birodalmon belül, ennek minden részelemével (a kultúra komplex fogalmával) együtt.

A magyar nemzet történetének a keresztény világfelfogásban való elhelyezését a magyar nemzet mint kiválasztott nép, a vérontás/vérivás, valamint az egyisten hit mint ősmagyar vallás motívumok segítségével ismertettem, de kétségtelen, hogy egy külön tanulmányt igényelne a honfoglalás keresztény interpretációjának bemutatása a felvilágosodás idején. Mindazonáltal a szépirodalmi szövegek segítségével talán sikerült szemléltetnem azt a felekezeti közötti összefogást a honfoglalás elbeszéléseiben, mely megkísérelte újraértelmezni a vallás és az esküvés, valamint a szerződéses viszony zavarba ejtő, pogány elemeit. Kutatásom megerősítheti azt is, hogy a felvilágosodás idején a magyar nemzetre mint megkonstruált egyezésre tekintett a professzionalizálódó értelmiség.

⁶⁵ ZSOLDOS Attila, *Trónöröklés, trónviszályok az Árpád-korban*, Rubicon, 2011/3, 8.

KATALIN SZABÓ P.

Drinking Blood and Christianity

LITERARY AND HISTORICAL ACCOUNTS OF HUNGARIAN HISTORICAL
EVENTS DURING THE ENLIGHTENMENT

The essay discusses Hungarian historical works in terms of them being an integral part of Western European civilization. It describes what was meant by professionalism in historical writing in the 18th century and shows how the development of source analysis started to be important for historians during the Enlightenment, which meant incorporating written sources in historical works accompanied by discussion and criticism of the sources. This new interest in sources in the 18th century explains the publication of sources, such as *Scriptores rerum Hungaricarum*.

The second part of the essay focuses on the link between national awakening and the Church. In Central and Eastern Europe writing history was closely linked to the appearance of national consciousness. The first successful historians, dealing with early history were Jesuits, which was a typical trend in Eastern Europe. Among their motivations to write history were the conflicts with the neighbouring nations. The essay describes one such conflict between expelled Jesuits and a Piarist after 1773.

In its third part the essay explores the links between Hungarian historical works and literary texts in the 18th century. Nationalism had a major influence on neighbouring nations' thinking about each other, also, Hungarians considered their settlement justifiable. This nationalistic approach is examined in some settlement readings, by discussing the story of Mén-Marót and the motif of Hungarians as a chosen nation in historical and literary works. The 'drinking blood' problem is also analysed as it appears in different texts. The ancient historical tradition of drinking blood was against Christian morals because Christianity regarded 'drinking blood', which was central to the historic blood oath, as cannibalism. The essay argues that although literary works also make use of historical themes described in historical works, their authors are primarily motivated by a national awakening, the nationalistic ideas of the time.

MODERN MAGYAR IRODALOM,
PSZICHOLÓGIA ÉS FILM

Az önkívület időtapasztalata – A kizökkenő idő

CHOLNOKY LÁSZLÓ: *BERTALAN ÉJSZAKÁJA*

Nagy Beáta

Cholnoky László 1916-ban írt kisregényében, a *Bertalan éjszakájában* a következőképpen indítja a cselekményt: „A végzetes éjszakát két nappal megelőzően Miroár Jakab így szólt gazdájához”.¹ A kezdő mondat négy időbeliségre utaló kifejezésből áll: a *vég*, az *éjszaka* és a *nap* főnevek, valamint a *megelőz* ige egymásutánja sajátos időtapasztalatot épít fel. A történetindítás módja arra mutat rá, hogy a prózanyelv hogyan képes egy mondatba sűríteni a narráció eltérő időszerkezeti megoldásait úgy, hogy az a három alapvető (grammatikailag jelölhető) időkategóriánkat is egyszerre tematizálja. Hiszen az időbeliségre vonatkozó határozószók szó-tári jelentésükön túl, kontextusbeli értelmüket tekintve összetett időtapasztalatot fejeznek ki. „A végzetes éjszakát két nappal megelőzően.” (427.) Az elbeszélés nyelve tehát úgy jelöli meg a cselekményidőt, hogy egyszerre hív elő múlthoz, jelenhez és jövőhöz tartozó benyomást, miközben az egész elbeszélést úgy indítja el, hogy az nyilvánvalóan a főszereplő halála felé mutasson, s hogy nyíltan a vég felől határozza meg a kezdetet. Mindez a Martin Heidegger-i időfelfogás bizonyos aspektusait is felidéz, amely – mint jól tudjuk – a végtelenített idő korábbi fogalmának újszerű megközelítését adja. Az időbeliség – a jelenvaló lét szempontjából – ugyanis éppen hogy véges, amely ily módon egy sajátos, jövőre irányult idő-struktúrához igazodik.²

Az időbeli létezés hármass viszonyítást hoz létre, amelyben (heideggeri terminusokkal élve) a *jövő*, a *voltság* és a *jelen* összefüggésrendje mindig a jövő felől – a még *kinnlevő* felől – alakítja a jelenlétet. Máshogy fogalmazva mondható, hogy bizonyos életvonatkozások már hozzátartoznak ugyan a létezőhöz, de mivel a véghez viszonyuló lét saját egészlétét sosem képes megragadni, ezért az élet számára állandó lezáratlanság marad.³ Ezt nevezi Martin Heidegger kinnlevőségnek, amely nem más tehát, mint az idő észleléséhez társuló – jövő felé mutató – alapvető létvonatkozás. Cholnoky elbeszélésének főhőse, Bertalan is képtelen önmagát egészként megtapasztalni, noha mindez nála kifejezetten a széteső, kizökkenő világtapasztalatot hívja elő. A prózanyelv szintjén azonban Bertalan bekövetkező (várható) halálának ismétlődő megjelölése során a szöveg csatlakozik a heideggeri időfelfogás gondolatmenetéhez, amennyiben már az írásmű első soraitól kezdve úgy jelenik meg a főhős (ha-

¹ CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája* = Uő, *Piroska*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 425–473, itt: 427. (A továbbiakban ennek a kiadásnak az oldalszámaira hivatkozom a főszövegben.)

² Martin HEIDEGGER, *Jelenvaló lét és időbeliség* = Uő, *Lét és idő*, szerk. PONGRÁCZ Tibor, ford. VAJDA Mihály, ANGALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Osiris Kiadó 2001², 269–501.

³ Uo., 283.

lálhoz vezető útjának) története, hogy az elbeszélő vissza-visszatérően kiemeli életének utolsó mozzanatait, teteteinek végső jellegét. Előrevetíti eljövendő halálát. Ez a jövőt irányzó előreutalás kétségtelenül meghatározza Bertalan cselekedeteinek jelenidejét is: „Latolgatta a holnapi teendőket és előre örült az ébredésnek, a bekövetkezendő, szép nyári napnak, amelyiken utoljára ölti majd fel a kopott ruhákat.” (451.) Ilyen és ehhez hasonló, jelentéktelennek tűnő, de az időbeli lét vonatkozásában mégis lényegbevágó utalások vetítik előre Bertalan halálának (öngyilkosságának) történetét – vagyis a vég felől determinált létezését.

□ □ □ A KIZÖKKENT IDŐ ELBESZÉLHETŐSÉGE

Cholnoky prózaművének történetindítása tehát elbeszélés és idő kapcsolatának jelentőségét emeli ki. Szitár Katalin ennek a viszonynak az elválaszthatatlanságát úgy fogalmazza meg, hogy „a személy léte nem *térbeli*, hanem *időbeli*, s ezt az időaspektust csakis az elbeszélés – s végeredményben a regényszöveg – képes közvetíteni.”⁴ Ennek alapján mondható, hogy az idő a nyelv függvényébe állítva nyeri el ténylegességét. Mégis hogyan lesz a nyelv az idő legalapvetőbb, elsődleges közvetítője vagy éppen megalkotója? Abból indulunk ki, hogy a cselekvés időbelisége más referenciára tesz szert, ha elbeszélésre kerül. Míg egy esemény jelenét ugyanis a történések, az okok, a célok, az eszközök, ágensek és a kontextus egyidejűsége hozza létre, addig ugyanazon eseményt az irodalmi szöveg csak saját létmódjának (az írás aktusának) megfelelően képes előállítani. Ezt a folyamatot nevezi Paul Ricoeur „a paradigmaticusról a szintagmatikusra való átmenetnek”.⁵ Mindezzel arra mutat rá a szerző, hogy az elbeszélő megnyilatkozás során a cselekvésképző elemek egyidejű jelenlétéből az esemény részleteit megnevező szavak mondatbeli egymásutánja lesz, mely természetesen a szöveg saját, „diszkurzív” idejét hozza létre. A tettből nem pusztán azáltal lesz sorseseemény, ahogy a tett a jelenlét egy adott pillanatában az ágenssel, a lehetséges okokkal és célokkal, az eszközökkel és a cselekvés kontextusával összefüggésbe kerül. Akkor válik valóban sorsese-ménnyé, ha a tethez hozzáfűződik az értelem- és egységképző elbeszélő cselekvés, vagyis a diszkurzív konfiguráció is, amely során a tett az elbeszélés szavainak és mondatainak nyelvi jelentésével, a narráció aktuális formájának műfaji szemantikai jegyeivel, az elbeszélőaktus modalitásának intonációs sajátosságaival (stb.) dúsulva egy megkonstruált élettörténet értelmezhető és megérthető részévé válik. Amikor tehát a cselekvés világából átlépünk a szöveg világába. Ebben a diszkurzív összefüggésrendszerben rajzolódik ki az, hogy a mindig időben zajló cselekvés – a megélt (idő)tapasztalat – hogyan válik nyelvivé és ezáltal hogyan létesül egy-egy élettörténet és egy speciális történeti idő. (Ez a folyamat pedig már a *narratív identitás* kialakításának – vagyis a saját történetünk során létesülő nyelvi önmegértésnek – az aktusához vezet.)⁶

⁴ SZITÁR Katalin, *A test térbelisége és a személy időbelisége = A regény költészete* – Németh László, Bp., Argumentum Kiadó, 2010, (142–147.) 144.

⁵ PAUL RICOEUR, *A hármas mímézis = Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. BABARCY Eszter, DOMOKOS Mátyás, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, ford. ANGYALOSI Gergely, Bp., Osiris Kiadó, 1999, (255–310.) 277.

⁶ PAUL RICOEUR, *A narratív azonosság = Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, ford. SEREGI Tamás, Bp., Kijárát Kiadó, 2001, 15–25.

Az idő ezen nyelvhez-kötöttségét Ricoeur a következőképpen foglalja össze: „az idő oly mértékben lesz emberi idővé, amely mértékben elbeszélő (narratív) módon artikulált, és hogy az elbeszélés akkor nyeri el teljes jelentését, amikor időbeli létezés feltételévé (condition) válik.”⁷

Cholnoky László művének érdekessége ebből a szempontból, hogy az időben létező szubjektum teljesen sajátos, kizökkent létmódját mutatja fel. Bertalan kizökkent világtapasztalatát pedig a tudatáram prózanyelvi ábrázolásmódja valósítja meg, természetesen a huszadik századi európai tudatfolyam-regényekben jól ismert narratív technikától valamennyire eltérő módon. Lényegi szempontból azonban nem áll távol a műfajtól, amennyiben Cholnoky írásmódja is a tudati folyamatokat igyekszik *elbeszélni*. Műveiben a tudatfolyam kapcsán azonban sokkal inkább az álomszerű jelenségekre figyelhetünk fel, amely a szecesszió irodalmi megvalósulásának jegyeit mutatja: a világ olyan megtapasztalására, amelyben az érintkezési viszonyok, a metonimikus logika csorbát szenved. Így pedig lépten-nyomon az elbeszélhetőség problémáját hívja elő. A prózanyelv ezekben az esetekben a szereplő *kizökkent* léttapasztalatának, önkívületi állapotának elbeszélésére szorítkozik, mely az irracionális képzetvilág felépítése felé tart. Cholnoky sajátos regényfiguráinak narratív létesítése során egy teljesen egyedi időérzékeléssel összefüggő álom- és képzetvilág megalkotására törekszik.

Mivel a kijelölt Cholnoky-mű a lecsúszott, részeg csavargó tévképzeteit konfigurálja a szövegben és a tehetetlenség attitűdjét emeli a diszkurzus rendjébe, ezért elbeszélés és idő kapcsolatának sajátos módja – az időérzet kizökkenése és annak különböző skizoid következménye – bontakozik ki a szövegben. Az alapvetően jelentéktelen cselekményt Bertalan két napig tartó budapesti kószálása alkotja, amelynek során Cholnoky (anti)hőse sorra veszti az ismerős külvárosi kocsmákat. Sokkal lényegbevágóbb azonban Bertalan tévképzeteinek, álmainak, részeg vízióinak részletezése, prózanyelvi kidolgozása. Az író ugyanis az *önkívület* regénykarakterét teremtette meg ebben a hosszabb elbeszélésben. A tudat hasadásának szélsőségeit, az öntudat átszerveződését, az önkívület problematikáját pedig a Cholnoky-művek prózanyelvi működésmódja sajátos módon tárja fel. Ennek megfelelően persze nem meglepő az a korszakjelenségnek is tekinthető – a prózaművekben végbemelő – változás, amely a századforduló elbeszéléseiben bekövetkezik. Nevezetesen, hogy a nagy sorseseemények és a romantikus kalandok részletező leírását, a kiváló emberi jellemek megformálását felváltja a középszerű alakok kisszerű, alantas cselekedeteinek, a városi létmód hétköznapi atmoszférájának megjelenítése. Mindez azt idézi elő, hogy a cselekményesség háttérbe szorul és sokkal inkább a szereplők hangulati, tudati állapotainak – Cholnoky kisregényei esetében a skizoid alakok meghasonulásainak – felmutatása, prózanyelvi részletezése alkotja az elbeszélés alapját.⁸ Vagyis a nyelvileg, metaforikusan, motívikusan építkező mentális én-áthelyeződés problematikája alapvető szövegszervező erővé

⁷ RICOEUR, A *hármasság mímézis*, i. m., 255.

⁸ Jose Ortega, amikor a huszadik század elején keletkezett regény lényegiségét fogalmazza meg, akkor éppen a „nem történet”, a fordulatokban, eseményekben szegény történetsszálát, a szereplők lélektanát állítja a regény középpontjába: „a regényszerűség lényege nem abban rejlik, ami történik, hanem ép abban, ami nem történés; a szintisza elevenségében, az alakok ilyenségében s itt-létükben, mindenütt az összeségük adta hangulatban, az atmoszférában.” Ld. Jose ORTEGA Y GASSET, *Gondolatok a regényről*, ford. PUSKÁS Lajos, Bp., Hatágu Síp Alapítvány, 1993, 38.

válik, amely nyomán a valóság elemei ugyan továbbra is megtalálhatók maradnak, de a szereplők cselekvésének szituációja már áthelyeződik a realitást meghaladó képzetvilágba. Dobos István, a századforduló elbeszélőinek írásműveit vizsgáló monográfiájában a következőképpen tematizálja ezt a szecessziós jelenséget: „a valóságtól merészen elrugaszzkodó gazdátlan képzet (...) rászabadította a novellára a beteges fantasztikumot, a skizoid álomvilág (...) megannyi infernális figuráját”.⁹

A kisregény cselekménytelensége tehát alapvető fontosságú, amennyiben a valóságtól elszakadt események immár főleg a tudatban zajlanak. A külső történet mindössze arra korlátozódik a történetben, hogy Bertalan, az iszákos csavargó szerencsésének és barátjának, Kohaninszkynek köszönhetően egy kocsmai kártyázás alkalmával jelentős összeget nyer. Ezután meg is kezdi a jobb élet megvalósításához szükséges teendők számba vételét. Azt is elhatározza, hogy a nyereségből visszafizeti Kohaninszkynek az egykor tőle kapott kölcsönt, de cselekvésre képtelen jelleméből adódóan a kávéházaknál és kocsmaánál nem jut messzebb.

Bertalan ugyanis a Cholnoky-kisregények azon „vergődő” főfigurái közé tartozik, akik képtelenek a cselekvésre. Walter Benjaminra hivatkozva: Bertalan egy olyan dologtalan, semmittevő városi *kószáló*, aki unalmában és tehetetlenségében kivonul Budapest utcáira és a valóság körülményeit felhasználva álmokképekbe ringatja magát. De csakúgy, mint valamennyi Cholnoky-hős, megmarad a szenvedő tétlenség állapotánál, s ezáltal a tehetetlenség-érzés sosem oldódik fel; így a szereplő a tudathasadásos állapot szélsőséges folyamataihoz jut el. A tudat áramlásának megállíthatatlan folyama másfajta időértelmezést alakít ki a szereplőkben és a szövegben egyaránt. Ezt nevezném tehát a kizökkent tudat kizökkent idejének.

Idő és elbeszélés tekintetében az válik problematikussá a Cholnoky-szövegben, hogy a cselekvésképtelen, semmittevő Bertalan tévképzetekre épülő létmódja, valamint a magán-külvilági állapot időérzete hogyan konfigurálódik a diszkurzív idő tekintetében. Amikor ugyanis a cselekvés helyett az önkívület gyűjtőnévbe foglalható tudati tevékenység hatalmasodik el, akkor a mérhető idő észlelésének tompulása vagy teljes szétesése is bekövetkezik. Hasonlóan az álom idejéhez. A nap végére, amikor Bertalan úgy dönt, hogy levelet ír barátjának – mellyel egyúttal visszaküldi a Kohaninszkytől kapott pénzt is –, a totális kizökkentség állapotába kerül. Ezt a totális önkívületet a prózanyelv a belső beszéd és az írás aktusának különleges összekapcsolásával szemlélteti. A hat lapon át tartó „levélből” töredékesen idézek:

„Papírt, ceruzát kért, és írni kezdett.

– Kedves, öreg barátom, orrvakaró Kohaninszky!

Én most itt egyedül, elhagyatva ülök, egy kissé be vagyok rúgva, és ilyenkor nem szeretek önmagammal beszélgetni, vagyis nem szeretek nagyon okos emberekkel beszélni, mert alulmaradok. Ezért most veled beszélek, aki buta vagy, de jó vagy, és tavaly télen kidugtál nekem egy forintot az ablakon. Ezért most visszaküldöm a pénzedet. [...] Most megint kezdek a visszacsinálást. Aminthogy az én eddigi életem szakadatlan rekonstrukció volt mindaddig: ha leittam magam, ha valami bolondot mondtam vagy tettem, pedig

⁹ DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 146–147.

mindezt sokszor megtettem, mindig rekonstruálnom kellett magamat. [...] Most is rekonstruálódom, mindig és mindig, közben a szép, fényes, fekete hajam kihullik, ami megmarad, megöszül, az emberek elhagynak, és én szép lassan bele rekonstruálom magamat a sírba, és ott azután megszűnik ez a tudományom, ha a sírbolti férgek már lerágták rólam ezt a kevés húst is. És egyébként is minden tudományom fogy, kopik, most is lám, már nem tudom magamban összegezni a volt és a még rám váró szépségeket. [...] – Figyelj! Sokszor, amikor holtrészegen fetrengtem, egészen tisztán és biztosan láttam a saját lelkemet hófehéren ott bolyongani a legmagasabb tűzfal ormán, amint a napfény felé kapkodott, és ilyenkor keserűen sírtam, mert vissza kellett hívnom a ragyogó, pompás lelket, vissza kellett parancsolnom a sárban fetrengő, pálinkaszagú, mocskos burkolatába, a testembe! [...] Kohaninszky! Ha magad nem jöhetsz, küldj valami erős embert, aki lehúzza rólam ezt az átkozott burkolatot, amelyen keresztül láthatom a valóságos életet, de ami elállja az utamat! ... Jöjj, kedves Kohaninszky, itt küldöm a pénzedet!” Bertalan a Városliget egyik padján tért magához. Arra sem tudott visszaemlékezni, hogy mi történt a pénzével. Közönyösen, unottan keresgért a zsebében. A gyűrt bankók közt szennyes papírlapot talált, amelyre ceruzával ennyi volt írva: – Kedves, öreg barátom... Ez volt a Kohaninszkyhoz írt levél. (460–466.)

A prózanyelv sajátossága, hogy az elmaradt levél Bertalan cselekvésre képtelen létmódjának nyelvi aspektusát is képes felmutatni, amely az írás tényleges folyamatának elmulasztásában sűrűsödik össze. Úgy tűnik tehát, hogy Bertalan kizökkent tudatállapota különös elbeszélői eljárásban fejeződik ki: egy meg nem írt levélben. Így az írás aktusa a tévképzet kiindulópontjává válik. A hosszú gondolatfolyamot tartalmazó levél voltaképpen nem jön létre. Az elbeszélésaktus részeként, a tudatfolyamot egységbe rendezve azonban mégis megíródik/megíródhat, hiszen – Gérard Genette idézve – „egyedül az elbeszélés az, ami számunkra egyfelől az eseményeket, másfelől az azokat létrehozó eljárást közvetíti”.¹⁰ Bertalan tévképzete (vagyis a levélírás aktusa) a narratív diszkurzus felépítése során belső beszédének regénynyelvi megjelenítésévé, közvetítőjévé válhat. Jól látható mindez abból is, ahogy Bertalan beszédként tematizálja a képzelt írásaktust, vagyis dialogikus beszédet feltételez az írásnak hitt folyamat közben („önmagammal beszélgetni”). A regényszereplő szemszögéből megközelítve Dorrit Cohn ezt a fikciós eljárást nevezi a figurák „áttetsző tudatának”, mely az egyetlen lehetséges narrációs útja annak, hogy „egy, a beszélőtől különböző személy kimondatlan gondolatai, érzései, percepciói” kifejeződhessenek.¹¹ A levél alapvetően tehát csak Bertalan tudatában íródott meg, mivel azonban az elbeszélő diszkurzus lehetővé teszi az írásaktus létrejöttét, ezért a kizökkent tudat kizökkent idejének tematizálásában az olvasás folyamata lényegi jelentőséggel

¹⁰ Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei I.*, szerk. THOMKA Beáta, ford. SEPEGHY Boldizsár, Pécs, Jelenkor–JTPE, 1996, (61–99.) 64.

¹¹ Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok: A tudatfolyamatok ábrázolásának narratív módzatai a szépirodalomban = Az irodalom elméletei II.*, szerk. THOMKA Beáta, ford. GÁCS Anna, Pécs, Jelenkor–JTPE, 1996, 81–103, itt: 86–87.

bír. A hat lapon keresztül tartó „belső levél” által elmondott összefüggéstelen, valószerűtlen „történet” és különösen annak időtartama ugyanis az olvasás szférájában van csak jelen.

A mű időszerkezete is kirajzolódik, ha a „belső levéllel” összefüggésben felidézzük az írás-mű címét. Világos ugyanis, hogy arra a bizonyos éjszakára vonatkozik, amelyen Bertalan képzetben megírta a levelet, és amelyre másnap egyáltalán nem tudott visszaemlékezni. Vagyis a prózamű – a főhős vonatkozásában – egy eseménytelen napszakot állít az elbeszélés élére, és azt emeli ki Bertalan többi éjszakája közül, amely során a részeg kábulaton kívül voltaképpen nem történt semmi újszerű. Az elbeszélés időszerkezetének szempontjából azonban mégis sokatmondó. A kisregény „időtartamát”, hosszúságát tekintve ez a meg nem valósult levél hat lapot vesz igénybe, míg azonban ha a cselekményidőt/az elbeszélt időt vesszük szemügyre, egy egész éjszaka telik el közben, melynek megjelölésére mindössze pár rövid mondat is elegendő. A levélírás tévképzete és az általa megfogalmazott gondolatok leírása, noha alapvetően jóval kevesebb időt vesznek igénybe, mint egy egész éjszaka, a gondolatfolyam, a belső beszéd megjelenítésének módszereként a narráció kitüntetett részét képezi. Ezáltal kirajzolódik az éles el-lentét a „külső” történés időbeli rövidsége és a belső tudatfolyam hosszú kifejtése között. Ami a mű időszerkezeti megoldásait illeti, a kisregénynek ez az aspektusa egyértelműen az európai regény kontextusába illeszkedik, amennyiben a jelentéktelennek tűnő külső esemény – Bertalan esetében a kártyázás, a kocsmai jelenetek és a városi kószálás – közé folyton beékelődnek a tudat zavaros folyamatai, s amelyek másféle elbeszélői időt igényelnek. Mindehhez az is hozzájárul, hogy a szereplő tudatfolyama nem kötődik a külső esemény jelen idejéhez. Bertalan levélében ugyan fel-felidézi Kohaninszky alakját, és igyekszik visszaterelni gondolatait a levél eredeti céljára és okára (a pénz visszaküldésének részleteire), de ez a törekvés folyton kisiklik, és átveszi helyét a skizofrénia szülte beteges tévképzet és a múlt rekonstruálásának vágya.

Ahogy a jelentősebb Cholnoky-szakirodalom is hangsúlyozza, a szövegek alapvető problematikája „az önmagát másikként felismerő szubjektum elbeszélhetősége”,¹² valamint az individuum fokozatos szétesése köré összpontosul.¹³ Nincs ez másként a *Bertalan éjszakájában* sem. Egyfelől Bertalan letűnt korok eseményeihez, illetve konkrét személyekhez illeszti saját identitását. Ilyen a címben előforduló történelmi esemény megnevezése (Szent Bertalan-éjszakája), amely egyszerre utal a 16. századi francia vallásháborúk egyikére, valamint Szent Bertalan apostolra; vagy ilyen Bertalan római császárnak, Caracallának képzelt önazonossága, illetve az *aqua lustralis* (fényes víz, a szentelt víz) forrásának megtalálás utáni vágya is. Eisemann Györgyöt idézve azonban elmondható, hogy „a narratívák nem »eredeti« mivoltukban, nem történelmi vagy vallási háttérük »elsődleges« jelentését megőrizve kerülnek jätékba. Hanem ott van bennük a hagyomány olvasatának nyoma, mutatván a jelen idő történéséből kiinduló interpretáció aktusát”.¹⁴ Vagyis a kisregény időaspektusainak rétegzettségét. Noha a cselekmény alapvetően két napra korlátozódik, a regényszöveg a megidézett narratívákon keresztül – Bertalan személyes történetéhez kapcsolva – képes megszólaltatni régebbi korok történelmi horizontjait.

¹² EISEMANN György, *Az individuum elbeszélésének modern alakváltozataihoz (Cholnoky László regényeiről)* = Uő, *A folytatódó romantika*, Bp., Orpheus Kiadó, 1999, 129–148, itt: 143.

¹³ KESZTHELYI György, *A formabontó és az újító Cholnoky László*, Vár ucca tizenhét, (8) 1997, 3. sz, 89–97.

¹⁴ EISEMANN, i. m., 137.

Ahogy korábban utaltam rá, a kisregény azonban nem csak történelmi vagy biblikus, tehát egy tágabb szöveghorizont mentén hívja elő a múlt eseményeit; a személyes, az egyéni tapasztalaton alapuló (közel)múlt cselekedeteinek megidézése ugyanis központi funkcióként lép be a szövegbe. Bertalan folyton arra törekszik, hogy a múltban elhibázott tetteit valamilyen módon rekonstruálja. Az elbeszélés különös sajátossága, hogy sohasem tudhatjuk meg, melyek is ezek a hibák. Ebből adódóan azonban azoknak a jövő felől eltervezett cselekedeteknek a permanens csúsztatását sikerül csak elérnie, amelyeknek az lenne a feladatuk, hogy minden múltbeli hibát jóvá tegyenek. Így azonban az időben létező szubjektum egy kizökkent-jelen időt képes csak érzékelni, amelyet önmagában a *visszacsínálás* és a *rekonstruálódás* szóban tud megragadni.

A „visszacsínálás” aktusa azonban természetesen elmarad, Bertalan a tényleges cselekvésig sosem jut el, benne ragad a cselekvés ígéretének, elhatározásának gesztusában, a részeg álmodozásban, s így szüntelenül visszacsúszik a tétlenségbe. Alap-diszpozíciója tehát a folytonos rekonstrukció vágyában és a tehetetlenség paradoxonjában ragadható meg. Vagyis egy olyan „jelen-létmódban”, amely a legkevésbé sincs jelen. Ezzel párhuzamosan a múlt szakadatlan rekonstruálása – pontosabban annak permanens elvétele – fokozatosan mozdítja el Bertalan időérzékelését is. Tehát egy kettős időzavarról van szó: egyrészt az elmúlt események helyreállítás-készítése felszámolja jelen idejű pozícióját, másrészt pedig ennek hatása kizökkent időészlelést idéz elő: „már nem tudom magamban összegezni a volt [tehát a múltban történt] és a még rám váró [vagyis az eljövendő] szépségeket”. (462.)

Bertalan kizökkent tudatállapota a visszacsínálás gesztusával az álom idejéhez hasonlóan fordított perspektívában működik és – csakúgy, mint az alvás során – egy új időmérték alakul ki Bertalan képzetében is. A rekonstrukció – a múlt helyreállításának – vágya ebből a szempontból azért kifejezetten fontos, mert jelzi, hogy a szubjektív idő képes elszakadni a mérhető, konvenciók/normák által meghatározott időfogalomtól. Bergson például (Cholnoky idejében) ezt a lehetőséget már nem is időnek nevezi, hanem tiszta *tartamnak*.¹⁵ Az érzéseknek, az érzeteknek, vagy akár a képzeteknek ugyanis nincs mennyiségi aspektusuk, csak átélhető, minőségi vonatkozásuk lehet, amely ebből adódóan mérhetetlen. Tudjuk, hogy az álom ideje is ebbe a kategóriába tartozik, noha az álom saját időszerkezettel rendelkezik. Az „önmaga ellentétébe forduló” idővel.¹⁶ Ez azt jelenti, hogy az idő az álomban a jelennel szemközt, fordított irányban halad.¹⁷ S mint ilyen, szintén a végpont felől határozza meg a kezdetet, a következőtől halad az ok felé. Bertalan tudati működésmódja hasonlóan jár el. Az álomban, s Bertalan világszemléletében ez a perspektívaváltás a kizökkentség jeleként definiálódik.

¹⁵ Bergson azonban (a heideggeri időértelmezéssel ellentétben és sokkal inkább Szent Ágoston gondolatmenetét megidézve) az idő hármass viszonyának jelenlétűségét hangsúlyozza (szemben a jövőre irányultság, az önmagát előző lét heideggeri elgondolással). Vagyis amikor Bergson a tiszta tartamról beszél, akkor egy, a mindenkor jelenben feloldódott múltból és a jelenben tartott jövőről beszél. A tiszta tartam ugyanis „magában tartja az *ezelőtt*-nek s az *ezután*-nak nem egymásra következő, hanem *egyidejű* észrevételét.” (Kiemelés tőlem) HENRI BERGSON, *Idő és szabadság*, ford. DIENES Valéria, Szeged, Universum, 1990, 113.

¹⁶ Pavel FLORENSZKIJ, *Az álom és az imaginárius tér* = *Az ikonosztáz*, szerk. SZILÁGYI Ákos, ford. KISS Ilona, Bp., Typotex, 2005, (18–23.) 18.

¹⁷ Uő, *Az álom és fordított idő* = *Uo.*, 8–17.

A regényszöveg sajátossága tehát, hogy a viszonylag rövid cselekményidőt több szempontból is kitágítja: a történelmi és vallási hagyomány megidézésén túl a személyes idő-narratívát is különbözőképpen árnyalja. Bertalan kényszeres múltrekonstrukció-vágyában ugyanis az is megmutatkozik, hogy a prózamű hogyan képes két napot elbeszélni úgy, hogy abba beleíródjon egy élettörténet részlete vagy akár egésze is (múlttöredékekkel, emlékekkel). Noha ugyanis Bertalan múltjának részleteit, összefüggéseit és elhibázott tetteit nem ismeri meg az olvasó, jellemének – múltban gyökerező – alapvonásai az egyéni élettörténetet meghatározó részletként mégis felszínre kerülnek.¹⁸

□ □ □ A KIZÖKKENT IDŐ METAFORÁJA: A VÍZ

Bertalan időtapasztalata a szöveg nyelvi szintjén a transzparencia jegyében bontakozik ki. A róla szóló elbeszélés komolyan veszi a tudatfolyam folyam-jellegét, s az események „lefo-lyásának” narratív kibontása során több szinten is realizálja a folyás-metaphorákat. A történetet a láthatatlan (ugyanakkor természetesen nyomot hagyó) időt az áttetsző víz metaforikus jelentésvilágához köti. Míg a megragadhatatlan idő tartalmának csupán a jelét ereszti át magán (pl. az elmúlás az emberi testen, az arcon ráncokba veti jeleit), addig a víz jelkép-rendszere is eltérő halmazállapotainak és sokszínű kulturális-szimbolikus értelmének megfelelően hagy nyomot (pl. a szentelt víz a keresztény narratívában, vagy a formát öltött víz: az eső, a könny, a mocsár a törzsi rituálékban). Az átlátszóságon keresztül a víz az idő ek-vivalensévé válik, és ezáltal a prózanyelv a regény szemantikai konfiguráló erejévé avatja. A szöveg nyelvi terében a víz-metaphora konnotációs kifejezései a „dolgok *folyásaként*” – vagyis az elmúlás megfelelőjeként – közvetítődnek, s mindezt a regényszöveg a következőképpen tünteti fel: „Minden jóra való eszű ember tudja, hogy a jó, a kellemes dolgok sem foly-nak le soha úgy, amint őket az ember előre elgondolja.” (459.) Ilyen, az idő múlására reflektáló, gyakran ismételt szókapcsolat még: a „nap vagy a délelőtti folyamán” (455.) is.

A víz regénybeli szerepe azonban többszörösen is az idő képzetéhez tartozik: nemcsak konnotációs kifejezéseivel jelöli az idő múltra vonatkozását, hanem ezzel párhuzamosan a jö-vő folyton vágyott és egyben elérhetetlen képzetét is magában foglalja. Az *aqua lustralis* állandó keresése ugyanis nemcsak a bibliai narratíva múltra hivatkozó hagyománya okán mutat fel időbeli összefüggést, hanem a személyes történetben Bertalan mindig áhított jö-vőképének szimbólumává is válik:

„Bertalan a megbeszélés után belemerítette arcát a hűvös vízbe, és amíg az apró hullámrongyok simogatták, lelkében többnyire felkelt a szép, tiszta élet után csalogató vágy. Vagy tíz éve már, hogy lelkének rejtett, kis színpa-

¹⁸ Varga Kálmán, az író (kis)regényeinek kötetbe rendezője ezt úgy fogalmazza meg, hogy „Bertalan és Prikk a létük jelenében élnek, nekik inkább állapotaik vannak, mint múltjuk és jövőjük, de zavaros létüket mégis a múlt nosztalgiai fogják össze egészen az önként előidézett megsemmisülés pillanatáig.” Ld. VARGA Kálmán, *Egyéniség, szerep, determinizmus (Cholnoky László és regényei)* = *Álom, szecesszió, valóság: Tanulmányok huszadik századi magyar prózáiról*, szerk. VARGA Kálmán, Bp., Magvető, 1973, (192–215.) 207.

dán le-lejátszódott az apró tragédia. (...) Azóta, amióta Bertalan – sebes futásban – egy merész kanyarodónál kisiklott az átlátszó, tiszta élet vágányai közül. Fontosabb, színesebb perceiben látni vélte néha az aqua lustralist, a tiszta élet csodás vizét, és vágyó gyönyörrel vegyítette álmai közé az eljövendő pillanatot, amelyben majd a csodavíz cseppjei érintik az arcát, és lemossák róla a szennyet, amit a nyomorúság okozta félelem verejtéke kent rá.” (428.)

A szövegrészlet pontosan mutatja fel azt, hogy a tényleges cselekvés aktusa – az arc vízbe mártása – hogyan indítja el Bertalan képzeletének jövőre vonatkoztatását. A „hűvös víz simogatása” fantáziájában „a csodavíz cseppjeinek érintésévé” válik. Vagyis a cselekvés egy másik szintre helyeződik át: az önkívületi állapot indexjelévé változik. Ennek nyelviesülése is jól érzékelhető az idézett bekezdésben: az elbeszélés nyelve a víz legfőbb tulajdonsága – átlátszósága, tisztasága – mentén közös referenciát teremt az életet és az önkívületi víziót képviselő szférával: „átlátszó, tiszta élet”, „félelem verejtéke”. A prózanyelv így alkot közös szemantikai teret és így fejezi ki egymással való megfeleltetésüket.

Az *aqua lustralis* megtalálásának vágya pedig azt „az eljövendő pillanatot” képviseli, mely természetesen a tétlen (anti)hős számára ugyancsak metaforikus értelemben lesz elérhető. A történet Bertalan tudathasadásával és öngyilkosságával ér véget. Az öngyilkos jelenet a víz-metafora teljes kibontását foglalja magában:

„Bertalan arcát hideg verejték lepte el. [...] Ekkor nyikorogva, lassan benyílt félig az ajtaja, és a félhomályban duzzadt, vörös arcú ember nézett be. Fején nem volt kalap, gyér, szürke hajáról vízcseppek estek a küszöbre. A látogató nem szólt, nehezen, hörögve lélegzett, és hívólag intett Bertalannak. [...] Bertalan észrevette, hogy Kohaninszky léptei nyomán vízfoltok támadnak. És látta, hogy a házak mögül előcsillanik a Duna halványzöld tükre. Ott jártak a főnyes parton; Bertalan térdig süppedt az iszapba. [...] Derékig gázoltak már a jéghideg vízben, amikor Kohaninszky megállt, és remegő kezével felmutatott az égre [...] – A víz most éppen a szívedig ér: ez az aqua lustralis, most van a te kereszted! ... Vagytok néhányan, akik a halálra születettek. Kohaninszky hirtelen elengedte Bertalant és lebukott a víz alá. A nedves iszap kicsúszott Bertalan lába alól, és ő már szállt is fel az ibolyakék csillagpár felé.”

A Duna mint az *aqua lustralis* forrása tehát több szempontból válik történetformáló funkcióvá: egyrészt Bertalan előrevetített halálának színhelyét foglalja magában, másrészt a Duna a tudatfolyam szimbolikus megjelenítéseként tűnik elő. Az önkívület kizökkent ideje, illetve az őrült tudat áramlásának megállíthatatlan folyama a Duna vizének sodrásával metaforikus összefüggésében ragadja meg azonosságát. Az áttetsző víz és a láthatatlan idő megfeleltetése jól láthatóan tehát a szöveg egészére kiterjeszti jelentés-összefüggését. Így érhető tetten a „véghez viszonyuló lét” a „halálra születettek” prózanyelvi metaforája.

A záró jelenetben azonban a víz biblikus konnotációja és jelképrendszere is egyértelműen kibomlik. A keresztény hagyomány jól ismert rituáléjának folyamatához hozzátartozik a víz általi megtisztulás, mely az arc vízbe mártásával történik. A *kereszttség* etimológiai háttere is

nyilvánvalóan a vízzel összehangzó eredeti görög (*babtem*) jelentésből származik: 'bemártani, bemezíteni', 'valamit teljesen víz alá meríteni úgy, hogy a víz összearódjon felette'.¹⁹ Cholnoky skizoid szereplőjével a fent idézett részletben éppen ez történik; amikor arcát a vízbe mártja, az a képzeletében elindítja a keresztelés (megtisztuló) rítusát, és úgy érzi „a csodavíz cseppjei lemosják róla a szennyet”. Az írásmű azonban nem csak ezt az evangéliumi mozzanatot eleveníti fel. Útban a teljes tudathasadás felé egyik víziója az ószövetségi Mózes vízfakasztó jelenetét idézi meg, mely tudatában összekeveredik zavaros tévképzetével: „A szeme könnyes lett, lehunya, és befedte kezével. Caracalla császár, mint egykor Mózes, vizet fakasztott jogarával. A szikláról kristálytisztá habok zuhogtak alá, és összefolytak egy reszketeg, sírdogáló kis öregasszony szeméből ömlő könnypatakocskáival. És ott, ahol a kettő összeacsapott, ott látta fuldokolni önmagát, hallotta a maga sikoltozását. Hirtelen felnyitotta a szemét; a keze nedves volt a könnyektől.” (467.) A mű egészen végigvonul az a kettősség, amely a szent víz jelentésvilágához kapcsolódik, és amely ennek a gazdag hagyománynak a leminősített formáját alkotja. Bertalan számára ez utóbbi a valóság szférájához tartozik. Vagyis a jelen szennye kerül szembe az áhított jövő képével (az *aqua lustralisszal*). Innen nézve jelentős szereppel bír a víz különböző állapotainak, formáinak, elváltozásainak tematizálása: a pocso-lya, a mocsár, a verejték, az iszap, a könny, valamint a zápor.

□ □ □ ÖSSZEGZÉS

Az önkívület prózanyelvi kifejezése, a világ érzékelésének szétesése, a tudathasadásos karakterek világlátásának megjelenítése Cholnoky László sajátjának mondható. Úgy tűnik, hogy a kizökkenség az író elbeszéléseinek kedvelt szövegszervező elemévé válik, mely mindig egy átminősített metaforában konkretizálódik. Fontos hozzátenni azonban, hogy nemcsak a víz teljes metaforája és motivikája, hanem az itt nem említett, noha hasonló problematikára épülő prózaművek (*Tamás, Prikk mennyei útja*) együttes vizsgálata domborítaná ki igazán ezt a – magyar vonatkozásban – újszerűnek mondható témakört. Cholnoky László más regénykarakterei (Fridolin, Prikk) tudathasadásos állapotát a prózanyelv ugyanis további metaforikus tárgyiasításokban jeleníti meg, például a transzparens üveg motivikus ismétlésével és figurális szemantikájának kidolgozásával, mely nyilvánvaló összefüggésben van a víz (biblikus és idő-) narratívájával.

Kisregényei mindennek alapján azért kifejezetten fontosak, mert a romantikus és a realista regényhagyomány nagy formáit, elbeszélés-technikáját, ábrázolás- és kifejezésmódját felszámolva egyre inkább a rövidpróza formavilága felé fordulnak – s ezzel a századforduló modernista törekvésű elbeszéléseihez csatlakoznak.²⁰ A novellai vagy a regényi forma redukcióját pedig új, addig nem ismert világlátást megszólaltató „lírai” nyelvezet is kíséri,²¹ mely Cholnokynál kiegészül a kizökkent tudati állapotok tér- és időtapasztalatának prózanyelvi kidolgozásával.

¹⁹ Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete, szerk. ZÁICZ Gábor, Bp., Tinta, 2006.

²⁰ THOMKA Beáta, *A pillanat formái: A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, szerk. TOMÁN László, Újvidék, Fórum, 1986.

²¹ Vö. Dobos István „lírai elbeszélés” és „lírizált novella” fogalmát. DOBOS, i. m., 97–150.

BEÁTA NAGY

Perceiving Time in a State of Ecstasy – Time Out of Joint

LÁSZLÓ CHOLNOKY: *BARTHOLOMEW'S NIGHT*

Hungarian prose writers in the late 19th and the early 20th centuries turned from the big compositions of the romantic and realist novel tradition with its narrative techniques, language and mode of representation to the artistic form of short stories. This type of compositional reduction required a new lyrical language. As a result the thematic centre of these texts shifted from the plot to the inner conflicts, moral processes and states of mind of the characters. This new approach, instead of describing outward circumstances, essentially builds on personal reflections as well as the description of various deformations of consciousness, e.g., the state of ecstasy, the loss of consciousness.

These changes also concern the problem of narrated time. It is especially interesting if we take into account the texts of Modern Style (Art Nouveau) and the representations of the stream of consciousness. László Cholnoky's novellas were the first ones in Hungary to describe the processes of the stream of consciousness. Cholnoky was an important author of the turn of the centuries. In his works this complex problem coincides with the loss of consciousness. It includes the deadening of time- and space-experience. Cholnoky's main characters are helpless idlers. The adventures they embark upon are dreams, visions and delusions during their strolls in the city or in a fictitious city. The phenomena of dream and ecstasy represent the destructive experience of time (and space) perception. The essay discusses the conceptualisation of time in the prose of the turn of the century: how can (prose) language accentuate the loss of consciousness and deformed time-experience? How can the loss of consciousness acquire a language if we take into account the problem of time?

His prose is used to create Cholnoky's characters (who have a dissociated personality) as well as to depict their schizophrenia with metaphorical utterances (with the repetition and semantic refiguration of the transparent glass- or water-motif). The paper reconsiders the problem of ecstasy – as the reorganisation of consciousness through time and space – by interpreting the László Cholnoky's novel called *Bertalan éjszakája* (*Bartholomew's Night*).

Idősíkok és átjárók Czóbel Minka műveiben

Kapus Erika

*Valójában csak a múltat érzékeljük;
a tiszta jelen nem más,
mint a múlt megfoghatatlan előrehaladása,
ami felemészti jövőt.*

(Henri Bergson: Anyag és emlékezet¹)

□ □ □ BEVEZETÉS

Az idősíkok közti átlépés Czóbel egész életművében meghatározó szerepet kap. A linearitásként értelmezett idő klasszikus hármassága a szövegekben relativizálódik, az egyes idősíkok egymásba játszanak, a múlt jelenvalóként tételeződik, a jövő örök visszatérésként végteleníti az egyenes előrehaladás illúziójától megfosztott időt. Tanulmányom célja, hogy Czóbel versein keresztül mutassam be azt az időkezelést és annak poétikai eszközeit, mely egyfelől jól illeszkedik a századforduló gondolkodóinak szubverzív időfelfogásához, másfelől újat hoz az időkezeléssel szoros összefüggésben álló szubjektumábrázolás terén.

Elsőként a bergsoni tér-idő kontinuumot próbálom felvázolni, melyben a negyedik dimenziót a fizikai idő alkotja. Célom, hogy Czóbel verseiben megkeressem Bergson időelméletének téziseit, s megvizsgáljam, milyen eszközökkel ábrázolja a *térre száradt* fizikai idő, a belső idő és az egyes idősíkok viszonyát a szerző. Elsősorban azokat a kronotoposzokat veszem górcső alá, melyek köré egész versszerkezetek épülnek, s melyekben idő és tér viszonya a fő szervezőerő.

A második fejezetben Czóbel szubjektumábrázolását mutatom be, amely a századfordulón igen meglepő és modern jelenség, s noha nem egyedi, mindenképpen külön figyelmet követel és elemzésre méltó. A versekben megjelennek a szétesett, decentralizált szubjektumok, melyek különböző idősíkokban kavarogva néha egymásra, néha önmagukra találhatnak, s ciklikus létükkel az örök folyamatosságot, s az örök visszatérést hangsúlyozzák. Célom a szubjektum- és az időábrázolás összefüggéseinek megvilágítása, s a tükör szimbólumán keresztül annak megmutatása, hogyan esik darabokra az egységes szubjektum, s hogyan konstruálódik egy más idősíkban újra, hogyan vetődik egyik idősík a másikkal benne, s hogyan válik maga a tükör átjáróvá, féregjárattá két idősík között.

¹ „Nous ne percevons, pratiquement, que le passé, le présent pur étant l'insaisissable progrès du passé rongeant l'avenir.” Henri BERGSON, *Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit*, Paris, Félix Alcan, 1929²⁶, 163.

Végül olyan kanonizált irodalmi szövegekkel vetem össze Czóbel néhány sorát, melyek erős korrespondenciát mutatnak. Az intertextuális hasonlóság esetenként egészen egyértelmű, tartalmi és retorikai síkon egyaránt jelen lévő, máskor inkább indirekt, ám mindenesetre alkalmas arra, hogy egy marginalizált életmű néhány szegmensét a főszordorral vethessük össze.

Az idő bárhogyan halad,
A mutató helyben marad.
(Czóbel Minka: *Éjfélt után*)

TÉR-IDŐ KONTINUUM □ □ □

Idő és tér összekapcsolása, s a róluk való metafizikus gondolkodás Czóbelnél versben és prózában egyaránt kiemelt szerepet kap. Ebben a fejezetben Bergson időről vallott gondolatai mentén olvasom újra a Czóbel-lírárt, s néhány versen keresztül mutatok be pár érdekes időkezelési technikát. Bergson olykor kiváló fogódzókat kínál az idő értelmezéséhez kapcsolódóan Czóbel költészetéhez, ám nem csupán a tartalmi hasonlóságok okán hívom őt meg szövegembe, hanem, mert Czóbel kortársaként megkerülhetetlen gondolkodó,² aki jelentős fordatatot hozott az időről való európai gondolkodásban.

Azzal, hogy a tartam (*durée*) fogalmát – mely az igazi, a potenciális emlékezethez kötött, térben nem értelmezhető belső időt jelenti – megkülönbözteti a fizikai időtől, Bergson egy olyan tér-idő kontinuumot alkot, melynek negyedik dimenziója a fizikai-matematikai, vagyis a „térré száradt idő”.³ Czóbel verseiben éppen ez a köznapi értelemben felfogott tér jellegű idő válik nem egyszer versszervező erővé. Olyan jól ismert kronotoposzokat⁴ alkalmaz (pl. út, találkozás, óra), melyek évszázadok óta kedvelt eszközei mind-

² Henri Bergson a kor népszerű filozófusaként a magyar századforduló költészetére is termékenyítő hatást gyakorolt. Babits például, azon túl, hogy több versében tapintható Bergson időelméletének hatása, cikket írt a *Nyugatban* a francia filozófus életművéről. Kosztolányi *A Hétben* szintén írt Bergsonról, de más szépirodalmi életművek kapcsán is foglalkoztak már tanulmányok a bergsoni tanok hatásával. Nem téveszthetjük szem elől, hogy Bergson Európa-szerte nagy hatást keltő művei Czóbel köteteivel egy időben jelennek meg. Bár nehezen lenne bizonyítható, hogy Czóbel pontosan mit olvasott a filozófustól, mint franciául kiválóan beszélő, a kortárs francia irodalomban, képzőművészetben járatos, a párizsi művészi körökbe bejáratos szerző, aki az *Új Idők* megbízásából látogatja a párizsi kiállításokat, hogy azokról a magyar olvasóknak beszámoljon, aki ismeri a legmodernebb francia szimbolistákat és olvassa a kortárs világ-irodalmat, s aki előadásokat hallgat a Sorbonne-on, és az évek során többször több hónapot tölt Párizsban, arról feltételezhető hát, hogy tisztában van Bergson tanaival.

³ NAGY Edit, *Áramló tér és álló idő – gubancokkal*, Miskolc, Bíbor, 2003 (Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár, 3), 91; a *térré száradt idő* kifejezés Dienes Valéria fordítói leleménye a *temps, temps longueur* (fizikai, matematikai idő) fogalmának bergsoni használatára.

⁴ A kronotoposz fogalma a bahtyini értelmezési keretben értendő, melynek alapja tér és idő sajátos egymásra hatása: „Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik meg és töltődik föl tartalommal. E kereszteződések, a tér- és időbeli ismérveknek ez az összeolvadása határozza meg a művészi kronotoposz jellegét.” Mihail M. BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = *Uő, A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976, 258.

három műnemnek, érdemes azonban a tér/időkezelés és -ábrázolás szempontjából újra megvizsgálni azokat.

Czóbel Minka kritikusai közül Bori Imre ismeri fel először Bergson időelméletének nyomait lírájában, utalva rá, hogy a jelen minden pillanatában nem csupán kísértve, de tevékenyen ott munkál a múlt, s hogy az író „Bergson tanítványaként látja eggyé forrva az életet és a halált, s bennük a valóságban összehétközhetetlen ellentétek egységét.” Fontos megjegyezni, hogy Czóbel köteteiben a metafizika gyakran szolgáltat témát.⁵ Először az úgynevezett buddhista korszakában, a *Maya* (1893), a *Fehér dalok* (1894) és *A virradat dalai* (1896) című verseskötetekben, illetve a *La migration de l'âme* (1897) című drámában kap központi szerepet bölcséleti kérdések következetes és módszeres tematizálása, ami végül *Az erdő hangja* (1914) című utolsó publikált kötetben letisztulva, a kezdő költő néhol eltűnt didaxisa nélkül jelenik meg újra.

Találkozás

Ricoeur Szent Ágoston időelméletét vizsgálva arra a következtetésre jut *Idő és elbeszélés* című kötetének elején,⁶ hogy csakis a poétika, s nem az elmélet szintjén oldható fel az idő apóriája,⁷ vagyis az a jelenség, hogy múltból és jövőből is csak a jelen viszonylatában beszélhetünk. Olvashatjuk ennek demonstrációjaként Czóbel Minka *Találkozás*⁸ című versét, mely kísérletet tesz allegorikus figurákkal ábrázolni az idő mint hármasság jelen dialektikáját. A találkozás kronotoposza egy úton bontakozik ki, s – Bahtyinnal szólva – „az idő itt úgyszólván beletorlik a térbe”.⁹ A térbe vetített idő két allegorikus figuraként folytat párbeszédet, a teret – lóháton ülő ifjú alakként – a jelen uralja, míg a látomásszerűen felbukkanó (véltetően) gyalogos aggastyán, aki az ifjú jövőjének allegóriája – s koránál fogva az eleven múltat is szimultán módon hordozza –, minden idők bölcsékeként áll előttünk. A Németh G. Béla fogalmával időszembesítőnek nevezhető versben a jelent megszemélyesítő ifjú alakjához egészen a találkozásig pozitív jelzők kapcsolódnak. Lóháton feszítő alakja fiatal, a határ legszebbik legénye, fénylik a szeme, szíve-lelke üde egészséggel tele, boldog és büszke. Az ifjú jövőjét képviselő

⁵ Érdekes egymás mellé tenni, hogy míg Bergsonról Babits azt írja: „az emberiségnek egy nagy jótevője: visszaadta nekünk a metafizikát.” BABITS Mihály, *Bergson filozófiája. Befejezés: Az intuíción filozófia*, Nyugat, 3 (1910), 14. sz. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00060/01710.htm>, hozzáférés: 2017. 06. 20.), adig Czóbel verseit éppen azért marasztalja el a Vasárnapi Ujság *Irodalom és művészet* rovatának kritikusai, mert „[s]ok bennük a metafizika, kevés az emberi [...]”. Vasárnapi Ujság 43 (1896), 9. sz., 138.

⁶ Paul RICOEUR, *Time and Narrative*, trans. Kathleen MCLAUGHLIN, David PELLAUER, I, Chicago–London, University of Chicago Press, 1984, 6–7.

⁷ „Van múlt és van jövő, de azt szeretném tudni, hol vannak? Ha ezt egyelőre nem tudom is, – tudom, hogy akárhol vannak, nem jövő és nem múlt módjára vannak, hanem jelen módon. Mert ha a jövő ott is jövő, ha a múlt ott is múlt, akkor az egyik még nincs ott, a másik már nincs ott. Akárhon a helyük, akármi a valóságuk, biztos, hogy a módjuk jelen.” Szent Ágoston vallomásai, ford. VASS József, Bp., Szent István Társulat, 1995 (Szent István Diákkönyvtár), 323–324.

⁸ CZÓBEL Minka, *Fehér dalok*, Bp., Singer és Wolfner, 1894, 28–29.

⁹ Mihail BAHTYIN, *Kronotoposz: Idő és tér a regényben*, Korunk, 33 (1974), 753–757.

alak azonban egy aggastyán, a gyalogos szemszögéből néz fel a lovas ifjúra, ősz és gyenge. Noha alakjának életkorán túl tekintélyt kölcsönöz a belőle sugárzó omnitemporalitás, az erőtől duzzadó ifjú számára szembetűnő gyengesége az, ami riasztó. A verszárlat előtti versszakban éppen ezen ellentétes tulajdonságok átruházásával valósul meg az idők interferenciája:

Egyszerre az ifjú öreg lesz és bágyadt,
Az öregnek szemén fiatal tűz támad.

A találkozáskor az aggastyán fogalmazza meg először az időhármasság tanát az ifjú számára:

- (1) A mi lesz, az már van, a mi volt, az marad,
- (2) Látod, egy életet jelez e két alak.
- (3) Te meg én, én meg te, egy létnek hulláma.

Czóbel ezután a kétsoros (?) versszak második sorát már kiveszi a versszereplő szájából, az első sor után bezárja az idézőjelet és általános megállapításként fogalmazza újra az öreg szavait:

- (2) A tegnap, a holnap, benne van a mába’.
- (3) -----

Tudatos szerkesztés eredménye a csend értékével bíró harmadik (vak)sor, melyet a szerző hosszú kötőjelekkel helyettesít. Értékelhetnénk az üres sort egyszerű cezúraként, s nem harmadik verssorként, utóbbi értelmezést erősíti azonban az utolsó versszak, mely szintén kettészakad, ezúttal épp közepén:

- (1) Egyformák már, egyek, – im egymásba folynak
- (2) -----
- (3) Meg van már a „percben” a tegnap, a holnap

Két olyan versszakunk van tehát, melyek megtörik a kétsoros versformát, s mindkettő általános szinten próbálja megfogalmazni a konkrét versszituációból levont megállapítást. Czóbelnek más verseiben is előfordul, hogy sorokat helyettesít néma jelekkel, s nem csupán cezúrát alkalmaz a kötőjelekkel kihúzott üres helyen;¹⁰ a csendnek ez a tudatos, módszeres és következetes jelölése¹¹ meglehetősen modern jelenség egy századvégi magyar verseskötetben.¹²

¹⁰ Pl. *Virrasztó*: „Karbát kinyújtja hosszan, hosszan – / Kezével játszana. / ----- / ----- / Lassan tolul be a szobába / Az éjszaka. / ----- / ----- / Hajlik feléje, a sötétbe / Letépi fátolát. / ----- / Tömjén illat sűrűn megszállta / A kis szobát.” CZÓBEL Minka, *Az erdő hangja*, Bp., Singer és Wolfner, 1914, 199–200.

¹¹ Vö. „Az elhallgatás bármely fajtája aktív olvasói magatartást feltételez, az olvasót az elhallgatott rész ürességével való szembesülésre készíti.” ZSADÁNYI Edit, *A csend retorikája*, Pozsony, Kalligram, 2002, 22.

¹² Vö. pl. Emily Dickinson, Stéphane Mallarmé, sőt akár Vajda János hasonló poétikai eszközeivel.

Éjfél után

Az idő hasonlóan allegorikus ábrázolását találjuk az *Éjfél után* című versben,¹³ ám Czóbel itt nem két emberalakba sűríti az idősíkokat – akiket/amelyeket azután a térben ütköztet egymással –, hanem komplett térallegóriát épít: a múlt egy csárda (vízió), a jelen pedig egy temető (valóság) képében áll előttünk, mely allegória azután részletesen kibomlik a szövegben. Tér és idő érdekes összevetítése ez a vers, mely az időt a tér metaforáival igyekszik megragadni. Czóbel kronotopikus eljárása Bergson gondolataiból épít verset: „Időnk legnagyobb részében önmagunkon kívül élünk, énünkől csak annak elszíntelenített fantomját látjuk, árnyékát, melyet a tiszta tartam a homogén térbe vet. Létünk tehát inkább a térben, mint az időben pereg le; inkább a külső világnak élünk, mint magunknak; inkább beszélünk, mint gondolkozunk; inkább cselekednek rajtunk, mintsem magunk cselekednénk.”

A régi csárda helyén kialakított temető a múltat hivatott a föld alatt tartani, mikor azonban a csárda váratlanul ismét feltárul egy vándor előtt, a múlt a felszínre tör. Az a csavar, hogy a csárda, az élet, az étkezés, az italozás, a vigasság színtere a múlt attribútumaként kerül a történetbe, míg a holtak birodalma, a temető képviseli a jelen, jól illusztrálja a bergsoni tant, a múlt folytonos és erőteljes jelenlétét a jelenben. A temető mint az emlékezés tere pedig ismét csak Bergson gondolataira rímel, amennyiben az anyagot és a szellemet kapcsolja közös térbe. Bergsonnál ugyanis az emlékezet a szellemhez kötődik, míg a tiszta észleléssel az anyagot mérjük fel.

„A szellem az anyagtól az emlékezet tekintetében tér el, azaz múlt és jelen jövőre irányuló szintézisében, ebben fogja össze az anyag időpillanatait, hogy önmagát működésbe hozza, és *tettekben* nyilvánuljon meg, ami a testtel való egységének létokát jelenti. Jogosan mondhattuk tehát a könyv elején, hogy test és a szellem megkülönböztetése nem a tér, hanem az idő vonatkozásában nyer megalapozást.”¹⁴

A csárdában mulató halottak idejét (a múlt ideiglenesen a jelenbe szivárgott lényeit) a falóra szabályozná, ám a látomás alanya, az idő ura, a vándor három órára megállítja az időt.

Hogy amazok meg ne lássák,

Igazítja a járását
Az óra mutatójának,
Vége-hossza sincs a bálnak. –
Az idő bárhogyan halad,
A mutató helyben marad.

¹³ CZÓBEL, *Az erdő hangja*, i. m., 116–119.

¹⁴ Uő, *Anyag és emlékezet = Tér, fenomén, mű*, szerk. és vál. BACSÓ Béla, Bp., Kijárat, 2011 (Spatium 12), 237.

Keletkezik hát egy háromórás hézag a szubjektív belső idő és a fizikai idő között. Az előrehaladó óramutató megállítása ismét csak térmetaforává fordítja az időről való beszéd-módot. Az éjjeli sírzárást lekéső halottak lepleikkel, szétszórt csontjaikkal kívül kerülnek a múlt világán, s a jelenben ragadnak. A valós, fizikai időt a kinti toronyóra méri, mely azonban csak későn, a határvonalaként tételeződő éjféli után egy órával jelez. A külső idő ábrázolódik itt, amit – ahogyan fentebb láttuk – Bergson a tér negyedik dimenziójának nevez. Ezen az idősíkon összesen kilenc óra telik el, a halottak báljának 10 órás kezdetétől a hajnal 1 órás jelzésén át a temetőőr reggel 7 órás munkakezdéséig. A múlt ezen időintervallum alatt válik a jelen szerves részévé. Noha, amint a temető motívum kapcsán utaltam már rá, mindig is az volt, s a szétszórt csontoknak köszönhetően az is marad. A belső idő, a csárdai falióra időszámítása szerint ennél három órával rövidebb tartamot mutat. A két idősíkhhoz tartozó térelem: csárda és temető időmérő szerkezete azonban közös: a megállított falióra (mely a valóságban, a temetőőr szobájában is késik reggel három óráttal!) kapcsolatot terem az idősíkok között.

A versben a *Találkozás*-hoz hasonlóan szerepet kapnak a csendet jelölő elemek, melyek kiemelik, felerősítik azt a pillanatot, mikor a múlt a jelenben végképp napvilágra (!) kerül.

De a sok sír már mind zárva,
Befedve – – eltűnt a csárda. –

Temetőőr bámul reggel:
Csonttal, halottas leplekkel
A temető teli szórva. –

Néha egy lény saját magát eléri,
Felölti ismét szétfoslott alakját,
Rohan újból csak önmaga után.
(Czóbel Minka: *Gyémánt kénub*)

SZUBJEKTUMOK SZÉTESÉSE □ □ □

Czóbel több versében megfigyelhető az a jelenség, hogy miközben az idősíkok a fent vázolt módon egymásba csúsznak, bennük a szubjektumok is elvesztik zárt határvonalait. A fejezetben megvizsgálom, hogyan függ össze az egységes, karteziánus szubjektum szétszóródása Czóbel szintetizáló időkezelésével, s néhány versen keresztül megmutatom, hogyan foglalják el a teret és időt ezek a decentralizált szubjektumok. Ennek érdekében elemzem a tükör motívumát a versekben, ami elsődleges átjáróként szerepel az egyes idősíkok között, s ami a különböző idősíkok szubjektumait közös térbe képes vetíteni.

Kik erre jártak

A *Kik erre jártak*¹⁵ című versben ismét előttünk elevenednek meg a holtak, a múlt árnyalakjai felvonulnak, s köztük (bennük!) a versbéli én felismeri önmagát. Czóbel talán ebben a versben foglalja össze legpontosabban, hogyan függ össze a szubjektumok szétszóródása az idősíkok összecúsásával. A vers alapja egy triviális életallegória, melyben ismét a jól ismert lineáris térmetafora, az út mint élet toposza válik az idősíkok egymásba játszásának színterévé:

Sovány, halvány-zöld rozsvetés közt,
Ingó kalász alatt
Kígyózó út hosszú vonalja
Lágyan siklik, halad.

A harmadik versszaktól a konkrét táj látomásszerű képbe fordul, a múlt alakjai dematerializáltak, a szubjektumok heterogén halmazt alkotnak, képlékenyen hömpölyögnek a térben, s felénk közeledve a jelenbéli én is elveszti centrumát: a „magamra ismerek” és a „jövők” zárt egységként formált szubjektuma szétszóródik – a „nem egy, de száz alakban” egy hosszú szünettel után kapcsolódik az egyes szám első személyű *jövők* ígéhez. Így történik meg a múltbéli s a jelenvaló szubjektum alkalmi egyesülése, hogy aztán rögtön szét is válhasanak. A *majd-majd* határozószópár folyamatos ismétlődést sejtet, múlt és jelen konstans egybefolyását vetíti előre.

Jönnek, jönnek, de *testük nincsen*,¹⁶ –
Mindannyi árnyalak;
Haladnak, majd egymásba folynak,
Majd széjjeloszlanak.
Mind, kik valaha erre jártak,
Ifjú, öreg, gyerek, –
Egyszerre csak a sokaságban
Magamra ismerek.¹⁷
Jövők – nem egy, de száz alakban,
S itt az vagyok talán
Ki voltam rég múlt alkonyatkor,
Rég múlt nap hajnalán.

¹⁵ Czóbel Minka, *A virradat dalai*, Bp., Franklin Ny., 1896, 165–166.

¹⁶ Kiemelés: K. E.

¹⁷ Kiemelés: K. E.

A jelen szubjektuma, az *én* testtel bíró anyagi lény, így a találkozás egyben a szellemi és az anyagi princípiumok kölcsönhatását is magával hozza:

Kezem kinyujtom: állj meg, állj meg!
Várj! megszólítalak. –
Mint repülő árny siklik rajtam
Keresztül az alak.

A verszárlatban a jelenbéli *én* egy új, vagyis jövőbéli alakban csatlakozni látszik a múlt szubjektumainak seregéhez. A lineáris útmetafora itt konvertálódik ciklikussá. A múltra utaló „ismét velük” (tudniillik a múlt szellemeivel) és a jövőt ígérő „új alakban” összekapcsolása révén, mint megannyi, Czóbel buddhista korszakában írt versben, élet és halál itt is körforgásszerű, a lélekvándorlás hitére rímelő:

Az útnak vége, haza értem
Rég eltűnt a sereg. –
S én úgy érzem: egy új alakban
Ismét velük megyek.

A vers értelmezésekor fontos jelentésképző elemként figyelembe venni, hogy Czóbel éppen a *Realismus a Symbolismusban* című ciklusban helyezte el azt, s nem annak inverzében, a *Symbolismus a Realismusban* címűben. Nem mindegy ugyanis, hogy a realizmus talaján állva használjuk a poétikai nyelv szimbólumait, illetve konstruáljuk meg saját szimbólumainkat, vagy gyökereinkkel a szimbolizmusba kapaszkodunk, s ebből a kívülről gyakran ingoványosnak tűnő képlékeny közegből mint sajátunkként megélt alaptatból próbálunk meg mindenki számára egyértelmű, realista nyelvi konstrukciót létrehozni.

Gyémánt kérub

Czóbel időszemléletét a *Gyémánt kérub*¹⁸ című versben összegzi, ahol az idő statikus merevséggel ábrázolt, s a linearitás csupán látszat.

Áll az idő örökké, változatlan,
Mozdulatlan, halálos merevségben
A mindenségnek tengelyén.
S körülte örült forгатagban
Forognak minden megteremtett lények:
Minden gondolat, mely alakot öltött,
Minden, testbe öltözött életszíkra
Forog körülte, önmagát kergetve,

¹⁸ CZÓBEL Minka, *Az erdő hangja*, i. m., 240–241.

Majd elalél, majd ismét tova száguld
Egyik vagy másik.
Ilyenkor mondják: eljár az idő!
De az idő áll, örök változatlan
Mozdulatlan halálos merevségben.

A szubjektumok materializált gondolatként jelennek meg, keringve az idő tengelye körül, önmagukkal sem azonos formában, magukkal csupán egy-egy pillanatban egyesülve.

Néha egy lény saját magát eléri,
Felölti ismét szétfoslott alakját,
Rohan újból csak önmaga után.
S az események, melyek az időben
Mindig egyformán vannak, voltak, lesznek
Egy más után jövőnek látszanak.
Hánykodnak a merevség tengerében.

A keleti filozófiákból átvett lélekvándorlás tanának, Schopenhauer gondolatainak s a zsidó–keresztény bibliai hagyománynak sajátosan szinkretista elegye ez a vers. Czóbel (és a kor-szellem) gyakran fordul Schopenhauerhez, s metafizikus témájú verseiben visszaköszönnek *A világ mint akarat és képzet* sorai. A Pester Lloyd kritikusja szerint pedig „Schopenhauert versebe szedni hiábavaló cselekedet”.¹⁹ A gyémánt kérub azonban mintha éppen erre tenne kísérletet:

Az időt végtelenül forgó körhöz hasonlíthatjuk: a mindenkor aláereszkedő fél lenne a múlt, a mindenkor emelkedő a jövő; fent pedig az oszthatatlan pont, amelyet a tangens érint, az lenne a kiterjedés nélküli jelen: ahogy az érintő nem forog el s tovább a körrel, így a jelen sem, az objektum érintési pontja, melynek formája az idő, a szubjektummal, melynek nincs formája, mert nem tartozik a megismerhetőhöz, hanem minden megismerhetőnek a feltétele (342).

A kerub, az Istennel kötött szövetség szimbólumának, a frigyládanak őrzője, az idő allegorikus alakjaként jelenik meg a versben, jelezve, hogy az ábrázolt világrend a transzcendencia által jóváhagyott, egy emberen túli abszolútum hatalma alatt áll.

E sok örülten rohanó alaknak
Mulandónak, illónak, változónak
Tetszik a sosem mozduló idő,
Míg ő maga, egy merev gyémánt-kérub
Áll mindörökkön örök változatlan,
Mozdulatlan halálos merevségben.

¹⁹ Adolf SILBERSTEIN, *Ungarns junge Garde: Minka Czóbel*, Pester Lloyd, 1898. aug. 27. 205. sz. [5.]

Tükör-versek

Czóbel időábrázolásainak állandó szimbóluma a tükör, amely egyszerre választja el s köti össze az egyes idősfikokat, a lacani Innen- és Umweltet, közben torzítva, felerősítve vagy elhalványítva, sőt darabjaira szedve az anyagi világ jelenségeit. A poétika itt azt a fénytani jelenséget használja ki, hogy a tükör úgy ad számunkra a tárggyal egyenlő nagyságú virtuális képet, hogy a fénysugarakat közeget árt képezve megtöri és visszaveri. Mivel a felület az idő előrehaladtával veszít fényvisszaverő képességéből, a tükör halványul, vakul, a sugarak egy részét elnyeli, vagyis metaforikusan konzerválja a jelent, ami benne marad, s képalkotáskor befejezetlen múltként interferál az aktuális jelennel. Ezt a jelenséget Czóbel szemlélteti is *Hangverseny*²⁰ című, egészen korai versében, ahol a tükröt egy többszörösen átfűrt, palimpszesztált kódexlaphoz hasonlítja. A megvakult tükörbe tekintve a jelen homályos képe mögött felizzik a múlt, s képét erősebben kapjuk vissza, mint a jelenét. Múlt és jelen egybevetítése itt még azonban meglehetősen konkrét, plasztikus, a letűnt aranykor illúzióját sejteti:

Tükör idő-homályosított lapja
A nagy teremnek képét visszaadja.
De nem hatol a kép túl a homályon.
Alatta elvonúl egy múltó álom.
Miként ha ódon pergamentet látnék,
Melyen a régi írás már csak árnyék,
Ujabb írás betűje vetve rajta,
De az avúltat jobban őrzi, tartja.
Tükörré rászáll jelen élet képe,
De más emléket tartogat mélyébe'.
Ott őrzi, a mit egykor, régen látott,
Elporladott, elhamvadt ó világot.

A tükörversek központi szimbóluma gyakran jelenik meg úgy, mint a múlt őrzője, s ekképpen az idő paradoxonának szimbóluma:

Magába szívja tükör lapja
A merev változásokat,
Árny-fényével mind vissza adja. –
Áll az idő – áll, és halad.²¹
S benn-fogott fények

²⁰ CZÓBEL Minka, *Nyirfa lombok*, Bp., Révai Testvérek, 1890, 207–223.

²¹ Uő, *Az erdő hangja*, i. m., 66–74.

Örökre élnek:
Megannyi nyugtalan
Haza nem járó
Haza nem találó
Elkárhozott lélek.²²

Ugyanakkor Lacan – aki a tükröt használja az ember egy jellegzetes pszichológiai mechanizmusának metaforájaként – az emberi lét tükrő-stádiumának funkcióját szintén a közvetítésben látja, abban, hogy viszonyt létesítsen a szervezet és annak külvilága (*Innenwelt* és *Umwelt*) között.

A tükrő-stádium dráma, amelynek belső hajtóereje az elégtelenségtől az eljövendő meglátásáig szárnyal. Ez a dráma mozgósítja a térbeli azonosulás ámításába esett alany fantáziáit, amelyek darabjaira széthullott test-képétől totalitásának ama formáig terjednek, amelyet ortopédikusnak (*orthopédique*) nevezek, s végül, az elidegenedett identitásnak ama magára öltött páncélzatáig, amely merev struktúrájával meghatározza majd az alany egész szellemi fejlődését. Tehát, az *Innenwelt* és az *Umwelt* körének megszakadásából következik, hogy az ego (*moi*) kimeríthetetlenül igazolásra törekszik: saját „négyzetegésztésére” (*quadrature*).

Mindez segít megérteni azt a jelenséget, mikor Czóbel versbéli szubjektuma megpróbálja felismerni önmagát a tükrőben, ám csupán széthasadt személyiségének árnyalakját véli felfedezni, mely időtlen módon a halál szférájához köti:

Megvakult tükrő ólmos lapja
Most véle szemben áll.
A szürkéségből fehéren kivillan
Árnyék – alakja
Kezeit rémült tiltó mozdulattal
Nyújtja feléje
„Mit kísértesz ismét, mit háborítasz
Rémes halál?
Így. – így álltál előttem e tükrőben
Mikor megrontottad nászéjszakámat.
Ifjú viruló szép alakom helyett
Te gonosz tükrő, ugyan ezt mutattad.”²³
(A régi ház)

Utolsó megjelent verseskötetében a tükrő szimbóluma köré Czóbel egész ciklust szervez *Tükrőről, szobákról* címmel. A tükrő itt már nem egyszerű ürügy a csodás, igaz, dicső és színes, eredeti és valóságos (!) múlt, valamint a sekélyes, fakó jelen egymásra vetítésére,

²² Uo., 64–65.

²³ Uo., 66–74.

de központi szereplője a verseknek, mely egyértelműen uralja a képalkotást. A ciklus *A tükör meséje*²⁴ című darabjában összegezve láthatjuk a tükör és az idő összefüggésének kérdését. A tükör előtt égő hét gyertya fénye fokozatosan belemerül, majd valósággal beleég a tükörlapba, mely a folyamat közben sík tárgyból mélységgel bíró térré alakul, mintha valóban az idő terjesztené ki a síkot, s látná el egy újabb dimenzióval.

Tükörfal előtt hét szál gyertya ég,
Elvezet fénye,
Tükör mélyébe,
Csillámló rétegű sötét vizébe.
Mélyen, mélyebben
Belemerülnek
Tükör vizébe,
Sötét mélyébe.

A versben explicit módon is megjelenik a tükör mint időkapu képe, melyen át a múlt szubjektumai – korábban a tükör által elnyelt fénynyalábok – jutnak a jövőbe, mely a konkrét szituációban, a tükör fizikai idejében jelenként tételeződik:

Nem is tükör már, de bejárat:
A múlt idők bejárata
Zöld fátyolos, selymes jövőbe...

A múlt szubjektumai örök álomba dermedt kék alakok, akik mégis erősebben kötődnek a valósághoz, a jelenhez, mint a T/I-ben megjelenő versalany:

Kialudt éltük a miénkbe
A mostaniba elmerül,
Reménytelen, hogy elszakadjunk
Tőlük, – ha fel is ébredünk,
Az ő álmuk valóbb, erősebb,
Tartósb, mint a mi életünk.

Ezt a kérdést, vagyis a tükör-kép és valóság viszonyát Foucault segít megvilágítani, aki egyszerre értelmezi valós és nem valós térként a tükröt: A tükör végül is utópia, miután hely, valós hely nélkül. A tükörben ott látom magam, ahol nem vagyok, egy irreális térben, mely virtuálisan nyílik meg a felület mögött; ott vagyok tehát, ahol nem vagyok, egyfajta árny az, amelytől a láthatóságomat kapom, amely lehetővé teszi, hogy magamra tekintsek, ott, ahol nem vagyok jelen – tükör-utópia. A tükör ugyanakkor azonban

²⁴ *Uo.*, 46–50.

heterotópia is, amennyiben valós léttel rendelkezik, mely valami módon visszahat arra a helyre, melyet elfoglalok; a tükrön keresztül felfedezem a hiányomat azon a helyen, ahol vagyok, miután „odaát” látom magam. Ez a tekintet, mely valahogyan rám vetül ennek a virtuális térnek a mélyéből, az üveg másik oldaláról, önmagam felé közelít; újra magamat kezdem nézni, és újraalkotom a jelenlétemet a valós helyemen. A tükör mint heterotópia működik, amennyiben a helyet, melyet elfoglalok, mikor a tükrben nézem magamat, egyszerre teszi abszolút valóságossá, mely viszonyban áll a teljes környező térrel, és abszolút irreális, mivel ahhoz, hogy érzékelhető legyen, át kell haladnia ezen a virtuális ponton, mely „odaát” található.²⁵

A tükör-versekben, ahol az idő megtörik, gyakran találkozunk repedésekkel, vakult, letakart, törött tükrökkel, ami a fényjelenséget befolyásoló hatásán túl mindig megállásra készíti az olvasót, pillanatnyi csendet teremt, elvág valamit valamitől. Ezt a zavart, a töredést, a hasadást²⁶ – ahogy korábban már láttuk – Czóbel ezekben a versekben is jelzi formailag: a tükörversekben is találunk dallamtörést okozó áthajlásokat, illetve itt is megjelennek a töredéknek látszó kompozíciók, a kipontozott vagy szaggatott gondolatjelekkel helyettesített szavak, szintagmák, akár egész sorok:

Nyugtalanul – – – kínos vergődés,
A lángok fogva állanak
Tükör dermedt, sötét vizébe.

Eltűnt a sok alvó alak,
Bezáródnak a távol ajtók.

Elalvó mult – holdszínű vég –

Egy elhomályosult tükör előtt
Magánosan hét elalvó gyertya ég.²⁷

²⁵ Michel FOUCAULT, *Más terekről: Heterotópiák*, <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=253> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

²⁶ A jelenség már a kortárs kritikusoknak is feltűnt, A Hét irodalmi tudósítója pl. éppen ebben látja Czóbel modernségét: „A Tükrökről, szobákról című ciklus szakadozottsága és egyenetlensége mindennél világosabban elárulja, hogy Czóbel Minka egyéni költészetének régibb értékein keresztül új ösvényre indul, új és szélesebb kifejezési formák felé törekszik új mondanivalói számára.” Sz. L., *Az erdő hangja: Czóbel Minka új verseskönyve*, A Hét 1914/22, 359.

²⁷ CZÓBEL, *Az erdő hangja*, i. m., 46–50.

INTERTEXTUÁLIS OLVASATOK □ □ □

Czóbel időről alkotott verssorai természetesen nem állnak elszigetelten a magyar irodalomban, érdemes megvizsgálni néhány intertextuális kapcsolatot, melyek játékba hozzák e kevéssé ismert szövegeket, bekapcsolva életművét a mainstream irodalom szövegkorpuszába.

Kosztolányi *Halotti beszéde*²⁸ (1933) mutatja a legszorosabb szövegpárhuzamot, mely Czóbel *Microcosmos* (1896) című versével mind tartalmában, mind retorikájában egyértelmű megfeleléseket mutat.

Hogy soha többé így nem tükröződik
A mindenség már halandó szemén.
Lesz szín is, fény is, de már soha többé
Nem az a szín, és nem az a fény...
[...]
Hozzá hasonlóknak lesznek ezren, százan,
De őt már, mint felhőt az őszi szél
A halál elseperte – egy világ volt –
Hát van a fán egyforma két levél?
(Czóbel Minka: *Microcosmos*)

Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.
[...]
a homlokán feltündökölt a jegy,
hogy milliók közt az egyetlenegy.
[...]
Hol volt, hol nem volt a világon egyszer.
(Kosztolányi Dezső, *Halotti beszéd*)

Időkezelését tekintve mindkét szöveg a halál perspektívájából tekint a létezésre, s mindkettőben az egyedi, megismételhetetlen szubjektum létéről és elmúlásáról olvashatunk. Míg azonban Kosztolányi a végérvényességet, a megmásíthatatlanságot („Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer.”) emeli ki a verszárlatban, addig Czóbelnél felsejlik egy transzcendentális vigasz lehetősége („S e számtalan letűnt világot / Az Isten szívében meglegeljük talán?”). A *Halotti beszéd* önmagának *dermedt-néma szobraként* avatja műalkotássá a létből kihullott egyént, benne alkotó szubjektum (művész) és alkotásának objektuma (szo-

²⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső *Összegyűjtött versei*, <http://mek.oszk.hu/00700/00753/html/vers1303.htm#40> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

bor) egylényegűvé válik. A *Microcosmos* a „minden lehunyt szempár egy hulló csillag” metaforával a világegyetembe transzponálja az egyén elmúlását, ám Czóbelnél szokatlan módon ezúttal nem kínálja fel a lét ciklikusságának lehetőségét, vagy a lélekvándorlás hitét mint vigaszt, sokkal inkább egy keresztény „válasz” felé hajlik, ami azonban (kérdésként megfogalmazva), nyitva hagyja a költeményt.

A fentebb elemzett *Találkozás* (1894) című Czóbel-vers játéka a létigékkel József Attila *Eszmélet IV*²⁹ (1934) sorait idézi fel már a szövegszinten is:

A mi lesz, az már *van*, a mi *volt*, az marad,
Látod, egy életet jelez e két alak.

(Czóbel Minka: *Találkozás*)

Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

(József Attila: *Eszmélet IV.*)

Tverdota György *Eszmélet*-elemzésében³⁰ kifejti, hogy a lesz ige itt a *levést* (a francia *devenir*-t) jelenti, mely folyamatos alakulásra utal, arra, ami igazi mivoltában megragadhatatlan, ahogyan a virág, a bokor képe is a folyamatos teremtmődés és újrateremtmődés nyugtalan állapotát sűríti magába. Czóbel verseiben, ahogyan fentebb már láttuk, hasonlóképpen bergsoni gondolatok fogalmazódnak meg; míg azonban József Attilánál a jelen „mint létmód is érvénytelenné lesz”³¹ („ami van, széthull darabokra”), addig Czóbelnél a múlt a jelenbe nyúlik át („ami volt, az marad”), minden valaha volt szubjektum jelen-valóként (!) létezik tovább. Itt egyetlen idősíki sem veszíti érvényét, viszont mind a három (az ifjú képviselte jelen, az agastyán képviselte múlt és jövő) egymásba játszik, sajátos módon egymásba folyik: „Egyszerre az ifjú öreg lesz és bágyadt, / Az öregnek szemén fiatal tűz támad.” Ahogyan Czóbel Minka verseiben a szubjektum a fent már vázolt módon elveszíti egységét, úgy az időkezelés, s a jelen érvénytelenítése következtében az *Eszméletben* „... (s)em alkotódhat meg olyan szubjektum, amely képes lenne az egységesnek nyilvánítható megnyilatkozásra”.³²

²⁹ JÓZSEF Attila *Válogatott versei*, Bp., Móra (Diákkönyvtár) 1977, 116.

³⁰ TVERDOTA György, *Tizenkét vers: József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Bp., Gondolat, 2004, 149.

³¹ BEDNANICS Gábor, *Idő és individuum két költemény párbeszédében: József Attila: Eszmélet – T. S. Eliot: Four Quartets*, Literatura, 1997/3, 283.

³² *Uo.*, 283.

Babits *Esti kérdés*³³ (1909) című versének Czóbelnél nincs konkrét szövegpárja, ám a *végét nem lelő idő* bergsoni gondolata talán megenged egy intertextuális olvasatot.

miért a *végét nem lelő idő*?³⁴
vagy vedd példának a piciny fűszálat:
miért nő a fű, hogyha majd leszárad?
miért szárad le, hogyha újra nő?

Míg azonban Babits szkeptikusan viszonyul a ciklikusság, az örök visszatérés gondolatához, Czóbelnél ez inkább társul megnyugvással:

Az élet nem kezdődik, nincsen vége
Egy hullámozó fény csak a mindenségbe.³⁵
(Isten szava)
Oly fárasztó az élet – alig várom
Hogy elfődjön tiszta fehér nyugalmas
Hosszantartó titokzatos nagy álom.³⁶
(Az első hó)

Czóbel verseiben az élet gyakran észrevétlenül torkollik a halálba, a lét értelmének teleologikus számonkérése fel sem merül, hiszen az idő nem valahová tartó linearitásként értelmeződik. Babits verse kapcsán pedig Kelemen János fogalmazza meg, hogy „[...]»a végét nem érő idő« (sic) itt nem a térrel egyenemű, kvantifikálható időt jelenti, hanem éppenséggel a bergsoni »tartamot«, mely azért »nem éri végét«, mert az emlék, a lélek, a jelenben élő múlt ideje.”³⁷

Így hát Babits *Esti kérdése* biztonsággal visszavezet bennünket Bergsonhoz, s a vers Czóbelrel együtt olvasva éppen Babits Bergsonról írott cikkének sorait illusztrálja: „[...] minden élőlényre tényleges hatást gyakorol az egész múltja együtt, hisz éppen ebben áll a teremtető idő, hogy a múlt nem semmisül meg, hanem folyton gazdagodva a jelennel állandóan hat a jövőre.”³⁸

³³ BABITS Mihály *Összes versei*, Bp., Franklin Társulat, 1945, I, 70–71.

³⁴ Kiemelés: K. E.

³⁵ CZÓBEL, *Fehér dalok*, i. m., 146.; ill. a *Lélek vándorlás VI.* jelenetében franciául (a magyar változat nem maradt fent): UÖ, *La migration de l'âme*, Paul Ollendorf, Paris, 1897, 58.

³⁶ CZÓBEL, *A virradat dalai*, i. m., 1896, 64.

³⁷ KELEMEN János, *Babits és Bergson = Bergson aktualitása*, szerk. ULMANN Tamás, Jean Louis VIEILLARD-BARON, Bp., Gondolat, 2011 (A Francia Intézet Filozófiai Füzetek), 152–161.

³⁸ BABITS Mihály, *Bergson filozófiája* 9, i. m.

ERIKA KAPUS

Time Planes and Gateways in the Works of Minka Czóbel

Moving between time planes plays an important role in Czóbel's oeuvre. Linear time becomes relative in her texts, time planes fade into each other, and past folds into present. The future transforms time without the illusion of its linear progression into an endless return. The aim of this paper is to describe this time scheme and its poetic devices through Czóbel's poetry. It also aims to show how Czóbel's work develops alongside the subversive understanding of time in works of philosophers at the turn of the century, and what novelties it brings to the representation of the subject.

The first chapter outlines the Bergsonian space-time continuum, in which the fourth dimension is physical time, with the aim of finding Bergson's most important theorems regarding time in Czóbel's poetry, and to examine what devices she uses to illustrate the relationship between physical time, inner duration, and the different time planes. The essay focuses on the chronotopes that are central to the structures of poems and are organised around time and space.

The second chapter explores how Czóbel presents her subjects – hers is a surprising and modern approach at the turn of the century. Although not unique, it is worth the attention and analysis. These subjects are fragmented, decentralised, finding sometimes each other, sometimes their own selves in their dance through time planes. Their cyclical existence emphasises infinite continuity and infinite return. The paper examines the interconnectedness of time and subject, and shows – through the symbol of the mirror – how the unified subject shatters into pieces, how it is later reconstructed in another time plane, and how the mirror itself becomes a wormhole between time planes.

Lastly, some selected lines from Czóbel's works are compared with corresponding canonical texts. In some cases, intertextuality is easily detected, both on a thematic and rhetorical level, whereas in other cases it is more indirect, but at all times worthy of comparison.

Kisebbségi időszámítás előtt, többségi időszámítás szerint

A 19. ÉS A 20. SZÁZAD KÖZTI TÁVOLSÁG ÚJRAÉRTELMEZÉSE
A REGIONÁLIS ÉS A KISEBBSÉGI IRODALOMTÖRTÉNETEK FELŐL

Szarvas Melinda

A határon túli, kisebbségi magyar nyelvű irodalmak történetére irányuló kutatás létjogosultságának szakmai indoklása során a nagy igyekezetben az irodalomtörténészek sokszor olyan kérdésekre is választ keresnek és olyan problémákat is megfogalmaznak, melyek pedig egy *többségi* irodalmi kultúra kapcsán rögtön komolytalanná, vagy a válaszadás lehetetlensége okán marginálissá válnak. A szakmai *(ön)igazolás* és a *bizonyítás* az ilyen kutatásokat alapvetően meghatározó szándék (a többségi témákat középpontba állító vizsgálatokat jellemző *leírással* szemben), amely – érdemes észrevenni – nem is csak a vizsgálat tárgyát érinti, hanem a kutató személyét is. Nem ritka, hogy egy-egy határon túli irodalmi régióval onnan származó irodalomtörténész foglalkozzon. Ilyen túlzott igyekezetből adódó kérdés az adott irodalmi kultúra megnevezésére és a megszületésére irányuló vizsgálat is. Mégis jó, hogy vannak az irodalomtörténetnek olyan pontjai, amelyek ennyire egyértelműen megválaszolhatatlan kérdések vizsgálatára hívnak. Tudniillik ezekben a kutatásokban nem a válasz árul el bármit is a vizsgált kérdéstről, hanem az adott válasz melletti *érvek*. A határon túli magyar nyelvű irodalmak irodalomtörténeti vizsgálata arra hívja fel folyamatosan a figyelmet, hogy *nincs egy érvényes válasz*. Jelen dolgozatban a magyar vajdasági irodalmi kultúrának a megszületéséről lesz szó, az eddig született teóriák közlebbi vizsgálatáról.

A határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatban a kialakulásuk körülményeire irányuló kutatások azért is tűnhetnek reálisnak, sőt akár elvárhatónak, mert nagyon fiatal irodalmakról van szó, s olyan korról, amelyről bőségesen maradtak fenn dokumentumok, szak- és szépirodalmi források egyaránt. A *kezdetet* megjelölni mégis lehetetlen, hasonlóan az „egyetemes magyar irodalom” megszületésének időpontjához. Csakhogy annak esetében nincs is nyomasztó közelségben a vélt időpont. Nem lehet véletlen, hogy utóbbiról beszélve *kezdet* helyett inkább *eredet* említődik, vagyis kijelölhető dátum helyett egy kezdőpont nélküli kultúrtörténeti alapszituáció. Úgy tűnik, egy-egy irodalmi kultúráról azt lehet megmondani, hogy már létezik, de azt nem, hogy mikortól.

Az elcsatolt térségek esetében az első világháborút lezáró békét szokás emlegetni mint lehetséges kezdődátumot, elvégre ezek a területek ennek értelmében kerültek idegen nyelvű többségi államba. Ha 1920-at kezdőpontnak tekintve például a magyar vajdasági irodalom történetével kapcsolatban az előző éveket teljes mértékben ignorálja egy kutatás, az első olyan szépirodalmi műveket, melyek aztán már hagyományként inspirálták a további idők irodalmát, az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején lehet csak megtalálni.

De ennek nem a szépirodalom hiánya és nem is az az oka, hogy egy évtizedbe telt volna a „semmiből” megteremtteni ezt az irodalmat. Arról van csupán szó, hogy a világháborút követően nem a kulturális élet volt az első, amelynek elrendezésén volt a hangsúly, sokkal inkább az új közigazgatási pozíciók kiépítése, a kisebbségi intézményrendszerek megszervezése és azoknak az új, többségi állammal szembeni elismertetése volt a legfőbb feladat. A *Bács-megyei Napló* egy 1920. szeptemberi számában a következő olvasható: „Az első átalakulások izgalmi, az új berendezkedés nehézségei, s az a gyökeres átformálása minden intézménynek, amit a régi országtól való elszakadás s egy új ország testébe történő beolvadás elkerülhetetlenné tett, érthetővé teszik, hogy az ezek végrehajtásához szükséges minden időt és energiát a politika és az adminisztráció lekötött, abból nem igen juthattak a pihenésnek és lelki felüdülésnek pillanatai sem a kultúra részére.”¹ Ennek a kétoldalú kulturális munkának, tudniillik az elszakadásnak és a beolvadásnak, az üteme és sikeressége, természetesen nemcsak az elcsatolt területek kulturális hozzáállásán és felkészültségén múlt. A térségek közti különbségek elemzésekor nagyon sok esetben kívül marad a vizsgálat körén az új többségi kulturális közegek közreműködésének és politikai berendezkedésének, szándékainak figyelembe vétele, melyek ugyancsak eltérőek lehettek.² Ennek hiányában csak az elcsatolás előtti idők magyar politikai-regionális helyzete az, amellyel a később új államhoz kötött területek között fellépő kulturális különbséget is magyarázták az irodalom- és kultúraszervezők. A vajdasági *Kalangya* folyóirat egy 1932-es júliusi számában Kis József megjelent esszéje azon kevés szövegek egyike, amelyik számol a többségi politikai különbségekkel is. Kis a következő megállapítást tette: „Noha az erdélyi és szlovenszkói magyarok politikai helyzete egészen más a jugoszláviai magyarokénál, mégis a távolság a felocsúdás és a magára eszmélés útján aránylag is behozhatatlanul nagyoknak látszik már köztünk.”³ Ezekben az első időkben az öndefiníció egy sajátos és összetett viszonyrendszerben való elhelyezkedést tükrözött: beletartozni, ugyanakkor függetlenedni is mind a nyelvileg azonos magyar, mind a többségi kulturális közegtől. Mindezt úgy, hogy az *önállóság* az önkép alapvetően meghatározó eleme volt kezdettől fogva.

A határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatban a kialakulásra vonatkozó kérdés vizsgálatára leginkább az a szándék inspirálhat, hogy az adott irodalmi kultúra léte és önállósága igazolódjon. Elvégre, ami rendelkezik kezdettel, az *van* és képes is létezni. Az első önmeghatározási kísérletek elsősorban a *hagyománytalanság kuriózumán* alapultak. A vajdasági irodalom legnagyobb hatású megszervezőjének, Szenteleky Kornélinak a helyzetelemzése is ebből az alapgondolatból indul ki. A maga szerkesztette *Vajdasági Írás* című folyóiratban 1928-ban megjelent *A vers a Vajdaságban* című írásában az első világháború lezárása után újonnan kialakult helyzet értelmezését ő is a többi hasonló sorsú térséggel, elsősorban Erdéllyel való összehasonlítással kezdi. Az Erdély és Szlovenszkó szerepeltetésével felállított

¹ *Kultúrát kérünk!*, Bács-megyei Napló, 1920. szeptember 12., 1.

² Ennek a szempontnak a hiánya leginkább talán két okkal magyarázható: egyfelől a tanulmányok potenciális, magyar nyelvű olvasóközönsége inkább érdeklődik a magyar-magyar kulturális viszony alakulása iránt, másfelől pedig – sajnos – nyelvismeret hiánya is hozzájárulhat ahhoz, hogy a többségi kultúra forrásait nem dolgozzák fel magyar kutatók.

³ Kis József, *A jugoszláviai magyar ifjúság*, Kalangya, 1932. július, 176.

versenyben előbbi helyzete tűnik mindig a legideálisabbnak és a Vajdaságé a legmostohábbnak. Mint Szenteleky írja: „Erdélyben már ezer esztendő óta mesélnek az emberek Csaba királyfiról, Szent Lászlóról, Görög Ilonáról, majd nagy és színes történelmi alakok vonulnak el a századok lángoló horizontján, és mögöttük felzúg a mese, a dal, mint sejtelmes erdőzúgás. Az erdőben tündérek laknak. A sziklákon sasok tanyáznak, mindenünnen a mese, a múlt zeng és zenél. De ki mesélt valaha ezen a tájon?”⁴ A Vajdaságban tehát a modern, önálló irodalom megszervezése idején alaptétel volt az éppen születő irodalom *hagyománytalansága*, holott a 19. század végi magyar regionális irodalmi jelenségek közelebbi vizsgálata azt a gyanút keltheti, hogy a magyar vajdasági irodalom nem, legfeljebb annak intézményrendszere nélkülözött hagyományokat.

Szenteleky Kornél sokszor, sokféleképpen megfogalmazott állítása szerint „a Vajdaságnak sohasem volt poétája, sohasem volt sajátos irodalma.”⁵ Határozott véleménye, hogy az okokat firtató kérdésre is könnyű a felelet. Ahogy írja, a Vajdaságban „nem volt szellemi szükséglet, nem volt érdeklődés, nem volt közönség, amely életre hívta volna az irodalmat. Ez a föld mindig a materiális jólét földje volt [...] Az emberek sokat ettek, ittak, a vagyonról beszéltek. Az örömről, élvezetükről, a vágyódásuk reális volt és maradt, eszményük egyedül a jólét, a vagyon, a föld, ezért tulajdonképpen minden eszményük reális, földhöz kötött. [...] Csak az anyagról volt szó: a földről, a gabonáról, a disznóról, a borról.”⁶ Szenteleky vélekedése szerint ezért fogadják idegenül a Vajdaságban azt, „aki dalol, aki mesél, aki szenved, aki álmodik. Minden művészi alkotáshoz szenvedés kell, lelki szenvedés. Az senkinek se fájt, ha nem olvashatott könyvet, mert a könyvolvasás sohasem volt öröme, szüksége. Ahol tehát lelki vágyak és igények nincsenek, ott nem lehet lelki nélkülözésről, lelki szenvedésről beszélni, ahol pedig nincs lelki szenvedés, ott nem lehet művészi alkotás sem. Ez a magyarázata a mese, a poézis nélküli Vajdaságnak.”⁷ A helyzet az első világháborúval és az annak lezárásával járó határmódosításokkal változott meg. „Ma azonban kissé másképp áll a helyzet, ma már dalolnak, szenvednek, alkotnak itt a Vajdaságban.”⁸ Jelen tanulmánynak ugyan nem lehet tárgya ennek a szempontnak a közelebbi vizsgálata, mégis fontosnak érzem kiemelni a Szenteleky által említett *szenvedésnek* a fontosságát, mely az idézett esszében bármennyire is naiv, az irodalmi alkotáshoz szükséges hozzávalónak tűnik, a benne rejlő *heroizáló önsajnálatt* a magyar vajdasági irodalom (első) önmeghatározásainak egyik alapvető kiindulópontja, mely meglátásom szerint a már a húszas években legendává növesztett *hagyománytalanság* gondolatában is jelen van. Más szavakkal ugyan, de Berényi Emőke is erről beszél tanulmányában, amikor így fogalmaz: „Szenteleky ráérzett a határörvidék, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország déli vidékeinek *spiritualizáltságára*.”⁹ A magyar vajdasági irodalom (ön)definícióinak vizsgálata során a különböző pszichológiai és érzelmi tényezők figyelembe vétele alapvető fontosságú.

⁴ SZENTELEKY Kornél, *Új életformák felé*, Újvidék, Forum, 1999, 211.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Uo., 212.

⁸ Uo., 212.

⁹ BERÉNYI Emőke, *Ördögsekkérsors*, Híd, 2011/7., 50.

Ez a vajdasági irodalom meglétét és lehetőségét első ízben tagadó, majd pedig alig 1-2 év múlva ugyanennek a közegnek a megszervezésére vállalkozó Szenteleky Kornél esszéit és levezetését olvasva is világos.

Hasonlóképpen terheltek a későbbi, már irodalomtörténeti értelmezések is, többek között az is, amely a Szenteleky által hangoztatott hagyománytalanságot a leglátványosabb módon igyekezett cáfolni. Bori Imre irodalomtörténetéről van szó, melynek koncepcióját könnyűnek látszó feladat korrigálni, egészen addig, míg nem számolunk azokkal a körülményekkel, melyek között *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*¹⁰ született. A kötetnek főként az a törekvése tűnhet naivitásában is erőszakosnak, amely a vajdasági irodalomnak a magyar(országi) hagyományvonalba illesztésére irányul. Ez leginkább a kiadvány *Előtörténet* című fejezetében jelenik meg, melyben a Huszita Bibliától nagyjából Kosztolányi Dezső műveii terjedően szerepelnek frott szövegek. Jómagam a vajdasági irodalom kezdőpontjának keresése során, mely kutatási szempontról már volt szó ebben a tanulmányban is, először szintén úgy gondoltam, hogy magyar vajdasági irodalomról a trianoni békeszerződésben foglalt határmódosítások bevezetését követő időszakról lehet csak beszélni. Most úgy látom, mindez legfeljebb csak az *önálló*, vagyis a minden kulturális hálózattól függetlenül vizsgált magyar vajdasági irodalomra lehetne igaz. A kortárs vajdasági irodalmi működés felől gondolkodva a szépirodalmi hagyományvonalat éppen Kosztolányi Dezső és Csáth Géza életművéig láttam csak visszavezethetőnek, mondván, hogy a jelenlegi újraírások azokat aktualizálják, láthatóan részben mintegy onnan eredeztetve a mai vajdasági irodalmi világot.¹¹ Ugyanakkor, ami mégis Bori Imre általam korábban könnyelműen cáfolt koncepciójához visszavezetett, az a gondolat volt, hogy talán érdemes az első időszakot is egykor kortárs irodalomként tekinteni, s úgy megnézni, vajon akkor mi lehetett eleven, aktualizált irodalmi hagyomány?

Bár a magyar nyelvű vajdasági irodalom hagyománytalanságát Bori Imre a maga irodalomtörténetében valóban némileg túlzó szempontok alapján igyekezett cáfolni – tekintve, hogy az összes, a földrajzi térségben fellelhető írásos emléket mint a vajdasági irodalom előtörténetét tárgyalta – tesz egy figyelemreméltó megállapítást is. „Szenteleky elméletéhez az esztétikai indítást a francia Taine-től kapta [...]. De bátorították az ún. regionális írók, akik világhírnévre tettek szert a maguk kis világát, régióját festve. Hivatkozik a lengyel Reymontra, a norvég Hamsunra, az olasz Giovanni Vergára és a magyar Tömörkény Istvánra is.”¹² Bori Szenteleky helyi színek elméletére utal, aminek kidolgozása inkább a harmincas évek legelejére tehető. 1933-ban Szenteleky az általa szerkesztett *Ákácok alatt* című antológia előszavában ekként fogalmazott: „nem az a fontos, hogy a történet Bácskában vagy Bánátban játszódjék le, hogy a környezet színei megfeleljenek az idevaló táj színeinek. A szellem a fontos. A szellem, amit az író a színeken túl megérez, s amivel az író némi közösséget érez... A lényeg az, hogy igazi életet, igazi mátt adjon az író. Az, aki egy bácskai faluban ábrándos, rokokós andalúziai történeteket ír, az ügyes írásművészé

¹⁰ BORI Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*, Újvidék, Forum, 1982.

¹¹ SZARVAS Melinda, *Kosztolányi mint vajdasági író?*, Kalligram, 21 (2012), 7–8. sz., 16–21.

¹² BORI, i. m., 88.

nőheti ki magát, de nem lehet igazi mai író. Az igazi írónak élnie kell a mában. Bele kell kapaszkodni az idő, a talaj, a tények, a társadalmi adottságok pozitívumába. Az az idő már elmúlt, amikor az író a művészi formában élhette ki magát, avagy a képzelet szárnyán libegett, megszakítva minden összeköttetést a valósággal.”¹³ Ezzel szemben, a még a húszas években írt esszéiben, így a már idézett *A vers a Vajdaságban* címűben is jobb híján a még általa sem látott helyi színek hiányát tekintette a Vajdaság helyi színének. „Már sokszor olvashattuk azt a feddő és gáncsoskodó megállapítást, hogy a vajdasági költők verseiből hiányzik a Vajdaság sajátos levegője. [...] Azok azonban, akik kifogásolják a couleur locale hiányát, elfelejtik, hogy éppen a helyi szín hiánya adhatja meg a versek jellegzetességét. [A] helyi szín hiánya éppolyan jellegzetes szín lehet, mint a borongó norvég köd, vagy a napfényes görög ég.”¹⁴

Szenteleky véleményének és hozzáállásának változásai, a helyi színek elméletének sokszoros finomításai bár izgalmas folyamatok, ezek közelebbi vizsgálata e tanulmány kereteit szétfeszítené, így visszatérnék a Bori Imre által említett párhuzamokra, főként a Tömörkény István nevével megidézett regionális irodalmi jellemzőkre. Ez a megjegyzés ugyanis elvezet a magyar(országi) irodalomtörténetben „századvégi novellisztikának” nevezett jelenséghez, mely a naturalizmusban és realizmusban (is) gyökerező irodalomfelfogásával és szerveződésével is regionális (elsősorban szegedi, illetve alföldi központú) irodalmi háttérként értelmezhető a Trianon után szerveződő vajdasági irodalom számára. Bár Szenteleky szép-irodalmi műveiről nem sokszor esik szó (nem egészen méltatlanul, inkább érdekesek, semmint esztétikai értelemben kiemelkedők), az ő prózai művei is megidéznek olyan jellegzetes képeket, melyek a mai napig a Vajdaság, és mint látható lesz, korábban az egész térség sajátos világát jelentők voltak. Az első világháború lezárása előtti irodalmi előzményeket említ Szenteleky prózáját vizsgálva Harkai Vass Éva: „a *Kesergő szerelem* [Szenteleky 1920-as regénye – Sz. M.] Lengváryjának rokonait Asbóth János századvégi *Álmok álmodójának* és Török Gyula későbbi, *Por* című regényének hőisében vélük felfedezni. [...] A kínálkozó analógiák sorában Kosztolányi korai novellisztikája sem kerülhető meg, hiszen a századforduló költői prózában megmutatkozó lelkisége, a szecessziós–impresszionista–szimbolista próza eszköztára a regényekig vezető Kosztolányi-novellákban hasonló módon ad jelt magáról.”¹⁵ Részben a mikrokörnyezet leírásában felbukkanó motívumok (úgy mint a fullasztó por, a sík vidék), részben pedig a megjelenített hősök jellemében mutatkozik tehát hasonlóság. A *por* motívumának elemzése, bár a felszínes vizsgálódó azt gondolhatná, végsőkéig kimerített a vajdasági irodalom keretein belül, újabb lendületet kapott az utóbbi időkben, épp annak köszönhetően, hogy a dél-alföldi térséghez kötődően kiszabadult Kosztolányi és a kortárs vajdasági irodalom tér is idő keretei közül. Szilágyi Zsófiának a *Kaligram* 2015-ös nyári számában jelent meg erről tanulmánya, melyben ugyan ő is Kosztolányi felől indul, végül arra jut, hogy a por metaforikus felhasználása nem Kosztolányitól ered, hanem a századelő irodalmában bukkan fel, például Móricz és Török Gyula

¹³ SZENTELEKY Kornél, *Új lehetőségek – új kötelességek*, Újvidék, Forum, 2000, 194.

¹⁴ SZENTELEKY, *Új életformák...*, i. m., 215.

¹⁵ HARKAI VASS Éva, *Szenteleky lírai prózája*, Híd, 1993/7–8, 497.

műveiben.¹⁶ A Szilágyi Zsófia által is kiemelt Móricz Zsigmond és Török Gyula bizonyos műveinek kapcsolatát pedig, a por motívumát elemezve Angyalosi Gergely vizsgálta.¹⁷

Az iménti szerzők, Asbóth János, Török Gyula, Tömörkény István, de ide sorolható még Papp Dániel vagy Gozdsu Elek is, kevésbé emlegetett alakjai a magyar irodalomnak, még a magyarországi irodalomtörténetekben is. Utóbbi két szerzőről írva Bori irodalomtörténeti munkájában ekként fogalmaz: „Papp Dániel és Gozdsu Elek felfedezik a magyar irodalom számára Bácska és Bánát oly sajátos, más tájaktól különböző életét, s művészetük középpontjába helyezik, lényegében erre a világra alapítják művészi létezésüket is. E világ erős színei azonban nemcsak őket foglalkoztatták: azoknak az íróknak is vannak idevalósi témáik, akik ugyan nem itt születtek, s nem is éltek vidékeinken huzamosabb ideig, elannyira, hogy vagy húsz esztendőn át a magyar prózairodalomban a bácskai-bánáti témáknak jól megkülönböztethető világa alakul ki, művészi varázst kap, s lassan-lassan olyan fogalomává válik, mint amilyen Erdély, a Szepesség vagy a Nyírség.”¹⁸ A megállapítás második felét túlzónak érzem, azt azonban egyértelműen jelzi Bori, hogy a térség regionális irodalma létező jelenség volt. Az érdekes, hogy még az imént említett szerzőket kiemelni igyekvő újraértelmező tanulmányok is ennek a „méltatlan hallgatásnak” a felelősségével kezdődnek, lehetetlenné téve a tényleges újrapozicionálást. Leginkább azért lehet ez, mert makacsul tartja magát az a kimondatlan esztétikai értékítélet, ami szerint a regionális az minden esetben másodlagos. És mintha azok is így gondolnák ezt, akik ez ellen kívánnak felszólalni. Nyilasy Balázsnak az *Irodalomismeretben* megjelent *Tömörkény István minimalista prózája* című tanulmányát idézem: „A Szeged környéki tanya színtereire, a szegény emberek környezetvilágához ragaszkodó író a magyar irodalomtörténet sehogy sem akarja jelentős, fontos íróként elfogadni.”¹⁹ Nyilasy aztán előbb Sík Sándort, majd Schöpflin Aladárt idézi. Előbbi azt állapítja meg Tömörkényről: „Bizonyos, hogy tájirodalom ez, érdeklődési körre nem terjed túl a Tisza-menti világon [...]”²⁰ Schöpflin hasonló szempontokat említ:

¹⁶ SZILÁGYI Zsófia, *Gombhoz a kabátot, címhez a regényt: Kosztolányi Dezső az alföldi porról*, Kalligram, 24 (2015), 7–8. sz., 140–145.

¹⁷ ANGYALOSI Gergely, *A por metamorfózisai: Móricz Zsigmond és Török Gyula = Móricz a jelenben*, szerk. BENGI László–SZILÁGYI Zsófia, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2015, 73–81. Török Gyula *A porban* című regényének közelebbi vizsgálata révén a huszadik század legelején írt alkotás olyan kortárs vajdasági irodalmi művekkel válna összekapcsolhatóvá, mint Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című műve és akár Gion Nándor *A kárókatónak még nem jöttek vissza* című ifjúsági regénye. Lovas művének „porral betemetett lelkű” és a por miatt „sípóló tüdejű” statisztáinak jellemzése és Gion főhősének megjegyzése, miszerint „minden ingoványban van egy láthatatlan út”, felidézik és tovább értelmezik Török regényének világát is. Mindezek mellett Török művének mondatai a már idézett Szenteky féle véleményt is felelevenítik. „Én legyek erélyes a porvárosban, ahol fuldoklik a tüdőm, mert nincs más, csak evés, ivás meg pletyka? És ha eső esik, akkor sár lesz a porból. Olyan mély és ragadós sár, hogy az ember elmerül benne, mint az ingoványban.” (TÖRÖK Gyula, *A porban*, Franklin, h. n., é. n., 57.)

¹⁸ BORI, i. m., 67

¹⁹ NYILASY Balázs, *Tömörkény István minimalista prózája*, Irodalomismeret, 2013, 2. sz., 52.

²⁰ SÍK Sándor, „Magyar táj, magyar ecsettel” = *Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriuma*ra, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, PÉTER László, Szeged, Szeged Megyei Jogú Város és Csongrád Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Művészeti Osztálya, 1966, 281.

„Bőven megérdemelte azt a kis szobrot, melyet Szeged városa állított neki, leghívebb írójának, a regionális irodalom legjobb magyar alkotójának.”²¹ Tanulmányában Nyilasy a következő kommentárt fűzi kettejük meglátásaihoz: „Sík Sándor és Schöpflin Aladár is a kismesterségre, lokális érdekre utaló szókapcsolatokkal a negyvenes évek első harmadában született (a centenáriumi emlékkönyvben újraközölt) tanulmányaikban.”²² Nyilasy maga pedig a következő kérdést fogalmazza meg: „A századelő magyar írója tényleg nem holmi regionális tájirodalom művelője volna, hanem lényegi, centrális irodalmi tendencia-együttes értő alkalmazója, sőt teremtő alakítója?”²³ Ezt a „holmi regionális tájirodalmat” mintha csak az tudná igazán értékelni, aki benne van, annak viszont védelmezni való, *saját* közegnek bizonyul. A Szeged és a Vajdaság közti irodalmi kapcsolat érdekes összetettségét mutatja egy pár évvel ezelőtti, a *Délmagyarország* című lapban lefolyt vita, mely a szegedi *Tiszatáj* folyóirat hagyományainak féltéséből indult. Péter László fogalmazott a következőképpen: „vajdaságiak szállták meg a szerkesztőséget, akiknek nincs érzékük a szegedi hagyományok iránt, mert más irodalmi élet gyakorlatán »szocializálódtak«. Nem ismerik a tájat, a várost, történelmi és szellemi örökségüket, de még a Tiszatáj saját hagyományait sem. [...] A Tiszatáj szeptemberi számában egyetlen szegedi vagy délkelet-magyarországi témáról sem olvashatunk. Mintha Dugonics András, Tömörkény István, Móra Ferenc, Juhász Gyula nem élt, nem írt volna.”²⁴ A térség kulturális feldarabolása nem egyszerű feladat, kérdés, hogy egyáltalán elvégzendő-e...?

Az első világháborút megelőző idők *vidéki* és a trianoni döntést követően *határon túlivá* lett szerzőit jellemző írói státuszok megváltozására Bori Imre nagyon pontosan világított rá: „azok, akik a húszas évek elején megszólaltak, még a világháborús esztendőkből vidéki írónak tudták magukat, s ők voltak azok, akiket a budapesti irodalmi élet úgy emlegetett, mint »Szabadkán élőket«, vagy »torontáliakat«, és szinte mindegyikük tiltakozott, amikor »vajdaságiaknak« kezdtek őket nevezni. Pályájuk általában évtizedekkel előbb indult, és irodalmi sikereiket, ha voltak, Pesten vívták ki, következésképpen nosztalgikusan is gondoltak arra az irodalmi életre, amellyel most megszakadtak a kapcsolataik.”²⁵ Az esztétikai válság, vagy inkább változás oka szerinte egészen más, nem pedig az első világháború lezárása. Bori egy baloldali értelmiségi, Vajdaságba bevándorló csoportot említ, mint ami alapjaiban változtatta meg az éppen szerveződni kezdő vajdasági irodalmat. „1921 nyarán ugyanis a Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság felszámolása után az odaszorult forradalmárok egy csoportja Jugoszláviába emigrált, köztük jelentős számú író is, akik nemcsak felrázták a még mindig vidékies itteni irodalmat, hanem igényességükkel, szemhatáruk tágasságával, az új irodalmi, művészeti törekvések iránt tanúsított elkötelezettségükkel új utakra is vitték ezt az irodalmat, s igyekeztek többek között az akkori délszláv szellemi élettel is kapcsolatokat teremteni.”²⁶ E hatást a munkáját a hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji Jugoszláviában élő

²¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A népkutató irodalom őse = Emlékkönyv Tömörkény István születésének, i. m.*, 285.

²² NYILASY, i. m., 52.

²³ NYILASY, i. m., 57.

²⁴ PÉTER László, *Tiszatáj*, Délmagyarország, 2012. szeptember 13., 12.

²⁵ BORI, i. m., 90.

²⁶ *Uo.*

Bori némileg túlhangsúlyozza, kiemelve a saját út kialakulását, mely mintha alapjaiban térne el az akkori magyarországitól. Egy másik bekezdésben mindez még egyértelműbben kitűnik: „Vidékeink szellemi élete olyan új feltételek közé került, amelyek önállóságukat biztosították, a békeszerződések kijelölte határok pedig a jugoszláviai magyar irodalom határait is jelentették, meghatározva azokat a területeket, amelyeken a magyar szellemi élet Jugoszláviában kifejtetheti hatását, ahonnan olvasóközönségét és tehetséges alkotóit várhatja. [...] Megszűnt vagy csökkent a szellemi javak áramlása Budapest irodalmi műhelyeiből, de megállt a tehetségek elköltöztetésének a folyamata is, mi több, az alkotók ideáramlása kezdődött meg – a Pécsről emigrálók feltűnésével.”²⁷

Ez, vagyis a határmódosításokat követően a Vajdaságba érkező baloldali emigránsok kulturális működésének bemutatása a vajdasági irodalomtörténet egyik olyan pontja, melynek különböző korokban leírt értelmezése pontosan megmutatja, hogy különösen kisebbségi létben mennyit változhat pár évtized alatt is a politika révén az irodalomtörténeti szemléletmód. Szenteleky Kornél 1943-ban kiadott levelezésének Bisztray Gyula által írt bevezetőjében ugyanennek a kultúrtörténeti ténynek a következő értelmezése olvasható: „Az 1920-as évek elején itt is, mint Erdélyben és a Felvidéken, az ú. n. »emigráns írók« s a hozzájuk húzó csoportok a hangadók. Politikai divatoktól függetlenül állapítjuk meg, hogy ezeknek a törekvéseknek képviselői elsősorban a zsidó értelmiségből kerültek ki [...]. A divatos nemzetközi irányokat képviselték, az aktivizmus, dadaizmus, kubizmus és futurizmus légüres térbe helyezett káprázatát. E »modern«, sőt »hypermodern« írók termésének minősége [...] nem olyan, hogy figyelemreméltó nyomott hagyott volna irodalmi fejlődésünkben. Járvány volt, az ember csak megkönnyebbülve lélegzik fel, hogy nyomtalanul eltűnt!”²⁸ 1943-ban, a magyarországi zsidótörvények és a revízió idején ez az értelmezés illeszkedett inkább a vajdasági irodalom akkor szükséges kialakított életstratégiájához. Ugyanakkor a nyolcvanas évek Jugoszláviája ennek az interpretációnak a tökéletes ellentétét kívánta meg az akkori kisebbségi magyar irodalomtörténészekről.

Visszaulva tehát a Bori irodalomtörténetének koncepciójával kapcsolatban megfogalmazható kritikára, a nyolcvanas évek jugoszláv (kisebbség) politikája felől lehet érthető, hogy Bori nem esztétikai, nem élő kulturális kapcsolatok, hagyományok felkutatására vállalkozott, hanem a lehetőségekhez képest leginkább semleges szemponthoz nyúlt: a térségben fellelhető műveket vette sorra. Vajda Gábornak bár igaza van akkor, amikor azt írja, „Bori szemlélete differenciálatlansága miatt bizonyult tarthatatlannak. Nem tartotta ugyanis fontosnak egyfelől a valamiképpen mindig eleven és ható hagyománynak, a nemzeti szellem szerves részének és az adott vidéken felkutatható, de csupán a kutatók számára létező művelődéstörténeti emlékeknek megkülönböztetését. Ez azért lényegbe vágó mulasztás, mert azt a látszatot kelti, mintha a *Huszita Biblia*, a reneszánsz bácsi emlékei, a reformáció baranyai nyomai és sok más egyéb nem a magyar művelődési tudat által lennének fontosak számunkra, hanem azon pusztán tény által, hogy a mi tájunkon keletkeztek,”²⁹ mégis fontos észben tartani,

²⁷ BORI, i. m., 88.

²⁸ Szenteleky Kornél *irodalmi levelei 1927–1933*, sajtó alá rendezte BISZTRAY Gyula és CSUKA Zoltán, Zombor–Bp., Szenteleky Társaság, 1943, 6–7.

²⁹ VAJDA Gábor, *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig*, Bp., Bereményi, 1995, 7.

hogyan Vajda az alapvető irodalomtörténeti koncepció ellen már a kilencvenes években emelt szót. Bori munkája semmiképpen sem érvényteleníthető sem irodalomtörténeti szempontokat, sem a kortárs irodalmi mozgásokat figyelembe véve. Sokkal inkább arra van szükség és ahhoz kínál nagyon jó alapot, amit Szegedy-Maszák Mihály a következőképpen fogalmazott meg: „sokkal inkább azt igényli, hogy a korábban leírtakhoz mindig új széljegyzeteket készítsünk, állandóan a korábbiaktól eltérő magyarázatra törekedjünk.”³⁰ Bármennyire a szakszerűség látszatát biztosító szükséges eljárásnak tűnhet is az irodalomtörténész személyének figyelmen kívül hagyása, Bori példája is megmutatja, hogy alapvetően fontos és kikerülhetetlen feladat az irodalomtörténeti források használata, (újra)értelmezése és kritizálása során az adott szerző motivációjának észrevétele és megértése.

Visszatérve a huszadik század elejére, a húszas–harmincas években hasonló kisebbségpolitikai vagy kulturális diplomáciai megfontolások vezethettek oda, hogy a századvégi magyarországi regionális kapcsolódásokról a Vajdaságban elfeledkeztek. Az önállósodásra és az új idegen nyelvű többségi közeghez fűződő minél egyértelműbb lojalitásra való feltétlen törekvés során nem tették kellően reflektálttá ezt a Magyarországhoz kötő irodalmi hátteret, mely azonban az első vajdasági folyóiratokban publikált szépirodalmi műveket tekintve letagadhatatlannak tűnik, legyen szó a művek irodalmi stílusáról (realizmus, naturalizmus, szecesszió), témájáról (parasztnovellák, hétköznapi élet ábrázolása) vagy központi motívumaikról (por, sár). Ezeknek a kapcsolódásoknak a szövegszintű kimutatása még várat magára, ebben a tanulmányban én sem vállalkozhattam rá, sokkal inkább arra a lehetőségre igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy a magyar nyelvű vajdasági irodalom első műveit vizsgálva jelentősen csökkenni látszik a távolság a 19. század vége és a 20. század eleje között, mely korszakhatár pedig a magyarországi irodalomfelfogásban meglehetősen élesnek bizonyul. Emellett arra a nagyon fontos, ám rendre figyelmen kívül hagyott szempontra is igyekeztem hangsúlyt helyezni, hogy nemcsak az irodalomtörténeti korok politikusságát, de az irodalomtörténészek (mindenkor meglévő, de hol jelentősebb, hol észrevétlenebb) kényszerű alkalmazkodását és személyes motivációját is meg kell érteni és észre kell venni egy-egy forrás értékelésekor.

A magyar vajdasági irodalom hagyományai felkutatásának módszerében fontos és talán időszerű változtatás lenne, hogyha azt, ahogy Komoróczy Géza a történelmi események értelmezése kapcsán megfogalmazta, „már nem az igazolás, hanem a megismerés vágya” tartaná lendületben.³¹

³⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, Kalligram, 2008, 118.

³¹ KOMORÓCZY Géza, *Meddig él egy nemzet?*, Pozsony, Kalligram, 2011, 26.

MELINDA SZARVAS

Before the Times of Minority, After the Times of Majority

THE RE-INTERPRETATION OF THE DISTANCE BETWEEN

THE 19TH AND THE 20TH CENTURIES FROM THE PERSPECTIVE OF REGIONAL
AND MINORITY LITERARY HISTORY

During the establishment of Hungarian literary institutions in Vojvodina it was a widely accepted assumption that the newborn Hungarian literature had not relied on the literary traditions of the region. However, a closer examination of the Hungarian regional literary processes in the 19th century shows that it was the institutional system of Hungarian literature that was lacking traditions and not the literary works themselves. Imre Bori in his own literary history gives a rather strong refutation of the argument concerning the often-referred to untraditional characteristics of the new Vojvodinian literature. He describes various written sources from the region as the antecedents to Hungarian literary works in Vojvodina and points out their close relations with the short story literature from the end of the 19th century, which was rooted in naturalism and realism and even had its regional centers before and during the First World War (primarily Szeged). According to Bori, this is the regional literary source that can be interpreted as the direct antecedent to Hungarian literature in Vojvodina. The main representatives of this regional literature are István Törmököny, Ferenc Móra, Elek Gózsdu and János Török among others.

By taking a closer look, one can find that the first literary works that were published in the first periodicals of Hungarian literature in Vojvodina (*Vajdasági Írás, Kalangya*) might go back to a regional literary tradition, but whether there were actual links has not yet been proven. The distance, however, between the end of the 19th and the beginning of the 20th century may not be so large by a closer examination of the first literary works of Hungarian literature in Vojvodina. Also, the borders between literary “periods” may not be so sharp when we take a closer look at the regional literary processes.

To discover the literary and cultural processes of Vojvodina before the Trianon Treaty is important in the context of connections and differences between regional and minority positions.

Az idő mint szervező erő a vajdasági magyar novellákban

Crnkovity Gábor

A vajdasági magyar novellák világában jelentős elem az idő. Az időt a történetek egyik mozgatórugójának tekintem. A térkonstrukcióval az idő erősen összefügg. Kutatásomban az idő történelmi időt – korszakot jelent. A történelmi idő pedig erősen meghatározza az adott novellák hőseinek életét, munkáját, gazdasági hátterét. Az idő, a történelem hatással van a különböző sztereotípiák és identitások alakulására. A jelenből értelmezzük a múltat, míg a múlt jövője az aktuális jelen. Az idődimenziók gyakran keverednek a történetekben. A vizsgált novellákban a történelmi határmódosítások befolyásolják a hősök életét. Többször válik kérdésessé a magyar identitás megőrzése a határon kívül rekedt magyarság körében. A novellákon keresztül jól követhető az egyéni és a kollektív identitás alakulása. A magyar kultúra a határon túl és a határon belül egy összetartozó egészet mutat a mai napig, ám folyamatosan jelentek és jelennek meg kísérletek a határon kívül rekedt magyarság kultúrájának a többségi nemzet kultúrájába való erőszakos és tudatos integrációjára.

Olyan novellákat ragadok ki a kortárs vajdasági magyar irodalomból, amelyekben a történelmi Monarchia-sztereotípiák, a hatalomváltások következtében formálódó identitástípusok megtalálhatók. A történelmi korszakok (idők) folytonosan párbeszédben állnak egymással. E párbeszéd a novellákban a visszautalások, a történelmi események megidézése által megy végbe. Sok esetben a Monarchia-sztereotípiák továbbírása bizonyos motívumok megjelenése kapcsán mutatható ki, például épületek, terek, szobrok, események kerülnek a novellák elbeszélői horizontjába. Szűkebb pátriánk (Bács-Bodrog vármegye) az idők során folyton történelmi változásoknak volt kitéve. E változások a mai napig hatással vannak az itt élő magyarság kulturális életére, identitásőrzésére. Népeségének nemzetiségi összetétele, sűrűsége nagyobb impériumváltások után átrendeződött, megváltozott. A módosulások következtében a honos, illetve újonnan letelepült, betelepített lakosság identitása is átalakult. A megváltozott körülményekhez másképp alkalmazkodtak a helyben maradtak, illetve az e területen új otthonra leltek. Az általam kiválasztott, vizsgált kor a XX. század, mert e században több impériumváltás zajlott e területen.

A tanulmányban Lovas Ildikó, Herceg János, Juhász Erzsébet, Balázs Attila, Tolnai Ottó, Majoros Sándor, Mirnics Gyula novelláinak világával foglalkozom. A történelmi korszakok mind az időhöz köthető jelenségek, így eljutunk a novellákban a történelmi sztereotípiák megjelenéséig. Mirnics Gyula *Jan Berger hazatér* című novellájának időstruktúrája kimondottan sokrétű. A novella főhőse két fiatalember, Berger és Fegyva, akik a bajor televíziónak dolgoznak és riportfilmet készítenek Montenegróról, Németországból elutaznak a Balkánra.

A helyszín változásával egyben megjelenik a Balkán szokásvilága is a gasztronómiával egyetemben. Utazás-novella ez, akár az utazási irodalomhoz is sorolható, de nem a klasszikus értelemben. Jan Berger pontosan, tudatával vezérelve tudja, merre megy, és miért megy oda, ahová. Gyorsan eljutunk a bácskai svábok megrázó történetéhez, a második világháború utáni kálváriájukhoz. Elérkezünk Seekitsch faluhoz, ahová tudatosan érkezik meg Jan Berger. Kiderül, hogy felmenőit tekintve horvát vér is folyik az ereiben. A történet Németh István *Egy másik pokol* című novellájában leírt németek viszontagságát eleveníti fel. „A Berger családnak is része volt a száműzetésben, 1944-ben pakolták őket vonatra a Vajdaság területén található Seekitsch faluból.”¹ Németh István a kitelepítést így írja le: „A szegedi országúton, Drea alatt voltunk egy tanyán, ott még Johann is velünk volt, senki se mondta nekünk, hogy menekülni, de hová is menekülhattünk volna, béresek voltunk, még a gazda se mondta, pedig ő is sváb volt, de úgy gondolta, ha mi maradunk, megőrizzük neki a tanyát, mert fölbolydult ugyan a fél Szekics, mégis mindenki azt hangoztatta, hogy ha most el is megyünk, hamarosan visszatérünk, mert Hitler kezében már készen áll a csodafegyver.”² Festői leírást ad az elbeszélő a Berger család régi házáról és környékéről: „A Berger család régi otthona a falu szélén, egy meredélyen állt, széles gangja előtt terült el a hatalmas, óceánfenékre emlékeztető vajdasági rónaság, olyan volt, mint egy sakktábla, melyen zöldellő búzamezők és cukorrépaföldek barna foltjai alkotják a négyzeteket. A lágyan hullámzó dombvonulatot vékonyan szelte át egy folyócska kék szalagja.”³ A leírások magukban hordozzák a festői táj megjelenítését, a képiséget, az intermedialitást. A szó az olvasó tudatában transzformáción megy keresztül és képpé formálódik.

Lovas Ildikó *Vihar* című novellájában a vihar mint időjárás-változás, mint történelmi változás allegóriává nőtt metaforája a novella központi motívumaként határozható meg. A nemzeti sztereotípiák a vihar metaforából nőnek ki és értelmeződnek a történelmi időkeret determinációjaként. „Akárha fekete ruhába bújt bunyevác vénasszonyok nyargalászták volna körbe a város felett elterülő apró eget, úgy sötétült el hirtelen a nyári délután. Hosszú, bő, susogó szoknyájuk rátekeredett a felhőkre, az előbb még kisfiúkék bárányszerű felhőkre, virágmintás kötényeikből bújt elő a szél, rángatta az ostorfákat, kínozták őket, poros leveleik ijedten remegtek a keményen csapdosó szoknyák, kötények között.”⁴ A novella azonosíthatóan Szabadkán játszódik. A történelmi idő a novella időszerkezetét is meghatározza. A történelmi idők alatt betelepülő idegenek (főleg szerbek) sztereotip ábrázolását olvashatjuk. „Itt csak olyanok számára van hely, akik abban versenyeznek, hogyan távolabb köpni a tóba, hogyan belevizelni a mólóról, hogy a nadrág szára ne legyen vizes, hogyan kacsáztatni meg a vízben az üres sörsüvegeket.”⁵ Az időjárás által biztosított szürkeség a történelmi sötétséget kölcsönzi a novellának. A vidék pora mint a maradiság szimbóluma lepi le az őslakosok lelkét. A történelmi múlt negatívumait sorakoztatja a novella, miközben mindezt az új államalakulatnak rója fel. Herceg János *Viharban* című novellájában a végigvonuló vihar a történelem allegóriájává

¹ MIRNICS Gyula, *Jan Berger hazatér*, Bp., Timp Kiadó, 2008, 144.

² NÉMETH István, *Ima Tündérlakért*, Újvidék, Forum, 2000, 122.

³ MIRNICS Gyula, *Jan Berger*, i. m., 148.

⁴ LOVAS Ildikó: *Via del Corso*, Győr, Orpheus, 2001, 220.

⁵ *Uo.*

válík. A címadó novellában az öregasszony a platánokhoz hasonlóan kinyújtva, holtan terül el, a vihar mindent elmos. „Minden megváltozott a viharban, mintha új világ jött volna a régi helyébe. A fűszálak megbízhatóan csillogtak a napban és a gyermekek ujjaikat a szájukba véve hosszát, éleset füttyültek.”⁶ A novella metaforizálódó, történelemmé növvő vihara úgy érződik, mintha a novella megírásának idejében közelmúltnak számított, első világháborút metaforizálná. A következő részlet a képiség állóhelyzetét, a vihar előtti csendet formálja meg. „A levegő tikkadt volt és lusta, de az est renyheségében a házak felett az égen már katonás rendben sorakoztak a fekete felhők. Itt-ott villám cikázott élesen és kelet felől hatalmas égzengés hallatszott, hogy megremegtek az ablakok, megremegett az egész föld, sőt az öregasszony piros ernyője is a krumpilisütő kályha felett.”⁷ A novella alaphelyzete a Monarchia végstádiumának fülledt, állott levegőjét ábrázolja. A változások már elengedhetetlenek, hisz már a társadalomban sincs, aki rendet tudjon tartani. A főhős, az öregasszony kiszolgáltatottá válik, akár a társadalom egésze. Ez a novella is a Monarchia-sztereotípiák továbbírásának egy szegmentuma. Párhuzamot vonhatunk Herceg *Viharban* című novellájának képi ábrázolása és Oskar Kokoschka *A szélményasszony (Vihar)* című festménye között. „Az égen a felhők egymásra futottak, mint a kisiklott vonatok és dörögtek félelmetesen.”⁸ A festményen uralkodik a sötétkék tónus, a tomboló vihar megjelenítése.

A vizsgált novellákban szinte mindig a múlt emlékei a hívójelek, amelyek alapján időutazásra kerül sor, és ezáltal az idő a novellák szervező erejévé emelkedik. Az elbeszélők retrospektív módon beszélik el a történeteket. Múltba való visszapillantás történik, miközben a múlt eseményei meghatározói a jelennek. Juhász Erzsébetnél a letűnt századot, az eltűnt időt idézi meg a narrátor. „A lakásban minden a múlt századot idézi. Tele a levegő letűnt idők áporodott, mégis finom illatával, zöld lámpaernyő alatt rég elköltött békés vacsorák eleven emlékével.”⁹ Juhász időleírása relatív, a „bárhol bármikor” légüres időtér kerül fókuszba. A különböző idősíkok imaginárius találkozása zajlik a novellákban.

Az idő kapcsán beszélhetünk történelmi időről, időtérről, időutazásról. Ennek kapcsán az idő és az utazás toposza kapcsolódik egymáshoz. Lovas Ildikó *Via del Corso II.* című novellájában a következő leírást olvashatjuk: „Koperban nyaraltunk, anyám útlevelében voltam. Ezt meg így mondjuk, mintha a gyerekek ott ülnének a piros passzusban. Pedig csak oda írták be a nevüket. Így aztán utazhattak, még Olaszországig is. Bár lehet, hogy azok a gyerekek, akikről most szó van, valóságosan is ott ültek a piros útiokmányokban, olyannyira, hogy ott is maradtak. Benn ragadtak a passzusban, s most aztán nem utazhatnak. Még Triesztbe se. Így hát beszélgetnek, mulatják a hőségben fürdő szeptembert.”¹⁰ A bombázások időszakába, 1999-be viszi az olvasót az előző novella következő szöveg helye. Ebből tudjuk behatárolni az elbeszélői retrospektivitás idejét. „Tavaly, hogy megkezdődtek a bombázások, egy-két napra bezáratták az albán pékek boltjait. Bár azt is mondják, hogy maguk zártak be.”¹¹ A következő

⁶ HERCEG János: *Viharban*, Szabadka, Szabadegyetem, 2009, 41.

⁷ Uo., 35.

⁸ Uo., 36.

⁹ JUHÁSZ Erzsébet: *Senki sehol soha*, Újvidék, Forum, 1992, 11.

¹⁰ LOVAS Ildikó: *Via del Corso*, i. m., 74.

¹¹ Uo. 76.

részlet pedig már a 2000-es év történelmileg kiemelkedő eseményét az OTPOR – Ellenállás ténykedését örökíti meg. „Ahogyan az épületek falain, a járdákon, a lámpaoszlopokon és közlekedési táblákon, a deszkakerítéseken egyre sűrűsödtek a felfestett fekete öklök, úgy lett egyre sötétebb színe az egyenruháknak is. Nehézkessé váltak az emberi nedvességtől.”¹²

Majoros Sándor *Akácfaínek sokáig élnek* című kötetének novelláiban a jugoszláv háborúk, a háborúba taszított ország képei sejlenek fel a novellák árnyékában. „Estefelé Béres bekapcsolta rádiót. Éppen híreket mondtak: a Jugoszláv Néphadsereg elindult, hogy biztosítsa a föderáció határait. Csapatunk dél óta harcban állnak a szlovén szeparatisták egységeivel.”¹³ Balázs Attila novelláiban az elmúlt időre, egy letűnt korra, a nagy jugoszláv egységre nosztalgiával gondol. Ezáltal válik az idő szervező erővé a novellában. „Valami elmúlt. Az okos nóta is azt mondja: nem jön vissza soha többé. Meg hogy: hol van az a nyár? hát nincs, kedves barátom. Nema, jebo te! De van még a tenger. Ha valahogy nem is régi. Sötletesebb. Kilopták azt is belőle. Mint az emberek szemét.”¹⁴

László János foglalkozott *A történetek tudománya* című kötetében a történelem szerepével „történetekben”. A következő megállapítását érdemes itt kiemelni: „Mivel az elbeszélés tulajdonképpen kategóriájának a fikciót tekintik, a történelmi események elbeszélése akaratlanul is abba a gyanúba keveredik, hogy az elbeszélés »jóságának« esztétikai kritériumait szem előtt tartva az az ábrázolt események realitását összemossa a fikcióval.”¹⁵ Balázs Attila (*a szétszedett idő órája*) című novellájában egy útikönyv lapozgatásával indul be a történet. „Egy agyonlapozott, csaknem elfelejtett, s ettől már majdnem meghalt bedekker szerint, amelyben Jugoszlávia még egységes egészet képez, még nem fröccsent szét, mint a gránátalma, amelyre rátaposnak [...]”¹⁶

A novellákban kisebb-nagyobb nosztalgiával, de folytonosan visszaköszön a Monarchia korának atmoszférája, térbútorzata, légköre, gazdasága, eszmei és kulturális világa. A Monarchia utódállamai a Monarchia világának folytonosságát jelentik. Így tekinthetünk Jugoszláviára is. Több kortárs novellaíró művében megjelenik a jugonosztalgia, ahogy a Monarchia szétbomlása után megjelent a Monarchia utáni nosztalgia. A történelmi változások több kortárs vajdasági magyar írók kényszerítették külföldi emigrációba, így az ő műveikben pedig felerősödve köszönnek vissza a történelmi motívumok, az otthon mint kulturális tér. A jelenből a múltba utazunk vissza, aközben felsejlik az egyes szereplőknek, a szerzők alteregójának családi mikrotörténete, a zűrzavaros történelem. Az egyéni és kollektív identitások módosulását nem hagyhatjuk figyelmen kívül a sztereotípiák vizsgálata mellett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia folytonosan visszatér, és a gyökerekben jelen van. A Monarchia-sztereotípiák folytonos jelenléte jellemzi a novellákat. Szinte minden múltbeli történet elbeszéléssel kapcsolatban megtalálható. A sztereotípiák az idők folyamán változnak, alakulnak. Sok novellában Ex-Jugoszlávia már mint a Monarchia öröksége jelenik meg. Ju-

¹² Uo. 78.

¹³ MAJOROS Sándor: *Akácfaínek sokáig élnek*, Bp., Timp, 2004, 38.

¹⁴ BALÁZS Attila: *A meztelen folyó*, Bp., Árkád–Palatinus, 2003, 113.

¹⁵ LÁSZLÓ János, *A történetek tudománya*, Bp., Új Mandátum, 2005, 179.

¹⁶ BALÁZS Attila: *A meztelen folyó*, i. m., 114.

goszlávia tekinthető a Monarchia folytatásának is bizonyos szemléletek alapján. Mindkettő sajátos közigazgatási, politikai formáció, amely után a novellák hősei nosztalgizálnak.

Az elbeszélő leginkább valamelyik családtag visszaemlékezései kapcsán szólal meg, ezáltal beemelve a családi mikrotörténetet az irodalomba. A vizsgált írók kötődnek a locale-hoz, Vajdasághoz, a már rég elmúlt világhoz. Hans Medick szerint: „A mikrotörténelem nem apró dolgok szemléletét, hanem a dolgok aprólékos szemléletét jelenti.”¹⁷ E történetiség további kultúrantropológiai kérdéseket vet fel, illetve a sztereotípiák különféle vizsgálatát is lehetővé teszi, továbbá képet ad a novellák által megidézett kor gazdasági világáról is. Az időutazás a kulturális emlékezettel áll szoros összefüggésben. A múlt idealizált képét villantják fel az írók a novellák lapjain. Herceg János novelláiban Monarchia-sztereotípiák fordulnak elő, de megtalálhatók a későbbi novellaírók műveiben is, ám erősen jelen vannak a jugoszláv feeling történeti sztereotípiái, lépten-nyomon ott rejtőznek a sorok között, vagy közvetlen kimondásra kerülnek, illetve csak az utalás szintjén jelennek meg. Az utazás formáit, még ha csak a képzelet szintjén zajlik is le, mindig az emlékezés indítja be. Az egyén emlékezete, és a család közös emlékezete egy-egy múltbéli eseménnyel, a legtöbb esetben a kollektív emlékezettel is azonosul.

A novellákban visszaköszönnek a kultúrlenymatok, a történelmi időn áthagyományozódó kulturális emlékezet. A kultúrlenymatok az identitások megőrzésében, a kultúra egy korszakának azonosíthatóságában fontos szerepet játszottak az idők során. A novellák „időutazásra” hívó visszatérő motívumai a fényképek, képeslapok, bélyegek stb. Juhász Erzsébet *Amire csak rosszul lehet emlékezni* című novellájában a fénykép mint kultúrlenymat, időutazásra való „hívójel” működik. „Ez a képesdoboz volt az ő igazi kincsesládája. Volt ugyan egy-két foghíjas fényképalbum is a háznál, de azokba bele se nézett. Régi, idillikus fényképalbumokra emlékeztette öntudatlanul is, amelyek mintha csak azt akarnák érzékeltetni, hogy azért élünk, hogy egy-egy fénykép erejéig elraktározódjunk az örökkévalóság számára.”¹⁸ A fényképek, illetve a képeslapok a hidat képezik a múlt és jelen között. Kordokumentumok, melyek a szemlélő nosztalgiáját, emlékezetét indítják be, a történelmi időket mutatják be, amelyek mai szemmel már nosztalgikusan szépként elevenednek meg előttünk. A képeslapok, fényképek olyan tárgyi emlékek, amelyek akaratlanul is időutazásra „kényszerítik” az olvasót. Megidézik a múltat.

Tolnai Ottó *Blumberger* című novellájában képeslapokat szemlélve így elevenedik meg a múlt: „Régi, színes park: Vigadó-épület. Magyarokanizsai Csodakút Ártézfürdő (a Magyar áthúzza, fölé írva: Stara) Levelező-lap (szintén áthúzza: Dopisna karta) (...)”¹⁹ Mindezt jelentősen befolyásolta, hogy épp melyik volt az aktuális hatalom. Sok esetben kényszer terhe alatt voltak kénytelenek váltani identitást az emberek. Herceg János *Módosulások* című művében hasonló leírással találkozunk: „A történelmi módosulás azonban sok mindent megváltoztatott a város társadalmi életében, itt-ott a közös nyelvi hovatartozással öröknek

¹⁷ MEDICK, Hans, *Mikrotörténelem = A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 2000 (Narratívák, 4), 53.

¹⁸ JUHÁSZ Erzsébet: *Senki sehol soha, i. m.*, 79.

¹⁹ TOLNAI Ottó: *Pompeji szerelmesek*, Pécs, Pécsi Direkt Kft., 2007, 313.

tetsző válaszfalakat is ledöntve, s így mintha az iskola is egyszerre mindenkié lehetett volna, miután azon a „M. kit.” egy vastag vonallal áthúзва jelezte az impériumváltozást, már az elemi negyedik osztályának bizonyítványán is.”²⁰

A nosztalgia mikrotörténetek sorozatát kelti életre, ezáltal a történelem idéződik meg a novellák lapjain. Minden egyes író kötődik valamelyik helyszínhez, ahhoz a térhez, ahol élt, ahol gyermekkorát töltötte. Balázs Attila novelláiban Újvidék, azon belül is a Telep mint lokális tér kap figyelmet.

A vonat az utazás, út toposzához is kapcsolódó motívum, de ugyanakkor Monarchia-szte-reotípa is. A vasútvonal kiépítése a Monarchia időszakához fűződik. Tolnai Ottó *Potenciális kakaspörkölt, Žilavkával, avagy az interakció megalkuvása az atommagban* című novellájában így villan fel ez a dicső korszak: „Hosszú, fényes, kék kocsik alkották a szerelvényt, az első osztályon plüss-, a másodosztályon bőrlésekkel, és természetesen hálókocsik és étkezőkocsik is tartozott hozzá. Pálfi Margot még jól emlékszik arra, hogy az ebédlőben az asztalokon kis bemélyedések voltak a tányérok számára, hogy zökkenőknél ne lötytenhessen ki a tányérból az utas ölébe a forró leves. A vonatvezetői fülke rögtön a mozdony után helyezkedett el, benne egy ferde asztal, előtte pad, ott állt szétvetett lábakkal a vonatvezető és írta ki a jegyeket, írta föl a szükséges adatokat. Egyenruhája sötétkék finom szövetből készült, lábán fekete ebalasztin, illetve everlasting (szövet) esetleg sevró (kecskebőr) felsőrésszel készült cúgos cipő, télen pedig boxbőr fekete csizma. Kalauztársaival együtt három nyelven beszélt: magyarul, németül és horvátul.”²¹ A vonat, amely a fenti idézetben szerepel, nem más, mint a legendás Orient expressz. Elindulását tekintve ez a vonat a Monarchiához köthető. A vonat fogalmához az utazás társul. Az Orient expressz embereket, nációkat, országokat köt össze, és valódi interkulturalizmus uralkodott rajta, amíg az eredeti útvonalán közlekedett. A történetírás egy-egy kor uralkodójáról, hadvezéréről is megemlékezik. Egy-egy adott kort a jövőbeli visszaemlékezések alkalmával szimbolizál, személyéhez érzelmek (jók vagy rosszak), sok esetben pátosz kötődik. A nép saját ajkán képes mitikus magasságokba emelni. László János mondja: „(...) a kommunikatív emlékezetben időről időre a kollektív emlékezet átdolgozása, illetve a történelem szociális reprezentációja zajlik. Ezek a reprezentációk narratív alakot öltenek, és a társadalmi csoportokban a csoportok identitásükségeiknek megfelelően naiv történelem-történetekként, néphistóriákként működnek.”²² Gondolhatunk itt Ferenc Józsefre, Mária Teréziára, vagy az általam vizsgált szerzők esetében a jugonosztalgizálás alkalmával Josip Broz Titóra is. Balázs Attila (*kabócaéktól fűrészelten*) című novellarészletében olvashatjuk a következőket: „Hanem, kering itt egy másik, harmadik, negyedik, mindenképp primőr történet, a dalmát újságok is megírták már, miszerint a brači halászoknak a minap megjelent Tito. Éppen a halálra rémült, ijedtükben szétstimulódott vízi harmonikaként viselkedő tintahalakat üldözték a brači átjáróban, amikor a közelükben feltűnt a Galeb, azaz a Sirály, Josip Broz legendás hajója. Minden úgy volt, mint volt régen, csak mintha a Sirály most a víz fölött lebegett volna. Kicsit, legalábbis. Tito mindenesetre ott állt a fedélzeten. Büszkén, mint Ahab kapitány

²⁰ HERCEG János: *Módosulások*, Újvidék, Forum, 1989, 31.

²¹ TOLNAI Ottó: *Pompeji szerelmesek*, i. m., 234–235.

²² LÁSZLÓ János, *A történetek tudománya*, Bp., Új Mandátum, 2005, 189.

a Moby Dickben. Tito, aki tudvalévőleg olyan csodagyerek volt egykor, hogy mire nemzedéktársai egyévesek lettek, ő már kettő, ez azonban meg se látszott rajta, ott állt talpig fehér uniformisban, gyűrődés nélkül: tisztán, kikeményítetten, kivasaltan, két józan lábon, és lágy atyai hangon szólt le: – Megy a hal elvtársak. A halászok döbbenetükben köpni-nyelni nem tudtak, valósággal bálvánnyá váltak. Közülük egy Stipa Matutinoviæ-Kapiteli nevű, amúgy eléggé sötét férfi tért legelőbb magához, aki imigyen válaszolt: – Tito elvtárs, jelentem, megy, de nem úgy, mint régen. Erre Tito csak elmosolyodott, majd hátrafordult, és valamit intézkedett. Aztán a Galeb – szárnyas hajó gyorsaságával – eltűnt.”²³ Balázs Attila a fent említett szövegrészben nem kevés ironiával él. A hajó, szintén az utazás toposzaként jelenik meg. Tito elvtárs a múltból érkezik a hajóval a jelenbe, hogy a halászok fél mondatukban elmondva egy egész társadalmi körképet adjanak neki. Tito személye minden korabeli ábrázoláskor a makulátlan vasalt ruhában történt, az adott eseményhez illő öltözetben. Az ábrázolás a képiségbe megy át, illetve a képi ábrázolás szöveghű leírása megy végbe a novellában. Balázs Attila az intermedialitás eszközével él. A korabeli festményeken Ferenc József császárt ugyanilyen makulátlan, gyűrődésmentes, vasalt fehér ruhában ábrázolják. A két uralkodó e nézőpontból rokonítható is egymással, az előző uralkodási területéből, császárságából nőtte ki magát az utóbbi országa, Jugoszlávia néhány évtizeddel később.

A Lovas-novellák időkezelése fragmentált, előre-hátra helyezi időben az eseményeket, miközben az olvasó „utazik” az időben, ellátogat a múltba, majd a jelenbe és fordítva. A jelen a 2000-es évek elejét képezi, és ebből az idősíkból kerül az olvasó a múltba, a titói Jugoszláviába, majd a Monarchia korába. A védekező vidékiességet, a poros utcák képét látjuk viszont a novellákban, azokat a poros utcákat, amelyek a vidék elmaradottságát szimbolizálják. A *mozi* című novellájában a következő Monarchia-sztereotípiát találjuk. A novellán az elmúlt idő szaga jár körbe. A halállal azonosítja a dolgok elmúlását, változását.

„A halál lassan lopta be magát. Mintha nem is az emberekért jött volna. Mintha csak enyészet lenne, tárgyakat faló. Először a villamost száműzte. Bordó teste nem kanyarodott be a Rudicsba többet, szerelmes gimnazisták nem futhattak két megálló közt felhúzott orrú kedvesük után, a gerlicék kövérek lettek és lusták, mert nem röppentek fel a fákról, jön a villamos. Aztán a gimnázium szűnt meg létezni, mint az osztálykülönbség hirdetője. Istenem, ha tudnák, hogy az épület sárga színe egy letűnt kor, birodalom, világ középületeinek a színe, összezúznák, porrá taposnák tégláit. (...) a város is megszűnt önmaga lenni.”²⁴

Összegzőként elmondható, hogy a vajdasági magyar novellákban az idő szervező erőként jelenik meg. A történelmi események nem elhanyagolhatók, sok esetben társul a történelmi időutazáshoz a valós utazás kategóriája, az út, utazás toposza, vagy az utazás eszköze, mikéntje. A történelmi időbe való utazás szinte minden alkalommal megszépül, az adott pillanat valóságánál szebb lesz. A megtörtént események az idő múlásával szebbé válnak és nosztalgiával gondolunk rájuk. A fent vizsgált novellákban a múltba való „utazást” az emlékek nosztalgikus felidézése, képek, levelek, festmények, ízek indítják be. Mindezek pedig érzékszerveinkkel érzékelhető dolgok. Az érzelmek az identitásokkal, az időutazással kapcsolatban állnak.

²³ BALÁZS Attila: *A meztelen folyó*, i. m., 126–127.

²⁴ LOVAS Ildikó: *Via del Corso*, i. m., 214.

GÁBOR CRNKOVITY

Time as a Structural Element in Short Stories from the Vajdaság

Time is an important element in the Voivodina Hungarian short stories. Time as one of the movers of the stories works together with the space construction. Historical time shapes the life of the characters of the given short stories, just like their work, their economic background. Time and history also have an influence on producing different stereotypes and identities. Time dimensions are often mixed in the stories. Preserving their national identity repeatedly turns into something questionable among ethnic Hungarians in the neighbouring countries. Both their individual and collective identities are well traceable in the short stories. The short stories analysed in the essay are ones that work with the historically created stereotypes concerning the monarchy, and with identities formed as a result of the changes of power. The various historical eras are in constant dialogue with each other. This dialogue in the short stories takes place through references to historical events. In many cases these stereotypes live through certain motifs, e.g., those of particular buildings, spaces, sculptures, events. The essay examines national and cultural identity in contemporary Voivodina Hungarian short stories following the identity crisis in the twentieth century.

„A dómot mi építettük, évszázadokon át... magyarok, németek és szlovákok”

A KÖZÉP-EURÓPAI VÁROSI TÉR EMLÉKEZETE A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI
MAGYAR IRODALOMBAN

Németh Ákos

A „VÁROSOS MAGYARORSZÁG” □ □ □ ALTERNATÍV TÖRTÉNETISÉGE

„Ma Magyarország: a városok, a készek és a leendők, ők a kultúra, ők a magyarság, sőt a nemzetiségi kérdést is csak ők jogosultak és nobilisak megoldani. A városos Magyarország, talán utolsó lehetősége és kerete egy lehető Magyarországnak, ébredjen, eszméljen egy kicsit” – zárta emlékező cikkét Ady Endre 1911-ben, egyértelműen az ország előrehaladó urbanizálódásában látva a magyar társadalom fejlődésének útját.¹

Nem véletlen a programszerű, figyelemfelhívó megfogalmazás, hiszen Ady korában nemcsak a 19. századtól kibontakozó polgári fejlődés, hanem a középkorban gyökerező magyarországi városi lét emlékei is legfeljebb csak a nemzeti közösség történeti tudatának perifériáján voltak jelen. A magyar polgárság társadalmi emlékezetét kutató Czoch Gábor a dualizmus időszakában használt iskolai tankönyvek és a korban népszerű történelmi művek áttekintése nyomán arra a megállapításra jut, mely szerint ekkoriban „a városok és a polgárság története – nem is nagyon lesarkítva – tulajdonképpen nem, vagy csak alig tartozik a nemzet történetéhez.”² A történész által vizsgált tankönyvek és történetírói szintézisek – többek között Horváth Mihály és Grünwald Béla művei – csak általánosságban tesznek említést a középkori városfejlődésről és a települések török uralom utáni újjáépítéséről, kétséget sem hagyva afelől, hogy szerzőik a nemzet fő erejének a vármegyei nemességet tekintették. Nézőpontjuk általában a 19. századi változások tárgyalása során sem módosul jelentős mértékben: „A tankönyvek csak igen röviden és általánosságban szólnak a kereskedelem és az ipar reformkori fejlődéséről, és akkor is inkább csak a vonatkozó törvények ismertetésére szorítkoznak” – állapítja meg a szerző.³ Czoch érvelése szerint a dualizmus korának történetírása ezáltal lényegében a reformkori liberális nemesi ellenzék nemzet- és történelemszemléletét kanonizálta, ennek során az általa hordozott nézőpontokat, korabeli politikai kontextushoz kapcsolódó ítéleteket is

¹ ADY Endre, *Városos Magyarország* = A. E., *Jóslások Magyarországról: Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*, szerk. FÉJA Géza, Bp., Éghajlat, 2010, 121–122.

² CZOCH Gábor, *A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében* = Uő, „A városok szíverei”: *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*, Pozsony, Kalligram, 2009, 189.

³ Uo., 186.

tovább örökítve.⁴ A történeti tudatformálás sikerességét bizonyíthatja, hogy a nemesi-nemzeti közösség értékpreferenciáit tükröző közjogi-politikai történet szemlélet a két világháború közötti évtizedek hivatalos diskurzusában is tovább élt, melynek egyik legjellemzőbb példáját a korszak meghatározó történetpolitikai műve, Szekfű Gyula *Három nemzedéke* (1920) jelentheti. Az 1919 után berendezkedő keresztény-nemzeti kurzus elismert történésze könyvében a reformkori köznemességet „a magyar tiers état”-ként expressis verbis azonosítja a francia polgárság által alkotott harmadik renddel, s ezáltal a reformkori országgyűlések vívmányaira valamint az 1848-as áprilisi törvényekre hivatkozva – a polgárosodás gazdaság- és mentalitástörténeti vonatkozásait mintegy zárójelbe téve – Magyarország polgári átalakításának művét is egyedül neki tulajdonítja.⁵

A történeti tudat szélesebb körű változását csak a harmincas évek gazdasági-társadalmi válságérzékelése hozta el, amikor a felszínre törő szociális feszültségek gyökereinek kutatása a politikai osztály alatt élő magyar társadalom egyes csoportjainak saját történetisége felé fordította a kor fiatal íróinak és társadalomtudósainak figyelmét. A húszas évek végétől formálódó népi mozgalom alapvető felismerését jelentette, hogy – Németh László szavaival – a magaskultúra nemzetiesített tere és ideje alatt „egy kitaszított emberiség él” a korabeli Kélt-Közép-Európa országaiban.⁶ A Cserépfalvi Kiadó *Magyarország felfedezése* című szociográfia-sorozata ennek megfelelően a népi írók legfőbb törekvését juttatta kifejezésre. A szociográfusok társadalomtörténeti érdeklődésének homlokterében mindenekelőtt az ország akkori lakosságának legnagyobb hányadát kitevő parasztság múltja és azzal összefüggő jelenkori helyzete állt, de műveikben a városi élet egyes formáira is vetült néhány pillantás. E sorban említhető Erdei Ferenc tanulmánykötete, a tanyás alföldi mezőváros történeti típusát bemutató *Magyar város* (1939). Azonban ennél is fontosabb az a hatás, melyet a népi mozgalom a saját hagyományaik felé forduló városi gyökerű írókra gyakorolt, s melyet a korszak szellemi életének szokásos népi-urbánus székértáborokra való felosztása gyakran elfed. Fontos látni, hogy olyan műveknek, mint Márai Sándor „regényes életrajza”, az *Egy polgár valómásai* (1934–35), valamint az európai-magyar polgári örökség újrapozicionálásáról elmélkedő *Kassai őrjárat* (1941); Nagy Lajos városi (kis)polgárság és munkásság miliójét megjeleltető szociografikus prózájának (*Három magyar város* [1933], *Budapest nagykávéház* [1936]); Szerb Antal olyan fontos esszéjének, mint *A világvárosi ember* (1938); vagy akár Cs. Szabó László erdélyi és felvidéki urbanitás örökségét számba vevő írásainak (*Erdélyi városok* [1936], *Kárpát kebelében* [1936]) egyaránt meghatározó kontextusát és gyakran kifejezett motivációs forrását jelentették a népi írók törekvései.

A városi múlt által hordozott történelmi tapasztalatok nemzeti történelem medrébe való terelése azonban bizonyos szempontból a magyar etnikumú paraszti közösség kulturális integrációjánál is nagyobb kihívást jelentett a korban. „A városbiográfiaának legjobban megfelelő lépték megköveteli (egyúttal lehetővé is teszi) a hely történeti múltjának az extenzív elbeszélését, az így megalkotott történeti beszámoló tehát megszokottan egy hosszabb időt

⁴ Uo., 197.

⁵ Vö. SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938, 68–78.

⁶ NÉMETH László, *Most, Punte, Silta = Uő, Európai utas: Tanulmányok*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1973, 693.

átfogó lineáris történeti eseménysorba rendeződik. Ez azonban nem könnyen integrálható, ha integrálható egyáltalán az egyébként szintén a lineáris kronológia mentén táltalt nemzeti tér historikumába” – állapítja meg Gyáni Gábor.⁷ A történész állítását jól illusztrálhatja Fejtő Ferenc *Érzelmes utazásának* (1936) azon példája, mely szerint az elbeszélő német anyanyelvű, csehországi születésű nagyapja számos kortársával együtt a világosi fegyverletétel utáni időkben került Magyarországra, s a nemzeti elnyomatás éveiben alapozta meg a család polgári életformáját és a dunántúli kisváros kulturális fellendülését lehetővé tevő könyv- és lapkiadói karrierjét.⁸ A példa egyértelműen a nemzeti történelem nagy elbeszélése és a városlakók által megélt társadalomtörténeti tapasztalatok között húzódó, gyakran szinte áthidalhatatlannak tűnő különbségekre hívhatja fel a figyelmet. „A polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése a városoknak felrótt »bűnök« sorában fokozatosan került előtérbe, és bírálat, vád formájában a vármegyei politizáló nemesség képviselői részéről merült fel először” – mutat rá a probléma lényegi elemére Czoch Gábor, aki a források alapján az 1830–40-es évekre, vagyis a kelet-közép-európai nyelvi nacionalizmusok előretörésének időszakára teszi a kérdés hangsúlyos jelentkezését.⁹ Az etnikai-kulturális homogenitást és az ehhez kapcsolódó egységes történelmi tudatot a nemzeti lét alapjának tekintő nacionalista szemlélet mély meggyökeresedését és 1920 után uralkodó ideológiává válását igazolhatja, hogy Szekfű művében évszázadnyi idő múltával is nagy nyomatékkal köszön vissza a korábbi ítélet: „A városokban ezen városi lakosság nagy részét nem számíthatjuk a szó nyugati értelmében polgári elemnek, még kevésbé olyannak, mely a nemzeti élet átalakításánál szerepet játszhatott. Levonandók itt elsősorban azon városi lakosok, kik idegen anyanyelvűek lévén, idegen kultúrkörbe tartoztak” – szögezi le a történész, Fényes Elek reformkori statisztikai adatait kommentálva.¹⁰ Figyelemre méltó, hogy e sztereotípiák gyakran a paraszti társadalom etnikai-kulturális heterogenitása iránt nyitott népi íróknál is visszaköszönnnek, ha a városok polgári társadalma felé fordítják tekintetüket. A romániai útirajzát író Németh László például így fogalmaz: „A Németországból a Fekete-tenger vagy Oroszország irányába utazó könnyen megállapíthatja a vonatablakból is: merre jártak századokkal előtte s merre nem e parasztszomszágokban kőfalemelő polgártársai.”¹¹ Ezáltal lényegében megismételve a korábbi hipotézist a kelet-közép-európai városi kultúra német, azaz a magyarságtól és a románságtól is alapvetően idegen eredetűre vonatkozóan.

Ady század eleji várakozásával szemben tehát a különböző nyelvi-etnikai közösségek együttélésére, ezáltal az értékrendek pluralitására példát adó magyarországi városi múlt nemhogy a magyar politikai kultúra paradigmaticus modelljévé nem tudott válni, de a nemzeti történelem elbeszélésebe sem integrálódhatott a két világháború közötti évtizedekben. A Trianon utáni korszak „közösségért való egzisztenciális félelem” által uralt légkörre nyilvánvalóan

⁷ GYÁNI GÁBOR, *Bevezetés* = Uő, *Az urbanizáció társadalomtörténete: Tanulmányok*, Kolozsvár, Korunk–Komp-Press, 2012, 8.

⁸ Vő. FEJTŐ FERENC, *Érzelmes utazás*, Bp., Kossuth, 2008, 92–99.

⁹ CZOCH GÁBOR, *A reformkori urbanizáció és a polgárság megítélésének kérdései* = „A városok szíverei”, i. m., 28.

¹⁰ SZEKFŰ, i. m., 70.

¹¹ NÉMETH LÁSZLÓ, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, szerk. NAGY PÁL, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 28.

nem kedvezett a nemzeti kultúra mibenlétéről folyó nyílt diskurzusnak.¹² Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a korban megfogalmazott, „városos Magyarország” társadalomtörténeti emlékeiből táplálkozó elbeszélések, illetve modernizációs alternatívák ne lennének méltók az utókor figyelmére.

□ □ □ „...BERGSONI VOLT A HITÜNK...”

Az 1930-as évektől megélénkülő társadalomtörténeti érdeklődés szinte az utolsó pillanatban fordult kutatásának tárgya felé. A 19. század végétől egyre gyorsuló gazdasági-társadalmi változások ugyanis Európában mindenütt a kollektív emlékezet azon kereteinek bomlását eredményezték, amilyen a parasztság vagy a városi polgárság családi-rokoni emlékezetközössége.

A társadalmi emlékezet inter-generációs folytonosságában különösen súlyos törést jelentettek az első világháború és az azt követő zavaros évek tapasztalatai, melyek a frontot megjárt, illetve a háború után felnövő fiatalok világképét egyaránt éles cezúrával választották el a békeidőkben felnőtt idősebb nemzedékektől. A háborús sokk nyomán kialakuló nemzedékközi törésvonal hatását erősítette a közép- és kelet-európaiak számára a háborút lezáró versailles-i, Saint Germain-i, trianoni békeszerződések nyomán bekövetkezett határmódosítások és kényszerű áttelepülések élménye, melyek gyakran családi, rokoni, illetve települési közösségek felbomlását eredményezték, gyorsítva a túlélők identitásvesztésének folyamatát. Esetükben különösen érvényesnek tűnhet Pierre Nora megállapítása, mely szerint „[a] múlt gyors és végleges eltűnésének érzése összekapcsolódik a jelen pontos jelentésének, valamint a jövőnek a bizonytalanságával”.¹³ Másrészt az emlékezet-társadalmak felszámolódása a tér és idő nemzeti narratívákkal való kitöltésére irányuló politikai törekvésekkel kapcsolódott össze a térségben, melyek – Ernest Renan klasszikus érvényű megállapításával összhangban – még inkább siettették a kollektív felejtés társadalmi folyamatát.¹⁴ Így a két világháború közötti évtizedek során Kelet-Közép-Európa országaiban mindenütt az államideológiává vált nyelvi nacionalizmusok homogenizáló történelmi elbeszélései léptek a nyelvi-etnikai sokszínűséget hordozó közösségi emlékezetek helyébe. „Egy hiteles nemzeti kultúra konstruktörjei, akik kizárólag vagy-vagyot ismernek, ugyancsak nehezen tudták és tudják kezelni az ilyen jellegű többértelműségeket, ezt a »vagy és vagyot«. Ők arra törekednek, hogy a több kommunikációs térben előforduló jeleket és szimbólumokat átértelmezzék, átírják, nemzeti

¹² „Közép- és Kelet-Európában [...] a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokat éltek meg, melyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása s a demokráciának végső konzekvenciáig való vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki.” Vö. BIBÓ István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = ÜÖ, *Válogatott tanulmányok*, szerk. VIDA István, Bp., Magvető, 1986, 2., 219.

¹³ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája* = ÜÖ, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, Bp., Napvilág, 2009, 20.

¹⁴ „Márpedig egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezze, és hogy mindenki sok mindent elfelejtse.” Ernest RENAN, *Mi a nemzet?* = *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*, szerk. BRETTNER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány, 1995, 175.

kóddal lássák el, és félreérthetetlenül beolvasszák őket egy »képzelt nemzeti összefüggésbe« – állapítja meg Moritz Csáky, utalva Közép-Európa családi, települési, regionális identitásformáinak eredendően kevert voltára.¹⁵

A szétfosló közösségi emlékezet és a nemzeti jelent igazoló cseh, román, délszláv, magyar történelmi narratívák közé szoruló, háborús és forradalmi kataklizmákat átélte kortársakra szinte kényszerként nehezedett az egyéni identitás keresése. „Az emlékezet magánemlékezetekre való szétesése teszi az emlékezés törvényét belülről fakadó szükségszerűséggé, az emlékezést pedig mindenre érvényes kötelességgé: az identitás titkának és meghatározó alkotóelemének, a valahová tartozás érzésének visszaszerzésévé” – írja Nora.¹⁶ Nem véletlen, hogy a történelem gyorsuló változásai között felnőtt magyar írónemzedék számos képviselőjének – többek között Márai Sándor, Szerb Antal, Halász Gábor, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Szentkuthy Miklós – munkásságában központi kérdésként merült fel az időbeliség és a romboló idővel szembeszegülő emlékezet egzisztenciális problémája. „A mi korunk gondolkozását, végzetét éppen az idő fogalmának mint mindent meghatározó és magába rántó komponensnek megjelenése jellemzi. [...] Az idő a mi igazi végzetünk, az időben élünk, gondolkozunk, az idő végzetéből iparkodunk valamilyen metafizikai magaslatra felkapaszkodni – a zuhanás a kopernikuszi, a keresztény világból a csaknem anarchikus időtérfogatba túlságosan elemi, s egyelőre még nincs sehol szirt, sem korlát, amiben a zuhanó ember megkapaszkodhatna” – írja az Henri Bergson filozófiájáról elmélkedő Márai Sándor.¹⁷ Hogy a húszas-harmincas évek fordulóján fellépő írók törekvéseinek formálódása során milyen fontos inspirációt jelenthetett a bergsoni ismeretelmélettel, illetve az időelmény relativitásnak tapasztalatát a prózapoétika nyelvén megfogalmazó prousti narrációval való találkozás, arról a Márainál öt évvel fiatalabb Cs. Szabó László kései vallomása tanúskodhat: „... jó néhányunknak bergsoni volt a hitünk, hogy a teremtő, eleven tudat s e tudatban múlt és jelen összetartható egyidejűsége erősebb a lomha, széthulló anyagnál s a lélek kiszámíthatatlanul hat a materiára. [...] Ha a modern magyar esszé keletkezéséről beszélünk, tudni kell, hogy Proust, Joyce, Babits vonalán Bergson unokái voltunk, az ő intuitív ismeretelmélete lappangott igyekezetünk mögött, hogy szakítsunk az elavult időkategóriával.”¹⁸ Cs. Szabó szavai szerint Marcel Proust húszas években megjelent regényfolyama, *Az eltűnt idő nyomában* sokuk számára adott példát az időbeliség szubjektív tapasztalatainak és az emlékezés folyamatának írói ábrázolására: „Hatása alól persze egyikünk se tudott, nem is akart szabadulni, hiszen kopernikuszi forradalom volt, amit tett az irodalomban. Szétrombolta az egyirányú, mechanikus időt.”¹⁹ A Cs. Szabó és kortársai által kedvelt műfajokban, mint az önéletrajzi formák (Márai: *Egy polgár vallomásai*; Illyés: *Puszták népe* [1936]), az esszé (Szerb, Halász, Cs. Szabó, Szentkuthy) vagy az útirajz (Márai: *Napnyugati őrzár* [1936], *Kassai őrzár*; Cs. Szabó: *Doveri átkelés* [1937]; Fejtő: *Érzelmes utazás*), a jelen által újjáteremtett

¹⁵ MORITZ CSÁKY, *A kommunikációs térként értett kultúra: Közép-Európa példája*, Irodalomtörténet, 41 (2010), 18.

¹⁶ NORA, i. m., 23–24.

¹⁷ MÁRAI SÁNDOR, *Európa elrablása* = Uő, *Európa elrablása: Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Bp., Helikon, 2008, 86–87.

¹⁸ CS. SZABÓ LÁSZLÓ, *Ember és műfaj: Beszélgetés Siklós Istvánnal a Római muzsika megjelenésekor* = Uő, *Két tükör közt: Beszélgetések*, Basel, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1977, 118–119.

¹⁹ Uo., 118.

múlt gyakran felkavaró, revelatív élménye a tanúságtevő dokumentálás gesztusával fonódik össze. „Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni egy későbbi kor számára...” – szögezi le Márai, kortársaival közös inspirációjára utalva az *Egy polgár vallomásai* záró bekezdésében.²⁰

A halványuló emlékezet életre keltése e szerzők műveiben gyakran a prousti „Madeleine” sütemény élményének elbeszéléséhez hasonlatos. A Márai által felemlített, mindent magába rántó idővel szembeállítható „metafizikai magaslatot” olyan helyek, tárgyak, gesztusok jelentik számukra, melyekben megragadhatóvá válik a Nora metaforáját idéző kikristályosodott emlékezet. A francia történész elhíresült megállapítása szerint ezen emlékezhelyekben „sűrűsödik össze, szilárdul meg és fejeződik ki” mindaz a múltra vonatkozó kollektív tudás, melynek közvetlen megélése az adott közösség tagjaként már nem lehetséges.²¹ Az elveszett emlékezetet őrző zárványok így – némiképp paradox módon – mégis az identitás, a valahová tartozás érzésének visszaszerzésével biztatnak, mint Fejtő elbeszélőjét a zágrábi nagybácsitól kapott, családi fényképeket, leveleket, dokumentumokat őrző doboz.²² A velük való szembe-sülés azonban nem a folyamatosság, sokkal inkább a diszkontinuitás érzésének forrása, mely a szemlélő múlttá vált önmagára nyit ablakot. „A mi múltészlelésünk szenvedélyes kisajátítása mindannak, amiről tudjuk, hogy már nem a miénk” – írja Nora.²³ E szembe-sülés révén válik hozzáférhetővé Illyés számára gyerekkora pusztai világa; a városi írók esetében pedig általa nyerhető vissza a saját hagyományként megélt európai-magyar urbanitás öröksége, melynek során a történelmi változások által formált utcakép és településszerkezet a benne foglalt épületekkel és az ott élők szokásaival együtt emlékezhelyként értelmeződik számunka. A városi tereket megjelenítő emlék- és útirajz-irodalom mindeközben a harmincas évek gazdasági-társadalmi válságérzékelésének, majd a totalitárius ideológiák előretörésének árnyékában gyakran a (közép-)európai múlt és a régió geopolitikai helyzetének, kelet–nyugati összefüggérendszerének újraértékelésévé szélesedik.

Márai Kassájának, Cs. Szabó Kolozsvárjának, Fejtő Zágrábjának (és lehetne folytatni a sort) felemlítése bizonyos tekintetben konjunktúrához igazodik, hiszen az olyan elcsatolt magyar történelmi városok, mint Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Kassa, Szabadka neve a két háború közötti hivatalos revizionista diskurzusban a „trianoni gyalázat” és a „vérző Magyarország” szinonimájaként szolgál. Ugyanakkor – paradox módon – ezek a nyelvi-kulturális találkozásoknak évszázadok óta helyt adó városok épp a nemzetállamokra tagolt Közép-Európa nemzetiesített terein ütnek rést. „Egy interaktív kulturális tér különösen termékeny példáját nyújthatják az úgynevezett »marginocentrikus városok«. Ezek többnemzetiségű csomóponti városok [...] melyek kedvező történelmi találkozások esetén a perem felől írták újra a nemzeti kultúra paradigmáját, dialogikus dimenziót tulajdonítva neki mind belsőleg (dialógusban más etnikai hagyományokkal), mind külsőleg (a szélesebb geo-kulturális paradigmákkal). [...] Az ilyen városok a nemzeti elbeszélések de/rekonstrukcióját, a stílusok és műfajok hibridizációját, és az alternatív társadalmi és etnikai kapcsolatokat mozdítják elő” – állapítja meg közösen jegyzett tanulmányában Marcel Cornis-Pope és John

²⁰ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Bp., Európa, 2004, 413.

²¹ NORA, i. m., 33.

²² Vö. FEJTŐ, i. m., 84.

²³ NORA, i. m., 25.

Neubauer.²⁴ Ezzel egybehangzik Moritz Csáky álláspontja, aki szerint Közép-Európa régióinak nyelvi, vallási, etnikai szempontból tagolt makrokozmoszát mintegy koncentrált formában tükrözik a városi miliók. „Nederveen Pieterse szerint e mikrokozmoszok története szükségképp »a nagyvárosi kultúrák hibridképzésének történetírása, vagyis olyan alternatív történetírás, amely szembefordul az imperiális történetírással«” – idézi a holland kultúrantropológus szavait.²⁵ A történelmi Magyarország többnemzetiségű városai így egy alternatív hagyomány, az identitások sokszínűségnek helyt adó, kollektív tudattalanba süllyedt, elveszett-elvesztett magyar urbanitás megtestesítőiként kerülhetnek az elbeszélések középpontjába.

A „városos Magyarország” egyik legpatinásabb képviselője a két világháború közötti évtizedek magyar irodalmában Kassa, melyet a régió marginocentrikus, illetve mikrokozmosz jellegű városai közé sorol az írói emlékezet: „... a dómot mi építettük, évszázadokon át, kassaiak, őslakók, magyarok, németek és szlovákok. S a Várost is mi építettük, a Fő utca három- és ötablakos házait, a »lengyel reneszánsz« e remekeit, a csúcsos háztetőket, nemes ablakokat és remekbe faragott kapukat, a boltíveket, s a hozzá való másféle urbanitást” – írja Márai Sándor *Kassai őrájárának* lapjain, azonosítva magát egy sok százados, szerves fejlődést mutató hagyományközösséggel.²⁶ „Polgárok építették a dómot is, de ez a templom egyúttal a középkori magyar királyság megkésett, utolsó dicsérete. A Duna-völgyi népeket nem győtték mindig izgatott álmok, a történelem csak lassan kovácsolt ebből a tájból szégyenkalodát, hogy félszemmél alvó rossz szomszédokat szorítson bele” – fűzi tovább a gondolatmenetet Cs. Szabó László.²⁷ A közelmúlt történeti városszociológiai kutatásai sok tekintetben megerősíthetik az írók múltba vetített vízióját. Czoch Gábor megjegyzi, hogy Kassát a 19. század eleji országleírások „Felső-Magyarország fővárosaként” emlegetik, s a korabeli nyugat-európai utazók, a francia François-Sulpice Beudant és az angol John Paget is nyugati szellemű városiasságát dicsérik. A város ekkoriban dinamikus fejlődő, fontos regionális központ és az északi országrész legnépesebb szabad királyi városa volt, melynek lakosság száma a 18. század végétől az 1848-as forradalom előestéjéig tartó hatvan év során mintegy megduplázódott (1784/87: 7590 fő; 1847: 14 959 fő).²⁸ Az 1850–51-es népszámlálás adatai szerint a lakosság relatív többségét szlovák nemzetiségűek alkották 41%-kal, míg a magyar népesség 33%-kal, a német 12%-kal, a zsidóság pedig 7%-kal képviseltette magát. A polgárság soraiban mindhárom fő nemzetiség tagjai megtalálhatók voltak, de a belváros lakossága magyar többségű volt (52%), és a város szűkebb vezetésében is a magyar polgárság dominanciája érvényesült. Ugyanakkor a felekezeti, illetve nemzetiségi szempontból vegyes házasságok

²⁴ Marcel CORNIS-POPE, John NEUBAUER, *Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections*, New York, American Council of Learned Societies, 2002, 26. [Az idegen nyelvű szövegrészleteket saját fordításomban idézem – N. Á.]

²⁵ CSÁKY, i. m., 22. Idézi: Jan Nederveen PIETERSE, *Der Melange-effekt: Globalisierung im Plural = Perspektiven der Weltgesellschaft*, Hrsg. Ulrich BECK, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998, 119.

²⁶ MÁRAI Sándor, *Kassai őrájárak*, Bp., Helikon, 2000, 35–36.

²⁷ Cs. SZABÓ László, *Kárpát kebelében* = Uő, *Válogatott esszéi*, szerk. POMOGÁTS Béla, Bp., Magyar Napló, 2007, 88–89.

²⁸ CZOCH Gábor, *A polgárság és a polgárjog változásai Kassán a 19. század első felében* = „A városok szíverei”, i. m., 97–101.

aránya egyaránt jelentős arányt mutat ekkoriban (12% illetve 10%).²⁹ „Az ismertetett egyszerű statisztikai mérések segítségével egy etnikailag rendkívül vegyes városi népesség képe bontakozik ki, amelyben a felekezeti nyitottság mellett a nemzeti hovatartozás szerinti választóvonalak közötti átjárás is gyakorinak tűnik” – összegez a történész.³⁰ Ezt erősíthetik a nemzetiségi önmeghatározás helyenkénti bizonytalanságai is, melyek értékelése szerint „a korabeli nemzetiségi identitás kiforratlanságára is utalhatnak”.³¹ Kassán tehát a mindennapos együttélés kerete által kialakított kohézió ekkoriban feltehetően erősebb volt, mint a Szekfű által felelegetett, s a nyelvi nacionalizmus nézőpontjából kizárólagosnak tetsző „idegen kultúrkörök” vonzása.

Az eddigiek alapján látható tehát, hogy Pierre Nora azon megállapítása, mely szerint „[a] nemzeti történelem ma az emlékezethelyekben ölt testet”, továbbgondolásra szorul az egymásra rétegződő, gyakran hibrid identitásformák nyomait hordozó közép-európai térben.³² A történelmi emlékhelyek rekonstrukciója ugyanis egyoldalú értelmezésekre inspirálhat, ha magát az emlékezetkutatást motiváló nemzeti narratívát nem tesszük vizsgálat tárgyává. „Ezek az emlékezetprogramok tipikusan különbséget tesznek »német«, »francia«, »olasz« vagy »osztrák« emlékhelyek között, vagyis számukra a nemzeti, »formális rendek« irányadók, és vonakodnak is attól, hogy olyan emlékhelyeket vizsgáljanak, amelyeknek esetleg a helyet, a területet meghaladó, azaz »transznacionális« jelentősége lehetne” – fogalmazza meg ellenvetéseit Csáky.³³ E szemlélet következményeként pedig akarva-akaratlanul is továbbélhet a történelmi régió városi tér-reprezentációinak Cornis-Pope által kárhozottat egyoldalúsága: „Kelet-Közép-Európa többnemzetiségű városait gyakran töredékesen, csak egy nemzeti kultúra szempontjából mutatták be az irodalomtörténetekben. Ez a fajta megközelítés legyőzi lappangó multikulturalitásukat, az irodalmi modernizáció és pluralizálódás közvetítőiként betöltött szerepüket a régióban.”³⁴

A (kelet-)közép-európai történelem emlékezethelyeiként azokra az időbeliségnek ellenálló közös tárgyakra, helyekre, eseményekre, szokásokra tekinthetünk, melyek révén a nemzeti emlékezet-diskurzusok párbeszédbe léphetnek egymással. E helyek azáltal tárhatók fel, ha az elemző tudatosítja az általuk őrzött, egymásra rétegződő vagy egymással párhuzamos nemzeti emlékezeteket, amint Márai teszi ezt a magyarok, németek és szlovákok által épített – tehát mindhárom közösség által magáénak vallott – kassai dóm és a polgári városépítészlet sajátosan közép-európai hibrid jellegének hangsúlyozása révén. A többnyelvű, többkultúrájú emlékeket őrző városi terek azonban nemcsak a hagyományos, lineáris

²⁹ Vö. CZOCH, *A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján* = „A városok szíverei”, i. m., 149–161.

³⁰ *Uo.*, 161.

³¹ *Uo.*, 161.

³² NORA, i. m., 32.

³³ CSÁKY, i. m., 12.

³⁴ Marcel CORNIS-POPE, *Introduction: Representing East-Central Europe's Marginocentric Cities = History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, Volume II., ed. Marcel CORNIS-POPE, John NEUBAUER, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2004, 9.

és totalizáló nemzeti historiográfia számára jelentenek kihívást, hanem az irodalmi ábrázolást is próbára teszik. „Egy marginocentrikus-többszempontú város ábrázolása magában foglalja, hogy kimeríthetetlen topográfiai, politikai, kulturális-vallási és képzeletbeli látványhoz próbál alkalmazkodni. Ennek eredményeként a keletkező »városszöveg« a modern várossal kapcsolatos ábrázolási gyakorlatainkat és ideológiai meghatározásainkat egyaránt problematizálja” – jegyzi meg Cornis-Pope és Neubauer.³⁵ A következőkben a közép-európai városi térhez kapcsolódó emlékezet két világháború közötti magyar irodalmi reprezentációit vizsgálom két, Kassa városához más-más módon kötődő író művében.

„KEDVES VÁROS, LEGKEDVESEBB!” – MÁRAI SÁNDOR □ □ □

Márai Sándor kassai vonatkozású műveiben az emlékezet Pierre Nora által hangsúlyozott mindhárom aspektusa – dokumentum-emlékezet, kötelesség-emlékezet, távolsági emlékezet – egyaránt fontos szerepet kap.

Az *Egy polgár vallomásaiban* a dokumentáló törekvést az első kötet tematikus szerkezete jelzi, melynek során a „regényes életrajz” a néven nem nevezett szülőváros bemutatásával veszi kezdetét. Az elbeszélő mindenekelőtt a szülőház és az épített környezet egyre távoluló köreit veszi számba. A családjának otthonául szolgáló „modern” bérház és lakóinak bemutatása után a házban működő két „üzem”: a bank és a „kávéház”, majd a lakás beosztása és berendezése következik, melynek során különös figyelmet szentel a házi könyvtár és a művelődés, illetve a családdal együtt élő cselédek helyzetének. Azután a lakás tágas ebédlőjéből az utcára nyíló kilátás: a szemközti fogadó és a piactér, majd a várost átszelő Fő utca és a belváros néhány jellegzetes épülete az előttük sétáló úri közönséggel, illetve a Bankó hegyi üdülőtelepre vezető erdei út, s ennek ürügyén a század eleji fürdőélet bemutatása kerül sorra, mintegy a filmes narratíva eszközeit kölcsönvéve, miközben hosszabb-rövidebb asszociatív kitéréseket, elemző-kommentáló eszmefuttatásokat kapcsol a látottakhoz. Végül a Bankóról a városra nyíló kilátás nagytotál képével kapcsolja szerves egységbe az egymás után felvillantott snittekett, egyszersmind a látvány középponti elemére, a dómra irányítva a figyelmet. A kamera objektívje mindeközben a polgári életformához kapcsolódó térhasználat előtér és háttér, azaz látszat és valóság megkülönböztetésén alapuló kettősségére is élesen rávilágít. Ezt jelzi a lakás beosztása és berendezése: a reprezentatív főbejárat, a dísz tárgyakkal berendezett szalon, a fürdőszoba, illetve a mindennapos közlekedésre használt hátsó ajtó, a zsúfolt és sötét gyerekszoba, valamint a konyhában élő cselédek helyzetének kiemelése; de akár a technikai újításokhoz fűződő ambivalens viszony is.

A következő fejezetekben a család és a polgári *bildung* intézményei kerülnek sorra, melyek a társadalmi emlékezet megőrzésének-továbbadásának biztosítói. Mindezek nyomán a kassai polgárság, mint „a család mítoszát”³⁶ (114) őrző, kollektív emlékezettel bíró, több nyelven

³⁵ CORNIS-POPE, NEUBAUER, i. m., 27.

³⁶ Az idézeteket követő, zárójelben közölt lapszámok a szövegben az alábbi kiadásra vonatkoznak: MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Bp., Európa, 2004.

beszélő közösség jelenik meg: „Patríciusnemzedékek egymásra utaltsága, életmódjuk bensősége szabta meg a családok érintkezésének hangnemét” – írja az elbeszélő (64). Ennek részeként a 40 ezres lélekszámú „szigorú hivatalnokváros” (23) egymást átfedő kommunikációs tereknek ad helyet: „a környékbeli szlovákok alig-alig beszéltek magyarul. Valamilyen különös, felemás tót-magyar keveréket beszéltek a cselédek is: a helybeli úri társaság társalgási nyelve hivatalosan a magyar volt, de otthon, a családban még a bevándorolt magyarok is inkább cipsertáj-szólású németet beszéltek. Mindebben kevés volt a szándék. A város hangulata magyar volt, de papucsban, ingujjban, vacsora után az urak is németre fordították a szót.” (19) Később megjegyzi, hogy édesanyja könyvszekrényében a „modern német szerzők” művei mellett kevés magyar könyv akadt (40–41); ugyanakkor a következő oldalon nem kis büszkeséggel szögezi le, hogy „[a] Fő utca boltíves szalonjaiban évszázaddal előbb már irodalomról vitatkoztak, s a magyar könyvből, akkor is, később is, több fogyott e vegyes ajkú, de mindenkor magyar műveltségű városban, mint Pest-Budán.” (42) Mindez egybehangzik Moritz Csáky azon állításával, mely szerint „Közép-Európa sokrétű nyelvi-kulturális heterogenitása [...] olyan kulturális kommunikációs terek összességének bizonyul, amelyek különböznek egymástól, versengenek egymással és átfedik egymást. Ily módon felismerhetjük, hogy a főként nem verbális elemek, jelek és kódok folytonos és szabad lebegésének köszönhetően kialakul egy felsőbb rendű kommunikációs metatér, a konkrét nyelvek különbözősége dacára is mindenki számára érthető »textúra« – állapítja meg Csáky a közép-európai városi mikrokozmoszok kulturális produktivitását indokolva.³⁷ E közös „nyelv” a városépítészet terén is visszaköszön: „Egy közép-európai várost – még ha nem is ismerjük – könnyen »olvashatunk« építészeti szerkezete, illetve azonos vagy analóg építészeti kódok alapján.”³⁸ Ezt igazolhatják a tizenéves elbeszélő benyomásai is, aki szülővárosából Budapestre érkezve a fővárost némileg kulisszaszerűnek érzi: „Úgy éreztem, az én szülővárosom – miniatűrben – »igazibb« város; s csak később tudtam meg, hogy jól gyanítottam.” (172) „Pesten mindig a mi apró és finom városunkra kellett gondolnom, a reneszánsz homlokzatú házakra, a boltíves szobákra, s lesütöttem szemem zavaromban és szégyenben a Körút terpeszkedő, sivár bérházai előtt...” (173); később pedig Berlint is „vidékieknek” (206) találja. Az elbeszélő ugyanakkor szkeptikus a teljes asszimiláció lehetőségével szemben. Ezt jelzi a házukban élő, gazdag neológ zsidó család negatív megítélése a keresztény középosztálybeli szomszédok körében; sőt saját, szász eredetű családjának némiképp bizonytalan identitása is a századforduló dszentri Magyarországon: „maradt valami különbség, idegenség, amit az évszázados együttélés sem tudott feloldani” (26) – állapítja meg, melyet apja és nagybátyja, akik „[m]eggyőződésre, viselkedésre mániákus magyarok voltak” (25), láthatóan akarva-akaratlanul kompenzálni igyekeztek. Az emlékező e ponton a békebeli polgári élet hátterében meghúzódó látens törésvonalakat is látni engedi: ilyen a „zsidó” – „keresztény” (katolikus); „jövevény” – „magyar” (nemesi); illetve „úri” – „szegény” megkülönböztetés, melyek a korabeli társadalomban való tájékozódás iránymutatóiként szolgáltak.

Mindezek nyomán látható, hogy Márai Közép-Európája – a magyarság román és szláv „tejtestvéreit” kereső Németh Lászlóval szemben – nyugat felé nyitott és a múlt emlékeiből

³⁷ CSÁKY, i. m., 21–22.

³⁸ Uo., 22.

táplálkozik, közvetítő nyelve és kulturális modellje pedig a németiséghez kapcsolja. Az emlékező számára a Közép-Európából való kilépés tudatosítja e tágabb értelemben vett kommunikációs metatér határait; ilyen értelemben az első, illetve a második kötet első fejezete mintegy kiegészíti egymást: „De ismerős volt a lélek is, mellyel Németországban találkoztunk; idegenségében is hasonlított az otthonira. Egy kultúra lelkeségének határterülete idő és országhatárok felett oszol széjjel. Mi odahaza, Kassán és az egész Felvidéken, öntudatlanul, de talán nem is egészen öntudatlanul, egy kissé német módra éltünk” (205) – állapítja meg a német–belga határ átlépését felidéző elbeszélő, utólag rögzítve, hogy vonata ekkor „túlhaladt azon a nagyon finom vonalon, melyet sorompó és határjelzés nem mutatnak, túlhaladt azon a határon, melynek »Közép-Európa« a neve, amelynek emberi, fajtai, műveltségi sugárkörében születünk és nevelkedtünk” (209).

Márai önéletrajzi műveinek felépítése az élettörténet elbeszélését az otthonos közép-európai tér, valamint a hozzá kapcsolódó diszkrét időbeliség felszámolódásának nagy narratívájába ágyazza, melynek első és legfontosabb fordulópontját az első világháború kitörése jelenti, a „regényes életrajz” első kötetének jelen idejét is visszavonhatatlanul lezárva. A múlttal való diszkontinuitást hangsúlyozza a Tátra, a gyerekkor erdejét elpusztító vihar metaforája, illetve az önéletrajzi elbeszélés kettéváló narratív szerkezete is, mintegy a történelem betörését jelképezve. Az ettől kezdődően egyre gyorsuló történelmi idő néhány évtized alatt felszámolja Közép-Európa polgári emlékezetét. A következő fokozatokat a későbbi művekben az 1938-as, 1944-es és 1948-as évek eseményei jelentik.³⁹ E folyamat szemlélőjeként, s az elmerülő közösségi tudat egyik legutolsó hordozójaként lép elő az elbeszélő, aki saját, emlékezhelyek nyújtotta tükörképében egyszersmind egy társadalmi réteg múltját pillantja meg. Az emlékezést, mint a túlélő egyéni erkölcsi kötelességét elsősorban a második kötet lezárása hangsúlyozza: „S utolsó pillanatig, amíg a betűt leírom engedek, tanúskodni fogok erről: hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében, amely fékezni tudja a csorda halálvágyát. [...] Minden, amit tudok, annyi, hogy e tanúsághoz, a magam kegyetlen-hűtlen módján, hűséges akarok maradni.” (413)

Az *Egy polgár vallomásai* város-metaforikáját folytatja és teljesíti ki a *Kassai őrző* című útirajz, mely a Dél-Felvidék visszacsatolása után született, s a jelennel újrateremtett múlt bergsoniánus elbeszéléseként értelmezhető. A „regényes életrajz” dokumentáló törekvéseivel

³⁹ „Szeretném elmondani, mi történt a polgári műveltséggel a tíz évben, amelynek kezdetét – önkényes időszámítás nélkül – az osztrák függetlenség megszűntének, az Anschlussnak napja jelenti. Azt hiszem, most már mindenki tudja, hogy azon a napon omlott össze sok minden, ami a régi Európából megmaradt. És mi történt tíz éven át, egészen a napig, amikor – egy hajnali órában – az ennsi hídon, ahol az akkor vasfüggönynek nevezett orosz határzóna véget ért, egy szovjet katona belépett a vasúti hálófülkébe, elkérte útleveleinket, szalutált és útnak engedett az önként választott száműzetésbe. [...] Ebben a tíz évben megszűnt egy életforma és egy műveltség.” MÁRAI Sándor, *Hallgatni akartam* [1949–50], Bp., Helikon, 2013, 7.

„Az első orosz katonával néhány hónappal később, 1944 karácsonyának másodnapján találkoztam. [...] Akkor délután én, személy szerint, megéltem valamit, amihez hasonló »élménye« Európában addig csak kétszer volt úgynevezett »szellemi munkásnak«: a kilencedik században, amikor az arabok előretörték Autunig és Poitiers-ig, s a tizenhatodik században, amikor a törökök elvándoroltak Győrre és Erlauig. Tovább akkor sem engedték a Keletet Európában...” MÁRAI Sándor, *Föld, föld!*... [1972], Bp., Helikon, 2006, 14, 21.

szemben e művet azonban sokkal inkább a felidézett közösségi emlékezet mítosszá formálása vezérli, amennyiben a városi tér jellegzetes helyszíneiből a gyerekkor és egy életforma legendáját igyekezik kiolvasni az elbeszélő. A mítoszalkotás fontos részét képezi a szerző fikciós műveinek egyfajta pán-autobiografikus térbe való bevonása, felidézve *A féltékenyek* (1937), majd *A zendülők* (1930) című regényeinek cselekményét. Az elbeszélő az előbbi esetben regényhőiséhez, a hazatérő Garren Péterhez hasonlítja magát, hogy végül fikció és valóság egyesüljön önidéző monológjában: „Sokáig és aggályosan írtam ezt a fejezetet; nem ártana elolvasni most, gondolom, amíg a szélzsákot nézem, melyet északi szél lobogtat, s elhelyezkedem a repülőgép *carlingue*-jában, hogy hazarepüljek, a felhők fölött, »Északra«, megnézni a Várost, mely a Garrennek művét őrzi.”⁴⁰ (7.) A monologikus előadású művet eközben többrétegű jelképrendszer szövi át, melyben a város emlékezhelyei a világháborús fenyegetés árnyékában egyszersmind eszkatologikus szimbólumokká lényegülnek a hazatérő látogató szemei előtt.

A jelképes helyszínen: az elbeszélő szülővárosában, jelképes történelmi pillanatban: Párizs német megszállása idején zajló cselekmény az írói identitás válságát a nyugati kultúra krízisének előterében mutatja be. A történelmi sors és a személyes lét egzisztenciális határhelyzetének egybeesése – mely a repülőgépen érkező utas kényszerleszállásának hosszú perceiben különösen éles megvilágításba kerül – az egyéni lét és az alapját képező európai kultúra elveszett értelmének keresésére ösztönöz. Az útirajz narratív szervezőlve ezúttal is a Máraira jellemző iteráció: a kényszerleszállásra készülő repülőgép manővereire emlékeztető közelítések a városhoz és az általa megtestesített értékrendhez.⁴¹ Kassa városképét szemlélve, utcáit járva az egykor azokat megalkotó polgári tudattal szembesíti magát az elbeszélő, saját személyes emlékezetét egy közösség kollektív tudatában oldva fel. Az elbeszélés mindvégig egy-egy fejezetcímbe is kiemelt szimbolikus pont, városi topográfiai tárgy köré összpontosul, melyek mintegy mnemotechnikai eszközként az emlékezés és az esszéisztikus elmélkedések kiindulópontjaiként szolgálnak. A múlt évek és a fenyegető háború árnyékában ugyanakkor a békebeli magyar polgárság megítélése előnyére változik. Az *Egy polgár vallomásainak* elbeszélője a hazai polgári élet szervezetlenségéről árulkodó jeleket sem hallgatja el, elismerve, hogy „[a] nyugati kultúra kissé lógott rajtunk, mint a frakk a négeren” (203), tizennégy éves korában pedig megszökik családjától. A *Kassai őrvár*at ezzel szemben egy nemzetek felett álló közös európai örökség, a „városi Európa” (104) integráns hazai képviselőjeként mutatja be a felvidéki és az erdélyi urbanitást. „A hősi polgári korok alkották Európában azt a remekművet, melynek napnyugati kultúra a neve. A flamand polgár és az erdélyi, felvidéki. A francia polgár, a szó XIX. századi értelmében, s a firenzei polgár, a szó renaissance-értelmében. [...] Ezt a polgárságot, ennek utolsó, legjobb pillanatát ismertem meg gyermekkoromban, a Városban.” (48–49) Ezzel együtt a hangnem is változik: a kritikus-ironikus tónust a múlt árnyképeit idéző megrendült azonosulás váltja fel. Márai művének legfőbb emlékezhelye, a kassai polgár-

⁴⁰ Az idézeteket követő, zárójelben közölt lapszámok a szövegben az alábbi kiadásra vonatkoznak: MÁRAI Sándor: *Kassai őrvár*at, Bp., Helikon, 2000.

⁴¹ Vö. SZÁVAI János, *A kassai dóm: Közelítések Márai Sándorhoz*, Pozsony, Kalligram, 2008.

ság évszázados együttélésének tanúja, a dóm a magyarországi városi kultúra szerves európai összefüggésrendszerére irányítja a figyelmet: egy életforma és egy értékrend megtestesítői a katedrálisok, melyek „a keresztény európai kultúra őrhelyeit” (16) kötik össze Kassától Toursig, Uppsalától Reimsig, Kölnből Firenzéig. A hazaérő utas a többnyelvű kassai polgárság által évszázadok alatt felépített dómot a lakóhelyéül szolgáló modern szállodával veti össze, melyben a nemzetállami ideológiát olcsó tömegkultúrával ötvöző, mindvégig az ideiglenesség érzését keltő cseh uralom jelképét fedezi fel: „Ez a mű igényes volt, az örökkévalóságnak készült. A csehek évtizedekben gondolkoztak és építettek, mint akiknek minden nagyon sürgős.” (36)

A narrátor tudatfolyam-monológiájában egymást követik az egzisztenciális határhelyzet jelképei: az Ördögárok, az eszkatológia újabb szimbóluma, mely a „veszélyes élet” vállalásának kényszerére figyelmeztet, míg a Rozália elhagyatott sírkertjében a múlt látomása idéződik fel a kassai polgárok kései utóda előtt. „Amerre lépek, rokonok és rokonnál is meghittebb ismerősök nevei fogadnak. A most divatos őskeresés e temetőben gyermekesen egyszerű feladat: csak le kell hajolni, s el kell olvasni a mohos sírköveken a nagyapák és dédanyák nevének elmosódott betűit.” (85) Nora megfogalmazása szerint „az emlékezet úgy működik, mint a tükör, csakhogy a tükörkép mindig pontos és hű, mi viszont éppen a különbséget keressük, mert benne remélünk valamit felvillanni megfoghatatlan identitásunkból.”⁴² Az ősök sírfeliratait olvasgató elbeszélő célja, hogy a velük való szembesülés révén önmagára ismerjen, miközben polgári identitás-mintázatok sokfélesége dereng fel előtte: „Ez itt János nagyapám, az asztalos. »Lövészkirály« volt, vérmes, okos, alkotó szellemű ember. Itt fekszik szomorú, fiatal nagyanyám, Mária, aki soha nem nevetett... [...] Itt a másik nagyapa, Károly, aki finnyás volt és hivatalnok, sokat olvasott, s őt is ritkán láttam nevetni. [...] Itt hever, e szégyenteljesen rozoga sírban, Klementin nagymama, a szigorú. Mind élnek bennem.” (85) Végül az európai szellem válsága feletti ítélet kimondásához a rég halott kassai polgárok hangját kölcsönzi a sírjaik közt sétáló, üldögélő emlékező: „Gőg és érdek fertőzték meg az európai szellemet.” (92) A város egykori lakói életformájuk példaszerűségével módot adnak az elbeszélőnek arra, hogy – ekkoriban születő történelmi drámája, *A kassai polgárok* (1942) cselekményét felidézve – egy humanista életeszmény genealógiáját fogalmazza meg: „Így kell élni és meghalni, mint őseim, e város polgárai, akik időről időre letették az író tollat, a vésőt és a kalapácsot, s elmentek a bástyatornyokba harcolni, mert zsarnokok és lázadók portyáztak a környéken – lázadók, akik a város lelkét akarták. Eldobták a vésőt és a tollat, s megmentettek egy műveltséget és egy életformát. Ez volt a dolguk. Emlékezz rájuk, s nemcsak a temetőben” (127) – zárja önmegszólító monológiáját, az emlékezést mint a túlélő egyén erkölcsi imperatívuszát hangsúlyozva.

Márai útirajzát papírra vetve nyilvánvalóan nem történelmet – illetve várostörténetet – ír, hiszen gyakorító múlt időt használ, konkrét történelmi eseményeket pedig ritkán nevez meg; sokkal inkább mintha egy közösség emlékezetének homályos üvegén át szemlélné a múltat. Erre reflektál (a maga szempontjából szintén elfogultan) Illyés Gyula, korabeli naplófeljegyzésében fikció- vagy legalábbis mítoszképzőnek minősítve Márai

⁴² NORA, i. m., 26.

műtszemléletét.⁴³ Gyáni Gábor megállapítása sokkal inkább alkalmas lehet arra, hogy megvilágítsa Márai emlékezet-konstrukcióját: „A kollektív emlékezet, amihez az egyéni emlékezés is hozzáadja a magáét, olyan mnemotechnika tehát, amely úgy és azáltal konstruálja meg a valóságot visszamenőlegesen, hogy jól használható múltként szolgálhassa ezután egyesek (s nem valamely tágabb közösség, mondjuk a nemzet) *jelenbeli* igényeit.”⁴⁴ Az elbeszélő célja a megidézett hagyomány szembeállítása a gyorsuló idővel és a kor sötét árnyaival; melynek révén maga a mű is emlékezhellyé válik.

□ □ □ „KASSA A HIBÁTLAN” – CS. SZABÓ LÁSZLÓ

„Vegyük egy korai dolgomat, *Kárpát kebelében*; emlékszem, írás közben mind kérdeztem magamtól, hogy ez ugyan biza micsoda?” – idézi fel Cs. Szabó László némi ironiával több mint harminc év távlatából egyik legjelentősebb korai műve születését.⁴⁵

Az esszéíró nemzedék fiatal képviselőjét a harmincas években Márai tisztelőinek sorában látja a kortársi emlékezet. Cs. Szabó ekkoriban íróársában fedezhette fel „nemzedéke íróját, aki képes megrajzolni a kor és a magyarság szellemi térképét. [...] Az ő nevével, műveivel dokumentálta ugyanis a korosztály kiemelkedő tájékozódásösztönét és az európai értéktudatot, a kor nyelvén szólva: a legjobb őráratírói attitűdöt.”⁴⁶ A *Kárpát kebelében* papírra vető Cs. Szabó maga is őráratírói feladatra vállalkozott, melynek szimbolikus térbeli és időbeli tájékozódási pontjául a kassai dómot választotta. Gesztusában a Márainak szóló *hommage*, illetve az *Egy polgár vallomásai* város-metaforikájára való rájátszás egyaránt tetten érhető, egy ízben pedig közvetlenül is utal a mű azon passzusára, mely szerint elbeszélője Kassát városiasabbnak érezte Budapestnél. Míg azonban Márai számára Kassa mindenképp a szülővárost és a maga „kegyetlen-hűtlen módján” követett hagyományt testesíti meg, Cs. Szabó szélesebb történelmi, illetve eszméletörténeti horizontról tekint a város örökségére.

A Gál István szerkesztette közép-európai humanista *Apollo* folyóiratban publikált aszociatív útirajz-esszé kiindulópontjául a dóm egy-egy kapuja szolgál. Az Északi kapu felvidéki úti beszámolót idéz fel, míg a Nyugati és Déli kapu látványából a nemzeti, illetve közép-európai múltat megszólaltató értekezések bontakoznak ki. A polgárok által épített dóm a középkori magyar királyság európai rangjának emlékeztetője őrzi; de maga a kövekben rögzült településszerkezet is a büszke múlt lenyomatát hordozza: „A szó középkori értelmében vett városban vagyok, fukarul mért helyen, ahol kő, téglá, cserép, az utca görbülete s még

⁴³ „Nem tisztelem Márai álláspontját; magatartását (a személyi részt) annál inkább tisztelem. S ebben is legjobban a hűségét, ahogy megáll a Kassai polgárok-nak már csak az ő képzelete őrítze – s tán csak képzelete alkotta – várfokán, mialatt a falak alján a képzelete nemesítette táborban zajosan folyik már nem is az áru-, hanem a lélekcseré, de az is a láncolás legvigasztalanabb szabályai szerint.” ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1946–1960*, szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1987, 120–121.

⁴⁴ GYÁNI Gábor, *Családtörténeti fikciók és valóságok*, i. m., 297.

⁴⁵ CS. SZABÓ László, *Ember és műfaj*, i. m., 120.

⁴⁶ BARANYAI Katalin, Cs. Szabó Lászlóval a *Szepsi Csombor Körön innen és túl* (PhD dolgozat), Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2011, 93.

az égtájak is jogokat és kötöttségeket szimbolizálnak.”⁴⁷ (88.) A Felvidék ódon városainak utcaszerkezete egykori lakóik életmódjáról, térhasználatáról tanúskodik: „A régi városoknak konok hivatástudatuk volt, minden talpalatnyi helyükért meg kellett szolgálni. Ez a körültekintő, önérzetes élet rejtélyes balsamozót gyűjtött a testükbe, amely a mostohább századokban lassan kiömlő, tetemüket bevonja a nemtelen halál elől. Elmúlásukban is szilárdabbak, keményebbek, mint a kocsonyástejtű világ.” (95.) A dóm környéke Baróti Szabó Dávid, Kazinczy és Batsányi alakját idézi, akik egykor itt alapították az első magyar folyóiratot; míg az eperjesi kollégium a reformkor nagyjaira emlékeztet. A felvidéki városok példája ugyanakkor arra ösztönzi az utazót, hogy nyelvi-etnikai közösség helyett az egykori többnyelvű ország emlékezetét keresse, felidézve, hogy a Sárosban felnőtt Eötvös József, Pulszky Ferenc, a szépassági Görgey Artúr fiatal korában törve beszélt a magyart. A régi Magyarország politikai mítosza sokáig erősebb volt, mint a magyar etnikai, illetve nyelvi közösség: „Egyetlen nagy népet sem tett pusztá népi ereje nemzetté, inkább az a szívós akarat, hogy nagyobb területet szervezzon meg, mint amekkorát testileg-nyelvileg kitölt” (106) – szögezi le. A *magyarság* helyett *Magyarország* emlékezhelyeinek keresése feltárja a múlt nyomainak nyelvi-kulturális heterogenitását: „Északi Sároست lengyel szerzetesek szelídítették eke alá, Bártfán a középkori tanácsurak latin tógája olasz bevándorlóktól maradt emlék, s a sárosi szlovákok szűk nadrágján Divald az Anjou-kori toszkán viselet falusi csökevényére ismert” (106.) – sorolja a Felvidék kulturális hibriditásának néhány jellegzetes alakzatát.

A múlt után a jelen felé forduló utazó elmélkedése a kelet-közép-európai csonka nemzetfejlődés tipológiájává szélesedik, ezzel sok tekintetben Bibó Istvánt előlegezve. A szerző keserűen nyugtázza, hogy a magyarság az őt az európai nemzetek kibontakozásának időszakában ért történelmi csapások, a török és Habsburg uralom nyomán nem tudott a más nyelveket is integráló honpolgári közösséget létrehozni a Kárpát-medencében, így a középkori „Pax Hungarica” csak addig maradhatott fenn, amíg a keresztény királyság mítosza elevenen élt. A megrekedt polgárosodás nyomán a magyar rendies társadalomszerkezetű „úri” nemzet maradt, míg az idegen ajkú lakosság idővel a maga népi kultúreszményéből bontakoztatta ki saját nemzeti identitását. Ennek folyamatát vázolja fel a cseh államalkotó eszme fejlődéstörténetének bemutatása révén, a herderi népiség-gondolattól Palackyn át a masaryki „huszita demokrácia nyugatos szabású eszméjéig” (118.), az európai utas empátiájával. Az elbeszélő ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy a 19. századi közösségteremtő eszmék és a kortárs nemzetállami ideológiák szűklátókörűsége között mindkét oldalon éles a kontraszt. A Trianon utáni korszak versengő középosztályi ideológiái, a magyar „neobarokk” nemesi gyökerű nacionalizmusa és a cseh huszita demokratizmus egyaránt historizáló és dogmatikus, s mindkettő végnapjait éli: „Két csonka küldetésudat közé ékelve, a Duna gényusa lefelé fordította a fáklyát, a láng kővé meredt” (121.) – összegez.

Máraihoz hasonlóan Cs. Szabó is a népi írók törekvéseire reflektálva fogalmazza meg „urbánus” álláspontját. Míg azonban Márai a szociográfus másodnemzedék képviselőinek tőle eltérő nézőpontját elsősorban korosztályi különbözőségként értelmezi, a rá jellemző fanyar

⁴⁷ Az idézeteket követő, zárójelben közölt lapszámok a szövegben az alábbi kiadásra vonatkoznak: Cs. Szabó László, *Kárpát kebelében*, i. m., 85–124.

íroniával nyugtázva, hogy „már ülnek az irodalmi kávéházakban húszéves fiatalok, akik latin szavakkal beszélnek szociográfiáról, s szemükben vén hülye vagyok, szomorú *arrivista*, öreg tollnok, aki éppen abban fárad, hogy elköltse magát” (39.); Cs. Szabó jóval nagyobb érdeklődéssel tekint a formálódó mozgalomra. Reménye szerint a Csehszlovákiában és Magyarországon is élénkülő népiségtörténet „a történelem véres kérge alól fölfedi a dunai közösséget” (122.), előmozdítva a közép-európai integrációt. „Ahogy a rendi állam a címeresek közé emelte a különböző nemzetiségeket, úgy olvasztotta a népeket közös életformába a nyomor, megalázás, mindennapi munka” (122) – állapítja meg Németh László nyomán, érzékeltetve a népi mozgalomban rejlő történelmi lehetőséget arra, hogy a térség népei Ady, Bartók, Kodály után felismerjék, a dunai népek közös történelmi tapasztalatok és közös kulturális örökség birtokosai. Az empatikus szemlélő ugyanakkor a népi írók világképében rejlő ellentmondásokra is figyelmeztet: „Aki ebben a találkozásban fölismeri a békét: a jövőt munkálja, aki faji gőgöt kovácsol belőle: Közép-Európa pusztulását siettet. A forrongó népi mozgalom is e két irányba fordulhat, józan eszünkön múlik, hogy a jobbat válasszuk.” (123)

□ □ □ ÖSSZEZÉS

A Felvidék többnyelvű városai által reprezentált magyarországi városi kultúra annak a pluralizmusnak az egyik legjellemzőbb megtestesítője, melyet Kecskeméti Károly a magyar történelem kulcsfogalmának nevezett, megállapítva, hogy „az egykor az egész Kárpát-medencét betöltő, rendkívül bonyolult országot a tudatosan vállalt pluralizmus tartotta fenn és építette újjá a nagy válságok után.”⁴⁸

A fenti példák mutatják, hogy e felismerés már a harmincas években megfogalmazódott a magyar városok örökségéről gondolkodó íróink műveiben. Kassa példája a kortársak szemében alkalmas lehetett egy, a nemzetállami szemlélettel és a totalitárius ideológiákkal, de akár a korai fogyasztói társadalom mítoszaival is szembeállítható alternatív hagyomány felmutatására, melynek eszköze a városi térben kikristályosodott emlékezet megszólaltatása.

A magyar írók közép-európai városfejlődés iránti érdeklődése fontos muníciót jelenthetett az 1980-as évektől formálódó hazai irodalmi és társadalomtörténeti urbanisztikai érdeklődés számára; a vasfüggöny mindkét oldalán kibontakozó, elsősorban Czesław Miłosz, Milan Kundera, Konrád György, Claudio Magris nevével fémjelzett irodalmi-kulturális „Közép-Európa-renaisszánsz” értelmezéséhez is fontos tanulságokkal szolgálva.

⁴⁸ KECSKEMÉTI Károly, *A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus = Kultúra és identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) plenáris előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2011, 39.

ÁKOS NÉMETH

*“We Have Been Building the Cathedral for Centuries...
Hungarians, Germans and Slovaks”*

CENTRAL EUROPEAN URBANITY IN THE INTERWAR HUNGARIAN LITERATURE

The end of the historic Hungary as a multiethnic cultural space in 1918–20 can be considered a caesura in the history of the Hungarian society.

Memories of the early trauma had a huge influence on the thinking of many young Hungarian writers between the two world wars, partly because some of them were personally involved due to the changing borders. After the collective memories of the different social and ethnic groups of Central Europe had disintegrated, such places like the Cathedral of the city Košice / Kaschau / Kassa and the multilingual memories of their inhabitants served as the ones seeking to preserve this identity. These are the places, ‘where consciousness of a break with the past is bound up with the sense that memory has been torn’, as it has been written by the French historian, Pierre Nora. Central European sites of memory are outside the homogenous time and place of the nationalized societies. The multiethnic cities of the region are ‘magnetic fields’, which ‘encourage a de/reconstruction of national narratives, a hybridization of styles and genres, and alternative social and ethnic relations’ (John Neubauer), making those with memory able to cross time, encouraging them to regain their identity during the intellectual act of re-creation.

The study focuses on the narratives of such Central European sites of memory as the city of Kassa in the works of Hungarian authors like Sándor Márai and László Cs. Szabó.

„Csak a kezdet és nincs vég”

A TÖRTÉNETI IDŐ KONSTRUKCIÓJA

LESZNAI ANNA KEZDET BEN VOLT A KERT CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Jéga-Szabó Krisztina

□ □ □ A NŐÍRÓ NOSZTALGIKUS KULTUSZA

Lesznai Anna, a magyar irodalomtörténeti emlékezetben számon tartott nőíró kevesek egyike, kultikus figurája. Igen kedvező családi szituáltsága révén, Hatvany Lajos unokatestvéreként, sokoldalú tehetsége és a családból hozott kulturális tőkéje segítségével már fiatalon be tudott kapcsolódni a művészeti életbe, az induló Nyugatnak kezdetektől aktív részese. A Nyugat 1908. márciusi, 5. számában indulásként rögtön hét verse jelenik meg. Hazai pályája során több fontos művészcsoporthoz, alkotói körhöz is kötődik, szokás kiemelni a Vasárnapi Kör illusztris gárdáját, Lukács György és Balázs Béla körét, vagy a Huszadik Század szellemi műhelyét, melynek férje, Jászi Oszkár révén lett részese. Képzőművészként kötődik a Nyolcakhöz, elsősorban Orbán Dezsővel való intim kapcsolata, majd Berény Róberttel szakmaibb jellegű, hosszú barátsága révén. A 20-as évek bécsi emigrációjában lazán kapcsolódik a Kassákot körülvevő avantgárd csoporthoz, a 30-as években pedig, hazatérése után, a fiatal költők, József Attila és a Nyugat harmadik generációjának számos tagja, Radnóti, Vészi, Berda, Zelk és Hajnal Anna körül fejt ki inspiráló-összefogó, háziasszonyi tevékenységet.¹ Zelk Zoltán, a művésznő new yorki emigrációs távolléte utáni, 1965-ben történt első pesti látogatása alkalmával a következőt írja: „... az a 7-8 esztendő, amikor az ő Csaba utcai lakása jó néhány fiatal költő és festő menedéke volt, a szó igazi jelentésében... Azok a felejthetetlen vacsorák! [...] a bizony sokszor már jókor párolgó tányérok, hanem az asztalbontás utáni órák az ő anyás lényének szárnyai alatt.”²

A 2014-es év nagy könyvszenzációja volt Radnótiné Gyarmati Fanni naplójának kiadása. Gyarmati Fanni több helyen írt a Lesznai Málival való találkozásokról, tovább erősítve a Lesznairól kialakult kultikus képünket: „Máliékhoz megyünk este, és az mindig soká tartó kellemes együttlét, amire készülni kell, hogy ne legyek nagyon álmos. Lesznai Máli mézeskalácsot tanul. Ha esetleg Amerikába kényszerülnek, legyen valamilyen kenyere, és ott az biztos szenzációt keltene. Mi mindenhez ért, hogy meg tud tölteni mindent, amit a kezébe vesz, eleven, meleg étellel...”³ Fenyő Miksa, aki a Lesznai-versek első értő kritikusá-

¹ Legutóbb KÖBÁNYAI János foglalja össze Lesznai kapcsolatrendszerét: *Az eltűnt egész nyomában*, = LESZNAI Anna, *Kezdetben volt a kert*, Bp., Múlt és Jövő, 2015, 647–672.

² ZELK Zoltán, *Golyóstollal*, Tükör, 1965. június 29, 26.

³ RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI Fanni, *Napló 1935–1946*, Jaffa Kiadó, Bp., 2014; 1938. nov. 3., 343.

inak egyike, és akivel néhány évtizeddel később Lesznai az idegenbe szakadtság new yorki emigrációs sorsában is osztozik, 1966-ban így foglalja össze emberi karakterét: „Lesznai Anna nem volt magányos egyéniség – kertjébe csábította, akik őt érdekelték. Társas életét kitáruló emberszeretetet jellemezte...”⁴

Ez az emberi-művészi kapcsolatokban való tobzódás, a kivételes szociabilitás egyben művészi sokoldalúságának egyik kulcsa is: e két jelenség a Lesznai-kép alapvető, összetartozó elemei. Motorizáló személyiségről, befogadó aktivitásáról kialakult mítosz egyúttal jól illeszkedik az identitását a társadalmi kapcsolatrendszerben megformáló nőiség sztereotípiájához. A „nő” személyisége pszichoszociális szempontból a családi és társadalmi kapcsolatrendszerrel való meghatározottságban, a megfelelés, a tükröződés, a flexibilitás felületi változékonyságban jön létre. Lesznai tehát a művészet társadalmi övezetének színterein, változatos közösségi fórumain való alkotói jelenlétével egyúttal bizonyos női szerepeket is hangsúlyosan betöltött. Kultuszának különlegessége éppen ebben áll, hogy a magyar polgári nőirodalomban szinte egyedülállóan a korabeli nőiség-fogalom kulturális értelmezési lehetőségei mentén szerveződve „szerencsésen” egybeesik a szecessziós én-kultusszal, és a szimbolista lírának a tapasztalati világ határait feszegető, korrespondenciákat kutató sajátos metafizikájával. Ezen túlmenően Lesznai személyiségének és művészetének kivételes összhangba rendezhetőségét és egyúttal esztétikai magaslatra emelhetőségét, az eszményítés alakzatainak létrejöttét meghatározta az a situáció is, hogy a Vasárnapi Kör által létrehozott, filozófiai és esztétikai gondolatrendszerrel szoros kölcsönhatásban jött létre. Ez a több korabeli művészeti irányultság felől is értelmezhető metafizikai érdeklődés és értelmezhetőség nyer sajátos kifejezést Lesznai ornamentális világnézetnek⁵ nevezett esztétikai elgondolásában, amely végső soron a Vasárnapi Körrel közösen kialakított mágikus világnézet saját verziója, és a Lesznai-életmű kulcsaként szokás megnevezni. A vasárnaposok világnézeti kapcsolódásai között fontos helyet foglalt el a simmeli filozófia, elsősorban Simmelnek Lukácsra gyakorolt hatása révén. Lesznai figurájának és művének egymást értelmező és eszményítő alakzatai a nőhöz köthető transzcendens jelentések, a századelőn tapasztalható, a nőiség misztikumát hangsúlyozó gondolkodásmódból eredeztethetők, amelyek Rita Felski éppen Freud és Simmel nőfelfogásának vizsgálatára alapozva a modernitás nosztalgikus nőképének nevez.⁶ Felski szerint a modernségben kibontakozó maszkulin fejlődéskonceptió és individualizáció, az elidegenedés tapasztalata hozta létre a nőiségnek azt a nosztalgikus konstrukcióját, amely a nőt a történelmi időn kívülre, a természetbe helyezi, és ezzel az édenkert metaforika mentén elgondolt harmónia, ősazonosság, teljesség képzeihez köti. Lesznainak mint alkotó nőnek a misztifikálása ez alapján a paradigma alapján történt: „misztikus vulkánnak”, vagy „egy még el nem érkezett női fejlődés előfutárának nevezték” kortársai. Önértelmezését és alkotói identifikációját is áthatotta ez a szemlélet, ide köthető híres mondása is: „Egész életemben nem akartam mást, mint nem férfiművészetet adni”.

⁴ FENYŐ Miksa, *Két regény – két élet*, Irodalmi Újság, 1966. december 15., 8–9.

⁵ Az ornamentális világnézetről részletesen ld. TÖRÖK Petra, *Omamenssé váltott sors: Művészeti és irodalmi otthonteremtés Lesznai Anna életművében*, doktori.btk.elte.hu/phil/torokpetra/diss.pdf (hozzáférés: 2017. 06. 20).

⁶ Rita FELSKI, *The Prehistoric Woman* = Uő, *The Gender of Modernity*, Harvard UP, 1995, 35–61.

Az alakját övező, saját korában kialakuló és időről időre megújuló kultikus beszéd-mód ellenére az utóbbi évekig igen kevés szó esett az életműben különleges és szintetizáló szerepet betöltő nagyregényéről, a *Kezdetben volt a kertről*. Menyhért Anna szerint a 2000-es évek elején megújuló kritikai hangokban újra épülő kultikus beszéd egyenesen elfedi az életmű lehangsúlyosabb szövegét: „Kultusz és múzeum zárja körül Lesznai Anna írásait, intézmény és rajongás záródik rájuk: bezárja őket a kánonba, kizárja őket az irodalmi folyamatokból, lezárja az ajtót a női irodalmi hagyomány felé.”⁷ Lesznai nagyregényének recepciója az életmű többi részéhez képest vékonyka, az 1200 oldalas nagyívű vállalkozás jelen pillanatban még a XX. századi magyar irodalomtörténeten éktelenkedő vakfoltok egyike.

A probléma összekapcsolódhat az időben és térben széthúzódó, történelmi kataklizmák által is fragmentált életmű súlypontjainak eltérő megítélésével. A nőírók és a Nyugat című, korábban már említett kötet Lesznai-fejezete éppen érdeklődésének premisszái miatt, a Nyugat-korszakon túl befejezett szövegről már csak alig emlékezik meg. Illetve elterjedt nézet a Lesznai-életművet a művészi világnézet által kiemelt és adekvát műfajnak tekintett mese felől közelíteni, ami egyúttal az ornamens fogalmában a képzőművészeti alkotótevékenységgel való összeforrottságot is reprezentálja.⁸

A mágikus világnézet egyik kidolgozójaként értelemszerűen maga is a mesét központi műfajának tekintő Balázs Bélával szemben akad olyan, már a kortársak között is, aki a lírát tekintette erősebbnek. Komlós Aladár mellett minden bizonnyal ilyen a bécsi emigrációban Lesznaival közeli baráti viszonyba lépő Sinkó Ervin, aki a Lesznai költészetének újrafelfedezése gyanánt 1965-ben kiadott reprezentatív válogatás recenziójában így ír: „A következőkben nem Lesznai Anna személyéről, hanem költészetéről lesz szó, lírájáról, melyben oly teljességgel benne foglaltatik személyisége, hogy valóban felesleges külön az életrajzáról is sok szót ejteni.”⁹ A recenzió Lesznait „a XX. század, pontosabban a Nyugat folyóirattal újjászülető magyar irodalomnak kivételesen gazdag, izgatóan eredeti és egyetlenséggel kortársával se rokonítható lírikusá”-nak nevezi, líráját pedig Bach vallásos zenéjéhez hasonlítja. De az utóbbi évek kritikusai, mint Földes Györgyi vagy Zsadányi Edit is előszeretettel fókuszálnak Lesznai lírai tevékenységének elemzésére.¹⁰

A Lesznai-recepcióban az utóbbi évtized nagy újdonsága a Török Petra szerkesztette napló kiadása volt.¹¹ A napló műfajával összekapcsolódó irodalomelméleti inspirációjú érdeklődési hullám hazai lecsengésének vonalába jól illeszkedik a kiadás bevezető tanulmánya, amely a közel 30 éven keresztül vezetett, speciális és a napló műfajának teljesen egyéni módját

⁷ MENYHÉRT Anna, *Női irodalmi hagyomány*, Bp., Napvilág, 2013, 188.

⁸ SZILÁGYI Judit, *A mese, mint világnézet és műfaj = Nő, tükrök, írás*, szerk. VARGA Virág, ZSÁVOLYA Zoltán, Bp., Ráció Kiadó, 2009, 332–346.

⁹ SINKÓ Ervin, *Lesznai Anna lírájáról* = Híd, 1965. jún. 29., 614.

¹⁰ FÖLDES Györgyi: „Hogy engem lássál nézd meg kedves a kert.” = *Nő, tükrök, írás: Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, szerk. VARGA Virág, ZSÁVOLYA Zoltán, Bp., Ráció, 2009, 347–369; illetve ZSADÁNYI Edit, *A tű és a toll: Lesznai Anna hírműveinek és verseinek tárgya*, Irodalomtörténet, 37 (2006), 119–126.

¹¹ LESZNAI Anna, *Sorsával tetováltan önmaga: Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből*, vál., szerk., jegyzetek TÖRÖK Petra, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Argumentum, 2010.

képviselő szöveget tekinti az életmű kulcsának. A tanulmány címűül választott Lesznai-idézet „Mindenképpen úgy érzem, ez lenne a fő könyv...” is igazolni látszik ezt az okfejtést.

A *Kezdetben volt a kert* mostoha helyzetéhez a szerteágazó életmű besorolhatatlan sokoldalúsága, az ezt a helyzetet értelmezni próbáló, a „legjobb” műfaj felmutatására vonatkozó, a kultikus beszédmód elemeként felfogható irodalomtörténeti narratíva érvényesülése mellett hozzájárult a szövegkiadás elégtelensége is. A regényt 2015 júniusában jelentette meg a Múlt és Jövő kiadó, 1966-os első megjelenése óta először, az utóbbi évtizedben a szöveg már gyakorlatilag hozzáférhetetlennek számított, a közkönyvtári példányok újrakötései is elkoptak.

Tanulmányomban összefoglalom Lesznai nagyregényéről írt, a nőirodalmi hagyomány összefüggésében történt vizsgálatok hazai eredményeit, összekapcsolva a regényszöveg értelmezési időhorizontjának kérdésével. Majd elsősorban a női szubjektum történeti időben való elbeszélhetőségének problematikáján keresztül felvetem azt a fontos kérdést, hogy milyen szerepet játszik a női individuum megkonstruálásában (önmagunkról alkotott képünkben) a történeti idő megtapasztalásának értelemmel való felruházása a regényfikció által. Ebben a gondolatmenetben kísérletet teszek arra, hogy a Lesznai-kultusz nosztalgikus nőkoncepciójának kitágítási lehetőségeként értelmezsem a regény narratíva által megkonstruált, a történeti időbe belépő nő figuráját. Gondolatmenetem kialakításában nagy segítséget nyújtott Horváth Györgyi: *Nőidő* című kötetének elméleti összefoglalója.¹²

IDŐHORIZONTOK □ □ □

Az a tény, hogy a meg-megújuló kultikus beszéd ellenére Lesznai regénye mind ez idáig nem lett a magyar irodalomtörténeti kánon része, nem csak a nőirodalmat a perifériára, s aztán a felejtésbe centrifugáló irodalmiság-konstrukció rendes működésének tudható be. Éppannyira szerepet játszik ebben a regény keletkezéstörténete és az értelmezési időhorizontok szempontjából elfoglalt sajátos pozíciója. A szöveg szokatlanul hosszú érlelődése, a közel 30 éves alkotói periódus – a mű Lesznai naplójának és levelezésének tanúsága szerint kb. 1935 és 1965 között születik – irodalmi korszakokat köt össze és történelmi töréspontokon ível át. A regény keletkezéstörténetéről annyit jegyeznek meg összefoglalóan, hogy Lesznai a 30-as években tér haza a bécsi emigrációból, ekkor már alig ír verset. Szilágyi Judit tanulmánya pontosan leírja a 30-as évekre bekövetkező világszemléleti váltást, ami a meseírással való szakítást és a próza felé fordulást eredményezi, felélénkülő irodalomkritikai tevékenysége is mutatja a poétikai kérdések előtérbe kerülését.¹³ 1932-ből származik első részletes regényterve, de naplójában már korábban is gyűjtött alakokat, és a regény-koncepció már korábban is foglalkoztatta. 1939-től viszont újra emigrálni kényszerül, illetve lehetősége nyílik erre egy az USA-ban tartandó, művészetelméleti oktatásra történő felkérés révén.

¹² HORVÁTH Györgyi, *Nőidő*, Bp., Kijarat, 2007, 11–65.

¹³ „Lesznai évekig birkózik a megváltozott léthelyzetének, világképének megfelelő, azt híven tükröző irodalmi műfaj megtalálásának problémájával.” SZILÁGYI, i. m., 345.

Gyarmati Fanni hosszan ír a hazaelhagyás döntésén való vajúdásáról, amit Máli néni velük, a pártfogolt fiatalabb generációval hosszú búcsúbeszélgetésekben megosztott.

Az emigrációs sors valószínűleg átalakítja Lesznai irodalmi attitűdjét, a versírást és az élet-hosszon át végzett naplóírást is lassan abbahagyja. Vélhetőleg súlyosabbá teszi a regényírás tétjét az emigrációs távollét, a hazavesztés és az énvésztes élménye. Ugyanakkor számolhatunk olyan kulturális hatásokkal is, amelyeket nehéz lenne innen most pontosan feltérképezni (Török Petra és Menyhért Anna például az indián népművészet hatásáról beszélnek).¹⁴ Az emigrációs kívüllálást, izolációs helyzetet szokták megrekedtségként, a kulturális folyamatokból való kimaradásként, az aktualitástól való elmaradásként is értelmezni. Ahogy a kérdést részletesen, de egyoldalúan tárgyaló Zsávolya Zoltán fogalmaz: az 1940-es évektől Lesznai „irodalmi órája megáll”, és az emigrációban a magyar irodalmi jelenből kiesett írónő hosszúra nyúlt végső munkájában „posztmodern”-ként is értékelhető „nemtörődömséggel” tér vissza a 19. századi műtípushoz, az enciklopédikus nagyregényhez.¹⁵ Zsávolya ebben az olvasatában egyszerre tartja fenn a megkésettség negatív toposzát, és nyitja ki a regény értelmezési horizontját a posztmodern irodalomfelfogás segítségével. Zsávolyához hasonlóan, a *Kezdetben volt a kert* műfaji igazodási pontjainak kijelölésében a regény megjelenése idején már a kortárs recepció is, például Földes Anna, elsősorban az esztétikai értelemben is inkább a visszatekintő attitűdöt érezte dominánsnak,¹⁶ és műve kapcsán a 19. századi regényhagyomány nagyjainak felemlegetése magától Lesznaitól sem volt idegen. Regényének első, német nyelvű kiadásához választott regénycím-terve a 'Béke és pusztulás' volt, ami olvasható direkt allúzióként, vagyis, hogy maga Lesznai is köti művét a *Háború és béke*hez. Földes Anna egy másik írásában, az írónnal készített 1965-ös interjújában Lesznai azt állítja, „mindig előveszem Stendhalt és Tolsztojt” és kiemeli, hogy „Tolsztojnak és Beckettnek egyszerre kortársa.” Ebben az interjúban, amely elsősorban Lesznai olvasmányélményeire kérdez rá, szóba kerül még Proust, Rabindranath Tagore családregegye és Beauvoir *Mandarinok* című műve is mint inspiráló szövegek.¹⁷ Lesznai levelezéséből pedig tudjuk, hogy az 50-es években lenyűgözi Balzac művészete, akit ifjú korában a nevezetes családi könyvtár rosszul nyomott verziójában alig olvasott.¹⁸

Ha teljes szélességükben számba vesszük a szöveg értelmezéséhez kapcsolható időhorizontokat, akkor a 19. századi regényhagyomány mellett meg kell jegyezni, hogy az író nyilvánvalóan megőrzi a század első évtizedeiben szerzett kulturális szocializációjának bevésődéseit, például a nyelvhasználatot, ez lehetne a következő időhorizont. De számolnunk kell azokkal a kulturális hatásokkal, amelyek a 40-es 50-es években érik, mint említettem, erről csak keveset tudunk. A Lesznai 1965–66-os látogatásait övező általános laudáció ellenére is a regény megjelenésekor a megkésettség tapasztalatának a szöveget háttérbe toló megfogalmazása is fontos szerepet kapott. Mai pozícióból pedig, a 60-as évek nagy prózafordulataként emlegetett prózapoétikai újításai, vagy az európai irodalomban ekkor körvonalazódó

¹⁴ MENYHÉRT, i. m., 203.

¹⁵ ZSÁVOLYA Zoltán, *Szövegalapzat, műfajiság, autonómia = Nő, tükör, írás*, i. m., 377–392.

¹⁶ FÖLDES Anna, *Hazajáró regény*, Kortárs, 1966, 1491–1494.

¹⁷ FÖLDES Anna, *Olvasónapló helyett: Budapesti beszélgetés Lesznai Annával*, Nagyvilág, 1965, 1745–1748.

¹⁸ MENYHÉRT, i. m., 204.

újregényhez képest, ezen utólagosan alkalmazott poétikai elvárások horizontjából érzékelhető Lesznai regénye poros, avittas, régiségnek.

Mindenesetre a *Kezdetben volt a kert*nek elsősorban a 19. századi regénypoétikához való viszonyítása mint egyetlen esztétikai kódolás, a szöveg alapvető jellemvonásait teszi láthatatlanná. A hagyományos műfajiság fogalmával való feltérképezés során a műfaji klasszifikáció gyakorlatilag szétmálik. Osztom Menyhért véleményét, miszerint a szöveg inkább tekinthető egy új kezdetnek, annál is inkább, mivel a 21. század elejére mindezen idősávok kissé összefűződnek, valamint a szöveg „szabálytalanságai” lényegiek, egy új autonómiát képviselnek,¹⁹ éppen ezért a regényértelmezési horizontok párbeszédének értelmezésével érzésem szerint közelebb jutunk a regény „leporolásához”.

ÚJRAOLVASÁS □ □ □

A szöveg posztmodern olvasata mellett Markója Csilla, Menyhért Anna és a Lesznai-napló közreadója, Török Petra ajánlanak fel az utóbbi években olyan olvasatokat, amelyek inkább a szövegszervezés sajátos eljárásaiként ismerik fel a regénynek az egyoldalú esztétikai szűrőn át értékelhetetlen, sajátos jegyeit, és inkább a gender szemléletű kritikában kidolgozott értelmezési módszerek vagy a képzőművészet felől közelítenek Lesznai szövegeihez, és ezáltal a kortárs olvasói horizont számára megnyitják azokat. Az újraolvasás, a leporolás aktusa a feminista kritika számára alapvető kiindulópont, a hazai irodalomtörténeti hagyományozódásból kimaradt szövegek értelmezése és ezáltal egy másfajta irodalmiság körvonalazása megkerülhetetlen, vagy ha úgy tetszik, „megúsztatlan” gynokritikai gesztus, különösképpen, ha olyan szövegről van szó, amely a női elbeszélő pozíciójából történetiséget konstruál, a nőnek a történelembe való belépésével vet számot.

Ha a *Kezdetben volt a kert*et a ma már skolasztikusnak számító műfajiság fogalma felől közelítjük, szembeszökő a mássága, hibriditása, kicsusszan a kezünkől. A regénymonstrum a 19. század 60-as éveitől Trianon utánig, jó két emberöltőnyi történeti időt fog át, ráadásul a magyar történeti tudat számára olyan sorsfordítónak és szignifikánsnak tartott eseményeket, mint az első világháború, az őszirózsás forradalom és a földosztás, vagy a családi birtok Trianont követő elcsatolása, a maga módján újra el is beszél: mégsem írható le a történelmi regény kategóriájával. A cselekmény a politikai eszmék alakulástörténete mellett a századelő irodalmi-művészeti életének jelentős figuráit szerepelteti, mint Ady vagy Balázs Béla, Andrassy Gyula, Kaffka Margit vagy Jászi Oszkár, felismerni véljük a kulturális közélet eseményeit, például a Nyolcak első tárlatát: tárcaregényként vagy irányregényként reprezentálja a művészeti szféra kapcsolatrendszerét és gondolkodási folyamatait. Menyhért emlékező regénynek nevezi, amivel jól mutatja, hogy az önéletrajziság szempontja sem kerülhető meg vele kapcsolatban, maga a szerző is egy helyütt élete kvintesszenciájának nevezi a szöveget. Lesznai maga erős önértelmező gesztusokkal emeli ki az emlékezet és a megőrzés személyes attitűdjét. „Azért írtam regényt, amiért festeni kezdtem. Bele akartam sűríteni

¹⁹ MENYHÉRT, i. m., 203–204.

mindent, az egész életemet, családomat, mindenkit, akit ismertem, az időt, hogy el ne múljon. Az alakokat, a helyzeteket, a régi érzéseket akartam megörökíteni, nem az eseményeket.” – nyilatkozza 1965-ben.²⁰

Ugyanakkor, mint a korban a női regények többsége, sajátos családregegyként is konstruálódik, s mint ilyen, besorolható a zsidó családtörténetek közé. A regény legfrissebb méltatója a kiadás gondozója, s egyben a zsidó irodalomtörténet szakértője, Kőbányai János tanulmányában is ez a hangsúly épül meg. Lesznai regényét mint a magyar zsidóság önértelmezésében kulcsfontosságú szöveget magasztalja, de elsősorban nemzedéki nézőpontot is konstruáló történelmi regényként.²¹

Mindezen szempontok mellett Lesznai kétségtelenül a klasszikus családregegyhez képest, vagyis a társadalmi térbe szituált, extenzív világteremtésre is törekvő, a háromgenerációs periódus hanyatlástörténeti ívével jellemezhető változat egy sajátos női elrajzolását konstruálja meg: női perspektívából jön létre, az intim kapcsolatok szálai mentén rajzolódik ki a regényfigurák széles táborra, és végső soron maga a történelem. Az apák, a báty, a szeretők és a barátok Magyarországaról alkotunk képet, és a velünk és a szomszédokkal együtt megeső történelem narratívája bontakozik ki. Akár a naturalizmus esztétikája is eszünkbe juthatna a paraszti és a szegényvilág ábrázolása kapcsán, ugyanakkor a regényben feltáruló világnak a regényalakokat térképszerűen összekötő érzelmi kötődések mentén lesz szociográfiai részletgazdagsága és mélysége. Az omnipotens tekintet pedig a női szubjektum aktivitását jelzi, motívumok, témák, figurák egymás mellettiségén pásztázik, társadalmi hierarchia helyett egy folyamatos egymáshoz kapcsoltságban látjuk a történelem kis és nagy szereplőit. Az egyes szám 3. személyű külső elbeszélő az egyes szereplők változó perspektívájában is feloldódva a fő karakterek képviselte szólamok mellett sok-sok emberi mikrosort, mikrotragédiát rögzít.

A nemzedéki történetek egy férfi és női főhős egymásra kontrázó szólamává alakulva párhuzamos fejlődésregényekként is meghatározhatók, de tekintve, hogy a fő női alak, Lizó perspektívája gyakran eluralja, a végén pedig szinte összeolvad a narrátor szólamával, végső soron egy a történeti időben magát elbeszélő női szubjektum megkonstruálódási folyamataként, női fejlődésregényként is olvasandó.

A műfajnak ezt a szétírtságát ismeri fel Zsávolya posztmodern nyitottságként, és Török Petrával együtt összefüggésbe hozza a szövegnek a vásárnaposok által kidolgozott werk koncepciójával, élet-mű foglalat pozíciójával. Tekintve, hogy akárcsak a sokoldalú Lesznai-életmű, tartalmaz a regényszöveget esztétikai eszmefuttatásokat, naplórészleteket, erősen vizualizált leírásokat, képeket és mesei motívumokat, a regénynyelv alapvetően erősen líraizált. A mese, a líra és a napló után, ezzel az elméleti alapozással lehetővé válik a regénynek mint az életmű foglalatának az értelmezése, az irodalomtörténeti séma továbbgördítése.

Egyetértve Kőbányaival abban, hogy a gender szemléletű kritikái attitűd nyitja ki igazán az értelmezés horizontját, és szabadítja ki a szöveget akár a műfaji kódolás, akár a megrekedtség, idejét múltság csapdáiból. Menyhért Anna és elsőként Zsadányi Edit, azokon

²⁰ HAJNAL Zsuzsa, *Pesti beszélgetés Lesznai Annával*, Magyar Nemzet, 1965. július 16. 166. sz., 4.

²¹ KŐBÁNYAI, i. m.

az angolszász feminista kritikából honosított elképzelések mentén értelmezik Lesznai műveit, amelyek a női írásmódot az általuk hosszú ideig kizárólagosan művelt házi művészet, a kézimunkázás különféle formáihoz kapcsolódó szerkesztési elveket ismernek fel a textúráként értett szövegtestben.²² Lesznai regényének felépítése így patchwork technikaként azonosítható: egymás mellé helyezett mikrovilágok, fel-felbukkanó ismerős mintázatok laza, nem perspektivikusan strukturált összeültetéseként. Ez az olvasat egybecseng Lesznai számos napló és levélbeli önértelmező gesztusának egyikével: „...plastikus, eleven figurát tudok festeni, de mindig bajom volt a térrel. A reális teret nem tudom elképzelni, és nem is illik a figuráimhoz, az én sajátos képteremet meg elvesztettem a naturalista kényszerképzet alatt.” A képzőművészeti alkotásfolyamat felől értelmezve a regényt Török Petra hasonló következtetésre jut: „emlékekből szőtt szőnyeg” metaforával, az öltések egymás mellé sorolásával kialakított Lesznai-párnák kiteljesedettebb, nagyobb kiterjedésű és gazdagabb színezetű, mintázatú változatoként. Olvasatában a regény Lesznai ornamentális világnézeti modelljét, vagy másutt mágikus világnézetnek nevezett filozófiáját igyekszik megvalósítani. A mágikus világnézet, Lesznai és a vasárnaposok mitikus világnézet-konceptiója szerint az édeni világot egyfajta ősazonosság jellemezte, ahol a dolgok szubsztanciálisan egyek voltak, a lélek fejlődése ennek az ősazonosságnak a fellelése: a természetélmény, a szerelem, a művészet alkalmasak arra, hogy a rész és egész kategóriák: én és nem én megsemmisüljenek. Ezt a jelentést hordozza a sajátos perspektívátlanság (egyenrangú és önmagában zárt, és így hangsúlyos elemként az egésznek alárendelődő, a teret részletgazdagságában kitöltő kompozíció), Lesznai kifejezésével: rész–egész–egység viszonystruktúráját.

Lesznai életművét, részben a kultikus képpel egybehangzóan szokás tehát ma is egységes egészként leírni, ahogy Földes Györgyi fogalmaz: „egész művészi praxisa egy részleteiben elgondolt világnézeti egészre épült rá, amely szinte teljesen egységesnek tekinthető élete során”.²³ Ezeknek a művészeti elveknek a különböző művészeti ágak textúráiban való kidolgozása, egyedileg megvalósuló módzatai vezetnek Lesznai-műveinek specifikusságához, amelyet szinte kínálkozó lépés a feminista kritika mára sokat vitatott és komplex problémát súrító „női írás” fogalmához kapcsolni. Az *écriture féminine* ma már szélsőségesen esszencialistának tartott Cixous-i elképzelése²⁴ szerint, a női írás a lacani rendszerre épülő fogalmiságban, a self tudatosság előtti szakaszához való visszajutásban valósulhat meg, és a szimbolikusság maskulin konstrukciójával szemben egy saját nyelv létrehozását, és egy másfajta, a test és az öröm által generált jelölősor révén megalkotott szövegtestben valósulhat meg.²⁵ A történelem előtti archaikus nőről szóló, a századelőn divatozó nosztalgikus elképzelést, amely Lesznai írói kultuszának és önértelmezésének keretét szolgált, valamint a francia feministáknak a preszimbolikusba visszanyúló nőiség-konceptióját talán nem túl merész gesztus

²² MENYHÉRT, i. m., 207.

²³ FÖLDES Györgyi, „Mindenséggel szövött kárpit”: Hasonlat, szimbólum, metafora és ornamentika Lesznai Anna művészet- és irodalomfelfogásában, Enigma, 14 (2007).

²⁴ BÓKAY Antal, *Önéletrajz és self-fogalom a dekonstrukció és pszichoanalízis határán* = Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai, szerk. MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán, Bp., LHarmattan, 2008, 33–65.

²⁵ Vö. Helène CIXOUS, *A médúza nevetése* (ford. KÁDÁR Krisztina) = *Testes könyv*, II, szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus–Jate, 1997, 357–380.

párhuzamba állítani. Lesznai írásművészetét, az azt átható, erotikát és a panteizmust összekapcsoló mágikus szemléletét pedig a testíráshoz, az eszményített ősasszonyiség nyelvi megvalósulási kísérleteként értelmezni.

□ □ □ A NŐI TÖRTÉNELEM KONSTRUKCIÓJA

Ezen a ponton érkezünk el a történelmi idő és a női szubjektum megkonstruálásának összefüggéséig, jelen tanulmány utolsó eleméig. Lesznaiéknak a Simmel mellett buberi filozófiai hatásokat mutató, és az indiai vallások és mitológia tanulmányozásával is összefüggésbe hozható elgondolása a századelő közegében gyökerezik, a modernitás dilemmáihoz alapvetően köthető gondolkodásmód, amit Rita Felski *A gender of modernity* című könyvében nosztalgikus elgondolásnak nevez. Mint már említettem, a modernségben kibontakozó maszkulin fejlődéskonceptió és individualizáció, az elidegenedés tapasztalata hozta létre a nőiségnek azt a konstrukcióját, amely a nőt a történelmi időn kívülre, a természetbe helyezi, és az ezzel összekapcsolt, az édenkert metaforika mentén elgondolt harmóniához, ősazonossághoz köti. Ez az elképzelés az idő és az időtlenség jelentéseivel ruházza fel a nemi dichotómiát, az egyik meghatározó irány a nőiségről és a férfiasságról való képzeteket tekintve a századelőn, szoros összefüggésben áll a tér nemi jelentésségével, a magán és a közszférára kettősségének a polgári társadalmakban a térstruktúrát szervező elgondolásával. A nőiség a magánélethez, a közélet, a politikum szféráján kívülihez konnotálódott, az időfelfogást tekintve pedig az örök és az ismétlődő, a ciklikusság momentumához, míg a nyilvános szféra hordozta a linearitást, a változást, a fejlődést, a hegeli elképzelésen nyugvó történelem fogalmát. A kategóriákban az idő és a tér a szubjektumkonstrukcióhoz kapcsolódik, a nő így az autentikus, az önazonos, a nyughatatlan, önmagát kereső férfi vágyának tárgyaként idealizálódik.²⁶ A női identitást a modernista narratíva a fentebb vázolt összefüggés értelmében kívül helyezte a történelmen, a nő a történelmi emlékezetben sokáig a Másik szerepkörébe került, önnön sajátosságában nem elismerve, megjelenítve. Ezért is kulcsfontosságúak azok a reprezentációk, elbeszélések, a rüseni mondatot idézve, amelyek „értelmet alkotnak az időből,” amelyekből a történelmi időben önmagukat korábban idegenként felismerő csoportok pozitív, saját jelentésséget nyernek, és amelyből eredetük elbeszélésében saját identitásukat felismerhetik. A nők történeteit őrző kulturális emlékezetet utólag konstruálja meg a feminizmus, ennek hiánya hozzájárult a nők alávétéséhez, létrejötté pedig pozitív identifikációs funkciót tölt be.²⁷

A regényhez visszatérve, a főszereplő Lizó figurája képvisel valamit abból a maszkulinak elgondolt függetlenségből és szabadságmítoszából, ami a modernitás fentebb vázolt értelmezéseire oly szorosan tapad. Autonóm személyiségként is érthető, a tapasztalatszerzés, a megismerés hőse, aki önmagát artikuláló művésszé és gondolkodóvá válik, akárcsak a modernség nagy maszkulin hősei. Ugyanakkor a gyerekkor időtlenségéhez és az elveszett

²⁶ Rita FELSKI, *i. m.*, 39–40.

²⁷ HORVÁTH Györgyi, *i. m.*, 18–21.

edenkerthez egyaránt kötődő kert téma, a fejlődéstörténet-narratíva kiinduló és végpontjaként jön létre, és ez válik a történetsszervezés alaptémájává: a tér, amely elnyeli, magába olvasztja az időt. Mindez nem afféle matriarchális-patriarchális, tér-idő oppozícióban tematizálódik, hanem egy olyan, a metafizikus-empírikus szétválasztás előtti mágikus tér-időként, ami a cselekvő, alkotó női szubjektum transzcendentális megerősítéseként írja át a werket és a mágikus világnézet koncepcióját. Lesznai a kertet mint a lineáris időn kívülit, az örökléthez tartozó dimenziót metaforizálja, amelyben az egymással való találkozások létrejöhetnek, és az én zártsága feloldódik. A kert mint totálkép magában foglalja a regény-téma fő motívumait, az egyes figurákat, az énnel való kapcsolódásuk eseményében, kifejezve, hogy a személyiség nem önmagába zárt individuum, hanem a világ felé nyitott létező, a Másikkal való találkozások pedig a teljesség megtalálásának mágikus pillanatai. (A regényben a Lukácshoz kapcsolható szereplő nem éli túl a Tanácsköztársaság eseményeit, megölik: talán nem erőltetett az a gondolat, hogy a Vasárnapi Körben közösen kidolgozott világnézet, amit Lesznai főművében megőriz és továbbépít, csak művészi stilizációban válhat élővé, Lukács a későbbiekben politikai szerepvállalásával is messzire távolodott a vasárnaposok szeretet-filozófiájától.)

Annak az áthagyományozottságnak a megváltoztatása, amelyben a nők a történelem passzív háttérfiguráiként szerepelnek, igen lassú folyamat, és együtt jár annak az írói pozíciónak a létrehozásával, amelyben az író nő a közösségi önreflexió artikulálójaként tud megszólalni. Ebből a szempontból a női történelem-átírás gesztusának, alternatív történelmi reprezentációk létrejöttének lehetséges, hogy valóban a negyvenes években jött el az ideje Magyarországon, nem utolsósorban a nagy társadalmi traumák hatására. Ezzel a kijelentéssel nem támaszkodhatom ugyan olyanfajta, koherens narratívát teremtő női irodalomtörténetre, mint Elaine Schowalter *A Literature of Their Own* című műve²⁸ az angol irodalom női hagyománya tekintetében, és a mai tudományos premisszáink értelmében már ilyen a lineáris időbe helyezett önazonos és hegemon női identitás szabadságharcáról szóló történet nem is lenne elmondható. Óvatos megjegyzésem csupán, hogy Kosáryné Réz Lola négykötetes történelmi regényt írt, a második világháború és a népiertás kibontakozásával párhuzamosan megteremtve egy erőszakmentességre épülő női geneológiát.²⁹ Erdős Renée 1947 után írt memoárjában,³⁰ generációja képviselőjeként teremti újra a századelő Pestjének világát, a letűnt korszakot női beszélőként reprezentálva. Lesznai pedig az emigrációs kívülállás és elszakadás identitás-eróziója ellen küzd, egy elsüllyedt világgal azonosított énjének megőrzéséért, a múltnak való jelentéstudajdonítással értve meg saját identitását. A már említett Kőbányai János Lesznai regényének újra kiadásához írt tanulmányában hasonló véleményt fogalmaz meg Erdős memoárjával párhuzamba állítva Lesznai szövegének jelentőségét, jelentéssé tételének kérdését: „Éppen Lesznai Anna regénye fel is veti azt a kérdést, hogy a speciálisan női nézőpont érvényesítése és olvasta nem segíthet-e hozzá bennünket az eltűnt

²⁸ Elaine SCHOWALTER, *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*, Princeton, Princeton University Press, 1977.

²⁹ KOSÁRYNÉ RÉZ Lola, *A női geneológia, mint hitvallás: Antirasszizmus = KÁDÁR Judit, Engedelmes lázadók*, Pécs, Jelenkor, 2014, 148–157.

³⁰ ERDŐS Renée, *Ifjúságunk*, gépirat, PIM Kézirattár, V. 5729.

nagyregény nyomához – ha posztumusz módon is... Lesznai Anna és Erdős Renée nagyregényeinek igazi recepciója magát a magyar irodalom kánonját is átírásra kényszerítené – ugyanis, szerintem messze meghaladják az ekként hírbe hozott nagyregények esztétikai színvonalát és modernségét – Babits *Halálfiát* vagy Móricz Zsigmond *Tündérméltját*.³¹

Az itt felsorolt három szöveg abban is azonos platformra kerülhet, hogy sokáig nem voltak kulturálisan hatékony nőiség-reprezentációk, a szocializmus egyenjogúsítási koncepciója tulajdonképpen süket volt a nők speciális jellemzőire, nem létezőnek tűntek, mint ahogyan a múlt értelmezését is uralta az ideológiának a totalizáló szelleme. Erről ír többek között híres tanulmányában, *A nők idejében* Julia Kristeva.³² Kristeva a feminista mozgalmat helyezi bele az időbe, háromgenerációs periódust vázolja fel. Értelmezése szerint a női szubjektum születése, elcsépett frázissal a nők öntudatra ébredése a feminizmus első szakaszában összekapcsolódik a lineáris időbe való belépésükkel a 19. század végétől, a publikus szférába való bekerülés a liberális jogok kivívásával tulajdonképpen megismételték a maskulin értékrendet. A második generáció a 60-as években visszatért a történelem előttre, a szexuális identitás felszabadításával, a testtel író nők az esszenciális nőiséget az alkotásban vélik megvalósíthatónak: „Inkább egy testi, vágódó teret foglalnak magukba, mint kronológiát.” És a harmadik generáció arra van hivatva, hogy rákérdezzen a különbségre, a másik és az én között, újragondolja az áldozatokra és uralmon lévőkre hasadás koncepcióját: a különbség eltörlésére vágyakozzanak, a teljesség felé. Kristeva szerint egy tér-idő kontinuumban ez a három nemzedék párhuzamosan, egymás mellett létezhet ugyanabban a történelmi időben, összefonódva egymással. Jelen pillanatban számomra Lesznai kertje testesíti meg ezt a kristevai tér-idő kontinuumot.

³¹ KÖBÁNYAI, i. m., 664.

³² Julia KRISTEVA, *A nők ideje* = *Testes Könyv* II., 327–357.

KRISZTINA JÉGA-SZABÓ

Just the Beginning and There's no End

THE FEMALE CONSTRUCTION OF HISTORICAL TIME IN THE NOVEL
OF LESZNAI ANNA'S *KEZDET BEN VOLT A KERT*

The paper focuses on Anna Lesznai's novel: *Kezdetben volt a kert* [In the beginning was the Garden] which with its specific history of origin and reception raises some very particular questions.

The text written over a period of more than thirty years, covers a long historical period (between 1860 and 1920), and the process of writing the text also spanned decades with several historical crises. Therefore at the time of its publication in 1966, the text itself could be read as history, despite the fact that it involves memories of the – at the time still alive – author's youth.

The specific circumstances of origin and reception on the one hand, and the fact that the author finished her work in emigration (without having strong ties with the country and its culture) on the other hand resulted in the novel ending up in an empty space in the literary canon.

This happened in spite of the fact that the novel is an outstanding and possibly single representation of modernity, employing a female narrator, reflecting on the trauma of Trianon as well as the problems of Jewish assimilation. The novel gives a thematic framework to time, dissolving it in the symbolic space of the garden. The paper analyses the history of reception and the role of female perspectives in the reconstruction of historical time.

„A pokol zöld hálóiban keringve”

APOKALIPTIKUS SZIMBOLIZMUS

PÁSZTOR BÉLA ELSŐ VILÁGHÁBORÚS KÖLTÉSZETÉBEN

Molnár Eszter

□ □ □ PÁSZTOR BÉLA, A „MÉLTATLANUL ELFELEDETT KÖLTŐ”?

Pásztor Béla neve szakmai körökben javarészt barátjának és alkotótársának, Weöres Sándornak köszönhetően maradt fenn, de a nevén kívül többet az irodalmi köztudat nemigen tart számon róla. Valójában Pásztor írói hagyatéka máig a költőseni árnyékában várja, hogy felfedezzék, s ne csak egy méltatlanul elfeledett, ismeretlen költőként gondoljunk rá. Pásztor Béla verseivel azért is érdemes foglalkozni, mert maga Weöres Sándor is nagy figyelemmel tüntette ki, és tudatosan kívánt gondoskodni arról, hogy az utókor ne felejtse el költőtársa műveit. Weöres azzal a nemes gesztussal is támogatta költőtársát, hogy amikor a Kossuth-díjat megkapta, hogy azt tehetséges fiatal íróitársai között szétosztva, Pásztor Béla-díjnak keresztelte el,¹ ezzel is kinyilvánítva, hogy milyen nagyra értékeli Pásztor költészetét. Nyilvánvalóan azért cselekedett így, hogy az utókor figyelmét ráirányítsa barátjára: „Abban a költő-nemzedékben, melyhez mindketten tartozunk, Pásztor Béla volt valamennyiünk közt a legszövevényesebb képzeletű; zsúfolt és szeszélyes motívumok halmozója. Lénye szinte nem is e világból való volt, mintha egy jámbor földalatti szellem, a gyökerek és elásott kincsek manója tévedésből embernek született volna”² – írta a költőnagyság. Számos más cselekedetéből, de a Pásztor Béla-díj adományozásából is kitetszik, hogy Weöres nemcsak zseni volt, hanem kifejezetten altruista egyéniség is. Azért, hogy Pásztor Béla neve fennmaradjon, Weöres néhány évvel barátja halála után meg is jelentette – Várkonyi Nándor közbenjárásával – közös versciklusukat, méghozzá 1947-ben a *Sorsunk* folyóirat májusi számában.³

¹ Weöresről mint atyai barátról, segítőről például olvashatunk Oravecz Imre *Sándor* című esszéjében is: „Lehetetlen volna előszámlálni, mennyi mindent tett értem. Kezdve attól, hogy élőszóban, írásban unos-untalan egyengette az utamat, azon át, hogy elsodort nemzedékem tagjai közül engem is megtisztelt a Kossuth-díj szétosztásából származó Pásztor Béla-díjjal, egészen addig, hogy távozásban mindig készétel konzerveket dugdosott a kabátzsebembe.” ORAVECZ Imre, *Sándor = Magyar Orpheus: Weöres Sándor emlékezete*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 590.

² Habár ez utóbbi mondatot Weöres tulajdonképpen akár saját magáról is írhatta volna. Vö. WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött írások*, I, Bp., Magvető, 1981, 729.

³ A Pásztor Béla és Weöres Sándor által közösen jegyzett *Holdaskönyv* keletkezéstörténetét részletesen feldolgozta már egy tanulmányunk is beillő recenziójában TÜSKÉS Tibor, „Közös hancúrozás” *Pásztor Béla – Weöres Sándor: Holdaskönyv – Gaál József rajzaival*, Jelenkor, 48 (2005), 182–186.

A KÖLTŐ ÉLETRAJZÁNAK RÖVID ÁTTEKINTÉSE □ □ □

Pásztor Béla író, publicista, 1907. március 16-án, jómódú, budapesti polgári családba született. Ám Budapest, mint lírai „valóságanyag” mégsem vált ihletforrássá Pásztor számára. Vészi Endre, amikor ismerteti a költő életrajzát, jó érzékkel tapogatja ki, hogy Pásztor költővé válásában nagy szerepe volt az édesanyja révén megismert, és a magyar és szlovák legendavilággal együtt megszeretett vágbesztercei tájnak, amely már nagyon fiatalon rabul ejtette írói képzeletét.⁴ Pásztor talán nem ajánlotta volna föl magát Kalliopének és nem vált volna „mániákus és fanatikus életprogramjává”, „lélegzetvételévé”, hogy költővé váljon, ha nem érik gyerekkorában ilyen erős élmények – máskülönb ezt bizonyítják versei is. A *Magyar életrajzi lexikonban* Pásztor Béláról a következőket olvashatjuk: „A jogi doktorátus megszerzése után, hosszú időn át magántisztviselő volt, közben kitanulta a pékmesterséget is. Versei a Nyugatban, a Népszavában és a Szép Szóban jelentek meg. Élete vége felé mindinkább kifejezésre jutott lírájában az elnyomottak iránti együttérzés, a rettegés a fasisztustól.”⁵ Pásztor költői tehetségének kibontakozása és ismertté válása 1937 és 1942 közé tehető, amikor sorra jelentek meg versei a Népszava, Magyar Hírlap, Újság, Válasz, Szép Szó, Argonauták s a maga alapította, rövid életű Költészet hasábjain.⁶ Pásztor Bélát 1942-ben hívják be munkaszolgálatra Aszódra, majd a szovjet frontra küldik, 1943 után nem ad többé életjelet magáról.⁷ (Az egyik utolsó versét, az *Álombant*, 1943 januárjára datálta).

Fontos megemlíteni még, hogy Pásztor egyáltalán nem volt politikus alkat. Annak ellenére, hogy jogi végzettsége révén nyilván jól ismerte a közélettel kapcsolatos és világpolitikai eseményeket. Költészetére mégis inkább a kortalan szimbolizmus, mintsem az aktualitásokra való utalások jellemzők; összességében egy valóságtól elemelkedett látomásos fantáziavilágot alkotott. Vészi Endre szerint Pásztor számára a versírás lelki menedékként is funkcionált, amikor meg kellett fogódznia „valamilyen létben és valóságban, s ezt az elsüllyedt gyerekkort, a nagyanyai »sötét házat« és babonás környezetét versei révén ismét valóságossá tudta varázsolni.”⁸

BEFOGADÁSTÖRTÉNET □ □ □

Pásztor Béla mindössze egy verseskötet megjelenését érte meg, a Vajda János Társaság adta ki költeményeit *Méregkóstolók* címmel,⁹ majd 1948-ban csak posztumusz jelent meg,¹⁰

⁴ VÉSZI Endre utószava = PÁSZTOR Béla, *Válogatott versek*, Bp., Magvető, 1959, 261.

⁵ <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11587/11865.htm> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

⁶ VÉSZI, i. m., 262.

⁷ VÉSZI, i. m., 261.

⁸ VÉSZI, i. m., 259–269.

⁹ PÁSZTOR Béla, *Méregkóstolók*, Bp., Vajda János Társaság, 1939.

¹⁰ „Fájdalom, Pásztor Bélát nemsokára elragadta szemünk előtt a fasiszta téboly forgószele.” – írta Kárpáti Aurél a *Bábuk és halottak* című válogatáskötet előszavában: PÁSZTOR Béla, *Bábuk és halottak*, Bp., Vajda János Társaság, 1948, 5.

szintén a Vajda János Társaság kiadásában, Kárpáti Aurél előszavával a *Bábuk és halottak* című verseskötete. Pásztor életművéről tudomásom szerint eddig csak két komolyabb, áttekintő irodalomtörténeti elemzés született. A költővel baráti kapcsolatot ápoló Vészi Endréé – aki az 1959-ben Magvető Kiadó gondozásában megjelent Pásztor-válogatáskötet szerkesztője volt,¹¹ és legutóbb, 2014-ben Prágai Tamásé. Az 1959-es kötet után ismét hosszú időnek, pontosan ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Pásztor verseinek még jobban megrostált válogatása – egy utószóval ellátva – megjelenhessen: 2009-ben Simor András és Szentgáli Zsolt állítottak össze egy *Halak sírása* című Pásztor-kötetet.¹²

Érdekes, hogy nem történt kísérlet arra, hogy Pásztor, mint magyar-zsidó író kanonizálódjon. A téma egyik monográfusa, Kőbányai János például meg sem említi őt *A magyar zsidó irodalom* című vaskos könyvben,¹³ és egy másik hasonló témájú Kőbányai-kötetbe is egyedül Kárpáti Aurélt idézve kerül be a neve afféle névsor-töltekként.¹⁴ Hogy ennek mi az oka, arra maguk a művek adnak választ: a versekben elenyésző a szerző zsidósága vonatkozó elem vagy utalás.¹⁵ Szerepel Pásztor-mű azonban a Réz Pál válogatása alapján összeállított *Szerenád: Magyar költők szerelmes versei* című kötetben,¹⁶ sőt Ferencz Győző is beválogatja két versét, a *Békaokcsonyát* és a *Varrótűt* az Osiris Kiadó által gondozott *A magyar költészet antológiája* című reprezentatív válogatáskötetbe, demonstrálva ezzel, hogy Pásztornak van helye a magyar irodalomtörténetben, s műveit nem szabad feledésre ítélnünk.¹⁷ Ezt az irányt jelzi továbbá, hogy Prágai Tamás a Magyar Írószövetség szervezésében megrendezett, *Emlékkonferencia a holokauszt magyar íróáldozatairól* című konferencián, 2014. május 13-án tartott előadást Pásztor Béla költészetéről *Seholsincs világ képei* címmel.¹⁸ A konferencia-előadás tanulmányváltozata az *Életünk folyóirat* 2014. decemberi számában jelent meg.¹⁹

¹¹ A Magvető által kiadott kötet az eddigi legfontosabb és legteljesebb válogatás Pásztor költészetéből. Vö. PÁSZTOR Béla, *Válogatott versek*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1959. Vészi a költőt 1939-ben a *Méregkóstolók* című kötet megjelenésének időszakában ismerte meg.

¹² Vö. PÁSZTOR Béla, *Halak sírása: Válogatott versek*, szerk. SIMOR András, SZENTGÁLI Zsolt, h. n. [Bp.], Budapesti Középiskola, Táncsics Mihály Angol Kéttannyelvű Gimnázium, 2009 (Táncsis-sorozat, 25).

¹³ Vö. KŐBÁNYAI János, *A magyar-zsidó irodalom története: Kivirágzás és kiszáradás*, Bp., Múlt és Jövő Könyvek, 2012.

¹⁴ „Nincs rá időnk, hogy részletesen foglalkozzunk velük, bár mindannyian megérdemelnék” – írja KOMLÓS Aladár többek között Pásztorról a *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig* című könyvében (Bp., Múlt és Jövő Könyvek, 1997, 315). Nem kerül bele Pásztor Béla Kőbányai János vaskos kötetébe sem. Vö. KŐBÁNYAI János, *A magyar-zsidó irodalom története*, Bp., Múlt és Jövő Könyvek, 2012.

¹⁵ Kivétel ebben a kérdésben is akad: Prágai Tamás is észrevette a Pásztor-életműben a *Gólem* című verset, amely a szerző zsidó gyökereit a szó szoros értelmében is megidézi: „Idélek, porladó rabbi, / Ősöm, Liva ben Becalel! / Halotti ruhád rojtjai / Susogjanak az égre fel!” PÁSZTOR, *Válogatott versek*, i. m., 243. Vö. PRÁGAI Tamás, *Seholsincs világ képei: Pásztor Béla versei alá*, *Életünk*, 52 (2014), 12. sz., 40.

¹⁶ *Szerenád: Magyar költők szerelmes versei*, vál. RÉZ Pál, Bp., Sziget, 2002.

¹⁷ Vö. *A magyar költészet antológiája*, vál., szerk. FERENCZ Győző, Bp., Osiris, 2003, 789–790.

¹⁸ A szakmai tanácskozásról szóló beszámoló LAIK Eszter tollából az Irodalmi Jelen internetes portálon olvasható *Áldozatos életművek* címmel az alábbi webhelyen: <http://www.irodalmijelen.hu/2014-maj-15-1931/aldozatos-letmuvek> Utolsó letöltés: 2016. január 19.

¹⁹ PRÁGAI, i. m., 38–43.

A kortársak között Pásztor egyik első „felfedezője” és méltatója Kárpáti Aurél, aki a *Bábuk és halottak* versgyűjteményt „nagy meglepetésként” fogadja, és a verseskötet előszavában azt írja, hogy „ez a kései, ám egyáltalán nem elkésett kötet teljesen kiértett, csodálatosan gazdag képzeletű, tökéletes formaművészt revelál. Olyan jelentős valakit, akinek költői rangját megkapó tartalmi és formai értékei közvetlenül József Attila szomszédságában jelölik ki.”²⁰ Kárpáti szerint Pásztor „versei az álom valóságát tükrözik, elvenebbül és pontosabb részlethűséggel, mint maga a való élet”.²¹ A szerző kiemeli a versekben szereplő realisztikus képek szokatlan bőséget, amelyek szerinte a japán és kínai festők hétköznapi valóságot ábrázoló műveinek szükséztű tömörségéhez hasonlítanak, s „amelyek azonban titokzatos módon egyetemes értelmű művészi jelképpé sűrűsödnek.”²² Kárpáti vélekedése szerint a dionüszoszi örömet és az apollói eszmeiséget, a megfoghatatlant és az eszményt egyaránt magába olvasztja a Pásztor-féle fantáziavilág, melyben élővé válnak a világ holt tárgyai. Kárpáti szintézisnek érzékeli Pásztor művészetét, melyre zenei hullámmászás jellemző: „kép és muzsika valami elbűvölő, szeszélyes játékosságban egyesül itt” – írja.²³

Még mindig a kortársak közül: a Nyugat 1939/8. számába Jankovich Ferenc írt egy rövidke recenziót a *Méregkóstolókról*, amelyben megállapítja, hogy Pásztor Béla leginkább József Attila fiatalkori verseire emlékeztető „szertelen képzeletérő” ismerhető fel.²⁴

Bóka László többször is megemlékezik költőnkéről. 1963-ra datált írásában például „mint a XX. század első évtizedében születetett tehetségek új-csillagrendszerének tagjáról”.²⁵ Pásztor pozícióját a vele egykorú irodalom képzeletbeli tablóján „József Attila, Radnóti Miklós, Weöres Sándor háromszögébe” helyezi, „valahol a szürrealizmus és a szocializmus perspektíváját kereső új realizmus válasútján”.²⁶ Bóka elismerően nyilatkozik a költemények gazdag szókincséről, melynek hátterében mély valóságismeretet, átéltséget sejt, melyek egyúttal hitelessé is teszik költészetét.²⁷ Bóka egy másik, anekdotikus visszaemlékezésében a költő „nagy szemére, nagy fülére, kissé ferde orrára és ellenszenves nyírott bajuszára” emlékszik, ahogyan a Szép Szó szerkesztőségi asztalánál ül és mosolyog. A történet szerint Bóka, amikor megkérdezi K. Havas Gézától, hogy kit tisztelhet Pásztorban, ő azt feleli neki, hogy abban az időben, amikor ő még „úrifü” és „sakkhiéna” volt, akkor Pásztor bizony már „nagy költő” volt. „Egyébként jellegzetes képlet: zsidó magántisztviselő, aki középkori király szeretne lenni.”²⁸ Ez után a „szerbantalos” megjegyzés után Bóka a Pásztorral kapcsolatos előítéleteiről is töredezmesen beszámol. Elmeséli, hogy amikor a Költészet című antológiasorozatban megjelent Pásztor *Madarászok* című verse, „akkor abban a szívszorító rettenetben”

²⁰ KÁRPÁTI Aurél, i. m., 5.

²¹ Uo., 6.

²² Uo., 6.

²³ Uo., 5–6.

²⁴ JANKOVICH Ferenc, *Méregkóstolók*, Nyugat, 32 (1939), 8. sz., 119–120.

²⁵ BÓKA László, *Pásztor Béla: Címző egy elképzelt irodalmi lexikonhoz = Könyvek, gondok: Válogatott tanulmányok és jegyzetek*, Bp., Gondolat, 1966, 235. A továbbiakban: BÓKA:1966a

²⁶ BÓKA, 1966a, 236.

²⁷ Uo.

²⁸ BÓKA László, *Pásztor Béla = Válogatott tanulmányok*, Magvető, Bp., 1966, 1015.

annak csak politikai értelmére volt képes figyelni. A vers sorai következnek: „S elátkozom a csúf madárölőket / Mert vadgalamb-toll van kalapjukon / S mint zsarnokok, kik dalnokokat öltek, / Úgy kacagnak madárcsont-trónjukon. / Hát haljanak meg ők is mint a cinke, / Mely sebzetten is csak dalolni tud, / A pokol zöld hálóiban keringve, / Víg dal legyen vérgyöngyös sóhajuk!” Bóka nem vesz észre mást a versben, mint annak aktuálpolitikai bátorságát. Amikor az anekdota szerint maga Pásztor idézi tovább a verset előszóban, Bóka rájön, hogy másról, többről van szó. Pásztor maga is kijelenti, hogy szándéka nem alkalmi vers írása volt, hanem éppen ellenkezőleg, egyetemes mondanivalót akart vele közölni. „De hát nem érted?! Harcolt butaságom ellen – [...] Ne öljék meg a madarakat se! A madarászok ellen kellett volna megindítani a harcot. A vadászok ellen! A gorombák ellen. Hitler ellen már késő. Nem lennének partnerei, ha nem lennének madarászok.”²⁹ Vagyis a költő voltaképp maga vetette el, hogy pusztán a vészorszak krónikásként, s úgymond „holokausztköltőként” tartsa őt számon az utókor.

Bőven a költő halála után született méltatások szerzői között ott találjuk Rónai Mihály András nevét is. Pásztorról írt esszéjében „halhatatlan varázslóként” és szellemalakként emlékezik meg a költőről, akit személyesen nem ismerhetett meg, ám amennyiben erre lett volna módja, akkor: „megbabonázza” hódolhatott volna előtte.³⁰ Rónai szó szerint idézi a már említett Jankovich véleményét, mely szerint Pásztor József Attilához képest már túlon túl szövevényes képzetű költő: Pásztorra úgy tekinthetünk, mint „egy elszabadult József Attilára, ballonra, mit nem köt semmi, csak repül, repül”.³¹ A szerző a szélsőségesen dicsérő, illetve a lekezelő hangot egyszerre üti meg a recenzeálttal kapcsolatban. A méltatás második oldalán Rónai már azt írja, hogy Weöresen kívül Füst Milán, Balázs Béla és Faludy is „megérezhette volna benne rokonát”.³² Ebből arra következtethetünk, hogy Rónai annak ellenére sem merült el túl mélyen Pásztor Béla költői világában, hogy ő egyébként az egyetlen, életében megjelent kötetét, a *Méregkóstolókat* még dedikálva el is küldte neki. A második, posztumusz *Bábuk és halottak* című verseskötetről visszaemlékezésében Rónai azt állítja, hogy „végig kijegyzetelte”, habár ezt sosem tette meg mások esetében, sőt még könyvtervet is dédelgetett Pásztorral kapcsolatban. Végül mégsem írt róla, mindössze néhány általánosabb megjegyzést tett, mint például: „nagy költő volt” illetve „ilyen varázslatrendszert magyar költő ritkán alkotott. [...] Csodákat művelt. Képzelet és képalkotás csodáit.”³³

Végül a legfrissebb szakirodalmat képviselendő, Prágai Tamás tanulmánya következik. A szerző az életművet befejezetlennek tartja, „mely torzóként sem kelti a tökéletesség benyomását, mint Radnótié”,³⁴ ám Prágai szerint a mindössze harminchat évet élt, ukrainai

²⁹ Uo.

³⁰ RÓNAI Mihály András, *Magyar lant*, Bp., Szépirodalmi, Bp., 1984, 491.

³¹ Uo., 491.

³² Uo., 492.

³³ Uo.

³⁴ PRÁGAI, i. m, 38. Véleményem szerint kvalitásait tekintve Pásztor valójában nem említhető egy lapon Radnóti-val. Amit Pásztor nagyjából tíz versben ír meg, azt Radnóti egyetlen versbe is képes belesűríteni. Ilyen Radnóti-vers például az *Álomi táj* (Clemens Brentano emlékének). Vö. Radnóti Miklós összes versei és versfordításai, Bp., Szépirodalmi, 1987, 217.

fronton eltűnt költő életműve mindezek ellenére sem szorul mentegetésre. Prágai, miután rövid áttekintést nyújtott a Pásztor-szakirodalomról, végül azokkal a kritikusokkal ért egyet (Kárpáti Aurél, Vészi Endre), akik a lírikus „gazdag, meghökkentő képhasználatát” hangsúlyozzák. A versek formai jellegzetességéről szólva Prágai az időmértékes sorokkal való játékot – amelyet, mint arra szintén utal, később Weöres Sándor fejleszt tökélyre a *Rongyszőnyeg* ciklusaiban – az erősen kötött stófaszerkezetet, a jambikus tónust, a végrímes verssorokat és a gyakran használt keresztrímes megoldásokat emeli ki.³⁵ (Weöres mellett még Jékely Zoltán költészetét is érdemes megemlíteni Pásztorral kapcsolatban, még hozzá a versek nyelvezete, képhasználata szempontjából.³⁶) Prágai szerint Pásztor Béla nem volt társtalan alkotó. Egyes metaforáit Kormos István „a francia költészet tapasztalatait is őrző” motívumaival lehetne összekapcsolni.³⁷ Prágai Tamás végkövetkeztetése szerint a „kép önállóvá, öntörvényűvé válik Pásztor verseiben; nem az egyes kép jelentése, hanem a képek egymáshoz való viszonyának összetettsége, a metafora komplexitása szembeötlő”, s a versek „grammatikáját az egymásra épülő képek összetett rendszere teremti meg”, s e tekintetben művészete kortársával, József Attilával vethető össze, aki szintúgy erőteljesen vizsgálta a „komplex metaforikában rejlő” lehetőségeket.³⁸ Prágainak igazat adva, magam is úgy vélem, hogy Pásztor-életmű legjellemzőbb vonása a nagy láttató erejű képek használata.³⁹

³⁵ PRÁGAI, i. m., 40. Prágai az *Országúton* című verset mutatja fel példaként az említett keresztrímes jambikus versformára; a *Méregkóstolók* című versről pedig megállapítja, hogy erősen tagolt sorai trocheikus ritmikájúak.

³⁶ Mint például *Apotheózis*, *Nyírfa*, *Az átkozott virág*, stb.; ld. *Jékely Zoltán összegyűjtött versei*, Bp., Szépirodalmi, 1988.

³⁷ Lásd PRÁGAI, i. m., 41.

³⁸ PRÁGAI, i. m., 43.

³⁹ Ez az erőteljes képhasználat magyarázza meg, hogy a *Holdaskönyv* című ciklus több kiváló vizuális művész fantáziáját megmozgatta. Richter Sáraét az olyan „isteni teremő javakkal” mint „varázslással, álomlátással, boszorkánykodással” is „megáldott” textilművészt (!). Vö. SZAKOLCZAY Lajos utószava = *Holdaskönyv*, Weöres Sándor és Pásztor Béla *Holdaskönyv* című versciklusa alapján hímezte: RICHTER Sára, Bp., Napkút, 2004, sztlan; és Gaál József képzőművészt is. „A versek által felvillanó képzeteket hagytam szétfolyni a kezem között, majd kőre rajzolva tömörítettem őket, mint egy román kori oszlopfőre. [...] Szürrealista ornamentika minden strófa, egymásból bomlanak és egymásba szövődnek, egyszerre játékos és szenvedő a szálak sodrása. A széthulló valóság elemei dallamfűzésekben léteznek tovább, újraálmodva a valóságot, amely egy karneváli forgatag, a görbe tükörbe néző ember szédülete.” – Gaál a *Holdaskönyv* illusztrálásához fűzött egyik gondolata. Ld. PÁSZTOR Béla, WEÖRES Sándor, *Holdaskönyv*, GAÁL József rajzaival, h. n. [Verőce], Arcus, 2004. Egyáltalán nem véletlen, hogy Pásztor és Weöres közös versciklusa éppen az egyik legősibb vizuális médiumban született újjá, illetve Gaált is a szövésre emlékeztetik a versek. Úgy sejtem, hogy erőteljesen provokáló hatása lehetett mindkettőjükre Weöres Sándor versciklusához fűzött jegyzeteinek, melyben Weöres a versciklust „primitív hímzésekhez” és „naiv kerámiákhoz” hasonlította. A „primitív” avagy törzsi művészet jellegzetes formavilága valóban visszaköszön a textilen. A festészeti hasonlatokkal mindazonáltal a versek archaikus vonatkozásaira – vélhetően a klasszikus görög művészet kialakulása előtti művészettörténeti korszakra – is utalna, mintha a mű egyszerre tartozhatna az őskorhoz és a 20. századhoz, melynek sűrű indázatában „pirinyó démon-, ember-, állatalakok” láthatók.

□ □ □ PÁSZTOR BÉLA KÖLTÉSZETÉNEK FŐBB TÉMAI

Veszteségkatalógus

Pásztor egész költészetére jellemző, hogy versciklusait csupa baljós, negatív témakör köré rendezi. Ilyenek például az Atlantiszként alámerült gyerekkori otthon (*Elmerült haza* címmel ír is verset), az elvesztett idill, a különböző hiedelemalakoktól, boszorkányoktól és ártó, veszélyes állatoktól, növényektől való folyamatos fenyegetettségérzés, a rémület, a gyilkosság, végül a halál fogalmai. A versek képeinek nagy részét – mint már említettem – Pásztor a felvidéki tájból meríti, melyek a letűnt idill szimbólumává válnak. A lelki és fizikai értelemben vett haza, otthon egyedül a múltban és az emlékekben maradhat meg ebben a szövegvilágban. Az elvesztett értékeket a gyerekkori ház (amelynek bomladozó, majd lebontott falaiba Kőműves Kelemenként falazódnak be a meghalt rokonok) és részben a táj képviseli. Például a *Furcsa, régi kúria* című versben már önmagában rémisztő hangulatot kelt, hogy tej helyett vért ad a lidérc szavú tehén. „E furcsa, régi kúrián / Él ráncos, vénhedt nagyanyám. [...] Kuvik a háznak padmalyán / S a kövek közt holt nagyapám. [...] A húsa vályog, csontja mész, / Szakálla átütő penész. / S e házra meredten vigyáz, / Mint befalazott őr – gyász.”⁴⁰ Ugyancsak a háznak – ami a biztonságot, az otthont jelenti – a megsemmisülését dolgozza fel a *Házbontáskor* című, 1938-as vers: „A kapufélfa arcra dől, / A küszöb elszalad / A lópatkón, mit rászögelt / A régi áhitat. // Majd nyögve térdre omlanak / A barna tűzfalak / S a fali tücskök éneke / Is meztelen marad. // E hontalan kis cirpegés / S e halk emlékezet / Tartják csak még a boltivet / Az oszlopok helyett.”⁴¹ Habár a költemények destruktív folyamatokról szólnak, maga a versírás mégis építkezés, hiszen a költő éppen költemények megírásával teremti vissza azt a világot, melyben otthonosan mozog, s amely fölött így még mindig hatalmat tud gyakorolni. Ahogyan egyre közelebb érzi magához a halált Pásztor Béla, úgy válik számára a valóságnál egyre fontosabbá a képzelet birodalma. (Ahol verseinek lírai éneje például egy vízikirály bőrébe bújhat). A *Patak Vágbesztercén* című vers a gyerekkori boldogság- és teljességélményről tudósít: „Ködös gyerekkorom vízszagú emléke, / Te zuhogó patak, / Hol halászbottommal vízikirály voltam, / Népeim a halak.”⁴² Az *Elmerült haza* című idő- és értékszembesítő versben a lírai én gyerekkori emlékeit katalógusszerűen szövegezte elő: „Hol állt nagyanyám vályogos, vén háza? [...] Hol vagy, te régi, szilvaszagú udvar, / Ti szérüskertben dobogó csikók / S ki esténként megváltad karmaiddal / Zöld almafáink – boszorkány pirók?”⁴³ Ezekén kívül még számos Pásztor-költeményben olvashatunk a ház és a táj, illetve az emberek pusztulásáról. Az egyik legfájdalmasabb élmény az anya megöregedése. A következő vers az anya testének légszerűvé válásával érzékelteti ezt a folyamatot: „Hazám volt tested hajnalán / Köldő nagy szirtek – kebleid. / S most könnyű vagy. Két gyöngge szárny, / Két fecskeszárny is elrepít.” (*Anyám*)⁴⁴

⁴⁰ PÁSZTOR, *Válogatott versek*, i. m., 31.

⁴¹ Uo., , 32.

⁴² Uo., 21.

⁴³ Uo., 10–11.

⁴⁴ Uo., 18.

Morális dimenziók

Egy olyan verscsoportot is azonosíthatunk Pásztor költeményei között, amelyek általánosan próbálják körülírni a halál, a harag, a viszálykodás, vagy a gyilkolásvágy az embert lelkileg leginkább megrendítő nagy kérdéseit. Pásztor „erkölcsbölcséleti” verseiben ezeket az alapvető emberi tulajdonságokat egyúttal valamilyen morális keretbe próbálja elhelyezni. A költő gyermekkorába visszautaztató az *Áldozat* című vers egy kisfiú legelső, a gyűlöletre mint érzésre, jelenségre való ráeszmélésének pillanatát rögzíti: „Mert szép volt néném bomló kontya / S bátyám arcán a körszakáll. / Mért is nem szerethetik egymást? / Zokogtam amaz éjszakán. // Vajh mi foghatná őket egybe? / Csak közös gyász, más semmisen? / S föltemtem akkor, hogy kioltom / Vadászpuskával a szívem.”⁴⁵ Mint láttuk, ez a ráeszmélés a vers lírai énjét annyira elkészeríti, hogy már az öngyilkosságot fontolgatja.⁴⁶ Az *Indiánok és a halál* című verset is a halálra való traumatikus gyermeki rádöbbenés élményeinek szenteli a költő. A költemény visszaröpi olvasóját abba a „rég, nehéz, földszagu” nyári alkonyatba, ahol a vers lírai énje valaha indiánosdit játszott testvérevel. A vers narrátorára a kócos Fekete Bagoly szerepe jut, akinek négyéves öccse, a Szelíd Szőke Főnök azt kérdezi tőle, „Mi az, hogy: halál? [...] Kérdezte százszor s én úgy néztem rája, / Mint népükre sötét jóspapok. / Gonosz gyönyörrel futotta át testem / Az elmondhatatlan, rémséges titok.”⁴⁷ (Tartalmi értelemben legközelebb ehhez a költeményhez Radnóti Miklós 1944. január 25-én írt verse, a *Gyerekkor* áll. Amikor az egykori játék szörnyű valósággá változik, a legnagyobb halálfélelemben egy hajdani indiánosdi emlékképei kerülnek elő. „Már mozdulatlanul lapult az indián, / de izgalom szaladt még sziszegve fönt a fán / s a szél forgatta még a puskaporszagot.”⁴⁸ A kis-kori félelmekkel, első gyilkolás- és halálélményekkel foglalkozó versekhez Kosztolányi Dezső számos költeménye is analógiaként kínálkozik, különös tekintettel a *Szegény kisgyermek panasza*i ciklus néhány költeményére.⁴⁹ Ebbe a tematikus csoportba tartoznak még a vadászattal és a madarászokkal foglalkozó Pásztor-versek is.⁵⁰

A múltba visszavetített, önbeteljesítő jóslatok

Az ember pszichológiai alaptermészetéhez tartozik, hogy általában nem képes elviselni maga körül a káoszt, és nem tud egykönnyen belenyugodni sem a halál, sem az értelmetlen

⁴⁵ Uo., 48.

⁴⁶ Kosztolányi versének továbbgondolása figyelhető meg itt. Pl. *Én öngyilkos leszek...* (Szegény kisgyermek panasza) = KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes versei*, Bp., Osiris Kiadó, 1997, 137–138; illetve: „A rút varangyot véresen megöltük. / Ó iszonyú volt. / Vad háború volt. / A délután pokoli-sárga. / Nyakig a vérbe és a sárba / dolgoztunk, mint a hentesek / s a kövér béka elesett.” i. m., 145.

⁴⁷ Uo., 13–15.

⁴⁸ Radnóti Miklós *összes versei és versfordításai*, szerk., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1987, 210.

⁴⁹ „Zörgő szekéren az Idegenember / tudom, hogy elvisz engem is egy éjjel / s szegény anyám az ablakunkra rogyva / néz majd utánam könnyes, kék szemével.” Vö. *Én félek* (Szegény kisgyermek panasza) = KOSZTOLÁNYI, i. m., 131.

⁵⁰ A már leírt állatok újjászületéséről van szó a *Vadászkürt* című versben (*Válogatott versek*, i. m., 111–112). Ide sorolandó a már idézett *Madarászok* című vers, illetve a *Vadászat előtt* vagy az *Őzfelek* című költemények is.

szenvedés vagy terror tényébe. Az elme törekszik arra, hogy megszüntesse a kognitív diszsonanciát az észlelt jelenségekben, s ezért mindenképpen megpróbál okot találni a borzalomra. Így van ez a Pásztor Béla-versek esetében is. Ez a verscsoport a vers lírai énjének mitologizálásával a múltban keresi és találja meg azokat a baljós előjeleket, amelyek már előre láthatóan halálraítéltséggel pecsételték meg a sorsát. Ilyen vers a *Sötét házban*: „Terhes anyámnak megjósolták, / Hogy fiút szül, mord lapátvető, / Épp sötét lovas lovagolt át / Uccánkon, ablakunk előtt. / Mikor a bába megszállottan / Szederjes fenekemre vert / S egy vemhes tehén, istállónkban / Szörny, háromszemű borjat ellt.”⁵¹ Ugyanígy a múltba visszavetített jelentapasztalat mint jóslat szerepel a *Vörös hal* című költeményben: „A végzet szárnyaként suhant / Átlátszó uszonya. / S vérfényben állt már odalent / A síró palota. // Kipattantak az ablakok, / Mindenki látta már: / Vörös planéta volt az ég / És Jósjegy: a halál.”⁵² A *Gyerekektől kérdezem* című versben az egyébként idilli környezetben is szörnyű rémeket lát a versbeszélő. „Ő mondjátok meg nekem, gyermekek, / Ha őszre jár s az erdő vetkezik, / Halljátok ti is még a hegy megett / a kék Vadászok méla kürtjeit? // És látjátok még itt is éjszaka, – / Mint egykor én, – mikor a hold se süt / S rabolt lúddal fut, csapong tova / A kerteken, a tolvaj Félszeműt? // Az elhagyott, mohlepte csűr felett / A szél még mostan is huhogva zúg? / És hogyha elverik az éjfelet, / Kapirgál még a háromlábú Tyúk?”⁵³

Úgy tűnik, mintha a költő üldözőivel, elárulóival szemben érzett haragját szublimálná, amikor a világ minden apró részletében baljós előjeleket lát, és a gonoszság győzedelmeskedését, extenzív totalitását énekli meg verseiben. Mindennek magyarázata az lehet, hogy „a harag, a bosszú érzésének kiváltására nem csupán a sértő féllal kapcsolatos közvetlen élmények, hanem a hozzá hasonló, rá emlékeztető események is alkalmasak (ügynevezett ingergeneralizáció.)”⁵⁴ Ez az ingergeneralizáció teszi tulajdonképpen egyoldalú tematikájúvá Pásztor Béla költészetét, hiszen – néhány kivételt leszámítva – minden műve az elmúlás, a pusztulás, a gonosz búbáj, az erőszak és a halál fogalmait járja körbe.

Lemeztelenedés – visszatérés a civilizáció előtti állapotba

Az 1928-as, viszonylag korai *Kirándulás* című vers egy a gyerekkori tájba történő visszatérésről szól. Ez a visszatérés egy alapvetően negatív, regresszív folyamat, a versben mégis vannak pozitív következményei, mint például a civilizációs béklyók levetése, vagy Ádám és Éva ősbűne miatt kialakult szegény megszűnése. A lírai én visszatér az állati, s egyben a paradicsomi létbe, ahol a vadállatok nem bántják többé, és nem is tagadják meg tőle az „utolsó menedékét”, a gyerekkori vadont. „És szólt a hegyek szelleme – / Szakálla zöld moha, – / „Szolgám vagy ettől kezdve már, / Nem térhetsz meg soha!” // Botomra kigyó kúszott fel / És így szólt: „Jóbarát, / Dobd el, mi rajtad megmaradt, / A rongyos, rút ruhád!” // A vészes vadkan így dalolt: / „Testvérünk vagy, Fiú!” / Cirkosként lábamhoz simult / A vérengző hiúz.”⁵⁵

⁵¹ *Válogatott versek*, i. m., 7.

⁵² *Uo.*, 8.

⁵³ *Uo.*, 11.

⁵⁴ TRINGER László, *Bocsánat és kiengesztelődés*, Vigilia, 72 (2007), 779–780.

⁵⁵ *Válogatott versek*, i. m., 23–25.

A megszemélyesített táj

A *Szénégetők* című vers ismét a gyerekkori félelmek eleven alakjait és a nagymama meséit idézi fel: „fenn szénégetők laknak, / Bűbájosok, lidércek és manók. [...] Én megrángattam vad szakállaik. / Hogy ne nőjjenek, testük általléptem / S rájuk olvastam egész hajnalig.”⁵⁶ A ráolvasás szót emelném ki az utóbbi sorból, ez ugyanis egy olyan költői világképet sejtet, amely – egy talán utolsó menedékként a 20. század világégetei közepette – még mindig hisz a szavak mágikus erejében és hatalmában. Annak ellenére, hogy a Pásztor-versekben mindvégig a „Gonosz” karneváli tombolását látjuk, ahol a rontó bűbáj, az erőszak uralkodik az áldás és az ima fölött. Ezt támasztja alá az 1930 körüli, *Ima után* című versben az a mozzanat, amikor a lírai ént azonnal megtámadják meghalt rokonainak lidércei, miután az esti imát végighadarta. „A kapu előtt felvonít a bánat / Hogy árva vagyok, hallom borzadózva. / De ajtó pattan s látom vén apámat, / Vállán az éjt, mint sebzett szarvast, hozza. // A sötétségben óránk ketyegése / Vad csobogássá nő – és mint a csónak / Meginog ágyam s már messzeségbe / Marad a pitvar, hol hugom dalolgat. // A kútból holdfényt mérnek a cselédek. / A konyhaküszöb – elmosódó partsáv – / Anyám épp halból készíti estebédet / S az aranyhártyás úszóhólyagocskák // Tükrén lány képe messze-messze szállong.”⁵⁷ Pásztor költészetében az emberi félelem átköltözik a tájba, emberi arccá formálva az egyébként élettelen dolgokat is. Ez a szemlélet – amelyet a mágikus világképpel és az ősemlék animizmusának modern emberre is áthagyományozódott lenyomataival magyarázhatunk – József Attila animista szemléletű verseivel rokonítja az *Éjjeli zápor* című költeményt: „Mint koporsót visznek a fák/ Egy nagy felhőt a réten át. / Ministráns lidérc tartja rőt/ Gyertyáit a menet előtt,/ Nyomában sötét pap, a csend / Lépt – füstölőjén a pára leng. [...] S én már csak arra ébreddek, / Hogy könnytőcsákon leng a nap./ S a bokrok mint vad siratók / A szélben megmegrágnak.”⁵⁸ Pásztor tájai mozgó, érző őselemek szellemeivel vannak tele.

Az éjszakai világ

Pásztor Béla verseiben szinte kizárólagosan a negatív jelentésű archetípusok élednek fel. Ezek közül kiemelhető például a „Sötétség archetípusa”. „A folklórban a naplemente ideje és a rettetetes éjfél óra azok az időszakok, amikor megjelennek a különféle hiedelemények, és a gonosz állatok, a pokoli szörnyek.”⁵⁹ Az éjszaka a gonoszok birodalma, ahol a szörnyek rátámadhatnak az emberre. Az éjszakai sötétség a teremtés előtti létfázist jelenti, s az éjszaka egyben az idő első szimbóluma is, mely az állati ordítás képzetével is összekapcsolódik.⁶⁰ Az *Éj van* című versben ezért lehet fenyegető a csend: „Harsan a csend ... iszonyu kürt ez ! / Előre, jaj, nem menekülhetsz; / Kőfalon is átlép utánad / És hiába eredsz futásnak [...]

⁵⁶ *Uo.*, 26–27.

⁵⁷ *Uo.*, 12–13.

⁵⁸ *Uo.*, 1959, 30.

⁵⁹ TÁNCZOS Vilmos, *Folklórszimbólumok: Egyetemi jegyzetek*, Kolozsvár, KJNT–BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2006, 61. (III. A halál sötét vize 1. A Sötétség archetípusa)

⁶⁰ *Uo.*

Jaj éj van és nincs menedéked/ Hű kutyádból is denevér lett [...] S nincs, nincs szegény árva, ki védne ! / Órangyalod szárnya kitépve...”⁶¹

A *Nappal* című költeményben – amely mintegy az előző vers ellenéte – egy olyan folyamatot látunk, ahol a társadalomból kivonul elbeszélő nappal nyomorult rabszolgaként dolgozik, éjjel viszont lehetősége van átlépni egy másik, igazi, bár nem valóságos világba, ahol képes „aranyüvegnevetésű” szent dalnokká, tán éppen Orfeusszá változni.⁶²

A *kecsketülök* című versben viszont már a démoni világ eufemizálása, bizarr szépsége bukkan fel. „Fujjatok a kecskeszarvba! / Ki kék szőlőnk megaszalta, / A gonosz Nap / Elaludt. / Benyelte egy / Rókalyuk. / Mécsüket a fali szentek, / Melybe naphosszat merengtek, / Elfújják mind... / Gomba nő, / Patak duzzad, / Hold ha jó. / Kővér lovon lovagolnak, / Kik mezítláb futnak holnap, / A szomorú / Reszketőn / Tánkra kél a / Háztetőn. / Liliommal lejtve lép a / Mélység fölé, ó, a béna. / Alatta mint tótükör – / Gyűrűs álma / Tündököl. / Megyek én is sugárlétrán. / Hold-kedvesem vár fenn énrám / Testén átsüt / Zöldesen / Két parázsló / Macskaszem.”⁶³

A lírai én identitásának változása

Pásztor költészetében jól végigkövethető az a folyamat, amint a lírai én átpozicionálja magát az ártatlan gyermekiből a felnőtt énbe. Utóbbi a napi robotban – konkrétan a pékműhelyben – elkeseredett, hajsolt szereplőként vagy bosszúálló lázadóként jelenik meg, végül az áldozat szerepét veszi föl. Mindazonáltal mindvégig vissza-visszautalnak a versek a gyermekkori tájra is. Például a *Csűrbogár* című vers Petőfi Sándor *Szülőföldemen* című költeményét festi és hangszereli át apokaliptikussá. A versben leírt gyilkosság egyedüli tanúja egy bogár, akinek az áldozatok megöléséig tanúskodnia, azaz énekelnie kell. „Abba csak akkor hagyd, / Ha vérük kicsordul. / Puttonyba, pohárba / Tölts a vörös borbul. / Előbb a cigánynak, Azután a csőznek, Citerád úgy add át / Egy téli tücsöknek.”⁶⁴ A költői *oeuvre-ből* egy olyan lélektani út rekonstruálható, melyben a félelem, a szorongás, a fenyegetettség érzése, hirtelen átcsap agresszióba és fenyegetésbe.⁶⁵ Valószínűleg ebben a jelenségben azt a lélektani helyzetet azonosíthatjuk, melyet „időelőtti megbocsátásnak” nevezhetünk. Ez azokat a személyeket érintheti, akik megtámadottságukban a sértő fél helyzet-interpretációját teszik magukévá. „Freud korán

⁶¹ *Válogatott versek, i. m., 98.*

⁶² „Nappal éhbérért tollat rágok [...] / Valaha én is gyermek voltam... / Most már csak adok és veszek. / Gyilkos kalandok után elrejt / Cinkos menhelyem: a tömeg / [...] / De éjjel, mikor nem lát senki / Elhagynom ócska fekhelyem, / Csillag olajos izmainra / Holdból szőtt ingem felveszem. / Aranyüveg nevetésem, / Testetlen kürt az énekem. / Őzlábú szelek hátán szállok / Kibontott hajú réteken. / Körém sereglik szarvas, medve, / Pipacs és gomba : mind rokon ! / S koronás álmok övezik már / Faággal ékes homlokom.” *Uo.*, 87–88.

⁶³ *Uo.*, 93–94.

⁶⁴ *Uo.*, 57.

⁶⁵ Ennek a folyamatnak a lélektani hátteréről a pszichoanalitikus irodalomban számos magyarázatot olvashatunk. Idetartozik például Anna Freud, aki édesapja nyomdokain halad tovább. Szerinte az 'én' az őt ért külső és belső támadásokkal szemben úgy védekezik, hogy elfojtja ösztönimpulzusait (pl. haragot); illetve fantáziák segítségével tagadó viszonyba kerül a külső ingerekkel vagy a realitással. Vö. Anna FREUD, *Az én és az elhárító mechanizmusok*, ford. HORGÁSZ Csaba, Bp., Animula, é. n. [2008], 120.

észrevette ennek a lelki mechanizmusnak az énvédő szerepét, és az »azonosulás az agresszorral« névvel illette.”⁶⁶ Mintha ez az azonosulás következne be a *Vadászkiáltás* című versben: „Tűnt kutyáink csaholnának / Árny farkukat csóválva / S tölgyleveles, vén vadászok / Pattannának lóhátra. // Szent Hubertre ürítenének / Fenyőszagú fakupát, / Majd kacagva rugtatnának / A lófejes kapun át.”⁶⁷ Illetve: „Mit vacogsz a mécsesnél / Király, paraszt, pékmester? / Hogy örökre élhessél / Földi lakod égesd fel!”⁶⁸ olvashatjuk az *Ének a házakról* című versben.

Ezután következik a szenvedéstörténet következő lélektani „stációja” már egy lemondóbb vonalat képvisel. Itt már az áldozatszerepbe való beletörődés valósul meg, a leölt állatok sorsával való közösségvállalás során. Mint az *Őzfejek* című versben, amelyben a lírai én egy ódon várkastélyban éli újra a falon sorakozó kitömött tróféák leölését: „És látva látam: ama fejek élnek, Ajkuk megnyílik, szemük zöldje lobban.”⁶⁹

A bűn fogalma azért válik a versekben egyre elviselhetetlenebbé, mert attól a vers lírai énje sem lehet mentes. A *Békét kötnék* című vers gyónásszerű vallomása az ártatlanság ellen elkövetett vétkekről tudósít: „A gyíkot, lepkét meggyilkoltam, / Lány halacsát vértől horgom. / Csak ördög látta a pokolban, / tekintetét azóta hordom.”⁷⁰

A lélektani folyamat végét, az önmegadást és a szenvedésbe történő beleyezést, sőt a halál elfogadását deklarálja az *Én mindig másra vágytam* című vers: „Jöjj szenvedés, te drága fejűtő vegyszer, / Mely lelkem aranyérceit kioldja / A vágyak ötvözetéből egyszer. // Óh jövel, kín! / Taníts szent sikolyodra! ! Verjen szívembe vasszűzek fullánkja, / Vetkőztess csontig – végy karodba máglya!” Ugyanezt képviseli a *Tör* című vers: „S jer, húrtales hegedűddel / Kín, csontvonóddal hegedülj! / Tánclattass árkon bokron által / Míg ínyünk, nyelvünk feketül!”⁷¹

Összegezve az eddigieket, Pásztor valamennyi versének visszatérő eleme a rettegés, az elhagyatottság, hazátlanság, a halott vagy megsemmisült emberek, tárgyak, állatok iránti gyász, illetve néhol a bosszúvágy villanásai. A *Válogatott versek* című kötet szövegei egy pszichológiai napló dokumentumaiként is olvashatók, amelyek a gyerekkortól, az ifjúkor nehézségein át a közelgő halál lassú elfogadásáig vezetik az olvasót. Döbbenetes, ahogyan a minden emlékével és bűnével elszámoló versbeszélő egy idő után hangnemet vált, és a haláltól való rettegés helyett egyenesen hívni kezdi azt.

Groteszk játékosság

A tragikus hang mellett ugyanakkor a groteszk játékosság is jellemez jó néhány Pásztor-költeményt. Az ilyen Pásztor-versek szinte adják magukat, hogy Weöres-verseivel, közelebbről, az első *Rongyszőnyeg-ciklus* darabjaival vessük őket össze. Úgy tűnik, hogy Weöres – sok más

⁶⁶ TRINGER, i. m., 781. Az „azonosulás az áldozattal”-fogalmát Anna Freud a felettes én-kialakulás egyik fázisának tekinti, melyet egy külvilágra irányuló aktív támadás fog követni. Vö. Anna FREUD, *Azonosulás a támadóval = Magatartásminták – Azonosulás*, szerk. ZRINSZKY László, Bp., Gondolat, 1978, 166–175.

⁶⁷ *Válogatott versek*, i. m., 111.

⁶⁸ *Uo.*, 106.

⁶⁹ *Uo.*, 105.

⁷⁰ *Uo.*, 39–40.

⁷¹ *Uo.*, 232.

hatás mellett természetesen – ihletet merített barátja munkásságából is. Mondókaszerű szürrealista metamorfózis követhető nyomon például a Weöres-ciklus 75. versében: „Leszállt a tóba / giling-galang/ nagypapa leszállt a tóba / nagypapa változik a vízi sóvá / nagypapa változik fekete kővé / nagypapa leszállt a tóba / giling-galang.”⁷² Ez nagyon emlékeztet a szintén erősen groteszk színezetű *Nagyanyóka táncol* című Pásztor-versre. [Szól nagyanyó] „ispilláng / Hopsza, hopsza tralla, / A hajamba vadvirág, / Bükkfa gyöngy van fonva. [...] Nagyanyó csak táncol, és/ Hopsza – száll a nóta. / Békalányok buknak fel / Kíváncsin a tóra. // A fejükön korona. / Ülnek nagy levélen. / Hopsza tralla – ring a dal, / Mint a víz a szélben.”⁷³

A groteszk nyelvi stílus funkciója, hogy a tragédiák kifigurázásával oldja a félelmeket és a szorongást. Önéletrajzi elemek – ti. Pásztor egy ideig pékként dolgozott⁷⁴ – mutathatók ki azokban a pékműhelyben játszódó Pásztor-poémákban,⁷⁵ amelyek felidéznek Pieter Bruegel parasztokat ábrázoló életképeit is, de különösen Diego Velázquez *Vulcanus kovácsműhelye* című festményét⁷⁶ juttathatják eszünkbe. A Velázquez-festmény által feldolgozott történethez nagyon hasonlító *deus ex machina*-jelenetben, a talán transzcendens tulajdonságokkal is rendelkező, Angelus látogatása bolygatja meg a pékműhely egyhangú unalmát. „Pókhálós kancsók csengenek, / járja kugli és tarokk, / míg fenn nagy, habos felleget / fújnak sörissza angyalok. // [...] Rajtad zöld zekéd. / Így titkolod, hogy szent Mihály / tartja válladon csontkezét. // A pékdalt velünk dúdolod / hogy senki észre ne vegye: / nyomodban nem árny oldalog, / az alvilág szelindeke.”⁷⁷ A *Pék a pokolban* című versben – a Pásztornál már szinte megszokottnak tűnő természetességgel – keverednek össze a valós és csodás elemek, hiedelemleányokkal. „Vagy tán óriáskiflit/ Rendelt meg az ördög. / Erjednek, vartyognak / Messzi téstás vödrök. // Kovászillat csap meg, / Felnézek a holdra: / Aranyсарvú kifli! Pékpajtásom fonta!”⁷⁸

A világégés közepette, a legválságosabb időszakban írt *Holdaskönyvre* is a groteszk, tréfás hangvétel jellemző, melyet ismét a humor lélektani hozadéka, a szorongáscsökkentés magyaráz. A *Holdaskönyv* Szokolczy Lajos szavaival „két lélek kesernyésen vidor mélyrepülését” mutatja be. A pokolban kínjait bátran, nevetve elszenvadni képes költők végül a derű jutalmát érdemlik ki.⁷⁹

⁷² WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött írások*, I, Bp., Magvető, 1981, 409.

⁷³ *Válogatott versek*, i. m., 50–52.

⁷⁴ Erről lásd VÉSZI, i. m., 261. [Pásztor Béla] „... kitanulja a pékmesterséget is, ha ennek nem is a pékművesség, de a költészet látja hasznát.”

⁷⁵ Úgy mint *Az inas*, *Angelus*, *Pék a pokolban*, *Mestermunka*, *Pék a pokolban*, *Elhagyott kovácsműhely* című, *A mester és inasok* ciklusba sorolt versek. Vö. *Válogatott versek*, i. m., 63–72.

⁷⁶ Az 1630-ban, Ovidius *Átváltozások* című műve alapján festett képen Vulcanust, az istenek kovácsát láthatjuk, amint éppen segédeivel a műhelyében dolgozik egy páncélon. „Ekkor lép a helyiségbe a dicsfénnel körülragyogott Apollo a rossz hírrel, miszerint az öreg, rokkant Vulcanus szép felesége, Venus elfeledkezett a házastársi hűségről, és megcsalta férjét Marssal, a hadak istenével. Vulcanus a hírt elborzadva, tágra nyitott szemmel fogadja.” Vö. GÖTZ ECKARDT, *Diego Velázquez*, Bp., Corvina, 1987, 8. tábla.

⁷⁷ *Angelus* = *Válogatott versek*, i. m., 66.

⁷⁸ *Uo.*, 70.

⁷⁹ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A szó művészete és a népi nevetéskultúra (Rabelais és Gogol)* = *Uő*, *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 353–364.

Apokaliptikus és karneváli világ – cirkuszi figurák, kötél táncosok

Meggyőződésem, hogy Pásztor Béla egész költészete jól beilleszthető az apokalipszis elbeszélés- és ábrázoláshagyományába.⁸⁰ A holokausztot és a második világháború eseményeit joggal nevezhetjük apokaliptikusnak. Kőbányai János Ámos Imrének szentelt egyik esszéjében arról ír, hogy a holokauszt voltaképpen beilleszthetetlen az emberi kultúrába, és „hazugságig leegyszerűsítő nézetnek” tartja, hogy pusztán egy történelmi eseményként tekintünk rá. Kőbányai vélekedése szerint a tömeges emberirtás egy nagyobb, már a történelmi dimenziókon is túlmutató probléma felé vezet, melynek fő kérdése ismét az, „hogyan ki az ember”.⁸¹ Az apokalipszis nem egy történet, tehát ebben a Kőbányai-féle elgondolásban, hanem „az igazi konfliktus magában az emberi természetben és sorsban dül”. Ugyanis ebben az emberi természetben „forrongó folyamatos konfliktus bizonyos korokban lávaként tört a felszínre, majd beborítja az egész föld (civilizáció) létezésformáit. Ez az *apokalipszis kora*.”⁸² Az első apokalipszis a „názáreti Jézus ben Jóséfé története és ígérete: a megváltás. A második apokalipszis ideje az első világháborúval kezdődött, és mindmáig tart.”⁸³

Karner Károly teológus *Apokalipszis-kommentárjában* fejti ki, hogy az apokaliptikus gondolkodásra a dualizmus jellemző, melyben élesen szemben áll a „jelenlegi” bűnöktől elárasztott, Istennel szembefordult világ és a tökéletes, büntetlen, paradicsomi világ. Ebből fakad számos más hasonló elképzelés is, ami az emberi sors, de a világtörténelem ábrázolásában is csak az egymást kizáró ellentéteket ismeri: a világosság és sötétség; jó és rossz dichotómiát. A dualista szemlélet szerint a bűn rabságában vergődő világra isten sorozatos természeti és történelmi katasztrófát küld büntetésként, melyek már jelei a közelgő végítéletnek, amikor a gonosz uralom hatalmát Isten megtöri, és a gonoszok elkarhozhatnak. Ekkor következik el a megváltottak számára az új világkorszak, Isten újjá teremtett világa, amely paradicsomi tökéletességben ereszkedik alá a mennyből.⁸⁴ A történelem lefolyását nem immanens társadalmi törvények irányítják, hanem egyedül Isten. Ezért a történelem és az utolsó idők alakulása nem állapítható meg társadalmi törvényszerűségek alapján, egyedül a kinyilatkoztatás segítségével. Ezért az apokaliptikus irodalom gyakran hivatkozik rendkívüli élményekre, isteni kinyilatkoztatásokra. Eszközei közé tartoznak az álmok, az extatikus élmények és a hallucinációk. Mindez teljesen egybevág Vészi Endre megfigyelésével, mely szerint „minél inkább közeledünk a háborúhoz, az előretörő fasizmushoz, annál borzalmasabb víziók” jelennek meg Pásztor költeményeiben.⁸⁵ Pásztor magyar művész-

⁸⁰ Erről a hagyományról bővebben Hubbes László könyvében olvashatunk. Lásd HUBBES László, *Látomások a végső dolgok bűvöletében: Az apokalipszis a vallásos irodalmi műfajtól a művészeti kifejezés módig*, Marosvásárhely, Mentor, 2008.

⁸¹ KŐBÁNYAI János, *Az apokalipszis képköltője: Ámos Imre*, Bp., Múlt és Jövő Könyvek, 2005, 12.

⁸² Uo., 13.

⁸³ Uo., 13.

⁸⁴ KARNER Károly, *Apokalipszis: Fordítás és magyarázat*, Bp.–Lajosmizse, Evangélikus Sajtóosztály–Pallas, 1990, 6.

⁸⁵ SIMOR András, *Előszó* = PÁSZTOR, *Halak sírása*, i. m., 7–8.

és sorstársai között találjuk a munkaszolgálatra szintén elhurcolt Ámos Imrét, akiknek vizuális világa összevethető⁸⁶ Pásztor „kései” költészetével. Ezekben a költeményekben egyre hangsúlyosabbá válik a rémületes „másik világ”: vagyis a számos alakban és jelben baljósan közelítő halál jelenléte.

A másik termékenynek tűnő értelmezési kerete a Pásztor-lírának a karneváli világszemlélet lehetne. Az „egész világegyetem apokaliptikus képet mutat [...] a világot kormányzó erők, tájékozódási pontok már nincsenek érvényben;” illetve a „társadalmi együttélést szabályozó törvényeket felfüggesztik: [...] a szexualitás tabui eltűnnek, a tulajdont nem tartják tiszteletben stb.”⁸⁷ Ez az értelmezési út már nem új: Papp Ágnes Klára Mihail Bahtyin írásait továbbgondolva, Weöres Sándor karneváli motívumaival már több írásában is foglalkozott.⁸⁸ A „vidám ördögösség” és a népünnepélyi nevetés (Bahtyin) felől jól megközelítő Weöres és Pásztor közös műve, a *Holdaskönyv* és Pásztor egyes versciklusai is. Sorra olyan képek jönnek elő e versekben, melyek a bibliai alakokkal (Sámson, József), mítoszokkal (Perszephoné, Odüsszeusz), népi hiedelemalakokkal (tündér, ördög, boszorkányok, angyalok), vásári látványosságokkal, cirkusszal (kardnyelők, kígyóbűvölők, kötél-táncosok, bűvészek, légtornászok) vagy a szélhámosokkal, csalókkal, útonállókkal, furcsa, karneváli figurákkal, illetve a különböző „egzotikus” szereplőkkel (pl. a kínai lány, ázsiai lány, cigányok) hozhatók kapcsolatba.

A *Kötél-táncosnő esernyője*⁸⁹ című ciklus címadó versében a vándorcirkuszosok Szent Cirill szobránál ütnek sátrat. A város addigi nyugodt életrendje karneváli tombolásba fordul: „Víz hordó csacsink táncha kezd riadtan / A piacon hol eddig ballagott. // A kovácsról csak félálomban hallom, / Hogy kecskét patkolt máma s ördögöt.”⁹⁰ A kötél-táncos esernyőjére „ág van festve s lepkeszárny. / A fák árnya egy bűvészjelre megnő, / S már fenn lenn lejt a holdkóros leány. / Kezén a japáni sárga ernyő.”⁹¹ A „karneváli” versek közé tartozik az 1941-es *Kötél-táncosnő* című vers is: „Ügy szánlak! szökj velem, siess! / A tátott szájú üst felett. / Mit adhatok mást? Mint színes / Ernnyőt rég, nyisd ki versemet”,⁹² vagy többek között Az ázsiai lány, aki tigrist és kígyót bűvöl; varázsol lángokat – de ki tudja meg, mi dobog / A kebleid alatt?⁹³

⁸⁶ Ámos Imre (1907–1944) „élete a holokauszt árnyékában, majd magába szívó borzalmas epicentrumában telt.” Ámos is írt verseket, de rajzainak egyetemes szimbólumai az apokaliptikus képesség szempontjából kínálják magukat a Pásztor Béla-lírával való összevetésre. Ezt erősíti meg, hogy monográfiája, Kőbányai János Ámost az apokalipszis képköltőjeként nevezte meg. Vö. KŐBÁNYAI, *Az apokalipszis képköltője*, i. m., 11.

⁸⁷ TÁNCZOS Vilmos, *Folklórszimbólumok*, i. m., 91. (Karnevál.)

⁸⁸ Vö. többek között legutóbb PAPP Ágnes Klára, *Weöres Sándor karneváli motívumai*, *Jelenkor*, 56 (2013), 790–806.

⁸⁹ Weöres talán éppen ebből a versciklusból is merítette *Az elvesztett napernyő* című „létösszegző” költeményének ötletét.

⁹⁰ *Válogatott versek*, i. m., 81–82.

⁹¹ *Uo.*

⁹² *Uo.*, 84–85.

⁹³ *Uo.*, 93.

RÖVID ÖSSZEGZÉS ÉS TOVÁBBI KÉRDÉSEK □ □ □

Különböző szempontok alapján Pásztor Béla költészete leginkább Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Radnóti Miklós és József Attila műveivel vethető össze. Költészete jól megközelíthető az apokalipszis és a karnevál világnézete felől, verseiben központi jelentőségű a veszteségek felsorolása, illetve a halálhoz, erőszakhoz kapcsolódó fogalmak nagy erejű láttatása. A Weöressel közösen írt *Holdaskönyv* társszerzőségi kérdései külön tanulmányt érdemelnének. Tüskés Tibor egyértelműen Weöres szerepét hangsúlyozza a közös versciklus megírásában, ám a motívumvilág, a képek és a kompozíció is – Pásztor Béla műveinek ismeretében – számomra mintha mégis Pásztor oldalára billentenék a képzeletbeli mérleg nyelvét. Ezt támasztja alá, hogy Pásztor már a *Holdaskönyv* megírása előtt is írt hasonló ciklusokat (*Öngyilkosok énekelnek*, *Liliomos könyv*) és további verseiben szinte nyüzsgögnék azok a szimbolikus jelentésű tárgyak (pénzérme, fegyverek, gyertya) égitestek (Nap, Hold) vagy éppen a szimbolikus használatú állatalakok (béka, denevér, egér, bagoly, sas, liba, varjú, galamb, szarvas, őz, ló, gyík, hal, féreg stb.), amelyekkel többnyire a *Holdaskönyv*ben találkozhatunk. A *Holdaskönyv* helye a Pásztor-életműben úgy határozható meg, mintha Pásztor teljes műköltészetének esszenciája, vagy amolyan – ismét utalva Bahtyinra – „népi változata” lenne.

A két költő közötti együttműködés úgy rekonstruálható, hogy Weöres Pásztor sajátos ötleteit, képeit, sorait – a vele voltaképp nem egy súlycsoportba tartozó költő „lelki alkatának” produktumait – egyfajta nyersanyagként kezelve, elsősorban *nyelvtileg* stilizálhatta át, és emelte őket saját írói tehetségének szféráiba.

MOLNÁR ESZTER

“*Entangled in Hell’s Green Web...*”

APOCALYPTIC SYMBOLISM IN BÉLA PÁSZTOR’S WWI POETRY

World War I brought about substantial and radical changes in Hungarian literature concerning both formal and thematic features of literary works. As a result, for instance, up to and especially during World War II, the oeuvres of various Hungarian writers abounded with so called ‘apocalyptic images’.

The paper aims to prove that features of apocalyptic symbolism can be detected in the poems of Béla Pásztor. The analysis examines the volumes: *Méregkóstolók*, (1939); *Bábúk és halottak*, (1948), and *Holdaskönyv* (1940), co-authored with Sándor Weöres.

As László Hubbes pointed out, the apocalyptic and eschatological frame of mind is based on the fact that “it perceives the present world around as chaotic, imperfect or meaningless, thus both frightening and despicable”. But can it be stated with certainty that the basic experiences of the era, such as the constant existential threat, being persecuted for being Jewish generated the elements of apocalyptic symbolism in particular?

The horrors of the external reality appear in different forms in Pásztor’s oeuvre, as haunting childhood memories, nocturnal animals or grotesque characters like witches or rope-dancers.

The paper discusses the most characteristic features of Pásztor’s poetry and proposes a conclusion regarding the authorship of the co-authored *Holdaskönyv*.

Observation as Action

THE HOLOCAUST JOURNAL OF MIKSA FENYŐ¹

Maya J. Lo Bello

INTRODUCTION □ □ □

As a teenager growing up in the United States, *The Diary of Anne Frank* was my first encounter with Holocaust literature. For me, her journal entries turned the vast numbers spoken of on TV and in history books into one heartbreakingly young face, a face not much older than mine at the time. I did not question the authenticity of Anne Frank's representation of events. Her words were so personal, her story so tragic, I had no choice but to believe in their veracity. Years passed before I noticed that the edition I read had been abridged. Later on, as a university student, I learned that the names of other people mentioned in the diary had been changed for the sake of privacy, while the diary's original title was *Annex*, a choice emphasizing the text's historical context rather than its author. Last but not least, Kitty, to whom Anne addressed her entries, was most likely a figment of Anne's imagination. While these circumstances do not alter the impact Anne Frank's diary had on me, they do reveal a number of questions relevant to the nature of diaries and their role in bearing witness to historical events. Do readers place too much of a burden on individualized accounts when using them to confirm the daily events of mass extermination? Can a text written with the purpose of bearing witness also be viewed as a work possessing literary worth? Would approaching a Holocaust journal as a work containing fictional aspects undermine the text's plausibility? What role does the author's identity play in relating an authentic depiction of the Holocaust?

It is my intent to examine these questions in relation to Miksa Fenyő's Holocaust journal, *A Country Adrift* (*Az elsodort ország*). Within Hungary, Miksa Fenyő (1877–1972) is primarily known for his role as editor of *Nyugat*, a literary journal that spearheaded modern literary movements in Hungary from 1908 to 1941.² Throughout roughly four decades of social

¹ This paper is based on a lecture held at the AHEA's 40th Annual Conference, *Identities Beyond Borders*, held from July 9–11, 2015 at Babeş-Bolyai University in Cluj-Napoca, Romania. A slightly modified somewhat shorter version of the paper is published as: Maya J. LO BELLO, „The Holocaust Journal of Miksa Fenyő,” in *Hungarian Cultural Studies*, e-journal of the American Hungarian Educators Association, 9 (2016): <http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/230/426> (accessed: 22. 06. 2017).

² See the following text for a detailed analysis of the social, political and historical circumstances surrounding *Nyugat*'s role in Hungary's modern literary movement: Mario D. FENYO, *Literature and Political Change: Bp., 1908–1908* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1987), 1–150.

upheaval, war and chaos, Fenyő published countless critiques, reviews and essays in *Nyugat* while also acting as executive director of GYOSZ (National Association of Manufacturers), a powerful lobbyist group formed in 1902 with the aim of promoting industry in Hungary. A member of the Hungarian Parliament from 1931 to 1935, Miksa Fenyő's prominent role in Hungary's literary, economic and political scene came to a halt in 1938, as a result of the Anti-Jewish Decrees. Forced into hiding during the Holocaust, Fenyő recorded a rare glimpse into the decisions made by Hungary's most influential figures at the time. Following its recent republication in Hungarian, Fenyő's journal has ignited the interest of journalist and historian alike due to its value as a source of information on the Holocaust in Hungary. In spite of Fenyő's strong ties to modern Hungarian literature, his significant oeuvre as a literary critic and the journal's numerous references to famous literary figures or works, *A Country Adrift* is categorized as either history or politics in Budapest's main bookstores.

Originally published by Révai Publishers in 1946, the second edition of Fenyő's journal was reprinted by Magvető Publishers in 1986. While the publisher describes this version as a "corrected edition," within the context of Kadarist Hungary "corrected" actually meant "truncated," or – to put it bluntly – "censored." In spite of the fact that roughly half of the original text was excised, this circumstance is indicated nowhere within the text itself. Unwary readers therefore had no way of knowing what had been removed or altered in the second edition of Miksa Fenyő's journal, the version most accessible to readers. The immense difference between *A Country Adrift*'s first and second editions emphasizes how vulnerable this type of text is to the whims of those into whose hands they fall. Compared to other prose works, it is far too easy to make a day or two disappear from a personal diary.

Released in 2013 by Park Publishers, the journal's third edition is therefore a highly welcome turn of events in the history of this text. Not only does the new edition reinstate *A Country Adrift*'s text to its first, Révai edition, footnotes also explain the international and local events to which Fenyő refers. Additionally, the journal is followed by a note from the editor containing a brief overview of the text's publication history, including the circumstances surrounding its latest inception. An index of names summarizes the multitude of personalities found in Fenyő's narrative, thereby enabling readers to locate and track the presence of various well-known figures in the text itself. Important details pertinent to Fenyő's private life are also provided. Most significantly, the third edition reveals the identities of people Fenyő protected by only using their initials. This highly valuable information would not be available to today's readers without the help of Fenyő's only surviving son, Mario D. Fenyő, who experienced many events described in the journal. The third edition of *A Country Adrift* aptly demonstrates how the participation of other family members or confidantes is often needed to render these somewhat encoded works comprehensible to the ordinary reader.

□ □ □ AUTHORIAL INTENT AND IDENTITY

Unlike Anne Frank's journals and notes, the whereabouts of the original manuscript for *A Country Adrift* remains unknown; it is therefore impossible to know what form(s) the text may have originally taken. The first, Révai edition must be viewed as its most authentic

version, as it was published during Fenyő's lifetime. In an exchange witnessed by Mario D. Fenyő,³ the author informed Révai's editor that he would only allow publication if no changes were made to his journal. In *A Country Adrift's* introduction, Miksa Fenyő explains why he did not amend statements proved incorrect after the war:

"True, it would not have been right for me to change one letter of these entries, not even for the sake of historical accuracy, because these notes do not belong to me, but to all who were persecuted, all who spent those terrifying ten months pressing their shoulders and their hearts against the thin boards of a door being beaten down with the rifle butts of a murdering horde."⁴

While Fenyő clearly intends his personal account to represent the collective, he ends the introduction with a note reiterating that no further commentary was added to his journal, for his aim was to write his experiences, not history. Miksa Fenyő consciously places his work in an unsettling juxtaposition of personal vs. collective, the writing of history vs. a telling of events. The unique nature of this authorial strategy called my attention to the fact that *A Country Adrift* may differ drastically from other Holocaust diaries.

Before Fenyő's journal can be compared to any other first-person account of the Holocaust, the question of Miksa Fenyő's personal identity must be raised. Like many intellectuals of Jewish origin at this time,⁵ Fenyő was thoroughly assimilated into Hungarian culture. Born as Miksa Fleischmann, he took the Hungarian name of Fenyő as a young man. Although he did not actively participate in any type of organized religion, Fenyő did convert to Catholicism. Fluent in French, German and Italian, well-versed in Latin as well as ancient Greek, Fenyő wrote exclusively in Hungarian. In spite of the fact that the journal contains vivid portrayals of Fenyő's formative years, no mention is made that any language other than Hungarian was present in his parent's Jewish home. In his later memoir,⁶ Fenyő offhandedly mentions that he could read Hebrew but did not understand Jewish rituals conducted in this language. He also remarks that he had not learned German by the time he began secondary school at the Lutheran Gymnasium in Budapest.⁷ At the same time, Fenyő never refuted his past and recorded many anecdotes describing his path from being the son of a Jewish tailor to editing Hungary's premier literary journal and participating in the powerful financial organization of GYOSZ. A staunch supporter of his birthplace, Mélykút,

³ This information was stated by Dr. Mario D. Fenyő at the book launching of *A Country Adrift's* third edition, Bp., International Book Festival, April 26, 2014.

⁴ Miksa FENYŐ, *Az elsodort ország [A Country Adrift]*, 3rd ed. (Bp., Park, 2014), 10. All excerpts from *A Country Adrift* used in this study were translated into English by Maya J. LO BELLO. (A new English translation is published as: *A Country Adrift: The 1944–1945: Wartime Diaries of Miksa Fenyő*, transl. Mario FENYŐ, HelenaHistory Press, Bp.–New York, 2015.)

⁵ See the following source for a comprehensive examination of the role played by assimilated Jews in *fin de siècle* Budapest's social, cultural and economic development: William O. McCAGG, Jr., *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (Boulder, Columbia University Press, 1972), 15–254.

⁶ Miksa FENYŐ, *Önéletrajzom [My Autobiography]* (Bp., Argumentum, 1994), 23–41.

⁷ FENYŐ, *Önéletrajzom*, op. cit., 25–26, 34.

it is safe to say that Miksa Fenyő remains the only author to immortalize this small village located at the very tip of Southern Hungary.

Reading *A Country Adrift*, it soon becomes clear that Fenyő can decry a world that allows thousands of Jews to be slaughtered, yet still separate himself from possessing a Jewish identity. Most tellingly, atrocities against “the Jews” (*a zsidók* in Hungarian) are quite oddly relayed by means of this definite article. In other words, no collective pronoun – such as “us” “we Jews,” or “our fate” – is included in an account that follows everything from his own captivity to the inhuman conditions at the internment camp for Jews in Kistarcsa.⁸ While referring to *a zsidók* could be interpreted as a commonplace means of expression in Hungarian, as a grammatical tool it still situates Fenyő in a position facing the Jews he is observing, rather than sharing their fate. The following excerpt best exemplifies the paths Fenyő’s writing takes when discussing “the Jews” and his own situation:

“Not to mention the Jews; I think of their fate with utter pity and horror. If there’s anyone whom the word ‘heroism’ fits, well, this fits them. If it’s possible to describe anyone as *vivere pericolosamente*, well, this describes them. And yet how strange – even as a man finds himself overcome with such terror, imagining moment by moment what fate could befall his friends, his children, his own life, the most inconsequential, meaningless thoughts still come to mind. My suspenders aren’t any good, must buy new ones. [...] Must write and ask the Manufacturer of Canned Goods, Inc. how their cherry jam can be so excellent when their apricot jam tastes awful and smells like fingernail polish. The only toilet paper to be had is completely unfit for use; newspaper would be far better. Must make sure the grass in my villa’s garden is kept trimmed. What a pity there’s no candied fruit or bits of chocolate in fruitcake these days; how much worse it is on its own, with just almonds. Having my Jewish nose altered into an Aryan one wouldn’t have been a bad idea. These thoughts and more come to mind; how ashamed I am of myself, as I view myself, a feeling always followed by an attempt at a cliché or two to keep up the cheer: this is the mystery of life, or at least the mystery of its progress. Such is life. C’est la vie. Questa e la vita. So ist das Leben. Just as Alfred Kerr, the critic I revered most as a young man, wrote in one of his reviews. Alfred Kerr – I wonder, can he still be alive?”⁹

This excerpt not only exemplifies the fluid, literary style, tight composition and ironic, conversational tone found throughout Fenyő’s journal, it also displays how Fenyő differentiates between his own fate and that of “the Jews,” “they,” or “them.” To be fair, Fenyő adapts a similar distance when examining his own, inner world, as signaled by his customary switching to the third-person singular of “a man” or “a person,” rather than using the first-person. When

⁸ FENYŐ, *Az elsodort ország*, op. cit., 323–324.

⁹ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 89–90.

judging himself, this distance works to draw the intimate details of his personal thoughts even closer: he is dissecting pieces in order to gain a better understanding of the whole. Throughout this process, his highly ironic reference to his Jewish nose is the closest he comes to equating himself with “the Jews,” a weighted comment he tacks on when least expected, following a list of inconsequential items. As black as Fenyő’s “punchline” is, his nose is the only physical feature mentioned in an entire range of worldly trappings and inner processes (apparel, digestion, defecation, his former villa) that are seemingly given a more prominent position in the passage. The lack of importance Fenyő places on a feature that has little to do with his inner world – indeed, it only appears in connection with the possibility of being altered – shows what consequence something so very mundane can have. It does not, however, bring Fenyő any closer to identifying himself with “the Jews” he sincerely pities in the first sentence.

Analyzed within the context of Fenyő’s literary past, Alfred Kerr’s name circles back to the beginning of Miksa Fenyő’s critical career, when Fenyő was dubbed “the Hungarian Kerr”¹⁰ for his devotion to this German theatre critic’s work. In some ways the melancholy question, “can he still be alive?” refers not only to Alfred Kerr, but also hints of doubting whether Fenyő-as-critic has still survived. Indeed, the entire journal could be interpreted as a dogged attempt to maintain “the right to criticism,”¹¹ as he calls it, the critical stance Fenyő clings to as the most essential aspect of his identity. With its style and composition, *A Country Adrift* attests to the fact that Miksa Fenyő remained the highly gifted, articulate critic he was, even while living under constant threat.

Thanks to Fenyő’s extensive social network, he was able spend the final year of the war hiding in the homes of friends. Fenyő’s connections even made it (at least theoretically) possible for him to leave Hungary. In fact, Fenyő returns to the question of emigration various times in this narrative; each time he reiterates that he could not leave. Doing so would deny him his only remaining role, the kind of active observation he contrasts to the “passive on-looking”¹² he would be forced to do if he left Hungary. On November 2, 1944, Fenyő feels he should still make use of his connections and apply for Swedish passports, a decision that unleashes an onslaught of guilt and self-castigation over showing disloyalty to a country that had admittedly stripped him of every aspect of his citizenship.¹³ When the passports cannot be attained, Fenyő merely comments, “This was news I was glad to hear, it lifted a heavy weight off my soul. (As to the reason for this heaviness of soul, no rational explanation can be offered.)” More than any other incident relayed in *A Country Adrift*, Fenyő’s inability to accept escape under a Swedish passport illustrates how deeply Miksa Fenyő identified himself as Hungarian.

¹⁰ Tibor KOSZTOLÁNCZY, *A fiatal Osvát Ernő* (Bp., Universitas, 2009), 147.

¹¹ “Liberation? Will in fact the circumstance that I no longer have to remain in hiding, trembling for my life actually mean liberation, freedom? Certainly not. In the atmosphere of psychological coercion that military occupation must necessarily entail I would suffocate just as I suffocate here in my cage today; the confiscation of the right to criticism, the right to oppose is nothing less than mental imprisonment, a prison whose air is for me utterly unbearable. How can it be possible, then, that I await the Russian invasion so impatiently?” FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 69.

¹² FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 150.

¹³ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 379–380.

□ □ □ WRITING AS WITNESS

In spite of the distance Miksa Fenyő places between himself and Jewish Holocaust victims, he reacts to his ordeal the way many Jews did: by maintaining a record of events. According to the scholar, Dina Porat, “Diaries were written in every place where Jews lived under Nazi rule – ghettos, camps, hideouts, forests – by men and women of all ages and professions. It is impossible today to assess the scope of this written material, for much was lost. Still it seems that about 400 diaries have been traced so far – more than half of them written in Poland – and that most of the diaries published now were written by adults in the ghettos of Warsaw, Vilna and Lodz.”¹⁴ When comparing Fenyő to diarists from Poland, where many Holocaust journals were preserved in the Oyneg Shabes Archive. Setting Miksa Fenyő’s personal account alongside those of Jews writing in Yiddish, Hebrew, German or Polish therefore raises the question of what role identity plays in creating a depiction of the Holocaust that is accepted by future readers. Must an author have retained his or her Jewish identity in order to be deemed an authentic source for relaying the Holocaust?

While this question cannot be completely answered, it is inadvertently addressed in the following episode: desperate to leave his hiding place for a short walk, Fenyő grows a beard to mask his identity. He ruefully comments: “Ria [his wife, who was not Jewish] brought Mario today. I was very happy to see him. He doesn’t approve of the beard I’m growing. Nor does Ria. She says it just emphasizes my already Jewish appearance even more, something she finds quite unnecessary.”¹⁵ Just as references to his “Jewish nose” appear throughout the journal, Fenyő’s “Assyrian appearance grows and grows”¹⁶ along with his beard. Living as a Holocaust victim, an individual’s true identity is no longer relevant: no matter how far he distances himself from being Jewish, Fenyő’s reflection in the mirror still shows the same “crooked nose”¹⁷ or bushy beard found in the grotesque, anti-Jewish propaganda of the time. Fenyő’s offhand remarks reveal how dictatorships strip away personal rights and freedoms while simultaneously rendering individuals into caricatures of their previous selves. For me, this reveals the Holocaust’s true face in one of its most authentic forms.

In his study, “Individualization of the Holocaust,” Aharon Appelfeld states that the research of diaries and journals allows scholars to approach events through the eyes of the individual, rather than simply discussing the mass numbers involved. Appelfeld finds this individualization of the Holocaust particularly important at a time when fewer and fewer survivors remain to tell their own personal stories. Written in a desperate attempt to preserve individual identity in the face of a dread “embodied, among other things, in the large numbers, the horrors that have no limit or boundary,” these diaries are a means to shift Holocaust

¹⁴ Dina PORAT, “The Vilna Ghetto Diaries,” in *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, ed. Robert Moses SHAPIRO (Jersey City, KTAV Publishing House, 1999), 157–158.

¹⁵ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 195–196.

¹⁶ FENYŐ, *A Country Adrift*, 205.

¹⁷ FENYŐ, *A Country Adrift*, 82.

research from post-WWII attitudes emphasizing the plural: “to write about personal feelings was selfish and vulgar. Survivors tried to grasp any bit of togetherness that remained. People took refuge in general speech and the external.”¹⁸ As a result of the attitudes surrounding Holocaust discourse, memory became sanctified. Creative elements became forbidden: “On the Holocaust one does not play with words or forms, but rather one tells things as they were, as precisely as possible.”¹⁹ While countless literary works testify to the fact that playing with words and forms is used to discuss the Holocaust, it cannot be denied that the sanctification of memory and the restriction of artistic license are attitudes surrounding Holocaust discourse even today. Miksa Fenyő’s insistence on not altering any aspect of his journal reveals his awareness of the central role played by memory in his Holocaust account, as well as the limits he placed on his own right to artistic license. If, however, *A Country Adrift*’s third edition had obeyed this imperative and chosen to remain a reprint of the 1946 version, the names of the many people who risked their lives to save the Fenyő family would still not be known.

David Engel’s analysis of how threat was perceived in Warsaw ghetto diaries leads to the observation that eyewitness accounts devote remarkably little space to predicting the intentions of Nazi occupiers: “Indeed, in all cases, the primary concerns of the diarists appear to have lain elsewhere, whether in recording the debilitating effects of the occupation upon its Jewish victims, in chronicling individual or communal strategies for coping with the difficult conditions of life under German rule, or in giving vent to personal musings, frustrations, fears and pain when surrounded by all-pervasive death.” In short, Engel finds that most diarists were more preoccupied with recording the actions of other Jews rather than speculating upon the actions of the Nazis. In his estimation, diaries do not serve as a predominant basis for determining what ghetto inmates understood about the events unfolding around them.²⁰ In this respect, Fenyő’s journal is markedly different. An incredible feat in its own right, Miksa Fenyő was already aware of the threat posed by Nazism when he published his study, *Hitler*, in 1934. His journal clearly describes the deportations, the robbery of Jews, the attitudes of everyday people willing to turn a blind eye. Fenyő understands all too well what is happening. His comprehension makes it impossible to claim that these events were hidden from view, that nobody in this period had any way of knowing.

HOLOCAUST NARRATIVES AND ACCOUNTABILITY □ □ □

In his review of *A Country Adrift*’s third edition, László Márton remains unsatisfied with Fenyő’s interpretation of the times and argues that a man of such education and knowledge should have gone further than merely blaming Hitler for the war. Instead, Márton suggests that Miksa Fenyő should have looked to the decline of Hungarian society following World War I for the root causes to the war’s outbreak. “While he diligently (and always holding

¹⁸ Aharon APPELFELD, “Individualization of the Holocaust,” in *Holocaust Chronicles*, op. cit., 4–5.

¹⁹ APPELFELD, op. cit., 5–6.

²⁰ David ENGEL, “‘Will They Dare?’: Perceptions of Threat in Diaries from the Warsaw Ghetto”, in *Holocaust Chronicles*, op. cit., 81.

fast to his old-fashioned trust in mankind as an ideal) records a daily deluge of sheer villainy, depravities, betrayals, low-minded, base malevolence, he [Fenyő] never thinks to ask: how did Hungarian society come to be this way? Has it only just become this way?"²¹ Márton's calling of Fenyő to account for his lack of deeper insight into the workings of his own time sparked a detailed reply by the historian, Gábor Gyáni. Concerning the issue of accountability in connection to Fenyő's journal, Gyáni states that "These historical documents compiled into the form of diaries record what the mentality, mode of thinking and imagination of the time was like, what it must have been like; they directly discuss the issues pre-occupying people (and a few intellectuals) at the time in this particular situation [...] This is why it is a mistake to take the normative approach by demanding diarists possess the kind of knowledge and make the type of 'new' realizations that can only originate from a much later (as in today's) point of view."²² As rational as Gyáni's advice is, Márton's opinion shows how Holocaust diaries are not only vulnerable to censorship, but also to an impossibly high level of moral and ethical accountability.

A respected novelist in his own right, I find it surprising that Márton's review only hints at a few of *A Country Adrift's* literary aspects, instead glossing over many of this work's key literary characteristics in favor of its political/historical content. While Gyáni's interpretation marks the first recent attempt to analyze Fenyő's journal from the point of view of a historian, no effort has been made to dig deeper into *A Country Adrift's* possible value as a work of literature. To begin my own examination of Fenyő's journal as a literary text, I turn to David Roskies's reading of Yiddish diaries from the Warsaw ghetto and his description of how these texts demand readers learn how to tell "Holocaust time." According to Roskies, "Holocaust time" entails a sense of duration that becomes an entirely unique, highly individual interpretation²³ of time as bifurcated time, "time cut in half, time-before and time-after; the basic demarcation of time in the literature of the Holocaust."²⁴ Furthermore, Roskies emphasizes that the greatness of the Oyneg Shabes Archive lies not only in its rigorous dedication to documenting daily life in the Warsaw ghetto, but also in the fact that "...in the aftermath of the Great Deportation, each surviving chronicler was forced to become threnodist, an interpreter, a theologian, a poet – a new synthesis had to be found." As Roskies asks, "Where, then, does one seek the truth about the destruction of the European Jewry? Does one find it in the documentary truth of eyewitness accounts or in the subjective truth of the witness-as-threnodist?"²⁵ As relevant as his question is, Roskies's interpretation does not address the fact that creating an individualized sense of time while simultaneously melding reality into a form of lamentation are issues pertinent to the realm of literature.

²¹ LÁSZLÓ Márton, „Bújt az üldözött,” *Élet és Irodalom*, 2014. August 14, 21. Quotation translated by Maya J. LO BELLO.

²² Gábor GYÁNI, „A napló mint kordokumentum,” *Holmi*, 10 (2014): 1250. Quotation translated by Maya J. LO BELLO.

²³ David G. ROSKIES, „Landkentenish: Yiddish Belles Lettres in the Warsaw Ghetto,” in *Holocaust Chronicles*, op. cit., 17.

²⁴ ROSKIES, i. m., 19.

²⁵ ROSKIES, i. m., 27.

HOLOCAUST NARRATIVES AS LITERARY TEXTS □ □ □

In the case of Miksa Fenyő's journal, David Roskies's description of "Holocaust time" is particularly apt. During his captivity, Fenyő understandably counts the days till the war is over, when he and his family can be free again. Each month spent in captivity is marked, predictions are made concerning the war's end, personal anniversaries serve to mark the duration of this individualized time referred to by Roskies. This, however, is just one role time plays in *A Country Adrift*. In fact, strange as it may seem, the process of living in "Holocaust time" provided Fenyő with a wealth of opportunities in crafting his work. It is the reader's task to trace the many things time represents in this personal account.

As László Márton also observes, Fenyő deliberately employs time as a dramatic device driving his narrative.²⁶ Each time Budapest is bombed, Fenyő regularly intersperses his entries with the time of each explosion or air-raid siren, rendering an essay-like composition into a tense depiction of intellectual endeavor in the face of absolute war. For the reader, brief recordings such as "American bombs are falling at this very moment"²⁷ "9:45. Alarm sounds." "12: 45. Air raid over,"²⁸ punctuate Fenyő's musings in a way that not only brings the war closer, but symbolically recreates the feeling of the banging rifle butts featured as a metaphor in Fenyő's introduction. As readers living in the present, we already know the end: when Fenyő wonders what has happened to his missing friend, Endre Bajcsy-Zsilinszky, or the siege of Budapest approaches, each day becomes a page we turn with a kind of greedy dread, unwilling to face the increase of Fenyő's personal pain, yet still eager to discover when he will know what we already do. This text reverberates with the question of "when," rather like waves of sound pulsing from a bell rung in alarm.

Fenyő's careful construction – many entries could stand as separate articles – and usage of air-raids as narratological devices are two of many clues indicating that this is no ordinary jotting down of daily events. The presence of flashbacks describing past episodes in Fenyő's life add drama while also filling the reader in on important background information. The most significant flashback comes near the beginning, when Fenyő returns to the days before he started writing the journal to describe how he learned he was sought by the Gestapo and escaped just in time.²⁹ His other flashbacks – in which he returns to his childhood in Mélykút,³⁰ or trips taken to Italy³¹ – provide an opportunity for Fenyő to escape his surroundings while also adding a great deal of color and lyricism to a frequently depressing narrative. Each flashback returns to the journal's main topic in a perfect dovetail that proves Fenyő's attention to narrative composition.

Just as very few people would continue writing a detailed, well-written essay while bombs fall all around them, it seems possible that few diarists record their internal debate over what

²⁶ LÁSZLÓ Márton, op. cit., 21.

²⁷ Miksa FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit. 29.

²⁸ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 225.

²⁹ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 44–55.

³⁰ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 188–194.

³¹ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 127–130.

title would be best for their “journal.” Indeed, Fenyő devotes most of his introduction to the question of why he finally chose the title, *A Country Adrift*.³² At the journal’s end, after relaying an incredibly well-written, highly dramatized description of the siege of Budapest, Fenyő emerges from the rubble of the war only to announce the journal’s title, what he feels can only be *A Country Murdered*.³³ The question of the journal’s title thereby answers the main question of what fate awaits Hungary. Additionally, it loops back to the work’s beginning in a circular composition negating any relationship with the fragmentary nature of most journal entries.

Unlike most diarists, Fenyő writes with an obvious audience in mind, mainly his son Mario. Moved from hiding-place to hiding-place and exposed to what was happening in Hungary throughout 1944–1945, Mario was presumably aware of the daily challenges the war entailed. Still uncertain of his family’s survival, Fenyő could not have been collecting proof of atrocities for the Mario of the journal; instead, he addresses his efforts to the future symbolized by Mario, the next generation Fenyő hopes will use his entries to bring justice to the persecuted. Fenyő’s personal handling of time therefore leads to a dual layering of the past, present and future. On an abstract level, Fenyő analyzes Hungary’s past, present and future in order to answer the questions he poses: how did it come to this? What is happening now? What will the future bring to Hungary? At the same time, Fenyő repeats this structure on a far more personal level. The present is represented by Fenyő’s fate, clearly linked to the war’s progress in the following comment: “Cherbourg – about to fall. Ancona – about to fall. And so I feel – am I.”³⁴ As previously mentioned, flashbacks recreate important episodes from Fenyő’s past. Finally, addressing his narrative to his nine-year-old son (Fenyő had three sons and one daughter, his other children were adults at the time of the war) turns the future from an abstract concept into a concrete individual. Always distant, always longed for, always in danger of being snuffed out: this is the future in its most infinitely precious form. As a reader, I must confess that following Fenyő’s recording of the war’s progression would be far less interesting if it were not for this consciously individualized depiction of time.

In possession of a firm beginning and end, a well-developed cast of characters, a concrete audience, a title and clearly traceable timeline, *A Country Adrift* becomes a narrative so cunningly constructed that it appears to be a journal while actually bearing many characteristics of a novel. Fenyő summarizes the numerous paradoxes surrounding the nature of his writing in the following quotation:

“Is writing about such monomaniac things actually worth it? If only man could record his feelings with sincerity, if only he could dissect his inner experiences with the readiness of famed surgeons. Maybe this [the journal] will actually be worth something, perhaps even serve as material for the author writing a portrayal of the times... The moment pen is taken into hand, a certain pose has already been taken. A person is already sifting, discarding one thought in favor

³² FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 7–9.

³³ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 532.

³⁴ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 15.

of the other, weighing what effect his words may have: writing is a matter of telling lies. We are only sincere as long as we remain unaccountable; he who writes, immediately becomes accountable, and can no longer remain sincere.”³⁵

AUTHORIAL SINCERITY □ □ □

In the field of literary theory, it is virtually impossible to discuss the nature of personal literature without referring to Philippe Lejeune’s work, *On Autobiography*. In Lejeune’s definition, diaries are not retrospective. In addition, author, narrator and protagonist must be identical.³⁶ According to Lejeune, the author-narrator connection is made through usage of a title (such as *My Life*, *The Story of My Life*) or in the initial section of the text, where the narrator clearly acts like the author of this text, thereby leaving the reader in no doubt as to whom “I” refers to, even if this “I” is not named in the text itself.³⁷ The directives and explanations contained in Fenyő’s introduction to *A Country Adrift* are examples of this implicit connection between author and narrator. At the same time, Fenyő’s decision to use a title that alludes to a well-known work – Dezső Szabó’s 1919 novel, *A Village Adrift* (*Az elsodort falu*) – discards an opportunity to strengthen the author-narrator link while simultaneously placing Fenyő’s journal in a literary context.

True, Fenyő’s identity as author cannot be denied. As mentioned previously, this is perhaps the only stable factor present throughout the many questions surrounding his identity. Lejeune’s theories on author-narrator identity provide no blueprint for how to address works of life-writing that record identity’s disintegration, an aspect of Holocaust diaries that – I argue – forms a basis for how authentic these records are perceived to be. Furthermore, as the Holocaust author records events, the narrator’s loss of identity forges the link between narrator and protagonist. While Lejeune refers to autobiography in his definition of the referential pact (the implicit contract between reader and author in which the author promises to tell the whole truth)³⁸ Fenyő’s insistence that any kind of writing is always the telling of lies refutes Lejeune’s theory while also undermining his own authorial status as a recorder of the truth. What could be the purpose of making such a move?

Citing Gide and Mauriac as examples, Lejeune argues that some authors credit their literary works as containing more truth than their autobiographies in order to turn the question of truth on its head:

“It is no longer necessary to know which of the two, autobiography or novel, would be truer. It is neither one nor the other; autobiography will lack complexity, ambiguity, etc.; the novel accuracy. So it would be one, then the other? Rather one *in relation* to the other. What becomes revealing is the space in

³⁵ FENYŐ, *A Country Adrift*, op. cit., 55.

³⁶ Philippe LEJEUNE, *On Autobiography* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), 4.

³⁷ LEJEUNE, op. cit., 14.

³⁸ LEJEUNE, op. cit., 22

which the two categories of texts are inscribed, and which is reducible to neither of the two. This effect of contrast obtained by this procedure is the creation, for the reader, of an ‘autobiographical space.’³⁹

True, Philippe Lejeune’s mention of an autobiographical space refers to how authors extend the autobiographical pact of identity plus the referential pact guaranteeing truth to an entire oeuvre, pushing readers to perceive their literary works as autobiography and their autobiographies as literary works. While it can be argued that autobiography is a separate genre from diary, it is my contention that the risks Miksa Fenyő takes as he skates along the edge of documentary and literature, truth and lies, performs a similar task in his journal. Just as Fenyő preserves his journal as his only space for free expression, he also creates a space for the reader to practice his or her own “right to criticism,” *even in the face of a text that bears witness and accepts memory’s primal role*. To return to David Roskies’s question of which is truer, the documentary truth of an eyewitness account or the subjective truth of witness-as-threnodist, I can only answer that I do not know. Fenyő’s handling of this dilemma indicates that much work remains in the analysis of Holocaust diaries. It is my suggestion that the inherent vulnerability of Holocaust diaries – open to censorship, subjected to moral and ethical judgements, used for their value as historical documentation – as well as the strategies authors use to preserve a disintegrating identity provide two possible approaches in understanding such special texts.

To conclude my interpretation of David Roskies’s discussion on Holocaust diaries, the example of Miksa Fenyő’s journal indicates that Holocaust time has other, more long-term effects. Writing a personal account of the Holocaust bifurcates the author as well, turning him into someone whose identity is only that measured and contained by the Holocaust itself. In the case of the Warsaw ghetto diaries, these entries are often the only traces left behind of an individual struggling to survive as the clock ticks to the railway schedule of Holocaust time. In spite of their frequent status as fragments, Holocaust diaries become *the* work for which the author is known, a curious state given the fact that personal accounts are usually supplementary in nature. While diaries individualize the Holocaust, reading these individuals solely as witnesses strips them of their previous identities while also restricting the text to one purpose, one interpretation. The complex nature of *A Country Adrift* underscores a need to examine these texts on several levels and – if possible – within the context of the author’s entire oeuvre.

□ □ □ CONCLUSION

Fenyő’s usage of literary techniques is clearly a legacy of his career as a *Nyugat* editor, critic and essayist, a fact that cannot be emphasized enough since it defines his treatment of the Holocaust. Not only a carefully constructed narration, Fenyő’s journal provides many sources of documentary evidence as well. In addition to a wide assortment of essays, reviews, letters to political leaders and critiques, Fenyő’s journal contains a wealth of newspaper arti-

³⁹ LEJEUNE, *op. cit.*, 27.

cles, comments, conversations, handbills and radio reports all painstakingly copied into the journal as a means of recording a world he could not participate in. Fenyő thereby broadens the scope of his entries in order to bear witness to events he does not in fact see, but rather gleans from other sources. It is important to mention the role played by his wife, Ria: not of Jewish origin, Ria travels between her family's hiding places, bringing them news of one another and the outside world. Quite ironically, Ria's valuable role as go-between and reporter allows her voice to enter Fenyő's narrative, a stark contrast to Panni, Fenyő's daughter, who is often in the same room as her father, yet whose opinion or comments are never recorded. *A Country Adrift* offers revealing glimpses into the marriage between two remarkable people whose roles have been switched: while Ria traverses war-torn Budapest and handles the family's public affairs, Fenyő waxes floors and washes dishes.

As obvious as it is that Fenyő spent the war in hiding, the amazing activity present in this text – visitors, radio reports, access to local and foreign newspapers, more visitors, phone calls, more radio reports – makes it seem like Fenyő is at the hub of a bustling, Holocaust control center rather than spending months in the equivalent of a closet. Whether this is a true portrayal or not really does not matter: this is Fenyő's recreation of "active observation," his reason for staying in Hungary rather than fleeing when he has the opportunity. Somewhat like Emanuel Ringelblum, Miksa Fenyő single-handedly establishes his own historical archive that is not secreted in milk cans under ghetto floorboards, but gathered into one work. In literature, the best way to compile such varied material into one narrative is to employ the very eclectic genre of diary, a text whose only formal requirement is placing a date at the beginning of each entry. This perhaps explains why Fenyő did not choose autobiography or memoir to transpose his wartime experiences into his attempt at the most authentic depiction of what it was like to live during the Holocaust in Budapest, Hungary.

In the course of the Second World War, Miksa Fenyő lost virtually everything that represented his life's work. After decades of success, *Nyugat*, the journal he lovingly nurtured, like he did the roses in his garden, could no longer be published. The anti-Jewish decrees forced him to give up his career at GYOSZ, his position as a member of Parliament, his work as a critic. In order to remain out of the Gestapo's hands, his second wife and youngest child had to change their last names. His older children worked in labor camps and barely managed to escape the ghetto. His home and possessions were either destroyed or stolen, his friends either killed, sent to labor camps or forced to flee. After the war, Fenyő also had to leave Hungary, the country whose fate formed the center of his work, *A Country Adrift*. This, too, is a part of his narrative. Yet this story could not have been told without the tools and knowledge he gained in all of his capacities as critic, editor, essayist, GYOSZ director and politician. His journal is a true reflection of the richness of Fenyő's entire oeuvre. Its acceptance of an uncomfortable position someplace between personal and collective, Jewish and Hungarian, history and experience, novel and journal is the work of someone who embraced the consequences of being neither/nor. While I find *A Country Adrift* to be one of Fenyő's best works, I see its main strength not merely in the fact that it provides an eyewitness account of the Holocaust and the Second World War, but in its ability to synthesize a narration that confounds the four walls dictated by Holocaust time – in both 1944 and today.

MAYA J. LO BELLO

Observation as Action

THE HOLOCAUST JOURNAL OF MIKSA FENYŐ

For readers today, first-person accounts provide one of the most effective means of gaining an intimate glimpse into the everyday lives of those experiencing historical events. Diary entries recorded during the Holocaust not only individualize the process of mass extermination, they also preserve the words of those bearing witness to horrendous crimes. Yet should these written records only be interpreted as works of non-fiction? What literary techniques might have been employed in creating these depictions? Other than the period in which they were written, what characteristics may diaries written during the Holocaust share? In an attempt to address a few issues posed by Holocaust journals and diaries, this paper examines Miksa Fenyő's Holocaust journal, *A Country Adrift*, written while the author was in hiding from June 22, 1944 to January 19, 1945 in Budapest, Hungary.

Nemzedéki antológiák a Kádár-kor hajnalán

A 15 FIATAL KÖLTŐ 105 VERSE ÉS A TŰZ-TÁNC PÉLDÁJA

Pál Sándor Attila

„Ó, nagyon-nagyon irigyellek téged,
letisztult korszak boldog embere,
ki majd csak emlékekből ismered
teremtő kínunk, lázas törődésünk;
ki múzeumok mélyén láthatod
a gyilkos fegyvert, mérget és a bombát;
börtön s kaszárnnyák maradványait,
s úgy olvasod a szörnyűségeket,
mint én az inkvizíciót, a máglyát (...)”
Pákolitz István: *Irigy sajnálkozás* – részlet)

A következőkben két, a Kádár-korszaknak nevezett történelmi időszak kezdetén,¹ 1957-ben és 1958-ban megjelent, úgynevezett nemzedéki lírai antológiát vizsgálók: a *15 fiatal költő 105 verse*² című, Simon István szerkesztette kiadványt, illetve az erre mintegy válaszként megjelent, azóta hírhedtté vált, sokat emlegetett és kárhoztatott, ám annál kevesebbet olvasott kötetet, a *Tűz-tánc*.³ Mindkét gyűjtemény fontos a modern magyar líra alakulástörténetében, igaz, a maga módján: előbbi több, később jelentős életművet létrehozó alkotó első bemutatkozása, míg utóbbi egy letűnt kor dokumentuma, mely feledésre ítéltetett, ugyanakkor megkerülhetetlen tényező a korszak irodalmának megértéséhez. Kérdés, mit jelentett a két antológia a korban mind irodalompolitikailag, mind pedig esztétikailag, s utóbbi aspektust napjainkban is meg kell vizsgálunk: azaz milyen újraolvasási lehetőségeink vannak a két szövegegyüttessel kapcsolatban?

A Kádár-kor irodalmának, irodalmisága kutatásának fontossága, ha egyáltalában igényel különösebb indoklást, talán a következőkben ragadható meg (az antológiák jelentőségére kiemelten nem is hívnám fel a figyelmet).⁴ A korszak irodalomtörténetének egyik nagyvonalú újraírása⁵ később megjelent terjedelmes kritikájának⁶ ismeretében nem kíván különösebb bírálatot azon túl, hogy a történő irodalom 1945–1991-ig vagy inkább 1990-ig egészen nyilvánvalóan nem zárólag a Kulcsár Szabó Ernő által említett folyamatokkal és szerzőkkel írható le.

¹ RAINER M. János, *Bevezetés a kádárizmusba*, Bp., L'Harmattan, 2011, 95–148.

² *15 fiatal költő 105 verse*, szerk. SIMON István, Bp., Magvető, 1957.

³ *Tűz-tánc: Fiatal költők antológiája*, szerk. DARÁZS Endre, GYÖRE Imre, IMRE Katalin, Bp., Magvető, 1958.

⁴ NÉMETH G. Béla, *Egy nélkülözhetetlen könyvfajta, mely mindig ellenvetések tömegét váltja ki: az antológia = Uő, Írók, művek, emberek*, Bp., Kronika Nova, 1998, 223–226.

⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993.

⁶ BEZECZKY Gábor, *Irodalomtörténet a senkiföldjén*, Bp., Kalligram, 2008.

A megszakított folytonosság paradigmája egyrészt vitatható, másrészt, ha így van is, azaz beszélhetünk egy ilyen hiátusról, alaposabb vizsgálatokat igényelne, miben áll ez a megszakítottság, s mi található mégis ezen a „senkiföldjén”. Ami mindenesetre tény: ha csak a költészetet vesszük górcső alá, aligha kérdéses, hogy a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek lírája nem írható le pusztán Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor, Orbán Ottó, Tandori Dezső, Oravecz Imre és Petri György munkásságával. Ugyanakkor a korban, azaz az említett évtizedekben keletkezett tudományos, kritikai munkák, melyek saját idejükre reflektálnak, egyértelműen kritikával kezelendők. Napjainkban egyre inkább érzékelhető egyfajta igény kifejeződése az irányban, hogy évtizedek távlatával, és a rendszerváltás után is huszonöt évvel végre megkezdődjék a Kádár-kor irodalmának új szemléletű feldolgozása,⁷ mely sem a kortárs, diktatúra által szorított és lefojtott beszéd jegeit nem viseli magán, sem pedig a felszabadító erejű szabadság hirtelen és elhamarkodott teljes tagadását és oldalvágásait. Motivációm a nem sokkal a rendszerváltás előtt vagy után született generációk igénye arra, hogy elfogulatlanul kíséreljék meg felmérni a korszak folyamatait és értékeit, s ezzel együtt számot vessenek egy súlyos örökséggel.

□ □ □ PÁLYAKEZDŐK, FIATAL IRODALOM, NEMZEDÉKISÉG

A korszak sajátja a fiatal írók, a fiatal irodalom felértékelődése, hiszen a rendszer a pályájuk elején járókban joggal látta a jövőt, mégpedig lehetőség szerint a számukra megfelelő jövőt, amely elgondolás példának okáért a *Tűz-táncnál* nyeri majd el legkonkrétabb formáját.⁸

Pályakezdőként valamely fiatal írók/költők antológiájába való bekerülés jelentőségteljes indulásnak számított az '56-os eseményeket követő magyar irodalom viszonyai között, és igazi visszhangot kiváltó eseményként a folyóirat-publikációkat súlyban, az első kötetet pedig általában időben előzte meg.⁹ Az ekkor induló szerzők esetében tehát ezen publikációk szinte kivétel nélkül jelentős és fontos pontok a pályakezdés tekintetében, sok esetben később is meghatározó tájékozási pontok tudnak lenni, a kritika számon tartja, mely antológiában lépett színpadra először az adott szerző.

Nem általános ugyanakkor a nemzedékek önszerveződő jellege,¹⁰ hiszen a rendszer és ezáltal a kultúrpolitika logikájából következően a hatalom törekedett arra, hogy az egyes írói nemzedékek az ellenőrzése alatt kerüljenek a nyilvánosság elé, adott esetben maga kreálja azokat. Fiatal írók csokorba fogása és együttes bemutatása, s ezáltal kegyesen központilag

⁷ A teljesség igénye nélkül gondolok itt Szőnyi Tamás, György Péter, Scheibner Tamás, Szolláth Dávid utóbbi éveiben megjelent munkáira.

⁸ MURÁNYI GÁBOR, „Az irodalomban nincs légtüres tér”: A *Tűz-tánc antológia* = *Évkönyv* IV, Bp., 1956-os Intézet, 1995, 140; STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom: 1956–1963*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 398.

⁹ SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, I, Bp., Noran, 2012 632. Körülbelül a nyolcvanas évekre ez is inflálódni látszott. Vö. ZALÁN Tibor, *Arctalan nemzedék = Fásirt avagy viták a „fiatal irodalomról”*, szerk. DÉRCZY Péter, Bp., Magvető, 1982.

¹⁰ Talán két kivétellel, az egyik a jelen dolgozatban is tárgyalt *Tűz-tánc*, a másik pedig a sok küzdelem árán létrejött *Elérhetetlen föld*, a Kilencek antológiája.

ellenőrzött fórum nyújtása a nagyközönség előtti megmutatkozásra, ez a gyakorlat lényege. Valójában azonban a szerzők csak kivételes esetekben vagy utólag tekintették magukat egy nemzedéknek, elfogadva a központi besorolást, s általában ekkor sem maradéktalanul.

A különféle antológiákban való szereplés tehát óhatatlanul is felértékelődik a korban, gondolva itt nem csupán a különféle, pályakezdőket reprezentáló gyűjteményekre, hanem például a *Szép versek*¹¹ és a *Körkép* reprezentatív, éves válogatásaira is, amelyek évről-évre megmutatták a hivatalosság látókörében lévő, azaz kissé leegyszerűsítve az Aczél György által nem tiltott, számon tartott szerzőket. Ily módon egy sajátos antológia-hagyomány is megteremtődött, melynek továbbélése napjainkig megfigyelhető, akár a *Szép versek* és társai, akár fiatalok időről-időre megjelenő antológiai kapcsán.¹²

Ismeretes, hogy a nemzedékfogalomnak, megjelenésének módjaitól függően lehet ideológiai tétje, ahogyan esetünkben is. A tét jellege abban áll, hogy öndefinícióról van szó, utólagos jelentéskonstrukcióról, vagy pedig kontemporáris, de a hatalom által oktrojált elnevezésről. Korszakunkban mindháromra találni példát, jelen munkának viszont főleg az utóbbi esettel kell foglalkoznia. Abban a kérdésben pedig, hogy a két antológia, melyek szerzőgárdái között átfedések is találhatók (minderről később) valójában mennyire tekinthető egyúttal nemzedéknek, a következő tűnik valamelyest bizonyosnak: a *15 fiatal költő 105 verse* szerzői alighanem irodalomszociológiai, míg a *Tűz-tánc* alkotói ideológiai szempontból tekinthetők nemzedéknek.¹³ Előbbi esetén meglehetősen világos, hogy mindez maradéktalanul csak az antológia lapjain érvényes, az előzmények és a szerzők további pályája szempontjából kevésbé, utóbbi kapcsán viszonyt a kötet létrejöttének körülményei, valamint az erőteljes és vitákat kiváltó közös fellépés azt eredményezték, hogy sokkal inkább számon tartja már az irodalomtörténet-írás is a „tűz-táncosok” nemzedékét,¹⁴ mint a „tizenöt fiatal költőt”.¹⁵ Más kérdés, hogy előbbieket esetében is meglehetősen szétartó pályáívek és utak rajzolódtak meg a későbbiekben, valamint mindez sokkal inkább jelentett megbélyegző stigmát a számukra, mint büszkén vállalt, vagy legalább hallgatólagosan elfogadott beszkatulyázást.

A 15 FIATAL KÖLTŐ 105 VERSE □ □ □

A politikai és irodalompolitikai helyzet, amelybe a két könyv érkezik 1957-ben és 1958-ban, meglehetősen zűrzavarosnak mutatkozott. Közvetlenül 1956 őszének eseményei után, az újonnan felállt Kádár-vezetés a megtorlások, tömeges bebörtönzések időszakában az irodalmi történésekre egyébként is rendkívül érzékeny rendszer hatványozottan odafigyelt

¹¹ Korszakbeli történetéhez vö. PÁL Sándor Attila, „De így is, úgy is ebbe a korba zárva”: *Vázlat a Szép versek történetéről 1964–1991*, Tiszatáj 68 (2014), 9. sz., 57–78.

¹² Utóbbi esete természetesen bonyolultabb és jóval nagyobb hagyományt mozgat, elég csak *A Holnapra* utalnunk.

¹³ Vö. LACKÓ Miklós, *A nemzedéki tömörlésről és a szakadásról: A népi mozgalom kezdetei = Uő, Válságok – választások*, Bp., Gondolat, 1975, 13–51. és NAGY SZ. Péter, *Citoyen portrék*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 31–33.

¹⁴ BÉLÁDI Miklós, *Értékváltozások*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 867–910.

¹⁵ E fogalom nem létezik, magam kreáltam, mint a „tűztáncos” lehetséges alternatíváját.

mindenféle új megjelenésre.¹⁶ Az MSZMP hamarosan véglegesített művelődéspolitikai irányelvei,¹⁷ majd pedig a népi írókról szóló állásfoglalás¹⁸ nem sok jót ígért, bár legalább a hatalom elképzelései kezdtek ekkor valamelyest kikristályosodni, ami a kultúrpolitikai irányítást illeti. „Az irodalompolitika csendes átalakulásának nyitánya”¹⁹ volt tehát ez az időszak, s 1959-re vált világossá, hogy hogyan lehet érvényesülni a szűkre szabott nyilvánosságban egészen a kádári építmény összeomlásáig: mint „rendszerhű értékpárti”.²⁰ Dogmatikusként, szektásként, azaz a kommunistákon belül is szélsőbaloldalként²¹ tehát (már) nem, de minderről később.

A *15 fiatal költő 105 verse* 1957 tavaszán jelent meg a Magvető Kiadónál Simon István szerkesztésében és előszavával, 1650 példányban. Simon rögtön az elején, az előszóban leszögezi, hogy nemzedéknek tekinti az itt egy kötetbe került költőket, ám úgy véli, összetartozásuk valódi megmutatkozását ki kell várni – mindez, mondani sem kell, mennyire problematikus álláspont. Szerkesztési elve, hogy jó versek szerepeljenek „a fiatalok antológiájában”, szintén meglehetősen bizonytalan lábakon álló, ám kevésbé vitatható elhatározás. Elmaradhatatlan a hivatkozás a korhatárra: 20 és 30 év közötti alkotók kerültek beválogatásra, és a szintén kihagyhatatlan mentegetőzés is menetrendszerű a terjedelmi okok miatt kihagyott további ifjú titánokra utalva.

¹⁶ Közvetlenül a forradalom utáni csendet ugyan nem ezek az antológiák törték meg, de jelentőségüket ez nem kisebbíti. Vö. pl. MURÁNYI 1995, 139.

¹⁷ STANDEISKY, i. m., 393; valamint *Pártdokumentumok az ideológiai és kulturális munkáról*, szerk. FELES Györgyné, Bp., Kossuth, 1962, 5–60.

¹⁸ VERES András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon = A magyar irodalom története*, III, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 526; valamint *Pártdokumentumok*, i. m., 61–110.

¹⁹ STANDEISKY, i. m., 394.

²⁰ Uo., 395. Mindezt két évvel később Aczél György egyik tanácsadója, a kor irodalmi potentátja, Pándi Pál is világosan megfogalmazta: „S hol az író helye ebben a folyamatban? A vezető igazságok oldalán, az ellenforradalmat leverő, a szocializmust konszolidáló, a mezőgazdaságot átszervező, a szocialista demokratizmust lépésről lépésre megvalósító szocialista erők és politika oldalán. Mindez, elvontan hirdetve, természetesen szólamként hangzik. De tisztán elméleti úton is eljuthatunk addig a felismerésig, hogy: míg történelmünk egy-egy szakaszában az irodalom helyettesíthette – kényszerűségből – a politikát, a politika nem helyettesítheti az irodalmat, s nem is igényelheti, hogy helyettesítse. A nép érdekeit kifejező politika vezető szerepe pedig nem azt jelenti, hogy az irodalom szerepe másodlagossá sűrűl, hiszen az irodalom helyzetét a közéletben, a szellemi életben az határozza meg, hogy képes-e a történelem vezető igazságainak színvonalán, alkalmas művészi erővel reagálni az élet jelenségeire és törvényszerűségeire. Azt a sajátos hatást, ami az irodalom lehetősége, csakis az irodalom fejtheti ki. Ebben az értelemben tehát helytelen úgy felvetni a kérdést: a politika vezet-e vagy az irodalom; csakis úgy lehet megközelíteni az irodalom helyzetének a problematikáját, hogy megvizsgáljuk: történelmi hivatása magasán áll-e az irodalom vagy sem. (...) Az irodalom előtt most az a feladat áll, hogy megszabadulva a közelmúltban kívülről táplált és biztosított egészségtelen „fontosság” terheitől és mámoraitól, belülről harcolja ki tényleges társadalmi jelentőségét. A közelmúltban – jól vagy rosszul, ilyen vagy olyan előjellel – a politikai élet gyengeségéből vagy hibáiból „élt meg” a közéleti igényű irodalom. Most a politikai élet erejéből, a politikai igazságból meríthet életerőt. Az író gondolati és tehetségbeli erején múlik, tud-e élni ezzel a nagyobb lehetőséggel.” PÁNDI PÁL, *Az irodalom társadalmi szerepéről* = Uő., *Kritikus ponton*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 130–131.

²¹ Mindez csak látszólag tautológia, a korabeli politikai szóhasználat bevett kifejezéseiről van szó.

Kérdés, az eligazító előszó, s annak írója, Simon István szerint miben állt ezeknek a fiatal költőknek a nemzedéki összetartozása. Mint írja:

„[s] van ezenkívül még egy ok: az elmúlt hét-nyolc esztendő az irodalom egészséges-természetes fejlődése elé bizonyos mesterséges medret ásott s így néhányan indulásuk után nem juthattak egyszerre a meglevő irodalmi áramlatba, költészetük mintegy búvópatakként csak később tűnt fel újra, amikor a velük, vagy utánuk indulókat már egy nemzedékké verbuválta a köztudat. [...] Ami mégis közösséggé, s hamarosan kialakuló erős nemzedékké teszi őket, nem más, mint az a közös törekvés, a kor eszméinek, mondjuk így: lelkének hű kifejezésére valló óhajuk, s a kifejezés újszerűségéért, a saját hangjuk kialakításáért oly rokon módon folytatott harcuk, kísérletezésük, amely a kisterjedelmű antológiából is világosan kitűnik.”²²

Már az előszó sem kerüli meg azt a sarkalatos kérdést, ami a recepció vesszőparipája is lesz, valamint gyakorlatilag a *Tűz-tánc* pozíciójának kijelölője: az antológia kvázi politikamentes megszólalásait. Simon kritikája szerint az '56 előtti magyar költészet nagyon sok esetben a dogmatikus-sematikus pártköltészet kútjába esett, s dátumszerűen az '50-'52-ig terjedő időszakot említi, amikor is a napi politikai költészet elvárásként jelent meg. Szerinte a fiatalok ettől akarják ezzel a tüntető tartózkodással elhatárolni magukat. Azzal próbálja a várható támadásoktól védeni a fiatal költőket, hogy mindennek tükrében erény a klasszikusabb témákkal operáló, a magánélet és a szerelem felé forduló líra, s várhatóan, ami késik, nem múlik: a közvetlen politikai érdeklődés most még igaz, hogy hiányzik a fiatalok verseiből, de azért már megjelenik bennük a dolgozó ember is. Ugyanakkor az előszó végére még odaillik a paradigma, vagy inkább elővéd, mely szerint „[k]ár azonban, hogy napjaink közvetlen politikai kérdései kimaradtak verseikből, vagy a közvetlen politikai harc igénye csak itt-ott tűnik fel. Pedig a közvetlenül politizáló versnek sem kell okvetlen sematikusnak lenni – Petőfi, Ady, József Attila és még hány nagy költőnk példája bizonyítja!”.²³

A kötet minden költőről tartalmaz egy arcképet, valamint egy E/3-ban megírt, valószínűleg a szerkesztő által jegyzett rövid névjegyet, sokszor kitérve az adott szerző verseinek milyenségére is egy-két mondat erejéig.

Az ábécé sorrendben szerveződő sort Bede Anna nyitja, akinek 1957-ben jelent meg első kötete, és „[v]irtuóz módon bánik a formákkal”.²⁴ Versei a természetet és a szerelmet tematizálják igen erőteljesen, szövegeit rendkívül szemérmes, lefojtott erotika jellemzi. Őt Csánády János követi, akinek kis életrajzában kiemelődik munkásszármazása, ám ekkor már színművészeti hallgató. Mint kiderül „[a]z utóbbi években indult költőnemzedék egyik leg-
többet ígérő tehetsége”,²⁵ ám mindezt a *Masínások* című munkásidill és a munka-szerlem-

²² 15 fiatal költő 105 verse, i. m., 6–7.

²³ Uo., 10.

²⁴ Uo., 14.

²⁵ Uo., 24.

parasztság hármasságát tematizáló szabadversek kevésbé igazolják. Csoóri Sándor a harmadik a sorban, aki egyértelműen a kötet felhozatalának legtehetségesebbje, verseinek összeállítása egyfajta modern panasz dallal indul, s ma is érvényesen és élvezhetően rajzolja meg a vidéki Magyarország (már valamelyest ekkor) letűnt világát, amellet, hogy egy remekművet is jegyez (*Anyám fekete rózsza*).

A következő fiatal költő Csukás István, akiről megtudjuk, hogy apja gépészkovács, ám a lényeg, hogy költészete valójában milyen is, nem igazán, ugyanis mindössze négy vers szerepel. Őt Danyi Gyula követi, foglalkozása bányász, és állítólag ösztönös tehetség, ám „ebben rejlik vonzó frissessége, de kibontakozásának esetleges gátja is”,²⁶ s ezzel a szövegek olvastán csak egyetérteni lehet. Demény Ottó meghatározó élménye a „paraszti környezet”, és valóban, „friss, pasztellképekre emlékeztető versei”²⁷ keretét a külváros és a falu miliője adja. Található még itt egy József Attila-rájátszás is (*Nagymosás*), mindenestre ő sem tartozik a kötet élvonalához. Az egyik legnagyobb súllyal, ami a versszámot és az életrajz hosszúságát illeti, Fodor András van jelen az antológiában. Egyfajta tengelyt képez, szintén rendelkezik már ekkor kötettel, és sajtó alatt van második könyve, s ezen felül már ekkor „számottevő műfordító”.²⁸ *Bartók* című verse nagy versnek volt szánva, ám végül nem, illetve csak terjedelme okán lett az széteső kompozíciójával, ugyanakkor a *Buzsák* című szöveg *Mulatság* címet viselő része egészen kiválóan tematizálja a táncot, mint poétikai erőt. Érdekes még az *Új faluról* írt, tüntetően rímelő verse, mely ennek és témájának dacára sem fordul klapanciába. Őt egy másik fontos pont, Garai Gábor követi, aki ekkor már szintén egykötetes költő, második kötete pedig megjelenésre vár. Életrajzában kiemelődik, hogy Marconnay Tibor író fia, s ami a *Tűz-tánc* fényében különösen érdekes, hogy versei szinte tüntetnek apolitikusságukkal, természetéről és szerelemről szólnak, egyenletes színvonalon.

Hárs Györgyről azon túl, hogy az antológia legfiatalabb szerzője, 4 szövege alapján nem sok mondható el, található itt hommage és szerelmes vers is, még kiforratlan hangon. Kálász Márton is már kötetel rendelkező költőként szerepel ugyanennyi verssel, ám az eltűnőben lévő parasztvilág melankolikus megragadása mégis a korpusz élvonalába emeli szövegeit. László Ibolya szintén egykötetesként lép elénk, kevésbé markáns arcéllal, a vidéki környezetet megragadni igyekezve, csakúgy, mint Papp László, aki az életrajz szerint békési parasztsaládból származik, és versei dalszerűek, egyszerű emberekről, a szegénység világáról szólnak. Magam csak annyit tennék ehhez hozzá, hogy mindezzel együtt is népi ízű, diletáns alkotások, talán a leggyengébb szövegek az egész kötetben.

A kötet legfelülreprezentáltabb költője a maga 14 versével Szécsi Margit. A kis bevezető szöveg külön is kiemeli, hogy Nagy László feleségéről van szó, valamint, hogy „[k]öltészete az utóbbi években váratlanul fölívelt, megszínésedett. Nemzedékének talán legfigyelemreméltóbb ígérete. [Valamivel korábban ez még Csanády János volt. – P. S. A.] A jelentős költőkben meglehetősen szegény magyar irodalom sokat vár tőle.”²⁹ Tény, hogy

²⁶ Uo., 68.

²⁷ Uo., 78.

²⁸ Uo., 88.

²⁹ Uo., 178.

Szécsi Margit körül ekkor valami nagyon elindult, két kötete után (1955, 1956) már azt olvashatjuk 1957-ben, hogy megjelenésre vár a következő. Ami elmondható, hogy szövegeiben meglehetősen érződik a ki is emelt Nagy László jelentős hatása, formacentrikussága tagadhatatlan, s jellemző költészetére az akár bolgár népköltészeti hagyományokhoz is köthető, jobb híján „népi szürrealizmusnak” nevezhető poétika és szimbolika.

A fiatal költők sorát Takács Imre és Tornai József zárják. Előbbi ekkor már egykötetes költő, s a szerkesztői bemutatószerzői tanúsága szerint sajátos megkésettiséggel érkezik az irodalomba, 26 éves koráig földművelő, majd '52-ben városba költözik és elvégzi a magyar szakot. „Versei sokszor nehézkesek, görcsösek, de erőt is éreztetnek.”³⁰ Mindezzel a szövegeket olvasva egyet lehet érteni, azzal a megszorítással, hogy az érezhetően jobban uralt, rendkívül redukált, egyszerű formáktól a bonyolult, széttartó és túlírt hosszabb opusokig minden megtalálható az összeállításban. Tornainak már sajtó alatt van ekkor a kötete, ő maga pedig a Csepel Autógyár műszaki tisztviselőjeként dolgozik. A versekből érződik, hogy írójuk tehetséges, mondanivalója alapjaiban nem különbözik az antológia többi szereplőjétől, a formákban, a kifejezőmódban és versnyelvében meglehetősen magabiztos, azzal együtt, hogy a HÉV-ről írt vers, amennyiben nem eleve ironikusan olvassuk, nincs jobb szó rá: komikus.

A *15 fiatal költő 105 versének* recepciója, ami a számszerűségeket illeti, átlagosnak mondható: 8 darab kritika, ismertetés jelent meg az antológiáról 1957-ben és 1958-ban.³¹ Jelleget és mondanivalójukat tekintve ugyanakkor szinte egyöntetűen heves tiltakozással találkozunk, vagy inkább számonkéréssel: hol maradnak a politizáló versek? Ebből következően további állandó kérdése a kritikusoknak, hogy a „haladó szellemű” (tehát harcos kommunista) ifjú poéták hogyan és miért maradtak ki a válogatásból, valamint miért ilyen sötét tónusú, rezignált és búskomor hangütésű ez a válogatás? Amiben ugyanakkor többé-kevésbé mindenki egyetért: mindezt sokkal inkább terheli Simon Istvánt, a kötet összeállítóját a felelősség, mintsem a pályakezdő költőket. A kritika tehát, az ekkor kialakulóban lévő irodalompolitikai gyakorlatnak megfelelően³² „levágta” a könyvet, s kisebb lavi-nát indított el, mely át is vezet bennünket a „haladó szelleműek” seregszemléjéhez.

A TŰZ-TÁNC □ □ □

A két kötet megjelenése között jelentős változás állt be a Magvető Kiadó vezetésében: Hegedüs Géza igazgatót Vadász Ferenc váltotta.³³ Ennek is köszönhetően, az egész Kádár-vagy inkább Aczél-rendszer könyvkiadási gyakorlatát, a malmok őrlésének gyorsaságát

³⁰ Uo., 202.

³¹ Esti Hírlap, 1957. 89. (IV. 28.) sz.; Magyar Nemzet, 1957. 79. (XII. 8.) sz. KOMLÓS János; Népakarat, 1957. 300. (XII. 22.) sz. HALASI Andor; Élet és Irodalom 1958. 2. sz. KEMÉNY György; Élet és Irodalom 1958. 15. sz. HORVÁTH László; Esti Hírlap, 1958. 6. (I. 8.) sz. (Vf); Evangélikus Élet, 1958. 11. sz. (H. L.); A Könyvtáros, 1958. 5. sz. 387–388. I. (PÓK Lajos) P. L.

³² VERES, i. m., 528.

³³ STANDEISKY, i. m., 396.

ismerve elképesztő sebességgel került ki a nyomdából az antológia.³⁴ A kötet gyors egymásutánban két kiadásban is megjelent, az első 1958 végén, majd pedig a második 1959-ben, az első 1500,³⁵ míg a második 1200 példányban, szintén a Magvető Kiadónál, „a szerkesztőbizottság”, azaz Darázs Endre, Györe Imre és Imre Katalin³⁶ szerkesztésében.

Az előszó, melyet egy személyben a szerkesztőbizottság nevezetű entitás jegyez, nem kímél senkit és semmit. „Magától értetődő feladatunknak tekintettük, és legfőbb célunk az volt, hogy számos ellenvetéssel szemben bemutassuk: létezik máris és létezett 1957-ben is olyan költői kórus hazánkban, amelyik egészséges-természetes alkatánál fogva nem riadt vissza a politikától, a nagy társadalmi kérdésektől, a rázúduló történelemtől, nem menekült rezignáltan befelé-fordulásba, mert nem illúziókra építette meggyőződését, hanem – a kisebb-nagyobb megrázkódtatásokat kibíró – lényegében szocialista világnézetére. Éppen ezért 1957-et sem tartotta a határozottabb kiállítás alól mentesítő időszaknak, hanem épp ellenkezőleg a harcászallás kötelező időszakának.”³⁷ A programadás egyértelmű, mint ahogyan az évszámmal való utalás is teljesen világos a fentebb tárgyalt, „apolitikus” antológiára. A későbbi, hol hevesebb, hol mérsékeltebb elmarasztalásoknak a kötetrel kapcsolatban visszatérő eleme a dilettantizmus vádja. Minderről bővebben később szólok, ugyanakkor nem segített ennek elhárításában már az előszó sem a maga kétely nélküli magabiztosságával, mely szerint az antológia lapjain kivétel nélkül nagy távlatokban gondolkodó, filozofikus és valóságközpontú költészetekkel találkozhat az olvasó. Fejlődés, haladás, s a paraszti származásúak kapcsán a felelősség és népszerűtet a kulcsfogalmak, valamint megtudjuk, hogy minden fiatal költő ezen könyv lapjain modern, bonyolultan gondolkodó, ám minden formakísérlete közepette is realista. „Azoknak a fiatal költőknek verseit gyűjtöttük egybe, akik a régi és az új, az elhaló és a születő szüntelen harcában az újnak, a születőnek tevékeny, harcoss énekesei kívánnak lenni. (...) E kötet költői verseikkel a valóság átalakításában akarnak részt venni. A valóság átalakításának kérdéseit pedig a munkásosztály szemszögéből nézik, annak érdekeivel vállalnak közösséget. És ez korszerűségük legfőbb vonása. A szocializmus további előretörésének segítségével látják tehát a vajúdo világ problémáinak egyetlen megoldását.”³⁸ Természetesen mindez a tevékeny cselekvés akármilyen viszonyok között meglehetősen érdekes, a későbbi írásokban rendre parodisztikusan kezelt, egyenesen komikus elképzelés: amint a költő a parasztság és a munkásság köreit járja, s lázban égve olvassa fel nekik verseit traktorok és vaskohók mellett, mindezek meglehetősen abszurd képek.

³⁴ MURÁNYI, i. m., 142.

³⁵ Uo., Murányi szerint a második kiadás példányszáma kideríthetetlen, magam bátorkodtam a kötetben is szereplő kiadási információkra támaszkodni.

³⁶ Szerepükrol bővebben vö. SZÖNYEI, i. m., 629–655, 1066–1077, és 1093–1109. Utóbbi kettőnek az Élet és Irodalomnál 1956 után felívelő karrierje mindössze 1959-ig tartott, s a dogmatikus-szektás veszély, majd később a megkésettség megtestesítői lettek és maradtak évtizedeken keresztül. Az állambiztonsági szolgálat a kezdetektől, amíg tehette, figyelemmel kísérte őket, felfutásuk kérés-életének bizonyult, s még ekkor is ellenőrzött keretek között mozgott.

³⁷ *Tűz-tánc*, i. m., 5.

³⁸ Uo., 6–7.

Az előszó feltárja továbbá, hogy 1956 végén és 1957-ben (és 1958-ban) íródott versekről van szó. Ez is a rohamléptekkel megvalósuló kiadás miatt az egyik okozója lehetett egyes szövegek érezhető elkapkodottságának. Folyamatosan a bevezető szöveg bizonyos pontjain, s még mintegy nyomatékossítólag az előszó végén sem szűnnek meg az utalások a kvázi a könyvet életre hívó *15 fiatal költőre*: „Ezért kiállítás ez a kötet rendünk mellett és bizonyíték egy olyan lehetséges és létező költői magatartásról, amelynek figyelembevétele nélkül az új költői nemzedékről beszélni, azt elemezni és osztályozni hamis számvetés és hiábavaló fáradozás lenne.”³⁹

A *Tűz-táncban* nincsenek szerzői portrék, ugyanakkor az alfabetikus sorrend itt is megmarad, s a pársoros bemutatkozó szövegeket maguk a szerzők jegyzik. Itt 21 költő 101 versét találjuk. A sort Berkes Péter nyitja, akiről kiderül, hogy a családjában vele egyetemben mindenki mérnök. Pályáját elhagyta, nem kis rosszállást kiváltva az otthoniakból, s jelenleg újságíróként tevékenykedik. Két meglehetősen gyenge verssel szerepel. Őt Boda István követi. A származás hangsúlyozása a kötet minden szereplőjénél fontos szerepet tölt be, nincs ez másként itt sem: mint írja, szülei cselédek voltak. Az antológia megjelenésekor már két kötettel rendelkezik, itt öt verssel szerepel, melyek szintén elég dilettáns-ízűek, legjobb a kezdő, az anya–fiú kapcsolatot feldolgozó, ám meglehetősen hosszú verse. Harmadikként a fiatal alkotók közti egyik munkásköltő-állócsillag, Csepeli Szabó Béla szerepel az antológiában. Természetesen proletárszármazású, lakatossegédként is dolgozott, s autodidakta módon művelődött. „Ekkoriban alakultak ki gondolkodásomnak és életszemléletemnek első reális, osztálytudatos elemei, melyek később szocialista-humanista, forradalmi-kommunista világnézetté szélesültek.”⁴⁰ Utal rá, hogy az 1956-os események alatt végig hithű maradt, már két kötete jelent meg, és József Attila-díjas. Érdekes kontextusokat hívhat elő bennünk bemutatkozásának zárómondata: „Félek a háborútól, aggódom az emberiségért.”⁴¹ Versei között meglehetősen sok az aktualizáló, mesterkéltséggel, erőszakolt szöveg – gondolok itt az első műhold köszöntésére, az atomháborútól való félelmet folyamatosan hangoztató egyéb költeményekre – ugyanakkor furcsamód a ballada műfaját játékba hozó két szövege érdekes aktualizáló kísérlet. Az *Egy vén kovács balladája* lényegében az alkoholizmusról szól, a két „56-os ballada” pedig az ellenforradalmárok keze által hősi halált haló kommunistáról és egyszeri munkásemberről.

Őt Danyi Gyula követi, aki az első átfedést képezi a két antológia között. „Akkor a Nagy Imre által előidézett politikai fellazulás következtében vérszemet kapó, s a rendszerrel sohasem szimpatizáló egyének lehetetlenné tették vizsgáimat. / Ezután raktáros lettem, ahonnan 1956-ban az ellenforradalmárok adták ki az utamat, és beálltam a karhatalomba... Ellenségeim ráébresztettek, hogy »véletlenül, tusa nélkül csatát nem nyertünk«. Azóta a »tomporkódó« fegyvert letettem, de a nem kevésbé hatásosat, a tollat fényezem!”⁴² Bemutatkozó mondatainál csak versei beszédesebbek: ezeket a szöveget olvasva ötlük fel talán először, hogy lényegében korabeli politikai szóhasználatból élve: dogmatikus-szektás antológiát olvasunk.

³⁹ Uo., 8–9.

⁴⁰ Uo., 41.

⁴¹ Uo., 42.

⁴² Uo., 66.

A következő költő Garai Gábor, egyben a második átfedés. Cím szerint is megemlíti a *15 fiatal költő 105 versét*, ugyanakkor rövid CV-je visszafogott és mentes a dörgedelmes hitvallásoktól. Ő jegyzi az antológia címadó versét is, mely ebből kifolyólag nagynak és explicit módon programadónak szánt, végül sokat akaró, de keveset markoló, néhol hömpölygő, furcsa módon meglehetősen áttételesen politizáló költemény, ám ezen túl valamiféle visszafogottság és egyenletesen elfogadható színvonal jellemzi többi szövegét. Őt követi a később képzművészként ismertté váló Goór Imre, illetve a fizikai munka tapasztalatának fontosságát hangsúlyozó G. Szabó László 3-3 verssel, melyek stílszerűen nem túl acélosak. Utóbbi Csepeli Szabó Béla után már a második, aki kvázi „ávós-síratót” publikál.

Sorban a következő Györe Imre, aki egyben a szerkesztőbizottság tagja is. Hangsúlyozottan munkás–paraszt származású, ami az adott politikai helyzetben elméletileg a lehető legszerencsésebb lehetne. Emellett „[j]elenleg az Élet és Irodalom szerkesztőségében dolgozom, írásaimmal, ha csekély mértékben is, a szocialista irodalom felvirágzásához kívánok hozzájárulni.”⁴³ Kétségtől az ő 7 verse között találjuk talán az antológia felhozatalának úgynevezett legvonalasabb szövegeit, mint a *Vers a szocializmusról*, vagy a *A tőkés álma...* Ám mégis zavarba ejtőek a Györe-szövegek, ugyanis érezhetően nem dilettáns alkotóról van szó. Élek a gyanúperrel, hogy e pályája eleji ultrabalos, harsány jelenlét, mely kevésbé exponálva következetesen végigköveti életművét, és ugyanakkor a már ekkor érezhető megkésetttség együttesen ütötték rá bélyegüket későbbi műveire is, s ebből a skatulyából nem szabadulhatott ki sohasem. Őt Havas Endre követi két felejtett szöveggel, majd egy újabb átfedés, Hárs György, aki „épp november 3-án” ért haza külföldről. Kimerítő, üresen kongó, hosszú versei az ars poeticától az ellenforradalmon át az antiklerikális gúnydalig sokféle regisztert megmozgatnak, gyenge színvonalon. A következő, már az „apolitikus” seregszemlében is szereplő szerző Kalász Márton, akinek versei az antológia átlagos tónusához mérten rendkívül visszafogottak, az alapvetően továbbra is a vidéki Magyarországot tematizáló szövegekben itt-ott jelenik csak meg utalásszinten a szövetkezesítés vagy a gépesítés, mint időbeli tájékozódási pont. Őt a megjelenés körüli évek egyik fenegyereke, Ladányi Mihály követi, szintén jobbára egyenletes, elfogadható színvonalon, hozzátéve, hogy a *November napjai* aktualizáló dörgedelmeivel mélyen lefelé lóg ki az ötverses csokorból. Maróti Lajos verseit olvashatjuk a továbbiakban, s itt kell szólni egy jellemző, többeknél megfigyelhető válogatási módszerről: a politikai költészetet, elkötelezettséget erősítendő általában egy-két *par excellence* pártos verset találunk szerzőnként, amely, ha nem is túlzásokba esően, de utalásokban exponálja magát e tekintetben, míg a többi, egy-egy költői világot illusztrálni hivatott írás nem tartalmaz ilyen áthallásokat. Nem ez a helyzet Mezei Andrásnál, aki különösen témájára talált az ellenforradalomban,⁴⁴ a munkások mindenkori küzdelmeiben és a törénelmi osztályharcban.

⁴³ Uo., 139.

⁴⁴ „Az 1956-os évi ellenforradalom /sic!/ volt bennem a mélység, és az a magasság, amely a döbbenet és a kiábrándulás fázisain keresztül az érzelmek féktelen felfakadásához vezetett. Ekkor születtek meg első érettebb költeményeim. / 1956 novemberében jelentkeztem az angyalföldi MSZMP-ben. Felvételem után közvetlenül, a tervezőintézetből »racionalizáltak«.” Uo., 233–234.

Három verssel, visszafogott önéletrajzzal és visszafogott hanggal van jelen Nyerges András, majd őt követi az újabb átfedést jelentő Papp László, akinek a *15 költő* után, 1958-ban megjelent első kötete, ugyanakkor valamelyes fejlődés érzékelhető versnyelvében a korábbi népieskedő, kínrímekkel operáló szövegek után. Pákolitz István szintén 1958-ban lett elsőkötetes költő, ám itt olvasható versei igencsak hagynak kívánnivalót maguk után (elég, ha csak az elkényelmesítő, gróffá tevő automobilhoz írott versre utalok ehelyütt).⁴⁵ Pár jellemző, a korpusz egészén végigvonuló motívumra ugyanakkor rámutatnak: az egyik az egész *Tűz-táncban* olvasható szerelmes versekben megjelenő, lefojtott, időnként feltörő túlfűtött erotika, a másik pedig az anya–gyermek kapcsolatot ábrázoló, általában a végigdolgozott életű, megtört és fáradt édesanyját sirató költemények rejtett hálózata.

A Pákolitz Istvánt követő Pál József és Simon Lajos írásai idézik fel talán a legerőteljesebben a már ekkor is rosszemlékű ötvenes évek pártos klapanciáit, utóbbi *Akit a pártja megtagad* című opusa bármelyik ötvenes évek eleji tömegrendezvényen elszavalva megállta volna a helyét. Az antológiát Simor András és Váci Mihály versei zárják. Előbbi három verssel szerepel, még egyetemi hallgató, és véleménye szerint „[c]sak akkor teremthetünk a legmagasabb mércével is időtálló szocialista költészetet, ha a kor bonyolult problémáit a legszigorúbb művészi igénnyel és az irodalom fejlődésében elért legmodernebb formákban fejezzük ki.”⁴⁶ Ő három verssel szerepel, míg Váci, aki 1970-es haláláig a korszak koszorús sztárköltője, hattal. Az antológia megjelenésekor már kétkötetes, József Attila-díjas alkotó, szereplésének tétje így nem az ismertség kívívása vagy az irodalmi életbe és térbe való belépés, hanem sokkal inkább az elkötelezettség nyílt deklarálása.

A kötet recepciója a *15 fiatal költő 105 verséhez* képest is igen bőséges és ugyanakkor hullámmzó. Az első kiadásról 4 írás jelent meg,⁴⁷ majd a másodíkról, többnyire már 1959 folyamán 12.⁴⁸ A kezdeti lelkes üdvözlés után hamar meglátta a pártvezetés és a kulturális ellenőrzés a „baloldali elhajlók” veszélyét, vad forradalmiságuk és anarchizmusuk aggasztani kezdte őket.⁴⁹ Mindez természetesen összefügg azzal, hogy a fiatalság kategóriája elfogadható még a hatalom számára, ám bármiféle irányzatosság, „izmus” már nem,⁵⁰ nyíltan kimondva és hangoztatva.⁵¹ Fontos jellemzője ez ekkor az uralkodó

⁴⁵ Írásom mottója is egy itt olvasható verséből vett részlet.

⁴⁶ *Uo.*, 315.

⁴⁷ *Élet és Irodalom*, 1958, 51–52. sz.; *Esti Hírlap*. 1958. 302. (XII. 24.) sz.; *Hajdú Bihari Napló*. (Debrecen) 1958. 304. (XII. 25.) sz.; *Népszabadság*. 1958. 303. (XII. 23.) sz. (Megjelent 21 fiatal költő antológiája)

⁴⁸ *Élet és Irodalom* 1959. 3. sz. (SZABOLCSI Miklós); *Élet és Irodalom* 1959. 14. sz. (KÉRY László); *Élet és Irodalom* 1959. 24. sz.; *Élet és Irodalom* 1959. 50. sz.; *Kortárs* 1959. 3. sz. 466–471. l. (SZABOLCSI Miklós); *A Könyvtáros*. 1959. 4. sz. 290–291. (MAÁR Gyula); *A magyar ifjúság*. 1959. 6. sz. (MADARÁSZ Emil); *A magyar ifjúság* 1959. 6. sz. (JOVÁNOVICS Miklós); *Magyar Nemzet* 1959. 1. (I. 1.) sz. (SÓS Endre); *Népművelés* 1959. 3. sz. (A. B.); *Népszabadság* 1959. 33. (II. 8.) sz. (HÉRA Zoltán); *Tiszatáj* 1959. 4. sz. (SZABOLCSI Gábor)

⁴⁹ STANDEISKY, *i. m.*, 397.

⁵⁰ Mindez természetes módon függ össze azzal, hogy „az antidemokratikus politika alapvető célja mindig a depolitizálás”. Slavoj ŽIŽEK, *Rancière tanítása* = Jacques Rancip., Műcsarnok, 2009, 40.

⁵¹ MURÁNYI, *i. m.*, 140–141.

rendszer természetének: a politikai széljárás változásával nem favorizálják tovább a keményvonalasokat, amely a hatalomnak egy sajátos magatartása: kis túlzással legalább annyira elítéli a „balosokat”, mint bármely más, akár tiltott irányzatot.⁵² S itt nem kerülhetünk meg egy jelentős recenziót, mely a határoktól nyugatra jelent meg: Gömöri Györgyét az Új Látóhatárban.⁵³ Az emigráció egyik legfontosabb folyóiratában természetesen rendkívüli módon elveri a port az antológián, a sematizmus visszatértét vizionálja, új köntösben.⁵⁴ Valamiféle értéket mindösszesen Hárs, Kalász, Maróti, Nyerges és Simor műveiben vél felfedezni.

A kezdeti lelkesedés után tehát hamar elmarasztalták őket Magyarország határain belül is, s igen gyorsan perifériára kerültek sokan közülük, vagy ki sem bontakozott pályájuk igazán, bár még 1959-ben is akadt hang, aki szerint „[a] szakkritikának szeretetteljes szigorral kell segítségükre sietnie.”⁵⁵

□ □ □ KÖVETKEZTETÉSEK, A KÉT ANTOLÓGIA NAPJAINKBAN

A *15 fiatal költő* 105 verse mára szinte teljesen kiesett a magyar irodalmi emlékezetből. Összefüggésben állhat ez azzal, hogy hiába jó színvonalú, később jelentős alkotóvá váló költők fontos megjelenése volt az antológia, szerzői igazi nemzedékké, a kötet pedig nemzedékszervező kulcskönyvvé nem tudott válni. Valamint tény: a kötet legjelentősebb alakjai mára jobbára szintén kiestek mindennemű diskurzusból, gondolok itt Fodor Andrásra, Garai Gáborra, illetve a költőként sajnálatos és elhibázott módon még mindig nem rehabilitált Csoóri Sándorra és Csukás Istvánra.

A *Tűz-táncról* sincs érdemi diskurzus, ám számon tartott szégyenteljes pontként az emlékezetben időről-időre bűvópatakszerűen feltör bizonyos kontextusokban. Az alapvető probléma nem az antológia és a benne található szövegegyüttes megítélésével van: azzal, hogy többnyire dilettáns, vagy legalábbis nem túl jó színvonalú szövegek gyűjteménye, néhez lenne vitatkozni, vagy másképp: jobbára csak egyetérteni lehet – bár árnyalni mindig lehet és kell a leegyszerűsítő képletet, valamint rejtett értékeire igyekeztem felhívni a figyelmet. A probléma az, hogy mindezen ítéletek bebizonyíthatatlan olvasás nyomán, vagy inkább bizonyítható nem-olvasás alapján fogalmazódnak meg, meglehetősen sommásan. Az utókor vitriolos, lenéző és lesajnáló megnyilatkozásai az antológiával kapcsolatban nem feltétlenül stílusuk miatt problémásak, sokkal inkább azért, mert esetenként tárgyi tévedé-

⁵² Szecsődi László jelentése Orbán Lászlónak. Közli: MURÁNYI, i. m., 145. Fontos itt megjegyezni továbbá, hogy akadt olyan hang, aki például egyes, a *15 fiatal költőben* szereplő alkotókat hiányol a *Tűz-táncból*, Fodor András, Csoórit, Takács Imrét. Vö. SZABOLCSI Miklós, *Tűztánc*, Kortárs 1959, 3. sz., 471.

⁵³ GÖMÖRI György, *Tűz-tánc*, Új Látóhatár, 1959, 3. sz., 225–231.

⁵⁴ „A könyv genezise nyilvánvaló: néhány verseléssel foglalkozó fiatalember, aki politikai és színvonalbeli okokból kimaradt a „15 fiatal költő 105 verse” című Simon István-szerkesztette antológiából, sértett önértéket orvoslandó vaskos ellen-antológiát állított össze.” Uo., 225.

⁵⁵ BÓKA László, *Egy új lírikus nemzedék* = Uő., *Könyvek, gondok*, Bp., Gondolat, 1966, 182. A kötetbe felvett cikk eredeti megjelenési ideje 1959.

sek tömkelegével vannak tele,⁵⁶ vagy pedig kijelentik, hogy nem bocsátkoznak esztétikai vizsgálódásokba és ily módon ítélkezésbe, mégis jobbára ironikusan és olykor meglehetősen malíciával közelítenek tárgyukhoz.⁵⁷ Színvonalas és értő újraolvasásra is van konkrét példa, még ha helyenként pontatlan is.⁵⁸

A *Tűz-táncról* tehát nincs napjainkban érdemi diskurzus, ami nem feltétlenül baj, folyamatos napirenden tartása abszurd és értelmetlen elképzelés lenne sok szempontból. A probléma az, hogy ha nagyritkán előtűnik irodalomtörténetünk ködéből, akkor többnyire anélkül esik szó róla, hogy látható újraolvasása megtörtént volna. Szándékom nem az volt, hogy bármilyen módon rehabilitáljam, vagy a magyar költészet elfeledett értékeként mutassam fel, hanem mindösszesen annyi, hogy egy alapos újraolvasás alapján kíséreljem meghatározni, hol lehet a helye irodalmi emlékezetünkben. A *15 fiatal költő 105 verséről* sincs diskurzus, ami viszont megítélésem szerint probléma, mert jelentős költők indultak útra az antológia lapjain, s hasonló újraolvasás alapján érdemesnek találom az újrafelfedezésre, költőivel együtt.

⁵⁶ ONAGY Zoltán, *Tűz-tánc*, Irodalmi Jelen, 2011. január 4. Link: <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-1408/tuz-tanc> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

⁵⁷ MURÁNYI, i. m., 137.

⁵⁸ KRUSOVSKY Dienes, *A történelmi alkalmazott (Váci Mihály 1924–1970) = Uő, Kíméletlen szentimentalizmus: Esszék–kritikák*, Bp., LHarmattan, 2013, 156–160. Pontatlanságról szólva gondolok itt arra, hogy példának okáért a „tűz-táncosoknak” sosem volt saját folyóiratuk; vö. SZÖNYEI, i. m., 645.

ATTILA SÁNDOR PÁL

Two Generational Anthologies at the Beginning of the Kádár Era

The paper discusses two generational lyrical anthologies, which were published in Hungary at the beginning of the historical period called the Kádár era, in 1957 and 1958: *15 fiatal költő 105 verse*, edited by István Simon, and *Tűz-tánc*, which was published as a response, a book with a bad reputation, much talked about but read only by a few. Both collections are important in the history of modern Hungarian poetry in their own way: the former marked the debut of several authors, later producing a considerable body of work, while the latter serves more like a document of a bygone era, which was doomed to oblivion at the time of its publication, but is important at the same time in order for us to better understand the literature of the era. The question the paper aims to answer is what the significance of the two anthologies was at the time both politically and aesthetically, and also how they could or should be read today.

Horatii nostri, avagy időhorizontok a magyar horatiusi olvasatokban

Domokos Gyöngyi

Írásom célja a horatiusi szövegtörzshatástörténeti horizontjainak vizsgálata a 20. század elejétől napjainkig, valamint a textusokban a pretextus és olvasatok relációjában megképződő idő manifestálódásának a prezentálása az angol és magyar célkultúrában. A következőkben röviden betekintést kívánok nyújtani a hermeneutikai megközelítésű fordítási teória alapjaiba, továbbá az általam alkalmazásra kerülő paradigmarendszerbe, egyszersmind ezek ismeretében prezentálni a horatiusi I. 9. *carmen*nek az egyes paradigmák révén létrejött angol és magyar nyelvű olvasatait.

FORDÍTÁS ÉS HERMENEUTIKA □ □ □

A fordítás hermeneutikai aspektusból egy interpretálással analóg folyamat. Az interpretáció során a hatástörténeti kontinuitás révén képződő dialógus, mely a forrásszöveg (source text) és a célszöveg (target text) közt teremtdik meg, előfeltételezi a saját elvárás horizont és az alteritás horizontjának kapcsolatát, így az analógia és alteritás koegzisztens paradoxona a nyelvi híd és korlát,¹ fordítás és fordíthatatlanság² oppozíciók kérdéskörének problematikáját veti fel hermeneutikai diskurzusban. A dialogicitás tehát „az „idegenben felismert saját”³ révén valósul meg, amelyet a célnyelv befogadójának és újraírójának, avagy „a másik[nak a] tapasztalata korrigál [...] és bővít [...] ki”⁴ „az egyetemes közegben”,⁵ a nyelvben. Így maga a nyelvi dekolódolás is egy transláció, ugyanakkor ez már a szimpla befogadástól eltérően megkettőződött hermeneutikai procedúrát (befogadás és alkotás, interpretáló és interpretált) eredményez.

¹ Hans-Georg GADAMER, *Szöveg és interpretáció = Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Bp., Cserépfalvi, 1990, 22.

² Uő: *Olvasni olyan, mint fordítani*, Vulgo, 2 (2000), 3–5. sz., 19–24.

³ Uő, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Bp., Gondolat, 1984, 88–99; FEHÉR M. István, „A tiszta önmegismerés az abszolút máslettben, ez az éter mint olyan...” = *Identitás és kulturális idegenség*, szerk. BEDNANICS Gábor et al., Bp., Osiris, 2003, 20; KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A saját idegensége = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt et al., Bp., Anonymus, 1998, 93–111.

⁴ Hans Robert JAUSS, *A recepció elmélete: Visszatekintés ismeretlen előtörténetére* = Uő, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 18–19.

⁵ GADAMER, i. m., 431.

A fordítói interpretáció kvalitásának a függvénye pedig ugyancsak az alteritás és analógia diszkurzusa, avagy az alkotó és befogadó, a múlt és jelen és a különböző kultúrák közti dialógus. Az alteritás és analógia paradoxonából következik, hogy a fordítás során az idegen és a saját, azaz „az eredeti és a fordítás összehasonlítása sohasem ad teljes megfelelést, de éppen ott, ahol ez a megfelelés lehetetlen, és bekövetkezik az idegenség tapasztalata, ott olvasható le a fordításnak a saját nyelven végzett kreatív munkája.”⁶ A pretextus újraírása ennek eredményeként a saját és idegen kultúra érintkezési pontjainak terméke, mely hatást vált ki, inspirál és újabb szövegeket gerjeszt. A gadameri kontinuuális hatástörténeti elv szerint⁷ tehát a tradíciót képező klasszikus szövegek érvényesülnek a konkrét értelmezésekben. „Többször / ugyanaz: ugyanannyiszor / más.”⁸ Többször Horatius: ugyanannyiszor más. Ugyanaz a Horatius különböző olvasatokban más és más formában jelenik meg, eltérő kulturális kontextusban és eltérő hatással. Babits Mihály szavaival élve:⁹ „Minden sor amit leír [Horatius], azonnal az övévé válik. Egy észrevétlen, jelentéktelennek látszó semmiség, egy nyelvi fordulat, egy szórendcsere elég, hogy a versnek valami különös, összetéveszthetetlen horatiusi zamatot adjon. Ez a horatiusi zamat a világművészet örök elemeihez tartozik azóta, új és új ajkakon új mód színeződve [sic!].”

A fordítás funkciója tehát a poétikai és kulturális transzformáció.¹⁰ A transzformáció ugyanakkor interpretálható a genette-i transztextualitás negyedik típusának egyik aleseteként is. Genette¹¹ az Odüsszeia (a hypotextus, továbbiakban: A.), Ulysses (hypertextus, továbbiakban: B.) és Aeneis (hypertextus, továbbiakban: C.) viszonylatában definiálja a hyper-textualitásnak ezt a válfaját. Kétféle transzformációt különböztet meg egymástól, elhatárolva ezzel A-B és A-C derivációkat: A-B explicit és A-C implicit transzformációval jött létre. Az explicit transzformáció attribútuma a tartalmi analógia, míg az implicit a stílus imitációja (így Genette a továbbiakban imitáció névvel illeti). A fordításelmélet relációjában az explicit transzformáció a fordítói interpretálással analóg folyamat, amennyiben a pretextus (mint hypotextus) és a célszöveg (mint hypertextus) között tartalmi megfeleltethetőség van, míg implicit transzformációnak avagy imitációnak tekinthetők a konkrét pretextus hiányában lévő fiktív hypertextusok, azaz a fiktív fordítások.

□ □ □ TRANSLÁCIÓS PARADIGMÁK

A 20. századi normaközpontú fordítástörténeti szabályrendszer megdöntésével egy recepcióesztétikai paradigma kreálódott meg. Ennek a paradigmaváltásnak a fordítástörténeti előzményei a 20. századra nyúlnak vissza. Nagy vonalakban vázolja ennek a korszaknak

⁶ Hans-Jost FREY, *Übersetzung und Sprachtheorie bei Humboldt = Übersetzung und Dekonstruktion*, hrsg. Alfred HIRSCH, Suhrkamp, 1997, 60. Idézi: KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *A saját idegensége: A nyelv „humanista perspektívájának” változása és a műfordítás a kései modernségben*, Alfröld, 48 (1997), 11. sz., 40.

⁷ GADAMER, *Igazság és módszer*, i. m., 337.

⁸ TANDORI Dezső, *Egy kövület forgatókönyve = Uő, Egy talált tárgy megtisztítása*: <http://www.dia.pool.pim.hu/html/muvek/TANDORI/tandori00064/tandori00090/tandori00090.html> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

⁹ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00575/17978.htm> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

¹⁰ Henri MESCHONNIC, *Poétique du traduire*, Paris, Verdier, 1999, 319.

¹¹ Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1996/1-2. 82–90.

a különféle fordítói paradigmáit Polgár Anikó négy egymástól eltérő fordítói modellje, amelyeket a latin műfordítás történetének a hatástörténet keretein belül végzett vizsgálatai során különböztetett meg.¹² Az egyes paradigmákkal párhuzamosan sajátos fordítói olvasatokat és attitűdöket határozott meg, melyek táblázatban a következőképpen ábrázolhatók:

Paradigma	Olvasat	Fordítói attitűd	Főbb képviselői
Wilamowitzi paradigma	Nemzeti olvasat	Domesztikáció	Baksay Sándor, Csengeri János, Szász Károly, Radó Antal, Mészöly Gedeon stb.
Nyugatos paradigma	Hódító olvasat	Integráció	Babits Mihály stb.
„Filológus”-paradigma	Rekonstruktív olvasat	Rekonstrukció	Devecseri Gábor, Falus Róbert, Horváth István Károly, Szilágyi János György, Trencsényi-Waldapfel Imre stb.
Intertextuális paradigma	Applikatív olvasat	Applikáció	Babits, Kosztolányi, Orbán Ottó, Petri György, Cseh Zoltán stb.

HORATII NOSTRI, AVAGY A PARADIGMÁK ÉS HORATIUS □ □ □

A következőkben Horatius Carm. I. 9. első két strófájának fordítástörténeti vizsgálatára törekszem hermeneutikai megközelítésben. Célom a Polgár Anikó által meghatározott translációs paradigmarendszer alkalmazása a magyar nyelvű horatiusi olvasatokra, továbbá az angol nyelvű célszövegek fordítási horizontjának vizsgálata e paradigmarendszer viszonylatában. Az egyes paradigmánként választott magyar és angol nyelvű horatiusi célszöveg tanulmányozásával mód nyílik a kulturális, nyelvi, translációs metodikai analógia esetleges jelenlétére vagy éppen hiányára.

Horatius I. 9.

Vides ut alta stet nive candidum
Soracte nec iam sustineant onus
silvae laborantes geluque
flumina constiterint acuto?

Dissolve frigus ligna super foco
large reponens atque benignius
deprome quadrimum Sabina,
Thaliarche, merum diota.

¹² POLGÁR Anikó, *Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram. 2003; Uő, *Ráfogások Ovidiusra: Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*, Pozsony, Kalligram, 2011; Uő, *A műfordítás-értelmezés modelljei*, Kalligram, 11 (2002), 5. sz., 64–75: <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2002/XI.-evf.-2002.-majus-Irodalom-es-Te-ket-oria/A-muforditas-ertelmezes-modell-jei> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

„Szó szerinti” fordítása:

„Látod-e, hogyan áll a magas hótól ragyogó [fehérlő] Soracte, és hogy már nem hordják terhüket a megfeszülő [kínlódó / búsuló] erdők, és hogyan állnak a folyamok az éles [a metsző] fagytól? // Oszlasd el a hideget bőségesen rakva a tűzifát a tűzre, és hozd még nagyvonalúbban a négyéves bort, Thaliarchus, a kétfülű kancsóban.”

Az alkaioi strófában megírt I.9. carmen fordítását meghatározzák a hagyományozódott szövegvariánsok is. Példának okáért az első strófát Bentley nyomán kijelentésnek, mások imperativusnak interpretálják.

Wilamowitzi paradigma

Az első, Polgár Anikó által meghatározott úgynevezett *wilamowitzi paradigma*¹³ a Nyugat előtti, a 19. és 20. század fordulói fordítógeneráció sajátja, mely többnyire ahhoz az elvhez igazodott, hogy az antik költeményeket a célnyelv irodalmi közegében kell megszólaltatni, az antik versformák elavultnak ítéltéért folytán.¹⁴ Ezt a paradigmát a pretextus *nemzeti olvasata* határozza meg, mely az idegenség felszámolását, és a forrásszöveg kulturális és időbeli domesztikálását tűzi ki célul, mely többek között az ókorban is bevett fordítói eljárás volt. A *domesztikációt*, funkcióját és célját tekintve, értelmezhetjük egyrészt a pretextus nemzeti irodalomba való integrálásaként, másrészt a célkultúra befogadói tradíciójának aktivizálásaként egyes elemek meghonosításával.

¹³ „A versforma domesztikálásának szükségszerűségét Wilamowitz-Moellendorf hangoztatta, aki szerint a nyelv és a versforma olyannyira összetartoznak, hogy képtelenség a német nyelvet görög versformák kifejezésére használni: Wilamowitz egyik ógörög fordításában Goethe *Wanderns Nachtlied* c. versének klasszika-filológiai olvasatát (egy fiktív ógörög nemzeti fordítás rekonstrukciójaként) az antik epigrammaforma prezentálja.” Uo.

¹⁴ „...a klasszikus versmértékek, kivált az utóbbi időben, egészen kikopván a használatból, a nagyközönségnek, kivált a klasszikus iskolázottság nélküli olvasónak, fölötte idegenszerűek, tehát *nehezen férkőznek a lelkéhez*. Ha így azok számára akarjuk hozzáférhetővé tenni az eredetit, a kik azt latinul vagy görögül nem élvezhetik, a kiknek a klasszikus ritmusok, hogy úgy mondjam, nem mentek át a vérükbe, sokkal könnyebben fogunk célt érni modern versmértékkel. [...] Csak azt kérdelem, hogy olyan modern költő, a ki a közönségre hatni akar, vajjon fog-e ma már alkájoszi ódákat írni? Ugyebár nem, mert tudja, hogy akkor meg nem hallgatnák, vagy csak nagyon kevesen.” RADÓ Antal, *Alakbúsás a versfordításban*, Budapesti Szemle, 139 (1909), 350–352.

A willamowitzi Horatius

Thaliarchushoz

Vargha Gyula (1853–1929) fordítása

Nézd, a Soractét hó fedí vastagon,
A zúzos erdők görnyeteg ágai
Alig bírják a téli terhet
S jég köti már a folyók futását.

Hideg van, enyhítsd, fával a tűzhelyet
Megrakva bőven. S ó, Thaliarchusom,
Hozz kétfülű szabín csöbörben
Tiszta, erős, negyedéves szűrt bort.

Téli dal. Thaliarchushoz

Csengery János (1856–1945) fordítása

Hótol fehér, lásd, a Soracte orma,
Görnyed az erdő, súlyától lenyomva,
A habra, mely vígan futott tova,
Páncélt borított a tél zord fagya.

Nos, Thaliarchus, a hideget űzd el,
Rakd azt a fát, ne sövénykedj a tűzzel
S kétfülű kancsód négyéves levét
Csak osztogasd jó szívvel szerteszt.

Magyar (=M): Vargha Gyula és Csengery János textusa esetében az I. 9. wilamowitzi olvasataiban a 19. századi magyar irodalom célnyelvi elemei dominálnak (*habra*, *zúzos*, *görnyeteg*), s ez esetben egy oppozicionális teret képeznek a pretextusból eredő anakronizmusokkal (*Soracté*, *Thaliarchus*) szemben. A célnyelvi szövegben az értelem szerinti fordítás érvényesül, nincs grammatikai tükörszimmetria (pl. az ablativusok nominativusi szerepbe kerülnek: *Soractét hó fedí vastagon*, *jég köti már a folyók futását*), továbbá gyakoriak a feltehetően időmérték megtartását célzó kiegészítések (*Hideg van*; *Rakd azt a fát, ne sövénykedj a tűzzel*; *Tiszta, erős, negyedéves szűrt bort*), tehát ezúttal nem a célkultúra irodalmi rendszerének a formája érvényesül. A perszifikációban kiteljesedő metafora (*Páncélt borított a tél zord fagya.*) révén a célszöveg jelentéstöbblettel bővül. A *vides prae-sens imperfectum* a célszövegben imperativusként interpretálódik, ez a metódus a későbbiekben is bevetté vált a fordítói tradícióban.

Angol (=A): John Conington olvasatában ugyancsak imperativusként manifesztálódik a *vides*. A wilamowitzi metódust követve a célkultúra formája (felező nyolcas, keresztrímelés) jelenik meg a célszövegben. Vargha Gyula olvasatával analóg módon a *candidum*

Coningtonnál is kimarad a textusból, így stilizálva a tájkép leírását. A Thaliarchushoz rendelt *good* jelző ugyancsak a forma megtartását célzó amplifikációként funkcionálva árnyalja a szöveg jelentését.

Nyugatos paradigma

A második a *nyugatos paradigma*, amely a Nyugat első nemzedékének fordítói metodikájára (is) vonatkoztatható. A willamowitzi és a nyugatos paradigma összecsapására a Csengery–Devecseri-vita¹⁵ során került sor, melynek végeredményeképp a nyugatos paradigma került domináns pozícióba. Képviselői a pretextust úgynevezett *hódító olvasat* (Babits metaforája nyomán)¹⁶ formájában interpretálják, melynek fő attribútuma az antik versformák használata mellett a műfordítói egyéniség, a költői szubjektum dominanciája a forrásszöveg felett, valamint az idegen saját befogadói horizontba való *integrációja*. Az egyes olvasatok közti heterogenitás jóval nagyobb mértékben tapasztalható, mint a willamowitzi paradigma esetében, ennek oka, hogy a fordító az interpretált pretextust ezúttal nem a célkultúra nemzeti hagyományába, hanem a célszöveg alkotójának egyéni költői világába integrálja be.¹⁷

A nyugatos Horatius

Thaliarchushoz

Szabó Lőrinc (1900–1957)

Nézd a Soractét! nézd, magas orma hogy
ragyog fehéren! roskad a hó alatt
és nyög az erdő és a fagyban
a folyamok vize mind beállott.

Fűts hát, hadd oldja vad szigorát a tél,
fűts jó keményen! s hozd ide kétfülű
kancsódat és tölts bőkezűbben,
óh Thaliarchus, a legjavából!

¹⁵ Csengery és Devecseri vitája Devecseri Catullus-kötetének megjelenésekor (1938) vette kezdetét. Csengery elmarasztalta Devecseri modern szóhasználatát, és az akkor még nyugatos fordítói elvet.

¹⁶ Tennyson-fordításai kapcsán írja: „Fiatalságom munkája, másé és duplán az enyém, első hódításaim íze rajta: – s kedves nekem, mint az ősmagyar zsákmányolónak lehetett valamely bájos ékszer, melyet kalandjainak hajnalán harácsolt a kincses Nyugatról, s azután elvesztette ... s a vén fej nosztalgiájával keresi meg újra.” BABITS Mihály, *Nappali álom: Tennyson, Nyugat*, 17 (1924), 87–91.

¹⁷ Vas István szerint Babits törekvéseinek „hajtóereje az a felismerés volt, hogy lényegében Sophoklest vagy Horatiust sem kell másképpen fordítani, mint Shakespeare-t vagy Baudelaire-t; s magva az az általános igazság, hogy igazán jó magyar fordítás csak az lehet, amely együtt lélegzik kora legjobb magyar költészetével...” VAS István, *Horatius olvasásakor* = Uő, *Az ismeretlen isten: Tanulmányok 1934–1973*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 612.

- M:** Szabó Lőrinc horatiusi olvasatában a reduplikációs (*Nézd a Soractét! nézd, magas orma hogy ragyog fehéren!*) vagy pusztá imperativusok révén a fiktív külső szubjektum szerepét egy prominensebb pozícióba helyezi. A perszonifikációk (*oldja vad szigorát a tél; nyög az erdő*) révén a célszövegben a természeti elemek érző entitásokként manifesztálódnak. A *stet* időtlen mozdulatlansága helyett a mondat centrális állítmányi pozíciójába a *pretextus candidum* jelzője kerül (*ragyog*). Ez utóbbi valamint a pretextustól eltérően alkalmazott metonímia (*nix* helyett *fehéren*) fokozzák a szöveg képszerűségét.
- A:** A. S. Kline olvasata magán viseli a nyugatos paradigmával analóg fordítói metodika révén kreálódott költői szubjektum dominanciájának jegyeit (*shuddering cold; true wine; Drive away bitterness; bury the hearthstones*), s ezúttal – minthogy szabadversről van szó – a formai kötöttségek nélkül hordoz a pretextushoz képest jelentősebb jelentésbővülést. A *candidum* Szabó Lőrinc interpretációjához hasonlóan *glistering*ként értelmeződik, valamint a reduplikációs imperativus is alkalmazásra kerül, ezúttal kérdéssé tompulva (*See how Soracte stands with snowfall, see how the mountain streams are frozen?*).

„Filológus”-paradigma

A harmadik, avagy az úgynevezett „filológus”-paradigma az 1945 utáni korszakban, a Nyugat harmadik nemzedékének idején virágzott. A normaközpontú fordításelméleti szabályrendszer elméleti megalapozójának Polgár Anikó elsősorban Devecseri Gábort tekinti. A „filológus”-paradigma a *rekonstruktív olvasatok* gyártását preferálja, melyekben a célkultúra és célnyelv alávetett közege a forráskultúrának és a forrásnyelvnek. A *rekonstrukció* célja a forrásszöveg és kultúrájának, valamint nyelvének, alteritásának átmentése a célkultúrába, mely a célszöveg fokozott kulturális elidegenítésével jár együtt. Ez a paradigma a nyelvi alteritás megtermékenyítő hatását is hirdeti, és a latin szöveg nyelvi attribútumainak átvételét nyelv-megújító erőnek tartja.¹⁸ Az interpretátor szerepe a fordító mesteremberé, melynek elsődleges feladata a forrásszöveg közvetítése, a közkinccsé tevés.¹⁹ A fordítás normatív szabályai központilag szabályozottak, a „filológus”-paradigma képviselői pedig a tudomány és művészet egységének hangoztatásával²⁰ elhatárolják magukat a nyugatos paradigmától.

¹⁸ „[...] nyelvüknek ez a latin átítatottsága képesítette őket arra, hogy Horatius formáinak belső ritmusát, a mondatformák sajátos dinamikáját, az inverziók súlyát oly hűséggel és erővel adják vissza, melyre nyelvünk – és talán a nyelvről való felfogásunk – mai helyzetében mindenekelőtt a *bátorság* hiányzanék. [...] hogy tudniillik »a másik nyelvet, a nyelv anyagát is« áttegyük magyarra: ezt nemhogy elfogadni nem tudom, de egyenesen tagadom. Nem a magyar nyelv szókinccsét, szólásait újítták meg a fordítók, hanem a latin szolgai átvételével igyekeztek a nyelvújítás látszatát kelteni.” RÓDAY György, *Horatius körül* = *Uő, Fordítók és fordítások*, Bp., Magvető, 1973, 141.

¹⁹ „Minden nagy fordító a maga számára hódít, amidőn idegen kincsekhez nyúl, ez különbözteti meg a fordító mesterembertől, aki a »köz-kinccsé tevés« nemes buzgalmával fog munkához.” HALÁSZ Gábor, *Tiltakozó nemzedék*, Bp., Magvető, 1981, 609–612.

²⁰ Falus Róbert válasza Vas István *Horatius olvasásakor* című cikkére reagálva: „Hangjával nem érdemes tördölni. Hibás és káros azonban a cikk egész irányzata: a még oly bensőséges szubjektivisták átköltés favorizálása a tudomány és művészet egységét megtestesítő műfordítással szemben – retrográd törekvés...” FALUS Róbert, *Horatius összes versei: Opera omnia Horatii*, Filológiai Közlöny, 8 (1962), 208.

A filológusi Horatius

(Google Translate)

Látod, én állni magas hóban
Oreste már nem biztosítja a terhek
Küzd fagyasztva
Rivers éles?

A hideg rönk
Cserélje nagy és nagylelkű
hozza a négy,
Thaliarchus Thaliarchus.

Minthogy a probléma igen időszerű, szolgáljon például a gép fordítói kompetenciája, avagy a Google Translate rövid elemzése a horatiusi I. 9. viszonylatában. A Google Translate program a digitális társadalom tagjait kiszolgálni szándékozó Google projekt keretében kívánja nyújtani azt a csekély illúziót, hogy a számítógép mint mesterséges intelligenciával rendelkező entitás képes a textusok translációjára egyik nyelvből a másikba. Az eredmény azonban igen silány, még a horatiusi vers paródiájának tekinteni is szegényes. Elsősorban az agglutináló nyelvekben megkreálódott agrammatikus mondatok számára a kulturális kontextus, a szövegkörnyezet és a globális kohézió interpretálásának hiánya okoz problémát. A pretextusok szavainak véletlenszerű denotálódása révén a célszöveg a pretextus relációjában újrainterpretálódik (vagy inkább dezinterpretálódik) a befogadóban.

M-A: A Google Translate tükörfordításra törekszik, igen siralmas eredménnyel. Az igék állítmányi funkcióját nem képes felismerni, infinitivusnak (*állni*) vagy nem a megfelelő igealaknak értelmezi a magyar nyelvben (*Cserélje, biztosítja*). A mondatrészek mondatban betöltött szerepének beazonosítására megint csak alkalmatlan (*a terhek, fagyasztva; nagylelkű, hideg rönk, tall snow; sharp; The cold wood logs*). Mindkét nyelvben kihagy szavakat (*candidum, laborantes, constiterint*), a számára értelmezhetetleneket pedig azokkal összeegyeztethetetlen szavakkal azonosítja (*én, Oreste, Rivers, Sabina, diota, I, struggling*) vagy reduplikálja (*Thaliarchus Thaliarchus*). A Google Translate tehát még információátadásra is alkalmatlan, nem tükrözi a pretextus tartalmi mondanivalóját, sokkal inkább tekinthetjük egyfajta nem éppen minőségi posztmodern versautomatának.

Intertextuális paradigma

Az *intertextuális* mint negyedik *paradigma* a „filológus”-paradigma ellenhatásaként alakult ki. A célszöveg nem csupán másolata a pretextusnak, hanem költői újraírás, autonóm művészi alkotás. A forrásszöveg és forráskultúra valamint a célszöveg és célkultúra között diskurzus lép fel, ugyanakkor a kontinuálisan egymást érő diskurzusok átszövik a szövegeket és újabb diskurzusba, inter- illetve transztextuális kapcsolatba elegyednek egymással. Az intertextuális paradigmának egy jellegzetes interpretációs eljárása az *applikáció*, amelynek gyümölcse az *applikatív olvasat*. Az applikáció egy pretextusnak a tudatos kreatív és produktív

újraírása,²¹ applikálása egy saját opuszba, vagy hypertextuális újjáteremtése, imitációja, mint például a fiktív fordítások esetében.²² Az intertextuális paradigma fő attribútuma, hogy, mint-hogy minden interpretáció egyedi, így a fordítót mint interpretátort nem köti semmilyen központosan szabályozott általános elv.

Ezek a fordítói paradigmák természetesen korántsem jelennek meg mindig ilyen homogén formában (pl. Babits Catullus Diana-himnuszát *Laodameia* egyik kardalába (34. carmen) applikálta be, így az intertextuális paradigma eljárás módját alkalmazta), ugyanakkor mégis rendkívüli jelentőséggel bírnak egy horatiusi hatástörténeti elemzés esetén.

Az intertextuális Horatius

Vas István: *Vides ut alta stet*

Nézd, hópaplan alatt szunnyad a Rózsadomb,
Szikrát vet a csönd a befagyott Dunán,
S a Nagykörút jeges kövén most
Óvatosan cammognak az autók.
Menjünk fel hozzám, nálam a tűz lobog.
Van hús, sajt, kenyér, van feketém, teám.
Burgundi bordó csillogása...
Kapsz konyakot, whiskyt, Thaliarchus.
Szívunk szőke szivart s nem busulunk, hiszen
Nem várunk behívót. Tölts, Thaliarchus, tölts,
És jaj, ne légy kíváncsi, holnap
Robban-e bomba a dzsungelekben,
Sárga sivatag zöld peremén, sziklán,
S próbálgatnak-e már háborút új bandák,
Vár-e még pince, munkatábor,
S mely birodalmak gyarmatáért.
Holnappal ne törődj, úgyse törődik az
Soha veled. Kéklő éjszaka, február.

M: Vas István adaptációjában a *Vides ut alta stet* a 20. századi céltudat kontextusában interpretálódik újjá. A magyar céltudatba asszimilálódott helyrajzi elemek (*Rózsadomb*, *Duna*, *Nagykörút*), modern technológiai eszközök (*autó*) és fogyasztói termékek (*fekete*, *Burgundi bordó*, *konyak*, *whisky*, *szivar*) kontextusában váratlanul megjelenő anakronizmusok (*Thaliarchus*, *tűz lobog*) ironikus vagy éppen groteszk (*behívó*, *robban-e bomba*) hangvételt eredményeznek. A pretextus stagnáltsága a célszöveg textusába íródott hangulatfestő szavak (*szunnyad*, *cammognak*) révén még tovább fokozódik, melyek egyszersmind

²¹ Pl. Géher István és Rákos Sándor Catullus-imitációi.

²² Pl. Kovács András Ferenc (avagy KAF) fiktív Calvus-fordításai.

perszonifikációt is eredményeznek. Míg Horatiusnál az áll ige dominál, addig Vas István-
nál az alszik. Thaliarchus cselekvési pozíciója is módosul: míg a pretextusban az agens sze-
repre biztatják, addig a célszövegben csak passzív vendégként van jelen a textusban. A cél-
szöveg a pretextus formáját figyelmen kívül hagyva és a 20. századi szabadversként íródott.

A: William Harris 1991-ben publikált horatiusi olvasata ugyancsak egy 20. századi kontex-
tusban (*Ripton, Bobby, cider*) írja újjá a pretextust, Vas Istvánnal ellentétben kiküszö-
bölve az anakronizmus kreálta kontrasztot. A textus alkotta földrajzi térben érzékelhe-
tő a *mons* hiánya. A víz jéggé fagyott állapota a szárazföld relációjában manifesztáló-
dik. A hangutánzó szavak (*crack*) többletjelentéssel szolgálnak a célszöveg számára.
Harris olvasata egy rövid parafrázisa a pretextusnak, és Vas Istvánéhoz hasonlóan
ugyancsak egy ironikus szabadvers.

□ □ □ HORATIUS NOSTER, AVAGY A PARADIGMÁK ÖSSZECSAPÁSA

A következőkben, ezeknek a fordítói modelleknek az ismeretében, egy átfogó kép kerül ismer-
tetésre a 20–21. századi fordítástörténet fontosabb eseményeiről.

A 20. század közepén, 1935-ben a bimillennium Horatianum, avagy Horatius születésé-
nek 2000. évfordulója alkalmának tiszteletére egy *Horatius noster* című kétnyelvű válogatás-
kötet jelent meg, amely Trencsényi-Waldapfel Imre szerkesztésében diakronikus metszetet
kívánt adni a magyar Horatius-fordításokról.²³ Mint a nevekből is kitűnik, a modern iroda-
lom különböző nemzedékeinek alkotásai kerültek összegyűjtésre ebben a kötetben, s így az egy
kontextusba zárt eltérő befogadói horizontok (a nemzeti és hódító olvasat) a műfordítói esz-
mék pluralitását reprezentálják. A *Horatius noster* második kiadása (1940) az 1935-ben meg-
jelent elsőhöz képest paratextusait és a translációk számát tekintve is bővült: a Kerényi
Károly által írt exordium (*Horatius noster*) és a peroratio (*Magyar Horatius*) terjedelme nőtt,
a versek száma is 11-gyel bővült, így az új kiadásban tehát már hat alkotóval több szerepel
(köztük Kosztolányi is, akinek a fordításról alkotott gondolatai a 21. századi fordításelmé-
let Jakobsontól kisarjadó értelmezéseihez közelítettek).^{24, 25} Az 1961-ben megjelent *Quinti*
Horati Flacci Opera Omnia (avagy magyarul Quintus Horatius Flaccus összes versei) ugyan-
csak kétnyelvű fordításkötet úgymond lesújtó csapást mért a *Horatius noster* korábban meg-
jelent három kiadására. A Borzsák István és Devecseri Gábor által szerkesztett pozitivistá
precizitását követően a paratextusba ágyazza a saját kritériu-
mainak nem megfelelő interpretációkat *Változatok* címmel, Devecseri Gábor peroratióját,
avagy disztichonos metodikai leírását követően (*Epistula ad Horatium sive de arte interpretendi*

²³ A kötetben szereplő 20. századi költők névsora a következő: 1. Cholnoky László (II. 20.); 2. Babits Mihály
(*Epodus* 14.); 3. Csengery János (*Epodus* 4; *Ep.* 7.; *Ep.* 16.); 4. Szabó Lőrinc (I. 4; III. 13; IV. 7.); 5.
Trencsényi József (I. 26.); 6. Rónai Pál (I. 3; I. 11; I. 25.); 7. Kardos László (I. 22)

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fordítás és kánon* = *Uő, Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 47–71.

²⁵ Devecseri Gábor (I. 7.); Radnóti Miklós (I. 17; III. 18.); Csengery János (I. 28.); Trencsényi József (I. 34.);
Rónai Pál (II. 16.); Keszi Imre (III. 12.); Kosztolányi Dezső (III. 30.); Vas István (IV. 12); Trencsényi-
Waldapfel Imre (I. 12.); Sík Sándor (*Ep.* 2.).

liber, magyarul: *Levél Horatiushoz avagy a fordítás művészete*). A *Változatokba* száműzés oka a pretextussal való tükörszimmetria, avagy a *sensus literalis* hiánya. Amit Devecseri *Antik versforma – magyar szöveg* című tanulmányában²⁶ már kifejtett, allegorikus tanköltemény formájában konstatálja, melyben a translációk mint fák szerepelnek: „hogy ne beoltsuk az ággal dal fáit ligetünknek, / ám ide ültessünk át minden lombozatoddal”.

Devecseri Gábor metodikai elveit Polgár Anikó a következő 13 pontra felosztva határozza meg:²⁷

1. tévhit, hogy a hajdani költőt hajdani nyelven kell fordítani;
2. formai hűség;
3. a díszítmények és árnyalatok megtartása;
4. nem csak az egyes árnyalatokat, szavakat kell fordítani, hanem arra is ügyelni kell, hogy az egészbe beleüljenek;
5. a másik nyelvet, „e nyelv anyagát is éreztesd honi nyelvünkön, s új fordulatokkal / tudd nyelvünket gyarapítani”;
6. az antik vers rímeit is vissza kell adni;
7. a vers kezdő- és zárószavait is meg kell tartani (ezek az ún. „őrálló szavak”);
8. „ne óhajtsd azt is megláttatni, amit sejtet csak a költő”;
9. nem szabad a kommentárt beleépíteni a versbe;
10. a szavak légkörét is át kell hozni;
11. az ismétlődő szavakat általában egyformán kell fordítani;
12. ha egy szó kétértelmű, meg kell hagyni kétértelműnek;
13. az eredeti tulajdonneveket meg kell tartani a fordításban.

Ezek a *sensus originalisszal* való azonosulásra törekvő elvek egy kétirányú metodikai vita kitöréséhez vezettek.²⁸ Ez az úgynevezett Horatius-vita a „nyugatos” (Vas István és Rónay György) és a „filológus” (Horváth István Károly, Falus Róbert, Devecseri Gábor) paradigma híveinek összecsapását jelentette. Kőrösi Imre szerint²⁹ ez a formahű elv az Argonauták műhelyében sarjadzott ki, továbbá – amint Falus Róbert³⁰ és Kardos László szavaiból kitétni³¹ – könnyen párhuzamba hozható a társadalmi horizont és a műfordítói elvek változása. Kardos ezt a „szenvedélyes vers-barát zárt és önző élvezete” és a „tömegek előtt, dobogón” a néptömegekhez szólás oppozíciójával írja le. Ebből következően a két paradigma interpretációs

²⁶ DEVECSERI Gábor, *Antik versforma – magyar szöveg* = Uő, *Műhely és varázs*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 310–335.

²⁷ POLGÁR, *i. m.*

²⁸ A Horatius-vitáról Rónay László ír részletesebben: Uő, *Devecseri Gábor alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp. Szépirodalmi, 1979.

²⁹ KÖRÖSI Imre, *Horatius vini somnique benignus* <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/78253/6/dissertacio.pdf> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

³⁰ Falus a marxizmus ókorszemléletéről ír mint a retrospektív interpretáció elvéről, valamint: „A metrum és ritmus viszonya a problémának csak egyik része, ennél többről van szó: a fordító egész morális és esztétikai alapállásáról, arról, hogy mit tart fontosabbnak, a kiszemelt eredeti alázatosan hűséges, tudatos és átélt tolmácsolását-e vagy pedig saját önkényét.” FALUS, *i. m.*, 208 (5. j.).

³¹ KARDOS László *Válogatott műfordításai*, Bp., Szépirodalmi, 1953, 399–412.

dominanciájának relációjában egyfajta khiasztikus paradoxon is értelmezhető: a nyugatos paradigma a befogadó³² érdekében a forrásszöveget helyezi előtérbe, míg a filológus-paradigma a célszöveget preferálja saját interpretálásának öröméért.

A nyugatos paradigma képviselői a „filológusok” perspektívájából a „rezervátum pizslicsár törvényeiről” írnak és az „impresszionista felületesség” jellemzi őket, míg a vitaindító Vas István a rekonstrukciós elveket valló paradigmát „filológusok rémuralmá”-nak, „retrográd diktatúra”-nak nevezi,³³ valamint a szó szerint hűt állítja szembe az igazzal, Rónay György pedig a filológusok formahűségét „merev, iskolás hűségigény”-nek titulálja. A polémia végül, Rónay László szerint,³⁴ Devecseri Gábor a *Kókus verseny és facica* című tanulmányával „zárta le”, természetesen a filológusok javára.

„Egy új dezindividualizációs beszédforma”³⁵ konstruálódásának (vagy sokkal inkább dekonstruálódásának) keretei között a nyelv instrumentális szerepe megbomlott, s így az elszigetelt intenciót leképezni képtelen nyelv korlátainak tapasztalásával, s ennek következtében, vagy éppen ennek ellenére az intertextualitás szövevényes hálójának tudatos fonásával, a posztmodern költők mint befogadók dia- illetve polyológusokat kezdeményeznek a hagyománnyal,³⁶ újraírják az antik szövegeket is, és így játékaikkal egy új fordítási paradigmát teremtenek meg. A fordítás szerepe is újraíródik, a fordítás mint interpretáció autonóm alkotássá válik, ahol a célszöveg, vagy sokkal inkább a szövegek közötti dialógusok, illetve az interpretáció dominálnak. A horatiusi recepciót újraíró posztmodern textusok és a horatiusi pretextusok közt kreálódó dialogicitások imitációs transzformációkat teremtve újraértelmezik Horatius inter- illetve hypotextusait egyfajta palimpszeszt formájában, és így a posztmodern költők³⁷ a kulturális provokáció szándékától nem mentesen, az önreprezentáció különféle allegorikus és/vagy metaforikus-szimbolikus horatiusi alakjaiba rejtőznek.

A fentiekből levonva a konklúziót: az egyes paradigmarendszerek dominanciája egységes időhorizontokat képeznek az angol és a magyar irodalmi kontextusban. A magyar és az angol fordítások közt megnyilvánuló analógia alapján az angol nyelvű szövegek képesek beidomulni a Polgár Anikó által meghatározott paradigmarendszerbe az angol nyelv izoláló természetellenére is. Ennek legvalószínűbb oka az, hogy az angol mint centrális irodalmi rendszer translációs metodikája mintául szolgált a magyar mint perifériális irodalom számára. Jelen írás nem veszi számba az Európán kívüli irodalmat: ez még a jövő zenéje.

³² A kettős befogadói horizont értelemben már az olvasat interpretálójáról van szó.

³³ VAS István: *Horatius olvasásakor*, i. m.

³⁴ RÓNAY, i. m.

³⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994, 79–80.

³⁶ Uő, *Poesis memoriae: A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet „újraírása”* Kovács András Ferenc verseiben = Uő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994, 168–169.

³⁷ Horatiust újraíró textusok többek között: Vas István: *Vides ut alta stet*; Petri György: *Horatiusi, Horatiusnak rossz napja van*; Illyés Gyula: *Peroráció: Záróbeszéd*; Orbán Ottó: *Postumus (Carm. 11.14)*; Kovács András: *Ferenc: Sörkerti bordal Horatius Flaccushoz*.

GYÖNGYI DOMOKOS

Time Horizons of the Hungarian Horace Texts

The aim of the paper is to discuss the hermeneutic impact of 20th-century Horace texts, and to explore the time horizons of various Horace translations.

With regard to the body of 20th-century Hungarian translations Anikó Polgár determines four different approaches: the Wilamowitz paradigm, the Nyugat paradigm, the philological paradigm and the intertextual paradigm. Each paradigm is seen to have been dominant in certain periods in the history of 20th century literary translations.

According to the Wilamowitz paradigm at the turn of the 19th and 20th centuries, translations of Horace and other ancient authors should be domesticated, i.e., fully integrated into contemporary Hungarian literature, which will result in the loss of both content and certain stylistic devices used in the originals. Using the Nyugat approach, translation can be seen as appropriation. Works translated with this approach, though making use of poetic devices of the ancient tradition, are to reveal the individuality of the translator whose peculiar and individual solutions take precedence over the original text. Using the philological approach means to fully reconstruct the text to be translated concerning both its formal characteristics and underlying ideas and cultural background. As opposed to this, the intertextual paradigm claims that the work of a translator is more than mere imitation or reconstruction, this approach considers the translation of text a work of art in its own right.

The essay discusses how the various translations and their time horizons interact in works by generations of translators using different approaches.

Töredék és szaxofonszó

IDŐPROBLÉMÁK ESTERHÁZY PÉTER HRABAL KÖNYVE CÍMŰ KISREGÉNYÉBEN

Kovács Natália

Kulcsár-Szabó Ernő az „alkotás és az idő regényének” nevezte a *Hrabal könyvét*.¹ Bár ez a két jellemző több Esterházy-művel kapcsolatban is megállná a helyét, nevezett regénnyel összefüggésben mindenképp igaz, hogy az idő problémája különböző szinteken és formákban bukkan fel. Dolgozatomban a tárgyalt szöveg időhöz való viszonyának három különböző aspektusát vizsgálom. Először is fontos, hogy a könyv 1990-ben jelent meg, tehát egyidős a rendszerváltással; azt gondolom, hogy ez a körülmény hatással volt a (szerény) kritikai fogadtatásra. Másodszor, a regény történelemhez való viszonya szempontjából fontos, hogy a szöveg a diegetikus valóság helyét és idejét Magyarországon, 1988-ban jelöli ki, tehát olyan térben és időben, ahol éppen „a proletárdiktatúra kései, soft változata”² (9.) él. Harmadszor pedig, a mű felépítése megidézi egy zenei műfaj, a fuga szerkezeti logikáját, ami meghatározó a szöveg időkezelése szempontjából.

A könyv korai recepciójáról árulkodnak Kulcsár-Szabó Ernő szavai: „Ez az emlékezettel feldúsított újramesélés mégsem a korábbi konstrukciót meghaladó, produktív újraírás példája. Az (auto)biografikus elbeszélésre hangolt regény valóban az első olyan Esterházy-könyv, amely nem is hozta igazán zavarba a kritikát.”³ Látványosan nem is nagyon hozhatta, mert az eddigi életműből a szerző művei közül erről a regényről jelent meg az egyik legkevesebb recenzió és elemzés. Maga Kulcsár-Szabó is csak viszonylag röviden tér ki rá Esterházyról szóló monográfiájában, *A magyar irodalom története 1945–1991* című munkájában pedig csak néhány mondatot szentel neki. Azt gondolom, hogy a recepcióban érzékelhető közöny összefügg azzal, hogy a szöveg publikálásának ideje egyrészt egybeesik a rendszerváltással, másrészt – az Esterházy-életmű időszámítását tekintve – a *Bevezetés a szépirodalomba* utáni időszak. Szirák Péter úgy fogalmaz, hogy: „A kilencvenes évek elejének szellemi állapotát a szabadság bizonytalansága hatja át [...] A *viszály* és a *dezillúzió* eleddig be nem látott tapasztalatának folytonos történetébe léptek át az irodalomalkotó közösségek is, odahagyva az oppozíció és a korlátozott szolidaritás értelmezői viszonyrendszerét.”⁴

¹ KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*, Pozsony, Kalligram, 1996, 217.

² A *Hrabal könyvéből* vett részleteket az alábbi kiadás alapján idézem: ESTERHÁZY Péter, *Hrabal könyve*, Bp., Magvető, 1990. A továbbiakban az idézetek után szereplő számok erre a kiadásra utalnak.

³ KULCSÁR-SZABÓ, i. m., 215.

⁴ SZIRÁK Péter, *Az Úr nem tud szaxofonozni (Esterházy Péter)* = Uő, *Az Úr nem tud szaxofonozni*, Bp., Balassi, 1995, 70.

Ám, miközben akad olyan recenzens, aki a szabadság megfogalmazását látja a műben,⁵ huszonöt év távlatából úgy tűnik, hogy pontosan a *korlátozott szolidaritás értelmezői viszonyrendszerének* megszűnése miatt érezhették úgy az Esterházy-szöveg korai értelmezői, hogy a nyelv-játék fölöslegessé vált álarc; már mindaz kimondható, amit a szerző a játékokban elrejt. Másfelől a korlátok megszűnése azt is jelentette, hogy a recepció is felszabadult. Selyem Zsuzsa, akinek az 1997-es *Az és angyala* című tanulmányáig, és azóta sem jelent meg jelentősebb értelmező írás a regényről, úgy fogalmaz: „A *Hrabal* könyve volt az első olyan Esterházy-mű, amely immár a nem csak a hivatalos kultúrpolitika sugallta elmarasztaló kritikák sorát megindította. Ilyen értelemben ez a regény küszöb az Esterházy-recepció történetében. A megváltozott társadalmi-politikai erőterben már nem volt politikai gesztus Esterházy műveit dicsérni vagy bírálni, nem kellett immár elfedni a bíráló véleményét a szolidaritás nevében.”⁶ Ami pedig azt illeti, hogy a könyv recepciója szempontjából meghatározó a *Bevezetés* utánisága, ezzel kapcsolatban Selyem úgy fogalmaz: „A *Bevezetés* kanonizáltsága [...] létrehozott egy olyan szövegkontextust, amely szinte előírászerű elvárásokat támasztott a megjelenő Esterházy-regények elé. Ily módon az olvasatok játéktere, paradox módon éppen a *Bevezetés* műszerkezete nyitottságához való örökös viszonyítás révén, leszűkül.”⁷ Vagyis a mű relatív sikertelenségére magyarázat lehet, hogy az alkotás nem találkozott az előzetes elvárásokkal.

A történelmi időhöz kötöttség, az időbe ágyazottság egészen más módon válik fontossá a diegetikus valósággal összefüggésben. A szöveg 1988-ban jelöli ki saját idejét, és miközben megengedi, sőt implikálja a referenciális olvasást, folyamatosan reflektál arra, hogy úgy szól a '80-as évekről, valamint a szocialista Magyarországról, hogy annak a története még nem lezárt, vagyis: még nem történelem. Ilyenformán nem is adható róla egységes narratíva, csak történetek, vagy még inkább: fragmentumok adhatók tovább, melyek egymás mellett léteznek, és megtartják magukban, kvázi jelenlévőként a múltat. A regény téjé tehát az, sikerül-e megőrizni a jelent, sikerül-e valaha történetté, történelemmé formálni, hogy elbeszélhetővé váljon.

⁵ Erdődy Edit szerint „... a *Hrabal* könyve: a szabadság első könyve, e bajokkal és félelmekkel terhes, hajnali piszkos-szürke szabadság. S nemcsak, s nem is elsősorban a dolgok kimondhatóságát, a közvetlen politikum változásait jelző szavak-mondatok miatt. Hanem mert az egész könyv részeiben és egészében, a szöveg minden szintjén magának a szabadságnak a metaforája: a jelentések sokszólamú kórusából ez a legtisztábban, legerősebben zengő dallam. A könyv »grammatikai terét« is a határtalanság utáni vágy alakítja a háttarak, gátak, falak ellenében; tágas, szellős, szabadon átjárható, nyitott világot teremt, melyben akadálytalanul találkozhatnak, jönnek-mennek a történetek, emberek, gondolatok, könyvek és városok.” ERDŐDY Edit, *Hrabal* könyve – Esterházy Péter regényéről, Vigília, 55 (1990), 798.

⁶ SELYEM Zsuzsa, *Az és angyala*, I. <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=2240> (hozzáférés: 2016. 06. 22.). Az első jelentős mértékben bíráló véleményt Angyalosi Gergely fogalmazta meg: „... érzésem szerint az író alapjában a tézis–antitézis–szintézis hegeli logikája szerint építkezik, ügyelve arra, hogy a szintézis ne látszódjék annak, ami.” Vagy: „Esterházy próbál háttérrel kanyarítani az ötleteinek; ezt összefoglalóan »teológiai hinterlandnak« nevezném.” ANGALOSI Gergely, *Bevezetés a Jóistenbe* = Uő, *Kritikus határmezsgyén*, Debrecen, Csokonai, 1999, 148.

⁷ SELYEM, i. m. Vö. „A *Bevezetés a szépirodalomba* című műhöz képest az idézettechnika annyiban változott, hogy nagyobb lett a szövegelemek motivikus és kontextuális kötöttsége. Ily módon rekonstruálható itt a közép-európai régió elhallgatott közös története.” MÉSZÁROS Sándor, *Szó és ünnep* = KERESZTURY Tibor, MÉSZÁROS Sándor, *Szövegkijáratok*, Bp. Széphalom, 1992, 160.

A közelmúlt jelen idejűségének problémáját mutatja annak a valaha volt faluból lett külvárosnak a leírása, ahol az író és Anna élnek, s ahova a két angyal, Balázska és Csocsó, földre szállásukkor megérkeznek. A szövegből kiderül, hogy a „városnak ez a szeglete még őrizte, nem a nyomát vagy töredékét, inkább az árnyékát... azaz tehát nem is őrizte, csupán rávetült az emléke annak a településnek, falufélének, amely itt állt volt, s olvadt azután bele a század húszas éveinek végén a nagyvárosba.” (9.) Hogy miben hasonlított a városrész a falura, arról azt árulja el a narrátor, hogy „voltak őslakosok, és voltak gyöttmentek. Ismerni mindenki mindenkit ismert, ahogy az egy faluban illős és szokás, de volt a dolgoknak egy közös tudása, tudása annak tehát, hogy múlik az idő – ami talán csak annyit jelentett, hogy volt közvélemény, mely a szokásos csatornákon mutatta magát, közértben, postánál (postás által), hentesnél, a templom előtt.” (10–11.) Ezek szerint az ábrázolt helyszín átmenet falu és város között, és az átmeneti tér egyben átmeneti időszak reprezentánsa is. Ez egyrészt úgy értelmezhető, hogy a történet jelen ideje az adott közösség életében az emlékezet és történelem közötti átmenet időszaka, másrészt pedig úgy is érthetjük, hogy a városrész archívumként működik, amikor – és azért, hogy – megtartja, megőrzi magában a falu jellemvonásait, illetve: benne a falu továbbörökíti önmagát.

Jacques Derrida azt írja az archívumok létrejövésének okáról: „Egyrészt az archívum a halál, az agresszió és a pusztítás vágyának, tehát a végességnek és az eredendő kisajátításnak köszönhetően válik elképzelhetővé. Ám a mérföldkőnek tekintett végességen túl [...] ott rejlik a tulajdonképpen *vég-telen*, radikális pusztítás. Ennek hiányában az archívumra irányuló semmiféle sóvárgás vagy kínzó vágy sem lángolna fel.”⁸ Ezt a megközelítést implicálja a szöveg egy másik részlete is, amelyben a névtelen narrátortól megtudjuk, milyennek látta apósát az író felesége:

„Annát elbűvölte az apósa; a homlok, a szemüveg, a gőgös vagy inkább büszke és alázatos, azaz ironikus szempár, melyet azóta jól ismert egy másik, evvel rokon arcból, a nevetése, amely leginkább önmagának szólt, váratlanul főlharsanva és váratlanul elnémulva, a játékos beszédmódja, az okossága, a kíméletlen ész!, a fehérülő haj (illetve fordítva, mintha a fehérben volnának a sötétek), a hunyorgós ráncok a szeme sarkában, a nehéznek és erősnek tetsző keze, diákos vékonysága, a hasonlóság közte meg a fia közt, ami nem volt köthető a test semelyik részletéhez, és ami így még lényegibbnek és jelentősebbnek tűnt; talán az elhallgatásuk, ahogy elhallgattak és lesték fürkészve, nem a hatást, ennél többet, a következményeket (»folyik-e vér s minő?«), ez a csöndjük, ez leleplezően hasonlatos volt”. (41–42.)

⁸ Jacques DERRIDA, *Az archívum kínzó vágya: Freud impresszió*, ford. BERCZKI Péter = Uő, *Az archívum kínzó vágya: Freud impresszió* / ERNST, Wolfgang: *Archívumok morálisa: Rend a rendtelenségből*, ford. BERCZKI Péter, LÉNÁRT Tamás, Bp., Kijárat, 2008, 87.

Ahogy a városba a falu, úgy a fiúba az apa tulajdonságai révén lopakodik be a korábban létező.⁹ Mintha az apa archiválta volna magát a fiú arcában, testében, gesztusaiban, megnyilvánulásaiban; mintha a reprodukció elsődleges célja az lett volna, hogy ezzel megakadályozza önnön pusztulását, megsemmisülését, ami pedig az archiválás lényege.¹⁰ Ugyanakkor az archiválás gesztusa nemcsak bizonyos szöveghelyeken érhető tetten: az író is archiválást végez akkor, amikor ír.¹¹ A regényben felbukkannak olyan történettöredékek, amelyek az élőbeszéd jegyeit hordozzák magukon, illetve amelyek megformáltsága arra utal, hogy verbálisan hagyományozódtak.¹² Az élőbeszédszerűség azért fontos, mert azt érzékelteti, hogy még nem zárult le a múlt, sőt mintha bizonyos – egyébként korábban megtörtént események – még nem a múlt, hanem a jelen részét képeznék. Annyiban legalábbis biztosan, hogy az élő emlékezet részei. Jan Assmann ezt a jelenséget kommunikatív emlékezetnek nevezi, amely „a közelmúltra vonatkozó emlékeket ölel fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember kortársaival osztozik. Jellemző példa a nemzedéki emlékezet. Az emlékezetnek ez a válfaja történetileg tapad a csoporthoz; az idők során keletkezik, és idővel – pontosabban hordozóival – elenyészik. Ha megtestesítői kihalnak, újabb nemzedéki emlékezetnek adja át a helyét.”¹³ Az író archiváló munkáját éppen a nemzedékváltás teszi szükségessé; az olvasó azért tarthatja a kezében, írott formában a töredékeket, mert az író lejegyezte őket annak érdekében, hogy ne vesszenek el, hogy megmaradjanak a jövő számára. Ez a tevékenysége különösen figyelemre méltó, egyrészt azért, mert átmeneti korszakban teszi ezt (hiszen a történet idejével egy időben ír), vagyis az emlékezetet menti meg a történelem számára, ami múlttá konstruálhatja majd, másrészt azért, mert a közösségen belül elfojtott történetek archiválására tesz kísérletet. Ezekhez a történetekhez a szöveg jelen idejében még tapad annyi tudás, hogy néhány elpusmogott szóból a közösség tagjai megértsék a ki nem mondott részleteket is, ám a ki nem mondás révén fennáll a pusztulás fenyegető veszélye; annak veszélye, hogy a következő nemzedék már nem fogja érteni azt, ami a jelen generáció számára még a közös tudás része. Éppen ezért az író archiváló munkájának feltételezhető célja, hogy megörökítse a közös tudást, tehát, hogy a történetek el nem pusmogott töredékeit őrizze meg.¹⁴

⁹ Talán erre reflektál, hogy egy helyütt azt mondja a narrátor: „Engem indokolatlanul meg szokott nyugtatni, ha látom így az idő rétegződését, pinttől a korsóig, anyaserpénztől a szakszervezetekig és tovább, ha azt látom, hogy a jelen nem tud minden mást megfojtani, mindent, ami nem ő, hanem, tehát, múlt és jövő.” ESTERHÁZY, i. m., 11.

¹⁰ Derrida szerint „az arkhonikus, vagyis atyai és patriarchális elv csupán azért gyökeresedett meg, hogy megismételje önmagát...” DERRIDA, i. m., 87–88.

¹¹ „És ki tartja ezt számon? Én, mondta eltökélt meghatódottsággal az író, hogy mindenre neki kell emlékeznie, mindenkire, övé az édesanyja emlékezete, övé, ha akarja, ha nem, az édesapjéé, övé a testvéreie, övé a szomszédoké, övé az önkéntes rendőré, minden...” ESTERHÁZY, i. m., 30.

¹² Például: „Lehet mondani, ezt az országot, származástól, vallástól, meggyőződéstől, nemtől majdnem függetlenül többször is elverték. Megverték. (Kik? Szinte mindegy, kis ország, egy csöcselék.) Megverték, mint egy gyereket; kikaptak. Így is szoktak erről beszélni.” ESTERHÁZY, i. m., 29.

¹³ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2013, 51–52.

¹⁴ Annak, hogy az utókor majd viszonyba léphessen a múlttal, Assmann szerint egyik feltétele, hogy „a Múlt nem tűnhet el nyomtalanul, léteznie kell rá vonatkozó bizonyítékoknak.”⁸⁷² ASSMANN, i. m., 32.

Vagyis azok a töredékek, amelyek az író szövegének részét képezik egyrészt az elhallgatott tudás hordozói, másrészt arra utalnak, hogy nem csak a városrész lakói élnek átmeneti korban. Az itt lakók közösségének közös tudása az idő múlásáról rokon azzal, hogy az ország lakóinak mint közösségnek van egy közös tudása például arról, hogy

„48-ban még volt, teszem azt, skrupulus a gazdasági rendőrségben, mert ha, teszem azt, valakinek az apját meg a nagybátyját bevitték, és az egyiket, teszem azt, agyonverték, akkor a másikat kiengedték” (51.), vagy arról, hogy „nagy verésre majdnem mindenki majdnem mindent aláír, ha a talpát ütlegetik, majd a véres, húsfafatos csontokon kavicsos sétáltatják, ha a veséjébe addig rúgnak, míg az le nem szakad, ha addig ugrálnak csizmával a hátán s mellkasán, míg mindegyik bordája el nem törik”. (51–52.)

Ezek közül a történetek közül egy az apáé is, amelyet az író úgy őriz, ahogy arca és teste a vonásokat (az apa szemét, ráncait, vékony alkatát), és ahogy az apa fiába örököltette át saját magát, úgy ez a fiú a szövegben örökíti meg az apát (és így önmagát). Márpedig az apa története nem egyedi, ahogy azt a narrátor a kitelepítés kapcsán jelzi: „hány és hány lakásban várakoztak pontosan ugyanígy, ugyanilyen fehér arccal, ugyanilyen bőrdöngöllyel, a teherautók egyforma gázolajszagával, bizonytalan apák, hallgatók, tűrő anyák, kussoló gyerekek...” (74.) A kommunikatív emlékezet fogalmát is azért emeltem be gondolatmenetembe, mert látszik, hogy egy kollektíva önelbeszélésének foszlányait tartalmazza a szöveg, itt azonban a narrátor általánosítja az egyéni történetet, és ez alapján érzékelhető, miként válik az egyéni emlékezet a kollektív emlékezet részévé, hogyan illeszkedik egy adott család története valamely nagyobb közösség történetébe. „És a névtelenek életrajzait olvasva miért nem értjük meg, hogy csak így és nem »tömegesen« tárulkoznak fel a tömegek?”¹⁵ Teszi fel a kérdést Pierre Nora, aki ezzel valójában azt állítja, hogy a kollektív emlékezet egyéni emlékezetekből áll össze: „Az emlékezet természeténél fogva sokféle és megsokszorozódó, kollektív, mégis individualizált.”¹⁶ Assmann szerint a kollektív emlékezet „két irányban tevékeny: vissza- és előrefelé. Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és a jövő tapasztalatát is szervezi.”¹⁷ A narrátor pedig azt állítja arról az időszokról, amelyben a történet játszódik, hogy „1988-ban Magyarország nem félelemben élt. Bizonytalanságban élt; a jövője volt bizonytalan, a jelene volt bizonytalan, és a múltja volt bizonytalan” – vagyis még nem lezárt, nem eldöntött kérdés, hogy mi történt a múltban. Ebben az értelemben a bizonytalanság a kollektív emlékezet velejárója és jellemzője, ami tovább bonyolítja a könyv tétjének beteljesedését: a jelen, illetve a közel-múlt elbeszélhetővé tételét.

A műben a fragmentáltság nemcsak az egyes családtörténetekre jellemző, hanem a regény időkezelésére is, amely emlékeztet a fúga zenei műforma szerkezetére. Erre Selyem

¹⁵ NORA, Pierre, *A helyek problematikája* = *Üő, Emlékezet és történelem között*, ford. HAAS Lídia, Bp. Napvilág, 2010, 25.

¹⁶ *Üő.*, 15.

¹⁷ ASSMANN *i. m.*, 43.

Zsuzsa hívta fel a figyelmet: „A második fejezet végén Anna így szignálja a Hrabalhoz írott levelét: Hamuhajú Szulamith. Paul Celan *Halálfűgájában* szerepel ez a név. A név egyszerűsmind jelzés: jelzi a fűgaszerkezetet, s jelzi azt is, hogy szintén halálfűgáról van szó. [...] A fűga minden újabb szólama a történet újabb aspektusát mutatja meg. Tehát a történet nem mondható el sohasem teljes mértékben, mindig valami kimarad.”¹⁸ Tematikus szinten valóban jelen van a műben a halál, de jelenlétének formája: utópia. A nem kívánt terhességgel összefüggésben azért utópia, mert Anna gyakorlatilag a megfogant gyermek nemlétét, azaz halálát kívánja, az idő végessége szempontjából pedig azért, mert a harmadik fejezet Istene szeretne belépni az időbe, ami a halandóságot jelentené számára. Ennyiben valóban beszélhetünk halálfűgáról, hiszen a szöveg többszörösen nekifut a halál gondolatának. Mégis úgy gondolom, érdemes ellépni a celani párhuzamtól, és közelebbről is megvizsgálni, miképpen mutatható ki a fűga szerkezete, illetve működési logikája a regényen. Annál is inkább, mert az idő kérdésével összefüggésben fontosabb a fűgaszerkezetnek az a vonása, hogy „a történet nem mondható el sohasem teljes mértékben, mindig valami kimarad”. A regény három fejezetének eseményei feltehetőleg azonos időintervallumon belül játszódnak, de másként, különböző szólamokból szólnak ugyanarról a három – zenei értelemben vett – főtémáról.

Definíciója szerint a fűga zenei műfaj „a legmagasabb rendű imitációs formák egyike”, melynek kiindulópontja „egy rövid, jellegzetes zenei gondolat (téma), amely egyetlen szólamban mutatkozik be, majd végigvonul valamennyi szólamon, később többször is visszatér.”¹⁹ A *Hrabal könyvében* három olyan téma is van, amelyek végigvonulnak a művön. Anna,²⁰ az írás és az idő. Ezek hol összeérnek, hol egymás mellett futnak, vagy nagyobb távolságot vesznek egymástól, de végig jelen vannak a műben. A fűgának, a zenei szakirodalom szerint léteznek olyan válfajai, amelyekben nem csak egyetlen főtéma ismerhető fel. „A kettős (hármás, négyes) fűga több különböző témából szövődik. A témák bemutatására vagy külön-külön kerül sor és később találkoznak, vagy már rögtön együtt jelentkeznek.”²¹ Ez alapján a *Hrabal könyvének* szerkezeti felépítése leginkább a hármas fűgára hasonlít.

Az első részben, amelynek címe *A hűség fejezete*, földre száll két angyal (Balázska és Csocsó), megismerjük Anna történetét, miszerint gyereket vár, de nem szeretné megtartani. Anna

¹⁸ SELYEM Zsuzsa, *Az és angyala*, III. <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=2316> (hozzáférés: 2017. 06. 22.).

¹⁹ BALÁZS István, *Zenei lexikon*, Bp., Corvina, 2005, 97.

²⁰ Annát azért tekintem főtémának, mert az ő gondja, lénye, nőiessége, kacérsága, dudorászása, vágyai és félelmei fűzik fel közös szála a teljes szöveget. Anna az a *Hrabal könyvében*, ami Mariška a *Sörgyári Capriccióban*: a szöveg létrejöttének feltétele. (A *Sörgyári Capriccióban* azért, mert meg kell szülnie a szerzőt ahhoz, hogy ő később megírassa a szülei regényét, a *Hrabal könyvében* pedig a terhesség, a gyerek kihordása és megszülése, Anna ezzel kapcsolatos félelmei, mintha azonosíthatók lennének a szöveg kihordásának és megszülésének nehézségeivel, és az író ezzel kapcsolatos félelmeivel.) Vele szemben az író, Hrabal vagy Isten olyan személyek, akik jelenléte szintén végigvonul a művön, de mégsem mint főtémák, hanem mint a főtémákhoz kapcsolódó motívumok vannak jelen. Nem önmagukban válnak fontossá, hanem a három főtémához, Annához, az íráshoz és az időhöz való viszonyulásukban.

²¹ DARVAS Gábor, *Zenei ABC*, Bp., Zenemű, 1962.

ebben a fejezetben szervezőerő, hiszen az angyalok miatta érkeznek a földre,²² és az események folyása, illetve közös életük az íróval, ha nem is mindig pontosan az ő perspektívájából, de Anna felől mutatkozik meg. Feltehetőleg ezért szüremkednek bele a szövegbe Mariška mondatai a *Sörgyári Capriccióból*. Nem valósul meg ugyanaz, ami a Hrabal-szövegben, Anna nem az elbeszélő szerepét tölti be a fejezetben, de a narrátor néhol beengedi saját szólamába Mariškán keresztül. Így szűrődnek bele a házaspár mindennapjainak bemutatásába a *Sörgyári Capriccio* egyes részletei. Nem véletlenül mondja tehát a narrátor, hogy „Át- meg átjárta őket Hrabal. Csurig voltak Hraballal. Aki már nem is volt élő személy, egy formája lett az életüknek; kiszipolyozták, az ő mondataival beszéltek, a hősei gesztusait másolták.” (24.), hiszen Anna és az író jellemzéséhez Mariška és Francin jellemzőit kéri kölcsön a szöveg. „Szeretem azt a néhány percet este hét óra előtt, mikor rongygyal és összegyűrt Nemzeti Politiká-val tisztítom a lámpák üvegcilinderét” (13.) – derül ki Annáról a kihangosított gondolatainak köszönhetően, ám ezek a gondolatok a Hrabal-regény legelejéről származnak.²³ Az író munka utáni fáradtságát és kettejük meghitt esti szertartását is onnan veszi át:

„Állt az ajtóban az árnyékban, fehér mandzsettái arról árulkodtak, mennyire kimerült a nap folyamán [...] Aztán álltunk minden este az égő, lehúzó lámpa alatt, a zöld tányérja akkora volt, hogy mind a ketten aláfértünk, az alá az esernyőnyi csillár alá, ott álltunk a sziszegő petróleumlámpafény záporában, fél kézzel átöleltem, és a másik kezemmel a tarkóját simogattam, neki le volt hunyva a szeme, és mélyeket lélegzett, és mikor megnyugodott, átölelte a derekamat, úgy nézett ki, hogy valami szalontáncba akarunk fogni, csak-hogy valami többről volt szó, tisztító fürdő volt ez, s ő abban súgta a fülembe, mi minden történt vele aznap...” (17.)²⁴

Vannak azonban olyan mozzanatok is, amikor nem idézetek formájában, hanem konkrétan folytat Hraballal párbeszédet a szöveg: „*Bohumil, drágám, az hogyan volt a maga mamájával, amikor levágatta azt az őrjító, zuhatagos, sörényes, sörszőke haját*” (31.).

Ebben a fejezetben lassan, késleltetve derül ki a történet és az ok-okozati összefüggések, így valójában csak az első rész végére válik érthetővé, hogy az *angyalok* az *angyalcsinálást*

²² Sőt arra is van utalás, mintha csak ő láthatná a két földre szállt angyalt: „– De azért csak menjen ki a férfi, és nézze meg; az vállat vont, kiment, visszajött, nincs ott senki. Anna kiugrott az ágyból, megtántorodott, belekapaszkodott az álló fogasba, az ledőlt, ő futott tovább, át a gyerekek szobáján. – Mi az, hogy nincs? Mi nincs? Minden van! Hát hallom! – az ablakhoz érve azonnal meglátta őket, lent, szemben, túl a villanypóznán, ott ült az autóban a két férfi, s néztek mozdulatlanul föl, ide, rá, az ablakba; tessék, itt vannak, mindig is itt voltak – ekkor azonban a fiatalabbik, fekete borostás férfi, fölemelte lenge halovány kezét, mintha integetne, fáradtan legyezne, aztán három ujját visszaengedte, csak a mutatóujj maradt fent, s röppent figyelmeztetésül a férfi ajkára: azt mutatta Annának gyöngéden, hogy hallgasson.” ESTERHÁZY, i. m., 36–37.

²³ Vö. HRABAL, Bohumil, *Sörgyári Capriccio*, ford. HAP Béla, Bp., 2009. 7.

²⁴ Vö.: HRABAL i. m., 11.

megakadályozni érkeztek a földre. Az elbeszélés nem lineáris: a narráció olyan szabadon jár át a különböző idősíkok közt, akár Balázska:

„Abból a kis remegésből, mintha könnyű szél borzolná, amely nyújtózáskor átfutott Annán, abból látta meg Balázska a jövődő Annát, ahogy ágyban fog feküdni, először a feje fájdul majd meg, a teste forró lesz, ugyanakkor hideg veríték fog csúszkálni rajta, akár egy utálatos idegen ruhadarab, a gerincén, a háltétékán, aztán egyre inkább vacogni kezd, egész testében rázni fogja a remegés, mintha egy motor (egy 1600-as Lada-motor) járna-zörögne benne fölöslegesen, üresjáratban, a gyerekek fognak szólni az írónak, hogy baj van.” (34.)

A könyv második egységében az elbeszélés gyakorlatilag nem halad előre az időben (ahogy majd a harmadik sem); e helyett az első fejezet névtelen, egyes szám első személyű narrátorra elhallgat és átadja a szót Annának: „Képzeld, követnek. Ezek meghülyültek. Hogy úgy mondjam, soha nem kergettem szocialista délibábot, de azért a hülyeségnek is van határa.” (126.) Hogy az Anna-téma miként bukkan fel *A hűtlenség fejezetében*, arra választ ad, hogy ez a rész Anna Hrabalhoz írt leveleiből áll. Ahhoz képest, hogy az első fejezetben a névtelen narrátor szövegébe csak egyszer-egyszer ékelődtek bele Anna Hrabalhoz intézett szavai, vagy Mariškától kölcsönvett mondatai, itt már teljesen átveszi a szót, így az olvasó számára az első fejezet történetének újabb részletei válnak megismerhetővé. Immár közvetlenül is belép Anna perspektívája, megfogalmazódik félelme a szüléstől: „Szüljenek a főpapok. Majd én fogom a fejcskéküket, ha izzadnának.” / „Tudja, mit szeretnék én, Bohumil? Lazán, oda se figyelve, kicsit elhajtani ezt a gyereket...” (139.) – mondja, de az ő szemszögéből látjuk az író családját is: „Anyósom mélyen megvetette a recepteket, és az ő nyomán én is.” (100.), valamint az ő elbeszélése alapján újabb részletek derülnek ki a történetről; például innen tudjuk meg, hogy Balázskának végül sikerült megfékeznie az abortuszt, mindemellett pedig a nő kacérkodik is a cseh szerzővel: „Legyen csak féltékeny, Bohumil Hrabal. Szemeznek, stírolnek – bizony, bizony, tiszteletük jelét adják folyvást.” (128.)

A *Harmadik fejezet* isteni dimenzióba lép; a helyszín ekkor már nem a pesti külváros, hanem a mennyország, az elbeszélő megint a névtelen egyes szám első személy, a nézőpont azonban az istenihez közelít. Anna, még a második fejezetben azt írja Hrabalnak: „Napok óta hevesen imádkozom. Akár a nyári zápor, csak rosszul, mint egy handlé. Pedig imádkozni kell.” (140.) Isten pedig, itt, a harmadik fejezetben „Zavartan vette észre – mert mintha megelőzte volna őt –, hogy Anna imádkozni kezdett.” (167.) Meg is sajnálja a nőt, ám szembesülnie kell azzal, „hogy így ismét belesétált önmaga kelepccéjébe, szeretett erről a kelepccéről elfeledkezni, arról, hogy ő nem képes az emberek fájdalmát enyhíteni, mert ember fájdalmán csak ember segíthet” (168.). Végül elhatározza, hogy megtanul szaxofonozni, azért, hogy felvidítsa az asszonyt; a szaxofon a mód arra, hogy mégis belépjen az időbe az Úr. Így válik a harmadik fejezetben is főtémmé Anna; igaz kevésbé látványosan, mint a korábbiakban, de itt is az események mozgatójaként működik.

Az írás tevékenysége mindvégig hangsúlyosan van jelen a szövegben – hol vizuális értelemben is látványosan, hol kevésbé látványosan –, de e mellett a szöveg megengedi azt az értelmezést is, miszerint a könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, azonos azzal a művel, amelyet

a regényben szereplő író ír; vagyis amely a szövegen belül a work in progress állapotában van. A cím azt sugallja, hogy a névtelen narrátor állítása szerint éppen készülő *Hommaget* tartja kezében az olvasó, amelyet a regénybeli író Hrabalhoz ír.²⁵ Ám a szöveg nemcsak sejteti magáról, hogy éppen készül, de meg is mutatja kívülről azt, ahogy készül, az írás folyamatát, sőt értekezik is az írás mikéntjéről.

Mint korábban már említettem, Anna és az írás témája úgy szövődik egybe, hogy a gyerek és a szöveg-kihordás egymásnak megfeleltethető. De a két téma másként is találkozik; például úgy, hogy Anna meglesi az író munkája közben, gyönyörködik benne: „Ha ekkor óvatosan belesett az ablakon, mindig ugyanazt látta, és, mint mindig, lassan húsz éve, heves érzés fogta el, fel is nyögött, bele is hajolt, játszott, magának” (15.). Ezután, az írás a fizikai munkához hasonlóan, a testet meggyöttrő, fizikailag fárasztó tevékenységként jelenik meg: „Este, ha kijött ebből az odúból, romantikusabban: barlangból, görnyedt és fáradt volt, akár egy bányász, nagy árnyékok sötétlettek az arcán, egyik szeme kisebbre húzódott a másiknál.” (17.) Később az is kiderül, hogy „Az író olyan író volt, aki élet és irodalom közül gondolkodás nélkül az irodalmat választotta, mert úgy vélte, sőt hitte, ez az élete.” (20.) Így nem csoda, hogy az író munkaasztala pedig úgy jelenik meg, mint amelyen az egész világ látható: „olyan volt az asztala, mint egy táj, mondjuk, mint egy kietlen toszkánai lanka, vagy egy lakályos sivatag, barátságos, lágy tér-rész egy Tarkovszkij-filmből, szóval eléggé félelmetes. Zsúfolt volt, tele mindig, elképzelhetetlenül sok anyag halmozódott föl, hegyek-völgyek, púpok [...] egy irdatlan (avagy iromba, tehát kendermagos) kupleráj, más szóval: belső rend.” (21–22.) Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés, vajon az íróasztal a világ metaforája, vagy a világ az íróasztal metaforája; az íróasztal képezi le a világot, vagy a világ az íróasztalt? Ez annál is inkább kérdéses, mert a „belső rend” – ahogy a narrátor az ábrázolt zűr-zavart jellemzi – arra emlékeztet, hogy Isten a káoszból teremtett áttekinthető rendet, a teremtés kapcsán pedig megjelenik az Isten–író párhuzam, az azonban nem egyértelműen eldönthető, ki hasonlít kire. Az pedig, hogy a narrátor felveti a hasonlatosságot írás és fizikai munka közt, valamint utal élet és irodalom, világ és íróasztal párhuzamának lehetőségére, az írásról való elmélkedésének része; az elbeszélő értelmezi az írást mint tevékenységet: „Valamiről írni – mit jelent az? Semmit. Csupa számárságot, a tartalom és forma egységét, istenbizonyítékot, társadalmi fejlődést, uralmat a természet fölött, szakszervezeti bélyeg.” (19.)

A második fejezetben Anna folytatja az elmélkedést az írásról: „Másképp írunk esőben és másképp, ha süt a nap. Esőben hamarabb halnak a regényhősök.” (106.), maga a tevékenység pedig úgy van jelen ebben a részben, hogy az asszony leveleket ír Hrabalnak, illetve úgy, hogy a szöveg reflektál arra, miszerint a nőt a szöveg szövi – hol az író szövege, hol pedig a sajátja – Anna maga veti fel annak lehetőségét, hogy ő valójában írott személy, s minden, ami vele történik irodalom: „Minden, de igazán minden olyan, mintha nem is velem történne. Ezért nincs is lelki-furdalásom. Mintha olvasnám. (Írnám.) Azt szeretném, ha csak úgy fölszívódna ez a gyerek, szép hasonlattá válna az uram kezében, léggömbbé vagy parlamentté...” (139.)

²⁵ „Bohumil Hrabal, egy cseh. Hetvenöt éves. Próza. Egy név! Hašek földi helytartója. Az ötvennél nagyobb és ötlet osztható számok, és a hetvenöt ilyen, az irodalmárokból sajátos tébolyt váltanak ki, mondhatni begőzölnek, és minden bizonnyal megalapozott lelkiismeret-furdalásukat csillapítandó, viharosan ünnepi írásokat kezdenek fabrikálni, vagy fondorlatosan másokat erre rávesznek.” ESTERHÁZY, i. m., 19.

A *Harmadik fejezetben* metaforikusan jelenik meg az írás; a zene az írás metaforájaként értelmezhető az előző fejezetekkel összefüggésben. A kapcsolatot egyrészt Charlie Parker, másrészt Anna személye teremti meg. A Parker-párhuzamot már az első fejezetben előkészíti a szöveg: „Néha a tolla végét rágicsálta, mint valami állatka. Az író babonásan ragaszkodott a tollaihoz. Volt egy Parkere, azt annyit fogdosta, hogy szinte behorpadt a dereka; elvesztette a HÉV-en. (Anna Parkeren mást értett, ő a nagy „Bird” Charlie-t... Jelzem, Parker meg a szaxofonjait hagyta el a metrókon.)” (21.) Az írónak a toll azt jelenti, amit a zenésznek a szaxofon: az alkotás, a teremtés eszköze, ezért amikor a harmadik fejezetben az Úr szaxofonozni próbál, vagy Charlie a zene és az idő viszonyáról beszél, azok a mozzanatok az írás metaforáiként is értelmezhetők. Továbbá – miután az első fejezetben megképződött az Isten–író párhuzam, valamint annak lehetősége, hogy a szöveg, amelyet olvasunk, éppen íródik, a második fejezetben pedig felmerült, hogy a szöveg teremti Annát –, amikor a harmadik fejezetben azt morogja magában az Úr, hogy „Egy nőt azt be kell fejezni” (166.), majd pedig ennek érdekében előbb dúdolni, később szaxofonozni kezd, az tovább erősíti azt az értelmezést, hogy a zenélés az írás metaforája.

Hogy az idő a műben domináló egyik főtéma, az már a korábbiakban, az emlékezet és történelem közöttiség problémája kapcsán kifejtettek alapján is világossá vált, és lényegében a fúgaszerkezet is az időkezelés miatt érdekes. Ahogy a történetek, úgy a témák is töredékesen vannak jelen, és egymást kiegészítve, együttesen képesek egészként működni. Az idő problémája az első két fejezethez képest *A harmadik fejezetben* már nem az emlékezet és a történelmiség összefüggésében merül fel, inkább a történelmi időn kívüliség kapcsán, amennyiben kitér az isteni idő problémájára, ahol is múlt és jelen egymásra rétegződése más értelmet nyer, mint a kollektív emlékezettel összefüggésben. Továbbá, mintha ebben a fejezetben, illetve a regény végén mindaz, amit korábban a regény téjének neveztem, kudarcot vallana. Mintha a regény beteljesítené a kollektív emlékezet megörökíthetetlenségét, a jelen és a közelmúlt, az átmeneti állapot történetté formálásának, elbeszélhetőségének kudarcát.

Selyem Zsuzsa szerint „*A Hrabal könyvének* a harmadik fejezete a regény befejezése utáni napon játszódik. Úgy is mondhatnánk, hogy egy olyan időben, amely túl van a regény idején.”²⁶ Korábban már idéztem a regényből azt a pillanatot, amikor az Úr „Zavartan vette észre – mert mintha megelőzte volna őt –, hogy Anna imádkozni kezdett.” (167.) A szöveg szerint ezen a ponton kapcsolódik be az eseményekbe az Úr. Ez alapján azt gondolom, hogy a harmadik fejezet nem a regény ideje után játszódik, hanem belépve az isteni dimenzióba kitágítja a regény idejét,²⁷ és így az egyidejűség, amely a történelmi idő és az emlékezet

²⁶ SELYEM, i. m.

²⁷ Így jut idő például az enumerációra: „Fölrendelte magához akkor az Úr mind a szaxofonosok elejét. Pénz nem számított. Különös kór ütötte föl a fejét a Földön. Jöttek összevissza a nagy szaxofonosok (volt, aki visszamehetett, Csekaszin például, Vilniuszb, vagy Laederach Fertőrákosra, Dancsó, ki tudja, hová), jött Johnny Hodges, Earl Bostic, Tab Smith, a kalapos, Hawkins, Sonny Shitt, Art Pepper, Arthur Blythe, Illinois Jaquet, a clevelandi Joe Alexander, Benny Carter, Lester Young (minimal art!), éjjel a Williamsburg hídon gyakorló, hajókürtökkel beszélgető Sonny Rollins, a nagy Dexter Gordon (visszajött?), az excentrikus Albert Ayler, akit az East Riverből halásztak ki, a Brooklyn híd Congress-street pillérénél (semmi kétség, az ősz pamacs az állán).” ESTERHÁZY, i. m., 184.

fogalmai szerint rétegződést jelentett, itt isteni perspektívában valósul meg. Amikor az Úr le-
néz a földre, a történelmi időbeliségtől függetlenül egyszerre képes látni mindent:

„Lenézett Ulmra, hogyan áll a torony építése. Lépcsős Jákobot látta kapaszkodni föl, lát engem is, ahogy zihálva, kuszáltan megpihenek, hátamon és homlokomon hideg verejték csúszik, látja, mire gondolok, mindazt, amit én mára elfelejtettem és nem akarom fantáziából földidézni, mindent egyben látott, tér tengerét, idő áramát, rózsáogat, a Fekete-erdőt és a Fekete-tengert, Husz Jánost és egy végzetes sajtóhibát egy közepes regényben, a thermopülai csatát, Jan Palach lángjait és egy Marcell nevű kisfiú születését, majd ugyanezen fiúcska lábombáját.” (195–196.)²⁸

Miután Isten lajstromba veszi a földi dolgokat, szembesül (persze nem először) önnön időn kívüliségéből fakadó magányával: „Látott mindent, és ettől olyan egyedül lett, mint az ujjam. Az egyedül-lét fenséges és nyomorult. Helyben vagyunk. Mert a magányból, mint a feynőfa oldalán a gyanta, úgy buggyan ki az idő.” (198.) A regény végén ez a magány indokolja, hogy végül kezébe veszi a szaxofont; ezért szólaltatja meg, még ha keservesen fals hangon is. Ezzel az Úr létmódja ellenpontozza Anna létezését, akiről korábban kiderült, hogy szerette „azt a néhány percet este hét óra előtt, amikor kiléphetett a házból, egyedül lehetett végre, hacsak másodpercekre is, nyújtózott egyet, lustán, hogyan is másképp, mintha reggel volna és egyedül [...] Szerette, hogy nincsen mellette senki, mert mellette mindig volt valaki, és ő is mindig valaki mellett volt.” (13.)

Hogy az Úr időbe lépésének épp a zene az eszköze, annak magyarázata összefügg azzal, hogy a *Harmadik fejezet* párbeszédet folytat Julio Cortázar *Az üldöző* című novellájával.²⁹ A fejezet jelentős mennyiségű részletet vesz át a Cortázar-szövegből szó szerint, valamint az Istent szaxofonozni tanító Charlie Parker karaktere is azonosítható *Az üldöző* főszereplőjével, Johnnyval – csak a nevük különbözik, szavaik megegyeznek. Johnnyt pedig, és így Charliet is, nagyon erősen foglalkoztatja az idő problémája. A *Hrabal könyvéből* kima-
rad ugyan az a Cortázar-novellában lényegi aspektus, hogy a rendszeres drogfogyasztás jelentős mértékben hat a szaxofonművész időérzékelésére, ugyanakkor Johnnyhoz hasonlóan Charliet is foglalkoztatja az eltelt és az érzékelt idő közti feszültség. Ám ebben a megváltozott kontextusban az, ami Johnny történetében az érzékelt idő és a tiszta tartam közti feszültség bergsoni fogalmait idézi, másik kontextusba, másik dimenzióba lép át. A szövegben Isten is minden beszédhelyzetben, az emberek számára ismerős fogalmak mentén beszél az időről; akkor is, ha anyjával vitatkozik, s akkor is, ha Charliehoz szól, de valójában ő maga nem temporalitásban gondolkodik, nem egymás előttiségben és utániségben szemléli a dolgot; amit ő érzékel az a *tiszta tartam*. Pontosan ezért válik fontossá számára önmaga miatt is

²⁸ Vö: „Láttam a mozgalmas tengert, láttam a hajnalt és az estét, láttam Amerika embertömegeit, láttam egy fekete piramis közepén egy ezüstös pókhálót, láttam egy zezugos labirintust (ez London volt), láttam véghetetlen szemeket ott egész közelről, amint fürkészve nézték magukat bennem, mint egy tükörben...” = BORGES, Luis, *Az Alef*, ford. BENYHE János = Uő, *A halál és az iránytű (Elbeszélések)*, Bp., Európa, 1999. 334.

²⁹ Vö. CORTÁZAR, Julio, *Az üldöző* = Uő, *Átjárók*, Bp., L'Harmattan, 2005.

(ekkor már nem csak Anna felvidítása miatt) a Charlie-val való találkozás során a szaxofon. Hiszen Charlie beszél neki a szaxofon és az idő viszonyáról: „a zene kiemelte őt az időből, illetve ha tudni akarja az Úr, hogy igazában mit érez, azt mondhatná, hogy a zene belehelyezte az időbe”. (188.) Isten problémája paralel Charliéra: ő is a végtelenből szeretne kilépni, belelépni az időbe, belelépni a saját művébe, hogy többé ne legyen magányos. Ez azonban nem sikerülhet neki, mert azzal elveszítené isteni lényegét. A regény utolsó néhány mondata erről, az időbe való belelépésre tett kudarcos kísérletről szól:

„A világmindenségen át zúgott az erős, fals hang, betöltötte minden zugát, elért minden távoli öblöt, rejtett hajlatot, ez a hamis, tálum hűján való, hitvány, irgalmatlan szaxofonszó, amely inkább volt zihálás és hörgés, mint zene, önmaga kudarcának beismerése, elcsukló sírás és könnyörgés, evvel te-
lítődött az egész teremtet világ.” (199.)

Az Isten-író és a zenélés-írás korábban kifejtett párhuzammal összefüggésben az utolsó néhány sor, az elbeszélésre tett kísérlet kudarcaként is értelmezhető. Az, hogy amikor az Úr megpróbál belépni az időbe, fals hangokat szül, hasonló az átmeneti állapot elbeszélésének töredékességéhez. Ez a párhuzam pedig megidézi Lessing gondolatait a műalkotás és idő viszonyáról, arról, hogy a művészetnek: „nem szabad semmi olyat kifejeznie, amit csak átmenetnek lehet elképzelni. [...] minden ilyen jelenség, akár kellemes, akár rémítő, a művészet időbeli meghosszabbító hatására olyan természetellenessé válik, hogy ahányszor újra megpillantjuk, az általa keltett hatás mind gyöngébb lesz, s végül undorodunk és borzadunk az egész tárgytól.”³⁰ Isten fals zenéje talán az a fúga, amelyben a közösség – kimondott és elhallgatott – fragmentumokban élő történetének elbeszélhetetlensége teljesedik ki.

³⁰ Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoön vagy a festészet és a költészet hatáiról*, ford. VAJDA György Mihály, Bp., Fekete Sas, 1999, 19.

NATÁLIA KOVÁCS

Fragment and the Sound of the Saxophone

UNDERSTANDING TIME IN PÉTER ESTERHÁZY'S WORK

"The thing is that in a sense – namely in the point of view of its influence on reality – what we call present, therefore *nowwww* and 1986 or 1526 are equal in my opinion. I do not feel like being engaged to time..." Péter Esterházy answers Marianna D. Birnbaum's question in the conversation-book called *Guidebook on Esterházy*, published in 1991.

The essay discusses how Péter Esterházy deals with time in his writings. The problem can be approached in several different ways. The freedom of using and mixing different historical times is a typical characteristic of the oeuvre: the narrator from the 21st century may appear in a baroque household, King Matthias may walk around Budapest around the Millennium, or Kornél Esti in the 1980s. However, interoperability is not only possible between the different historical periods, but it can also be a way of connection between the different levels of reality, and in this case the following questions emerge: what is the consequence of God becoming human and entering time, furthermore, what kind of an experience do the angels who visited Earth have about time?

Answering the question mentioned in the quote above, Birnbaum states that there is a conflict between time and anti-time, which is a typical characteristic of Esterházy's work. She also refers to the linear time of narration being many times interrupted by one or several other narrative and time levels, which breaks the reader's experience but also adds to it at the same time.

It is this method the author uses to manage time in the narrative. Furthermore, the just produced text in the meaning of the work in progress is also an important feature of many pieces of the oeuvre, which brings up the question of how the past and the different historical periods resonate with the text just being produced – how those times become present.

Az emlékezés dinamikája

Nagy Gabriella *Üvegház* című kötetében

Karizs Krisztina

BEVEZETÉS □ □ □

Közhelynek számít, hogy a múlt minden esetben hatással van a jelenre és a jövőre, és befolyásolja az emberek személyes élettörténete mellett egy-egy család, kisebb közösség vagy akár társadalom történetét is. A modern pszichológiai kutatás már több ízben is bebizonyította, hogy az emlékek, s főként az emlékezés módja átalakíthatja mind a személyes, mind a szociális viselkedési formákat, a nem megfelelő módon elraktározott emlékek pedig komoly zavarokat is okozhatnak.¹ Az elmúlt évszázad háborúi és elnyomó diktatúrái számos olyan emléket generáltak, melyek nehezen integrálhatók a józan ésszel megmagyarázható tapasztalatok közé. Így a közelmúlt traumatikus eseményei, és a róluk megőrzött képek nagyban befolyásolták nem csak az azokat átélte, hanem az emlékeket megöröklő új generációk életét is.

Nem szükséges azonban feltétlenül történelmi keretet felállítani. Bizonyos közösségek életében olyan hétköznapiak tűnő események is meghatározóak lehetnek, melyek nem kapcsolódnak szorosan egy társadalom életéhez, csak az adott közösség tagjai számára fontosak.

A traumatikus élmények nagyban átalakíthatják az emlékezés és a felejtés dinamikáját is egy adott közösség vagy személy számára, és bizonyos epizódokkal kapcsolatos részleges vagy akár teljes hallgatást is előidézhetnek. A traumákról való hallgatásnak egyrészt biológiai, másrészt világos társadalmi okai is vannak: mértéke függ az elszennvedett trauma intenzitásától, az áldozat alkalmazkodási képességétől, fizikai és mentális állapotától, illetve a külvilágnak az áldozat iránt tanúsított magatartásától. Minél intenzívebb a traumatikus esemény, minél befolyásolhatóbb az áldozat, illetve barátságatlanabb az őt körülvevő környezet, annál makacsabb a hallgatás.²

A traumatikus események feldolgozása soha sem volt idegen téma az irodalom számára. Azonban a hetvenes évektől egyre inkább fellendülő traumakutatás és a klinikai pszichológia és egyéb társadalomtudományok ezzel kapcsolatos eredményei új nézőpontok beemelését

¹ Bessel A. VAN DER KOLK, Onno VAN DER HART, *The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma* = *Trauma: Explorations in Memory*, szerk. Cathy CARUTH, Baltimore–London, The John Hopkins University Press, 1995, 158–183; Frank W. PUTNAM, *Pierre Janet and Modern Views of Dissociation*, *Journal of Traumatic Stress*, 2 (1989), 413–429.

² Judith HERMAN, M.D., *Trauma és gyógyulás*, Budapest, Háttér, 2011, 7–33; Dori LAUB, *Truth and Testimony: The Process and the Struggle* = *Trauma: Explorations... i. m.*, 61–76.

tették lehetővé. A 80-as, 90-es évektől egyre elterjedtebb az amerikai irodalomtudományban traumafikciónak nevezett műfaj, ami egyértelműen a pszichiátriai gyakorlat tapasztalatait használja fel a szövegalkotás folyamatában.³

Jelen tanulmány a traumafikció és a hozzá kapcsolódó pszichiátriai kutatások legfontosabb jellegzetességeit ismerteti, és azt vizsgálja, hogyan mutatkoznak meg ezek a jellegzetességek Nagy Gabriella legfrissebb, *Üvegház* című regényében. Az elemzés középpontjában az áll, hogyan alakítják a mű ábrázolásmódját az emlékezés különféle módjai, illetve hogyan jelennek meg a középpontban álló család, s főként a legfiatalabb családtag traumatikus emlékei.

A mű Nagy Gabriella harmadik kötete, 2013-ban jelent meg. Egy család több generáción keresztül átívelő történetét mondja el, és egy áttekinthető családfa, illetve személyes történelem megalkotására tesz kísérletet. A narrátor, miután mindkét szülője halála után egyedül marad, felismeri, hogy a saját és családja fájdalmas emlékeit övező hallgatás lehetetlenné teszi a szülők halála előtti életmód folytatását. Hogy feldolgozza a több generáción át öröklődő traumákat és rendezze azok következményeit, egy családi legendárium megalkotásába kezd, melynek szerves részét képezi a nagyszülők és dédszülők történeteinek és a szülők életének megismerése. Az *Üvegház* gyakorlatilag rövid történetek és visszaemlékezések gyűjteménye, melyeken keresztül az olvasó egyre teljesebb képet kap a családtagok jelenéről és múltjáról.

□ □ □ A TRAUMA DEFINÍCIÓJA ÉS A TRAUMATIKUS EMLÉKEK JELLEGZETESSÉGEI

Jelen analízis alapját a traumakutatás és az emlékezés folyamatával kapcsolatos vizsgálatok alapfogalmai képezik, ezért először ezek áttekintése szükséges. A trauma szó eredetileg fizikai sérülést jelentett, olyan, a szövetekben végbemenő elváltozást, melyet egy hirtelen hatás idézett elő. Csak később kezdték a fogalmat mentális sérülések leírására is használni. Jelenleg a pszichiátriában a trauma az Amerikai Pszichológiai Társaság meghatározása szerint egy hirtelen történésre adott érzelmi és fizikai reakciók együttesére utal.⁴ A mentális trauma kutatása több mint 100 éves múltra tekint vissza, melynek Judith Herman összefoglalása alapján az 1800-as évek végére tehető az első időszaka, amikor Freud először húzott párhuzamot a hisztéria tünetei és a mentális trauma között.⁵ 1896-ban számos páciens meghallgatása után az *Aetiology of Hysteria* című művében arra a következtetésre jutott, hogy minden hisztériás tünet háttérében egy fiatalon elszenvedett szexuális erőszak áll.⁶ Herman azonban kifejti, hogy valószínűleg a kellemetlen szociális implikációkat hordozó volta miatt Freud néhány éven belül visszavonta traumaelméletét. A hisztéria kutatásának korszakát hallgatás követte egészen addig, amíg a második világhá-

³ Sirkka KNUUTTILA, *Kriisistä sanataiteeksi: Traumakertomusten estetiikkaa*, Avain, 94 (2006), 22–42.

⁴ <http://www.apa.org/topics/trauma/> (hozzáférés: 2017.06.22.).

⁵ HERMAN, *i.m.*, 10–20.

⁶ Sigmund FREUD, *The Aetiology of Hysteria* = Uő, *Standard Edition*, Hogarth Press, 1962, III, 203.

ború után az úgynevezett harctéri neurózistól szenvedő katonák százai tértek vissza a frontról. Ugyanez a neurózis jelentkezett a vietnámi háború veteránjainál is, ami újabb lendületet adott a trauma és a hozzá kapcsolódó tünetcsoport vizsgálatának. A harctéri neurózis kiváltotta érdeklődés csak tovább növekedett a feminista mozgalmak elterjedésével, ami lehetővé tette, hogy meginduljon a kommunikáció a nők ellen elkövetett erőszakról. Ezen két folyamat eredményeként 1980-ban az APA felvette a hivatalosan számon tartott neurózisok listájára a traumák utóhatásaként jelentkező tünetcsoportot, az úgynevezett poszttraumás stressz szindrómát. Herman rámutat továbbá még egy nagyon fontos szemléletváltásra, amely szintén a 80-as és 90-es évek folyamán játszódott le. Korábban ugyanis azokat az eseményeket tekintették traumatikusnak, melyek nem tartoztak egy átlagember mindennapi tapasztalatai közé. Mára fontossá vált hangsúlyozni, hogy egy eseményt nem előfordulásának ritkasága, hanem intenzitása, illetve az tesz traumatikussá, hogy felkészületlenül éri az áldozatot.⁷

Jelenleg a pszichiátriai irodalomban a mentális trauma két típusát különböztetik meg. Az egyik az úgynevezett egzisztenciális trauma, mely halandósága folytán minden embert egyaránt érint. Központi motívuma a gyász és a halál, az élet végességének feldolgozása, megértése. Azonban amikor mentális traumáról beszélünk, általában a másik típusra, a történeti traumára gondolunk, amely mindig egy bizonyos eseményhez, és ezen keresztül adott helyhez és időhöz köthető.⁸

A traumatikus események attól válnak meghatározóvá egy egyén életében, ahogyan a róluk alkotott emlékképek kódolódnak. A korábban említett poszttraumás stressz szindróma nagyrészt ezen emlékek normálistól eltérő tulajdonságai miatt jelenik meg. A traumatikus emlékek jellegzetességei, hasonlóan a hisztériás tünetek kiváltó okaihoz, már Freudot és kortársait is foglalkoztatták. A téma kutatásának alapjait Pierre Janet fektette le, eredményei azonban sokáig rejtve maradtak Freud nagyobb figyelmet kiváltó teóriája mögött, és csak az 1870-es években kezdtek újra felfigyelni rájuk.⁹ Van Der Kolk és van der Hart mutat rá a traumatikus emlékekről írt tanulmányukban, hogy Janet már az 1900-as évek elején felfigyelt arra, hogy bizonyos emlékek, melyek nem illeszkednek egy egyén korábbi tapasztalati sémáiba, végül hibásan vagy egyáltalán nem integrálódnak. Ennek eredményeként egyfajta amnézia jellemzi őket, tudatosan soha nem hozzáférhetők, azonban bizonyos triggererek hatására töredékes képekként, hallucinációként vagy rémálmokként bevilanhatnak a tudatba.¹⁰ Janet vezeti be a disszociáció fogalmát is, amely definíciója szerint olyan állapot, melyben az érzelmek és az azokra adott cselekvési minták nem tudatosan irányítottak, illetve tudatosan nem köthetők össze.¹¹ Janet esetében a disszociáció mindig patológikus. A modern kutatások azonban rámutattak arra, hogy a folyamat valójában egy skálán értelmezhető, melynek egyik végpontján

⁷ HERMAN, i. m., 10–32.

⁸ Kai ERIKSON, *Notes on Trauma and Community = Trauma: Explorations...* i. m., 183–200.

⁹ Henri F. ELLENBERGER, *Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*, United States of America, Basic Books, 1970.

¹⁰ VAN DER KOLK, VAN DER HART, i. m., 158–183.

¹¹ PUTNAM, i. m., 415.

a hétköznapi álmodozás, a másikon pedig a kóros disszociatív állapot található, melyet általában valamilyen trauma vált ki. A traumakutatás szempontjából vizsgálva a disszociáció valójában egy olyan önvédelmi mechanizmus, amivel a tudat próbálja elviselhetővé tenni az elszenvedett traumát.¹² Van der Kolk és van der Hart arra is rámutat, hogy fontos megkülönböztetni a disszociációt az elfojtástól. Ez a két fogalom Freud munkásságában még gyakran keveredik, de a modern kutatás világossá tette, hogy az elfojtás esetében tudatos felejtésről van szó, amíg a disszociáció spontán, akaratlagosan nem irányítható folyamat.¹³

A kognitív pszichológiai kutatás alapján leírható a traumatikus emlékek még egy jellegzetessége. Az emberi tudat különlegessége, hogy az emlékeket nem csak ikonikus, hanem a nyelv segítségével úgynevezett szimbolikus szinten is képes kódolni. Ilyenkor a történesekről narratívát alkotunk, és ennek segítségével magyarázzuk őket, és illesztjük be az ismert tapasztalati sémák közé.¹⁴ Erős fájdalom vagy félelem hatására azonban nyelvi képességeink időlegesen deaktiválódhatnak, aminek következtében nem történik meg a narratívaalkotás, és a történesek a gyermekek emlékeihez hasonlóan ikonikus szinten, éles, de nagyrészt töredékes képekként kódolódnak.¹⁵ A folyamat szerves része a disszociáció, ami ezeket az ikonikus emlékeket hozzáférhetetlenné teszi, s a korábban már felsorolt tüneteket eredményezi. A megmagyarázhatatlan félelem és szorongás, a kiszámíthatatlan emléketörések, illetve az említett fizikai reakciók együtt alkotják a poszttraumás stressz szindróma tüneteit. Ezek mellett a traumatizált emberekre gyakran jellemző még a bizalmatlanság, a társadalomtól és más emberektől való elzárkózás és a szégyen is.¹⁶

Jelenlegi ismereteink szerint a gyógyulás egy módja lehet, ha az áldozat képes mégis narratívába foglalni traumatikus emlékeit, és ezzel egy szimbolikus, akaratlagosan irányítható szintre emelni azokat. A traumafikció mint irodalmi műfaj egyrészt erre tesz kísérletet, s különböző traumatikus eseményekről igyekszik narratívát alkotni. Egyúttal azonban rámutat a lineáris, egységes történet létrehozásának nehézségeire is azzal, hogy a poszttraumás stressz tüneteit, a traumatikus emlékek működési mechanizmusát alkalmazza a narráció folyamán. A traumafikció időviszonyai általában nem lineárisak, emellett a szöveget erős képszerűség és töredékesség jellemzi. A különböző epizódok gyakran az emléketörések módjára jelennek meg és követik egymást.¹⁷ Sok esetben ezen narratívák nyelvhasználata és szimbolikája is különleges, mivel – ahogy Menyhért állítja – a traumáról nem lehetséges a trauma előtti nyelven beszélni. A nyelvnek változnia kell, hozzá kell idomulnia az adott traumatikus eseményhez.¹⁸ Ebből következik, hogy bár a műfajnak vannak bizonyos jellegzetességei, minden traumafikció egyedi is.¹⁹

¹² PUTNAM, i. m., 416–418.

¹³ VAN DER KOLK, VAN DER HART, i. m., 168–170.

¹⁴ J. S. BRUNER, L. POSTMAN, *Perception, Cognition and Personality*, Journal of Psychiatry, 1949/8, 14–31.

¹⁵ BESSER VAN DER KOLK, *Psychological Trauma*, Washington D. C., American Psychiatric Press, 1987.

¹⁶ HERMAN, i. m., 8–32.

¹⁷ ANNE WHITEHEAD, *Trauma Fiction*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004, 83–84.

¹⁸ MENYHÉRT Anna, *Elmondani az elmondhatatlant: Trauma és irodalom*, Bp., Anonymus–Ráció, 2008, 6.

¹⁹ KNUUTTILA, i. m., 32–34.

A TÖRTÉNETI ÉS EGZISZTENCIÁLIS TRAUMÁK BEMUTATÁSA □ □ □ AZ ÜVEGHÁZBAN

Az egzisztenciális és történeti traumák szorosan összefonódva, időnként egymásba mosódva jelennek meg a regényben. Mivel a narrátor gyakorlatilag egy családi legendáriumot igyekszik megalkotni, a különböző helyhez és időhöz köthető, sok esetben a történelem viharai által alakított történeti traumáknak nagy szerepe van az elbeszélésben, s a szülők halála okozta egzisztenciális válság is a történeti traumák feldolgozatlansága miatt válik elviselhetetlenné.

A családi történelem részletei és a különböző családtagok személyes tapasztalatainak leírása töredékes és általában meglehetősen hiányos elbeszélés-foszlányokként jelennek meg a könyvben. Sok esetben inkább a róluk való hallgatás hívja fel a figyelmet a fontosságukra és meghatározó voltukra. Az, hogy a hallgatásnak nagy hagyománya van a családban, a narrátor szavaiból többször is kiderül. Legvilágosabban akkor fogalmazza meg a problémát, mikor arról beszél, hogyan találta meg szülei házasság előtti levélváltását. Ahogy minden más érzés, a szülők egymás iránti szerelme is a tabu témák körébe tartozik. „Szemérmesen, pironkodva hallgattunk róla” – mondja a narrátor. – „Kötelező volt a csend, illetlen és illetéktelen a beszéd.”²⁰ Nem mindig világos, hogy a hallgatás hátterében mikor áll a traumatikus emlékek problémás feldolgozhatósága, és mikor váltja ki akaratlagos elfojtás, melynek mozgatója általában a szégyen. Az eredmény azonban mindkét esetben ugyanaz. Herman hívja fel rá a figyelmet, hogy a feldolgozatlan traumák azért különösen rombolóak, mert azok érzelmi következményei viselkedési minták formájában továbböröklődnek a következő generációkra.²¹ Maga a traumatikus esemény az emlékek disszociációja vagy elfojtása révén azonban nem hagyományozódik, így a későbbi generációk ugyanabban a mentális állapotban találják magukat, mint az áldozat. A különbség csupán annyi, hogy ők valóban nem rendelkeznek az érzéseik és cselekedeteik magyarázatául szolgáló emlékekkel. Az *Üvegházban* nagyon élesen látszik, hogy viszi tovább a bizonyos eseményekhez kötődő érzelmi mintákat a narrátor anélkül, hogy konkrét emlékei lennének a kiváltó eseményről. A narratíva megalkotásának célja éppen azoknak az emlékeknek a megteremtése, melyek magyarázatul szolgálhatnak ezekre az érzelmi mintákra.

Az egyik legrégebbi és legproblematisabb örökség a család két férfi ágának múltja, amely a későbbi generációk egzisztenciális válságának magját képezi. A dédszülők mind az apai mind pedig az anyai ágon törvénytelen házasságból születtek vagy olyan árva gyermekek voltak, akiket később örökre fogadtak. Történetük azonban nem, csupán származásuk bizonytalansága egyértelmű.

„A mi családukban legfőképp a férfiakkal van a baj. Titkos a múltjuk, csak annyi tudható, hogy elhagytak vagy befogadtak minket. [...] A férfiágon mindig találni egy-egy ilyen, hogy ne legyen biztos még a nevünk se. [...]

²⁰ NAGY Gabriella, *Üvegház*, Bp., Palatinus, 2013, 23.

²¹ HERMAN, i. m., 8–32.

Néném ezt sokáig titkolta, dugdosta a születési leveleket, nem akarta, hogy a családból bárki megsejtse a múltunkon esett szörnyű csorbát.”²²

Az idézetből kiderül, hogy az idősebb családtagok nagy szégyenként élik meg ezt a gyökértelenséget, titkolják a későbbi generációk előtt. Azonban mivel ehhez a szégyenhez nagyon szorosan kötődik az alsóbbrendűség érzése, nem csak bizonyos helyzetekben feltűnő érzésként, hanem az identitás részeként van jelen.²³ Ez a fajta szégyen és az identitás bizonytalansága rendkívül könnyen öröklődik, a fiatalok szinte megtanulják azt az idősebbek viselkedési mintáin keresztül, és ők maguk is az identitásuk részévé teszik. A dédszülők árvaságából vezethető le a gyökértelenség érzése, a bizonytalan identitás és az állandó szégyen, az alsóbbrendűség tudata, ami a dédunoka-narrátor életében is állandóan jelen van. A szövegben nagyon szépen fogalmazódik meg ennek a problémás örökségnek a legfőbb jellegzetessége.

„...csak az érzés volt igaz, az elhagyatottságé. Mintha nem is én keresném hiába a helyem, hanem valaki más sorsa, élete ivódott volna a zsigereimbe.”²⁴

Az identitás bizonytalanságából adódó szégyen leírása is több helyen megjelenik a műben. Nem csak a narrátor, de szülei is nagyon érzékenyek erre az érzésre. A következő idézetből nagyon jól látszik, hogyan van jelen a család mindennapjaiban egyrészt a szégyenhez szorosan kapcsolódó, lelepleződéstől való félelem és szorongás, illetve az alsóbbrendűség tudata.

„Szorongó lényeg voltunk. Nem tudom, honnan jön ez, és sosem tudtam, hova tart, csak hogy nem lehet szabadulni tőle. [...] Féltünk mi mindentől, legfőképp a másiktól, ismeretlen helyzetektől, a nagy és erős emberektől, akiknek mi sosem gondoltuk magunkat.”²⁵

Véleményem szerint az érzésekről és a múlttól való makacs hallgatás is az akuttá vált szorongás és félelem miatt válik annyira meghatározóvá, de egyben táplálja a szorongás erősödését.

A narrátor esetében az identitás meghatározhatatlansága szorosan összefonódik még egy olyan emlékkal, melyet mély hallgatás övez. A narrátor nem egyedüli gyermek, nővére mindössze néhány percet élt, így ő egy személyben válik édesanyja első, de valójában második gyermekévé is. A halott nővér gyakorlatilag az identitásának egy része, azonban mivel nem kötődnek hozzá konkrét történetek vagy adatok, személye képlékeny és meghatározhatatlan marad.

Szintén nagyon fontos, de annál nehezebben körvonalazható emlék az anyai nagymama halála, akit a háború ideje alatt ért repesztalát. Az édesanya nem beszél a részletekről,

²² NAGY, i. m., 32–33.

²³ Elspeth PROBYN, *Blush: Faces of Shame*, Minneapolis–London, University of Minnesota Press, 2005.

²⁴ NAGY, i. m., 33.

²⁵ Uo., 127–128.

azokat csak sejteni lehet. Mivel ebben az esetben egy igen erősen traumatikus emlékről van szó, az anya hallgatásának okai valószínűleg az emlék disszociáltságából adódnak, ennek eldöntéséhez a mű azonban nem nyújt segítséget. A narrátor anyjának múltjáról megtudjuk azt is, hogy a háborúban elszenvedett veszteség után hűgával egy mostohaanya gyámsága alá került, aki nagyon rosszul bánt velük. Végül nem bírta tovább elviselni a mostoha melletti életet, és a hűgát hátrahagyva megszökött.

Bár mindkét történet meglehetősen töredékes, arról sokat megtudunk, hogyan alakítják az édesanya személyiségét. Ezek a korai traumatikus élmények nagyon erőteljes bizalmatlanságot váltanak ki nem csak az idegenekkel, de sokszor a közvetlen családtagokkal szemben is. A narrátor anyjának emellett az idegei is gyengék, az eseményekre nagyon intenzíven reagál, ami már fiatalon súlyos szívproblémákat idéz elő nála. Életének nagy részét rettegésben tölti, állandóan arra figyel, honnan érheti veszély. Ez megmutatkozik a nevelési stílusában is, hiszen a gyermek minden alkalmazkodási nehézségét komoly problémaként érzékeli. A lányával kapcsolatos aggodalmi és rettegései mögött azonban nem mindig tud valódi okokat felfedezni, csak az érzelmi reakciói nagyon erősek, így nem tudja objektíven elmagyarázni a kislánynak, mitől kell és mitől nem kell félni. Magyarázat helyett igen gyakori módszere a verés. A narrátor végül ugyanúgy mindentől retteg, mint az anyja, és később, felnőttként sokszor szembekerül félelmeinek logikátlanságával, az érzést azonban nem tudja kontrollálni.

Szintén nagyon jellegzetes az anyánál a veszteségtől való rettegés, amelyet valószínűleg a nagymama hirtelen halála és első gyermekének elvesztése táplál. Ez meglehetősen problematikusá teszi férjével való kapcsolatát, hiszen állandóan rémeket lát, attól tart, hogy megcsalják és elhagyhatják. A lánya és a férje kapcsolatát kívülállóként és némi féltékenységgel szemléli, amivel erős bűntudatot okoz a lányának, aki sokszor úgy érzi, elveszi az anyjától az apját.

Az, hogyan milyen könnyen öröklődnek ezek az érzelmi minták, remekül fogalmazódik meg a következő idézetben. A narrátor ugyanúgy nagyon érzékeny a stresszre, ahogy az anyja, hasonló szívproblémákkal is küszködik, s ahogy a szülők halálakor kiderül, ő sem tudja feldolgozni a veszteséget.

„Másolom az anyám sorsát, precízen, mint egy időzített bomba. Nyugtató, ugyanaz a román gyártmányú szívgyógyszer, aminek az a vége, hogy elfárad, megáll.”²⁶

Fontos még megemlíteni egy a narrátor életéhez kötődő eseményt is és az ahhoz kapcsolódó fejezeteket, melyek nagyon jól ábrázolják a poszttraumás stressz tüneteit. Az *Eset* című fejezet az elbeszélő ellen elkövetett nemi erőszak leírása, ami bemutatja, hogy az áldozat hogyan reagál az eseményekre, és hogyan változtatja ez meg a későbbi viselkedését és a külvilághoz való kapcsolatát. Az erőszak emléke először csak egy akkor még az olvasó számára nehezen értelmezhető megjegyzésként villan fel egy rosszul sikerült szerelem elbeszélése közben.

²⁶ *Uo.*, 173.

„Nős, azt mondta, pörgessük be pár hétig, tartson csak addig, de erős legyen, és éppen abban a zugban döntött földre, ahol az ugyancsak szőke férfi pár évvel korábban. Nem verte kőbe a fejem, mint az, és nem kellett bíróságra járnom utána.”²⁷

Az *Eset* című fejezetben nagyon jól látszik a traumatikus emlékek töredezettsége, az hogy hogyan indul be a disszociáció folyamata, hogyan távolodik el a tudat a testtől, hogy elviselhetőbbé tegye az eseményeket.

„Hatalmas ütés ért. Ököllet, arcba. Földre estem nem fogtam fel, mi történik. Innen kezdve csak kockák jönnek elő. Látom az orromból kifröccsentes vért a falon, és egészen közelről a kövezetet. [...] Nem vagyok ott, már rég nem vagyok én. Nem félek, nincsenek reakcióim, már rég nem vagyok én.”²⁸

Ahogy az eddigiekből is jól látszik, mind a régmúlthoz köthető, mind a narrátor életében lejátszódó emlékek töredékesek. A generációkkal korábbi történetek esetében a legnagyobb probléma, hogy a hallgatás miatt a család gyakorlatilag már el is felejtette azokat, akik valóban átélték az eseményeket, már meghaltak, a fiatalabbak pedig a történeteket nem, csak az érzéseket kapták örököül. Felmerül a kérdés, hogy hozható létre ezekből a hiányos emlékfoszlányokból egy viszonylag egységes narratíva.

A szülők halála után egyértelműen világossá válik a narrátor számára, ahhoz, hogy megértse saját magát, elengedhetetlenül fontos ezeknek a régi történeteknek a rekonstruálása. Hogy próbálkozása sikerrel járjon, több forrásból is merít. Egyrészt felhasználja azokat a töredékeket, amelyek még megmaradtak a családi emlékezetben, a köztük lévő hézagokat viszont egész egyszerűen kitölti. Bizonyos esetekben az adott időszakot történelmi keretként használja, és ebbe illeszti bele a szereplőket. Ilyen módon beszél például a cipész dédnagyapáról, akit a cipésmesterségről való ismeretei alapján alkotott kulisszák közé helyez be, s ezzel megfogható és körvonalazható személlyé teszi. Igen gyakran azonban a képzelet marad az egyetlen eszköze, mellyel a töredékek közötti hézagokat kitöltheti. Képzeltőerejét hívja segítségül az anyai nagymama halálának leírásakor, hiszen erről az anyja nem tud beszélni. Ugyanehhez az eszközhöz nyúl akkor is, mikor a halott nővéréről keres információkat, de rájön, hogy a kórház dokumentumai egy tűzvész során elpusztultak, és a valódi adatokhoz többé nem lehet hozzájutni. Gyakran találjuk szemben magunkat a regényben olyan kifejezésekkel, mint *úgy hírlik; azt beszélük; úgy képzem; az én fejemben*, melyek arra utalnak, hogy a leírtak valóság-alapja néhol igen csekély. A halott nővér esetében nyíltan meg is fogalmazódik az emlékek megbízhatatlansága, ahogy egy ponton átadják a helyüket a puszta képzeltek:

„... a bizonyíték egyre kevesebb, az emlékek változnak, már csak a képzelet játszik. Adok neki nevet. Hívják úgy, hogy...”²⁹

²⁷ *Uo.*, 165.

²⁸ *Uo.*, 184–185.

²⁹ *Uo.*, 80.

A felsorolt történeti traumákkal szorosan egybefonódva van jelen a regényben egy mindent átszövő egzisztenciális válság, melynek központi motívuma a szülők halála. A család és a szülők elvesztését a gyökértelenség érzése teszi végképp feldolgozhatatlanná. Az ő eltűnésükkel végképp lehetetlenné válik az identitás meghatározása, mivel egyrészt magukkal viszik az egyetlen fix pontot, amire a narrátor eddigi élete során támaszkodott, illetve azt a múltat is, mellyel a jelen és az azt uraló érzések magyarázatot nyerhetnének. A szülők halála az a pillanat, ami rádöbbeníti a narrátort arra, mennyire nem ura sem saját magának, sem pedig a környezetének. Ez a felismerés vezet ahhoz a kezdetben még gyenge, de aztán egyre makacsabb elhatározáshoz, hogy a családi titkokat fel kell deríteni és rendszerezni kell őket. Ez a rendszerezési kényszer a történet szintjén is megjelenik, ahol a narrátor a szülei üressé vált lakásában szelektálja a megmaradt tárgyakat, a szükségteleneket kidobja, és csak azt tartja meg, ami valóban fontos.

A gyász kérdése nemcsak a szülők elvesztésének leírása kapcsán fontos, hanem folyamatosan felbukkan a korábbi történetek elbeszélése folyamán is. Az egzisztenciális trauma bizonyos állandóan visszatérő képeken keresztül válik megfoghatóvá. Újra és újra bepillan a bezárt ajtó emléke, amely mögött a narrátor anyját élesztik újra, a legváratlanabb pillanatokban is megjelenik az intenzív osztály, ahol az apa haldoklott. Szintén fontos motívum az apa májproblémák miatt besárgult szeme, ami már a közelgő halál jele, s szintén traumatikus pillanatként idéződik fel az anya temetése, amikor a koporsóban fekvő élettelen test vonásait az elbeszélő képtelen az egykor lélegző s nevető anyja arcával azonosítani. Ezek az emlékek sokszor olyan helyeken is jelen vannak, ahol az adott történet éppen tőlük független, sok esetben pedig ők maguk indítanak el egy újabb emlékfolyamot. Felbukkanásukkor mindig újabb részleteket közöl velük kapcsolatban a narrátor, de a teljes történetet egy helyen, egységesen elmondani soha sem tudja. Ez a jellegzetesség jól látszik az anya halálának leírásakor.

„Még nem voltam harminc, mikor meghalt az anyám, június eleje, fogorvoshoz mentünk volna délután. Húztam az időt, nem engedett a lábam. Későn értem haza, apám reszketve állt az ajtóban, és csak annyit tudott kinyögni: Ezt nem, ezt én nem akartam.”³⁰

Több mint 100 oldallal később újabb részlet merül fel az emlékek közül, ami megmagyarázza az apa viselkedését:

„Az apák nem félnek. Ezt gondoltam valamikor. Aztán láttam őt reszketni [...] a zárt ajtó előtt, ami mögött épp anyámat élesztik újra. Kizavarták a mentősök, június van, apám kiscigitában rázkódik, és azt mondogatja, ezt nem akartam. Később kiderül, aznap összevesztek, és apám azzal zárta le a vitát, ez volt tán az utolsó szava anyámhoz, hogy dögölj meg.”³¹

³⁰ *Uo.*, 18.

³¹ *Uo.*, 127.

A mű több eseményen keresztül is elemezni próbálja a halandósághoz kötődő kérdéseket, és igyekszik válaszokat kapni rájuk. Ijesztő hasonlóságot láthatunk az egykori házi kedvencek, a kutya és a papagáj, illetve a szülők halála, és a környezet arra adott reakciói között. Bármilyen kontextusban is jelenik meg a halál, ezek az egzisztenciális kérdések ugyanolyan parancsolóan követelnek választ. A két legfontosabb kérdés gyakorlatilag a következő: mi a különbség a pusztá test, vagy egy élő ember, vagy akár állat között, illetve mi történik a halál pillanatában, hol van az a határvonal, ami a létet elválasztja a nemléttől. Az első kérdés a halott nővéréről szóló fejezetben fogalmazódik meg nagyon tisztán:

„Én is látom őt [a nővérét], az orvosok szerint húsdarab. Nincs regisztrált élete. [...] elviszik, kísérletre, hasznosítják a szerveket, mutogatják az egyetemen formalinban, belapátolják a krematóriumban a sütőbe, több más babával együtt.”³²

Az idézetben nagyon erősen látszik a halál utáni elembertelenedés problémája. Ugyanez a dilemma köszön vissza akkor is, mikor a narrátor számba veszi, hogy csak tárgyak maradtak a szüleiből: fülbevaló és néhány személyes holmi az anyja után, amit a kórház folyosóján megkap, illetve fekete szemeteszsákba gyűjtött holmik az apja után, amit szintén a kórházból kell hazavinnie. A szemeteszsák képe tovább erősíti a kérdést: hogyan lehet, hogy a halál után kidobhatóvá és szükségtelenné válik mindaz, ami korábban az élet részét képezte. Az, hogy mi tűnik el a halál pillanatában, egy másik ponton vetődik fel:

„Van egy pillanat, az utolsó szusz, amikor egyszer csak valami elszáll. Hatalmas rejtély az élet, de még hatalmasabb az a szusz.”³³

□ □ □ A DISSZOCIÁCIÓ SZEREPE AZ ÜVEGHÁZBAN

Az *Üvegház* elemzése során fontos röviden megemlíteni a disszociáció problémáját. Ahogy a szakirodalom áttekintése során világossá vált, a disszociáció nem minden esetben kóros folyamat, a rá való fogékonyság szoros kapcsolatban áll az egyén képzelőerejével és kreativitásával, s erőssége gyakorlatilag egy skálán értelmezhető. Az *Üvegház* narrátorának életében a disszociáció több formája is felfedezhető, melyek ennek az értelmezési skálának különböző pontjain helyezkednek el.

A történetekből kiderül, hogy már kislány korában is nagyon erős a képzelőereje. Az anyja óvja is a fantáziájától, de nem ismeri fel, hogy lánya képzelgései a túlságosan sok szabályból és az általa ráörökölt bizalmatlanágból táplálkozó szorongáshoz köthetők. A gyerek félmelme hús vér lényekként, rémekként jelenik meg.

³² *Uo.*, 78–79.

³³ *Uo.*, 156.

„...nekidőlök a szarvasos gobelinnek, egészen nekinyomom a hátam, hogy onnan mindent belássak, a legapróbb rést is szemmel tarthassam. Túl sok itt a nesz, minden zajra összerезzenek, lehalkítom a rádiót, és riadtan fülelek. Hiába van kint a kutya, csatakos öreg puli, nem véd meg semmi fantáziámtól. Az ablak és a kerítés előtt ellenséges lények járnak, ember, farkas, de volt már zil is, ami elől hazáig menekültem.”³⁴

A disszociáció másik tipikus formája, ahogy a kislány az életet játssza a babáival. Az anyja állandó szorongása a gyerek számára egy olyan közeget teremt, amelyben a kíváncsiságot folyton háttérbe szorítják a tilalmak, melyek mindenhol veszélyt sejtetnek. Így, mivel a valóságban bizonyos dolgok nem megtapasztalhatók, játékokon keresztül átélhetők lesznek. Erre a szokására több ponton is utal a narrátor.

„A láda mögül előkandikáló rém, az éjszaka szobában kíváncsiskodó csikóhal, a kertkapun túl épp arra sétáló, két lábra emelkedett farkas, az ellenemre törő szörnyek [...] és a babák soha sem lettek egy mese hősei, nem volt a fejemben semmiféle csoda, az életet játszottam, ahogy van.”³⁵

Ahogy időszámodik, sorra képzelet el a szerelmeit is olyannyira élénken, hogy a szülei valóságosnak hiszik ezeket a férfiakat, csak a narrátor tudja, hogy a kapcsolatok csak az ő fejében léteznek. Ahogy egyre égetőbb hiányként jelentkezik nála egy társ és később egy gyermek megléte, esküvői ruhákat viselő babákat gyárt, illetve egy vetélés után előveszi azt a játék-babáját, amely a legjobban hasonlít egy igazi gyermekre. Szóhasználatából azonban arra is fény derül, hogy tisztában van vele, túlságosan szabadjára engedi a képzeletét, és ezzel néhol összemosza a valóság és a fantázia határát. A vetélésről szóló részben így beszél a gyermeket jelképező babáról:

„Holnap pedig kimosok és lesikálok mindent. Előkotrom a szekrény mélyéről a babát. A karomba veszem, mint bolond nők a filmekben...”³⁶

A disszociáció azonban azért válik nagyon fontossá az *Üvegház* esetében, mert éppen a narrátor erre való fogékonysága, a valóságot és a képzeletet összemosó fantázia teszi lehetővé a családi legendárium régi, elfeledett történeteinek rekonstruálását. Ez a képzelet az, amely kitölti a hézagokat, és a töredékes történetből egységes narratívát formál. Így azonban felmerül az a kérdés, vajon egy ilyen módon létrehozott narratíva értelmezhető-e a gyógyulás eszközeként, és nem kell-e inkább a tünetek egyikeként felfogni. Vajon milyen mértékben hívható segítségül a képzelet egy tanúságtétel megalkotásakor, ahhoz, hogy a megszülető történet még hiteles legyen?

³⁴ *Uo.*, 65.

³⁵ *Uo.*, 113.

³⁶ *Uo.*, 177.

□ □ □ A NARRATÍVAALKOTÁS MÓDJAI

Ahogy a korábbiakban kifejtettem, a narratívaalkotás nem egyszerű folyamat, ha az alapját traumatikus emlékek sokasága képezi. A regényben azonban két egymástól különböző személy hozza létre az elbeszélést. Közülük az egyik a narrátor, aki megkísérli lehetőleg hitelesen szavakba önteni a bepillanó emlékképeket és a hozzájuk kapcsolódó asszociációkat. Elbeszélésmódja nem lineáris, a történetek bizonyos csomópontok köré rendeződnek – azokból indulnak ki, és rendszeresen azokhoz is térnek vissza. Ezeket a csomópontokat a már korábban említett, az egzisztenciális traumához és a szülők halálához kötődő mélyen bevésődött képfoszlányok alkotják.

Az emlékeit nehezen rendszerező, érzelmileg meglehetősen labilis és sebezhető narrátor mögött azonban mindvégig ott áll egy objektív és a végletekig pontos szerkesztő, ami lehetővé teszi, hogy a hézagos, gondolatritmus által vezérelt történetek egy lineáris elbeszéléssé álljanak össze.

Az *Üvegház* szerkezetét megvizsgálva jól láthatjuk ezen szerkesztő rendszerező munkájának eredményét. A regény 59 rövid fejezetből áll, melyek 5 különálló részre és egy magában álló bevezető fejezetre oszlanak. Az első fejezet a narrátor születésének körülményeit írja le, egyben rögtön szót ejt a halott nővéréről is, és előrevetíti az identitásválság problémáját.

Az öt rész közül az elsőt egymást rendszertelenül követő emlékbepillantások alkotják. Ezekben a fejezetekben gyakorlatilag megjelenik minden olyan, a szülők halálához kötődő, és a gyermekkorban lejátszódott traumatikus momentum, amelyet később a narrátor jobban kifejt, s melyek folyamatos visszatérésükkel egy szabályos lüktetést adnak a regény gondolatmenetének. Szintén itt körvonalazódik az a mentális állapot és beszédhelyzet, melyben a legendárium megalkotása, illetve a halott szülők szükségtelemmé vált tárgyainak szlektálása megindul. Azt ezt követő három rész abszolút lineáris: a második a narrátor születése előtti eseményeket tárgyalja nagyban felhasználva a képzeletet is, a harmadikban az elbeszélő gyermekkori, a negyedik részben pedig a felnőttkori emlékei kerülnek leltárra. Az utolsó, ötödik rész az elsőhöz hasonlóan gyakorlatilag egy keret-fejezet. Az emlékek világából visszakerülünk az eredeti beszédhelyzetbe, azonban a narrátort már egy sokkal nyugodtabb és kiegyensúlyozottabb érzelmi állapotban találjuk. Ebben a szakaszban a történet szintjén is véget ér a különböző haszontalanná vált tárgyak selejtezése, illetve az emlékek leltárja. Megismétlődik a születés motívuma is. Az utolsó fejezetben eljön a karácsony, mikor gyakorlatilag a születést magát ünnepeljük, s az emlékek elbeszélésével a narrátor is képessé válik az újrakezdésre, az újjászületésre.

Az emlékezés dinamikájának bemutatásában és a narratíva egységbe foglalásában nagy szerepe van a regényben használt különböző motívumoknak is. Az egyik legfontosabbként kell megemlíteni azokat a szimbolikus tereket, ahol a történetek nagy része játszódik. Mindvégig ott áll egymással szemben két közeg, a pesti panel, ahova a család költözik, és a vidéki tér a növényekkel és az üvegházzal. Véleményem szerint a panel az emlékek tudatos rendezésére utal. Ahogy a szerkesztő is gondosan rendezi a narrátor hézagos emlékbetöréseit, a panel is egy olyan gondosan kiszámított tér, ahova csak a legfontosabb tárgyak kerülhetnek be. Azok, melyek nélkülözhetetlenek a mindennapi életben és a funkciójuk könnyen

átlátható. Emellett a panel az a biztonságos tér, ahonnan száműzve vannak mindazok a tényezők, melyek a családtagok szorongását okozatják. Minden átlátható, az ajtókat soha sem zárják, nem léteznek ismeretlen terek vagy helyzetek, melyekre reagálni kellene. Érdekes megemlíteni azt is, hogy bár a gyerekszobában van vendégágy, ebben soha sem alszik senki, hiszen a kívülről érkező emberek is a szorongás forrásai és a kisebbségi érzés táplálói lehetnek. „Szabályok között, szabályosan, ötven négyzetméter élet, átlátható belső terek.”³⁷ – olvashatjuk a panelről a könyvben.

Fontos azonban megjegyezni, hogy ebbe a könnyen belátható térbe rendszeresen betörnek a másik közegehez tartozó növények. Ott vannak a tapétán, és a szülők gondosan nevelgetik őket a szobákban. Ezek a növények az emlékeket és azok szabálytalan burjánzását szimbolizálják: nem csak a traumatikus emlékek akarattól független működését, hanem a felejtés dinamikáját is. A növények két különálló térben jelennek meg, egyrészt a szabad levegőn, a természetes közegükben, ahol egy részük életben marad, más részük elhervad, ahogy az emlékek is szelektálódnak: némelyik túléli az időt, de sokukat elfelejtjük. Az üvegház azonban egy mesterségesen létrehozott tér, ami ellentmond a természetes körforgás szabályainak. Itt minden megőrződik, azonban a külvilágtól, a valóságtól elkülönítve létezik. Az itt élő növények olyanok, akár a disszociált emlékek, egy másik térben léteznek, és éppen ezért nem kitörölhetők. Ezek az emlékek, ugyanúgy, ahogy a hozzájuk kapcsolódó tér is, fojtogatók, amit a következő részlet mutat:

„... az üvegezett verandán képtelenség volt megmaradni. Át kellett haladni rajta, ha a házba léptünk. Megcsapott a föld szaga, amely az ott tenyésző növényekből áradt, gyöngyözni kezdett a homlok, fojtogatott a hőség...”³⁸

A narrátor eljátszik ennek a mesterségesen létrehozott, elviselhetetlen levegőjű térnek a lebomlásával:

„Azt képzelem, hogy ami összefog, egyszer csak úgy, a legváratlanabb pillanatban széttrörm. Amikor elég volt a fullasztó biztonságból.”³⁹

Hogy milyen fontos ez a motívum, abból is látszik, hogy már a címben is megjelenik, ami-ben megint megmutatkozik az író-szerkesztő nagyon is pontos rendszerező tevékenysége. Nagy Gabriella a címadás folyamatáról a következőképpen nyilatkozik: „Megírtam ezeket a részeket, úgy rendeztem új és új struktúrába a létrejött egészet. A struktúráról való döntés adott jelentést az egésznek, akár a címadás. Az, hogy mit választok a könyv címéül, arról szól, merre orientálok az olvasót, mit nevezek meg fókusként. Számítalan lehetőség volt, az *Üvegházat* választottam...”⁴⁰

³⁷ *Uo.*, 102.

³⁸ *Uo.*, 97.

³⁹ *Uo.*, 98.

⁴⁰ <http://erdelyiportal.ro/interju/az-emlekezet-polifoniaja> (hozzáférés: 2017.06. 22.).

A korábbiakból kiindulva a családi legendárium megalkotása és a narratíva létrehozása az üvegház lerombolásaként értelmezhető, amely után a növények szabad levegőre kerülnek és hozzáférhetővé válnak.

□ □ □ VÉGEZETÜL

Bár az *Üvegház* mindenki számára nehéz kérdéseket vet fel, fontos megjegyezni, hogy alapvetően pozitív kicsengésű mű, és teljesen elérhető lehetőségként kezeli a gyógyulást. Természetesen kihangsúlyozza azt is, hogy ennek elérése nem könnyű, rengeteg türelmet, munkát és kitartást követel.

A műben több olyan fejezet is van, melyben a narrátornak sikerül megfedkeznie a szorongásáról, ezek azonban még nem jelentik a gyógyulást, az csak a mű végén kezdődik meg, amikor készen áll a legendárium, és a felsorakoztatott történetekkel mód nyílik arra, hogy visszaállítódjon a kínzó érzések és azok kiváltó okai közötti kapcsolat.

Az *Üvegház* erősen személyes mű. A narrátor nem objektíven, nem távolságtartón mesél. A történetek rekonstruálása közben megéli az érzéseit: a fájdalmat, a csalódást, akár a dühöt is. Ez erősen meglátszik a mű nyelvezetén, ahol a választékos nyelven megfogalmazott szakaszok váltakoznak a káromkodást sem nélkülöző részletekkel. A műtől nem idegen a humor sem, melyen keresztül tudunkra adja, hogy az emlékek csak addig súlyosak, míg nem ismerjük őket igazán, amíg nem tudjuk elérni őket. Ezt az üzenetet az a történet hordozza, melyben az apa nem sokkal a halála előtt színpadiasan lezár egy bőröndöt, melyben állítólag az életének legfontosabb emléktárgyai vannak, a kulcsot pedig kidobja. Később azonban kiderül, hogy a bőrönd semmi mást nem tartalmaz, csak régi, megkopott tapétákat. Az emlékek esetenként, ha jobban megvizsgáljuk őket, talán csak megkopott hátterek, semmiképpen sem a jövőnk irányítói.

KRISZTINA KARIZS

The Dynamics of Remembering in Gabriella Nagy's Novel Üvegház

Research done in the field of clinical psychology has proved that unprocessed traumatic memories have a strong effect on individuals' everyday lives and on social interactions between the members of a family or society. Under the influence of fear and trauma memories are coded on an iconic level, become dissociated in the mind and remain inaccessible to the conscious mind of the victims. The special characteristics of these memories and other emotional influences of the trauma lead to a group of symptoms called post-traumatic stress disorder. The bases of this theory were laid down by Pierre Janet and Freud and have been developed by numerous researchers. Since the 1980s more and more writers have been using these results in their literary works to create testimonies of traumatic events.

The narrator of Gabriella Nagy's novel attempts to reconstruct the fragmentary family history by collecting the memories of her ancestors. Her collection is destined to give explanations for her constant anxiety and identity crisis that is a result of the unprocessed traumas passed down through generations. The novel also demonstrates the consequences of these traumas.

The way of creating the narrative is also affected by the characteristics of the memories. The text is created through fragmentary flashbacks and fantasies and additional details made up by the narrator. The narrator's sensitivity for dissociation plays an important role in this process, which raises a question about the genuineness of the testimony.

Személyesség és idő

Janisch Attila *Másnap* című filmjében

Csöngé Tamás

□ □ □ TÉRKÉP ÉS TÁJ

A *Másnap* (2004) egy meg nem nevezett helyen és időben, egy lepusztult tanyavilágban játszódik, ahová megérkezik a titokzatos és a rendező által csak Utazónak nevezett főhős (Gáspár Tibor), hogy megkeressen egy örökségül rámaradt régi házat, melyről csupán egyetlen rossz fényképpel rendelkezik. (A járművek, ruhák, használati tárgyak és az atmoszféra leginkább az 50-es évek Magyarországnak egy eldugott szegletét idézi.) A környéken lakók vagy indokolatlanul ellenségesek, vagy indokolatlanul gyanútlanok és kedvesek az idegenrel, akiről csak annyit tudunk, hogy állítólag fényképész a foglalkozása. A ház keresése közben hősünk szem- és fültanúja lesz a helyiek családi vitáinak, melyek közül a legfontosabb egy fiatal lány (Derzi Borbála), a szeretője Simon (Czecző Sándor) és a lány apja Romek (Ujlaki Dénes) közötti konfliktus. Néhány perc után felismerhetjük, hogy az egyes jelenetek gyakran nem a fabuláris idő kronológiája szerint követik egymást. A narráció nem teszi nyilvánvalóvá, hogy két, látszólag folytatódó jelenet között mennyi idő telik el, vagy hogy visszaugrottunk-e egy korábbi időpontba, s ezért hamar elveszítjük a tér- és időbeli viszonyok közötti tájékozódási képességünket. A film elsődleges retorikai célja ennek a zavarnak a bemutatása, mely a főszereplőt éppúgy érinti, mint a nézőt.

„Egy férfi járja a vidéket, egy elhagyatott környéket, keres egy tanyát. Az ott élő emberekről sem sokat tudunk meg. Él itt egy kislány, akit valamilyen módon kiközösítenek maguk közül, talán a szépsége miatt, talán mert izgató, talán mert nem olyan, amilyennek elképzelik, ez egy általános élethelyzet. Mindenfelét mondanak, sugallják ennek a palinak, hogy ez ilyen-olyan-amolyan, belehallgat beszélgetésekbe, és föltöltődik ezzel az ott lévő gonoszszággal és gyűlölettel a kislány ellen és van egy pont, amikor ez a közösség által már prédává tett kislány ott van előtte s ő vadállattá válik.”¹ – értelmezi a *Másnapot* Janisch Attila, a film rendezője.

Félszavakból és zavart tekintetekből következtethetünk rá, hogy a főhős maga sem érti, miért ismerős a vidék minden lakójának. A történet csattanója elcsépeltnek tűnhet, hiszen a középpontban a lány borzalmas meggyilkolása áll, melyről először csak pletykákat hall a főhős, majd ahogy egyre inkább körvonalazódnak a bűntény részletei, egyre biztosab-

¹ Janisch Attila nyilatkozata a *Másnapról* a film DVD kiadásán található. A szóbeli megnyilatkozások átirásánál kisebb stilisztikai módosításokat végeztem.

bak vagyunk benne, hogy a gyilkosságot ő követte el. A film forgatókönyvét Forgách András és Janisch közösen írták, forrásként felhasználva Alain Robbe-Grillet-nek *A kukkoló* (1955) című regényét,² de néhány alapotívum kivételével jelentősen átalakították az új-regény jeles szerzőjének művében található történetet.³

A film által felvetett központi probléma az időszerkezet nonlinearitásának természetével kapcsolatos. A film időszerkezete nem véletlenszerűen ugrál az események között, a tárgyi metaforika egyértelműen jelzi, hogy egy centrális esemény köré szerveződik a diskurzus. Az események sorrendje úgy halad a középpont felé, mint a kis fémgolyó a lány játékában, ahol egy apró labirintus közepébe kell eljuttatni azt. Az események nonlinearis elrendezése által létrehozott rend jellemzője az időben egymástól távol eső jelenségek összeillesztésének sajátos módja, melyben az időben és térben elválasztott részeket a főhős cselekvéseinek folyamatossága köti össze. Itt nem csupán egy Genette által implicit ellipszisnek⁴ nevezett technikáról van szó, hiszen az időbeli ugrás történhet kronológiailag visszafelé is, bemutatva és kitöltve egy korábban homályban hagyott időintervallum történéseit.

Milyen értelemben megbízhatatlan a *Másnap* elbeszélése?⁵ A kérdést nemcsak a film sajátos nyelvének megragadása szempontjából fontos feltenni, hanem a megbízhatatlanság fogalmának és a mögötte rejlő koncepciók egymáshoz és más hasonló fogalmak viszonyának tisztázása és pontosítása miatt is. Ennek függvényében a következő, hermeneutikai megalapozást igénylő narratológiai kérdéseket teszem fel: Mennyiben köthető a prezentált időstruktúra a főhős karakteréhez? Milyen mértékben egyezik a főhős időérzékelése a diskurzus által létrehozott sorrendiséggel? A főszereplő időérzékelése is nonlinearis-e, és ha igen, akkor mivel támasztható alá ez az érzékelésmód? Igazolható-e az értelmezés, miszerint a filmet alapvetően a karakter szubjektivitása strukturálja (legyen az jelleme, fantáziája vagy emlékei)

² „A film elkészítéséhez az alkotók felhasználták Alain Robbe-Grillet *Le Voyeur* című regényének motívumait.” – olvasható *A másik part* című rövidfilm végén.

³ A *Másnap* előtanulmányának tekinthető f iskolai vizsgafilm, *A másik part* még sokkal több azonosságot mutat a Robbe-Grillet-regénnyel, mind a történetelemek, mind a szerkezet szempontjából. A központi események lényegében ugyanazok, mint a *Másnapban*, a legfontosabb különbség természetesen az időrendet érinti: *A másik part* nagyrészt lineárisan mutatja be az eseményeket, s egy klasszikus thriller szerkezetet működtet, melyben egyedül a gyilkosság eseményének bemutatását késlelteti a film, hogy végül a történet twist-endingjeként tudja leleplezni azt. Forgách András a *Másnap* keletkezéstörténete kapcsán megjegyzi, hogy „a film rengeteg átalakuláson ment keresztül, ami azért volt nehéz, mert a regénynek is nagyon bonyolult szerkezete van. Adva volt egy rendkívül szuverén szerkezet, amit a dolog természetéből és a munkamódszereinkből adódóan megváltoztattunk, de a két bonyolultság mégiscsak megegyeztette egymást és egy tükörterembe kerültünk, ahol ha egy tükröt elmozdítottál, teljesen megváltozott az egésznek a felállása és rendkívül vigyázni kellett, hogy még egy elmondható történet legyen belőle.” (*Másnap*, extrák DVD)

⁴ Gérard GENETTE, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, Oxford, Blackwell, 1983, 108.

⁵ A film extratextuális kontextusa kapcsán nem érdektelen idézni a rendezőt, aki így határozza meg saját poétikai törekvéseinek mibenlétét: „Én azt a fajta víziót szeretem, ami becsap. Tehát ami nem látszik azonnal, hogy vízió. A víziót nem formanyelvi eszközként gondolom, hanem hogy az ember hogy téved el a valóságban. Hogy a valóság egy része hogy kezd vízióformát ölteni, nem azért, mert vízió valójában, hanem azért, mert már nincs kontrollod a valóságod fölött.” (*Másnap*, extrák DVD, Janisch)

és ehhez milyen filmnyelvi eszközökkel él a narráció?⁶ E problémákat elsősorban a filmbeli elbeszélés jellemzőin keresztül szeretném megközelíteni.

Fontos megjegyezni, hogy a *Másnap* döntően a klasszikus filmes elbeszélés-technikákból (a folyamatossá szerkesztés elveiből) kiindulva, ezeket átértelmezve alkotja meg sajátosan letisztult filmnyelvét. Ábrázolásmódja az időérzékelés és időprezentáció terén a legösszetettebb, ezért értelmezése itt válik a legproblematisabbá.

□ □ □ A DISKURZUS NONLINEARITÁSA

David Bordwell megjegyzi, hogy a filmbeli időnek nincsen a nyelvben fellelhető időjelekhez hasonló megfelelője, így „a fabula időbeli viszonyait úgy kell kikövetkeztetni; a néző sémákat rendel a narráció által felkínált jelekhez.”⁷ Általában persze nem az egyes képek vagy beállítások „abszolút idejét” kell jeleznie a filmnek, a történet szempontjából néhány kivételtől eltekintve (történelmi filmek esetén az adott dátum ismerete segíti a befogadót, hogy a jelenet egy ismert, valós eseményhez köthesse) ezeknek általában egymáshoz viszonyítva van jelentősége, vagyis az ok-okozati viszonyok megértésének szempontjából lényeges. A kognitív orientációban általában nem egy egzakt módon jelzett diegetikus időpont hiánya a probléma, hanem az ábrázolt események relációja, mely minőségét tekintve lényegében kétféle lehet: egyidejű (simultaneous) és egymásutáni (successive). Sajnos a film diskurzusa sincs mindig segítségünkre ennek eldöntésében, hiszen bármilyen időviszonyban áll is két történetelem, a prezentáció módja nem mindig tükrözi a fabuláris relációt. A játékfilmek például gyakran prezentálnak szimultán történő eseményeket egymásutániságban, a szimultán ábrázolás pedig ritkább (ilyen például az osztott képernyős megoldás).

A *Másnap* ábrázolásmódjában a problémát a szukcesszív módon bemutatott jelenetek közötti időviszonyok megállapítása jelenti. Néhány jel határozottan arra sarkallja a befogadót, hogy megpróbálja rekonstruálni a *Másnap* fabuláját, vagyis kronológiai rendbe állítsa a filmben látott jeleneteket. Ez a film többszöri megtekintése, részletes jegyzetelés, és minden apró részletre való odafigyelés ellenére sem egyszerű feladat, ezért itt mutathatunk rá a film által feltételezett két befogadói szerepkör, a beleértett befogadó és a fabula (nyomozói feladatokat végző) beleértett „restaurátora” közötti különbségre. Természetesen a filmet élményszinten megragadó egyszerű befogadó is tisztában lesz ennek a másik szerepkörnek a létezésével, anélkül, hogy bele lenne kényszerítve a pozíciójába.

Az általam helyreállított fabuláris rend nem teljes (néhány jelenetről lehetetlen megállapítani, hogy hova illeszthető kronológiailag), de viszonylag átfogó képet nyújt a narratíváról ahhoz, hogy észrevegyük: a kapott történet a helyreállított sorrend ellenére sem nevezhető lineárisnak. Janisch maga így elmélkedik filmjéről 11 évvel később: „Valójában csak ezt a fil-

⁶ Kolozi László például egyértelmű kapcsolatot lát az Utazó személye és a narráció sajátosságai között: „A *Másnap* Borges novelláihoz hasonlóan rejtélyes, az elbeszélési technika, a módszer többet elárul a főszereplőről, mint amennyit tőle megtudunk.” (KOLOZI László, *Labirintus játék*, <http://www.filmkultura.hu/regi/2004/articles/films/janisch.hu.html>, hozzáférés: 2017. 06. 22).

⁷ David BORDWELL, *Narration in the Fiction Film*, University of Wisconsin Press, 1985, 77. (Saját fordítás.)

met készítve értettem meg magam is teljesen tudatosan, hogy a nonlinearitás, bár úgy tűnik, mintha az elbeszélés időrendiségére, idővonalára vonatkozna, valójában [...] nem az időről, hanem az oksági összefüggések felcserélődéséről, felcserélhetőségéről szól. Egy másfajta élet-szemléletről, egy másfajta logikáról. Az idő csak az eszköz ahhoz, hogy ehhez a másfajta logikához eljussunk. Eszerint a *Memento* pl nem nonlinearis, hanem lineáris elbeszélés, amelyben az idő 10 percnyi csomagokban halad visszafelé, a végállapotból a kezdetig. A logika azonban az idő megfordíthatósága ellenére is következetes marad, okot okozat követ.”⁸

Janisch meglátása nagyon fontos, és félreértés ne essék, gondolatmenetével teljes mértékben egyetértek, csupán a fogalmi pontosság és érthetőség kedvéért térek el az általa használt terminológiától, amikor mind a *Másnap*, mind a *Memento* típusú időábrázolást alkalmazó filmeket továbbra is *nonlineárisnak* nevezem, utalva ezzel e művek textuális, formálisan könnyebben megragadható szintjére és különbséget (a Janisch által is használt befogadói, értelmezői aspektusból) a kategórián belül teszek mint *nem linearizálható* és *linearizálható* narrációval rendelkező *nonlineáris* filmek.⁹

Feltevésem szerint a *Másnapban* a linearizálhatatlanság oka, hogy az események diegetikus idejének sorba állítása nem elég a linearitáshoz, mivel a filmben ábrázolt eseményekhez és a karakterekhez kötődő ok-okozati logikák ebben az elrendezésben sem működnek együtt. A narráció ugyanis nem pusztán homályban hagyja a gyilkos motivációit, de egy másik időaspektushoz köthető, alternatív logikát is bevezet a rendszerbe.

OBJEKTIVITÁS ÉS SZUBJEKTIVITÁS METSZETÉBEN: □ □ □ A CSIGAHÁZAK

E kettős logikát és a film linearizálhatatlanságát remekül szemléltetik a csigaházak¹⁰ mint szimbolikus tárgyak felbukkanásai. A történet szintjén a középen kilyukasztott csigaházak eredete és jelentősége csak a játékidő kétharmadánál van megmagyarázva: a lány e tárgyakból készíti el nyakláncát, melyet a gyilkosság előtt az utazó (egy részét szétszakítva) letép a nyakából és később is magánál tart. A film végén bűnössége bizonyítékává válik az ékszer, amikor Simon előtt véletlenül előrántja zsebéből a nyakláncot. Az már az első csigaház megtalálásakor világos a néző számára, hogy az apró tárgynak nagy jelentősége van: olyan nyomként funkcionál, amely egyrészt jól beleillik a film krimi-dramaturgiájába,¹¹ másrészt

⁸ Kommentár Marx György cikke alatt. (MARX György, *Másnap*, Janisch Attila filmje, http://77magyarfilm.blog.hu/2015/01/14/masnap_janisch_attila_filmje, hozzáférés: 2017. 06. 22).

⁹ A nonlinearis elbeszélés komoly történeti konnotációkkal rendelkezik és szemantikailag is jól indokolható, ezért nem látom értelmét az elnevezéstől való tartózkodásnak.

¹⁰ A film főiskolai „előtanulmányában”, a *Másik partban* a csigaházak helyett dobókockákból készült a nyaklánc. Amint arra Fenyvesi Kristóf rámutatott, a nyakláncba fűzött csigák szimbóluma azért stílszerű a filmben, mert tükrözik a narratíva kettős természetét a szekvencialitás (a láncra felfűzés linearitása) és a körösség (a csigák formája) által.

¹¹ A film forgatókönyvírója szerint „az időszerkezet azért különleges, mert egy olyan krimi, ahol nincs nyomozó. Tulajdonképpen az Oedipus történetéhez hasonlít, ha egy ősképet kell találni.” (*Másnap* extrák DVD, Forgách András)

jelentősége nyilvánvalóan túlmutat a tárgy materiális jellemzőin. A film befogadása során önmagában még nem kirívó, hogy az Utazó lépten-nyomon csigaházakba botlik, elvégre az események sorrendisége nem tisztázott, egy-egy jelenet szemlélésekor az sem világos, hogy a gyilkosság előtt vagy után játszódik. Ennek azért van jelentősége, mert ha a lineáris logika szerint gondolkodunk, a csigaházak előkerülésének mind materiális (a tér-idő dimenziójának a szintjén), mind szubjektív (a szubjektum pszichológiájának a szintjén) oka kizárólag a gyilkosságot követő eseménysorokban lehet. A materiális ok egyszerű: különösképpen hangsúlyos, hogy a csigák nem pusztán hasonlóak azokhoz, melyekből a lány a nyakláncot készítette, hanem azonosak velük (erre utal a közepükön levő lyuk), ezért a csigák csak azután kerülhetnek az Utazó által megtalált helyekre, miután a lány már átfúrta őket és az Utazó megszerezte a belőlük készített ékszer. A szubjektív ok az Utazó személyével áll kapcsolatban: a lineáris gondolkodás alapján a csigák nem „vezethetik rá” a gyilkosságra egy olyan (a lány, a nyaklánc és a csigaházak között levő) kapcsolat alapján, amelyről a férfinak még nincsen tudomása, de „emlékeztethetik” rá, ha már megtörtént az esemény. Így, ha a csigák megtalálását az Utazó szubjektív, hallucinatorikus élményeként értelmezzük (a megbízhatatlan narrációt itt alátámasztja a csigák gyanúsán egyszerű fölfedezése), akkor is csak a gyilkosság eseménye után lehetséges a szituáció.

A csigaházzal való első találkozás a gyilkosság helyszínéül szolgáló nádasban történik. Miután felemeli a cipője alatt talált apró tárgyat, egy furcsa vágás következtében a férfit már egy országút szélén találjuk. A feladat a két, mozgásban vágással¹² összeillesztett jelenet idejének definiálása a gyilkossághoz viszonyítva. Az első helyszín, ahol megtalálja a csigaházat, az a nádas. Itt kizárólag szimbolikus tárgyakkal találkozunk, melyek nem képesek megbízhatóan jelezni a kronológiát, ugyanis még az összetört bicikliről is nagyon nehéz eldönteni, hogy azonos-e az Utazó által korábban használt járművel, ezért hiba lenne bármilyen következtetést alapozni rájuk. Kivételt képezhet az a megállapítás, hogy az itt található tárgyak (különösen egy bárány levágott feje) mind a gyilkosság szimbólumaként értelmezhetők. A szekvencia második fele, az országúti jelenet kronológiailag a film nyitó képsorainak az előzménye: míg a nyitó képsorokban az Utazó a teherautó platóján utazik, itt azt az idősavot látjuk, amikor a sofőr felveszi őt. Jó indikátor a jelenet elhelyezéséhez, hogy az Utazó ennek a kocsiútnak a végén kapja meg a biciklit, amelyről biztosan tudjuk, hogy még a gyilkosság előtt szerezte, ugyanis később látunk egy jelenetet, ahol a patak partján kerékpározik el a fa árnyékában heverésző lány mellett. Ebből következik, hogy a csiga megtalálása (legalábbis a jelenet második fele) a gyilkosság elé tehető, így bármelyik lehetőséget tartjuk valószínűbbnek a jelenet első felének idejét illetően, a lineáris logika nem helyreállítható. Választhatunk két, egyaránt szürreális helyzet közül: (a) a csigát egy gyilkosság utáni jelenetből viszi magával egy gyilkosság előtttibe; (b) eleve a gyilkosság előtt találja meg azt. Az (a) lehetőségnél ismét felmerülhet a csiga hallucinatorikus természete (különösen a gyilkosság előtt ját-

¹² „a folyamatosságot szolgálja a mozgásban vágás, amikor egy bizonyos mozdulat, cselekvés, mely az egyik képen elkezdődött, vágás után a következő képen fejeződik be, így térbeli és időbeli folyamatosságot egyaránt sugallva.” (VINCZE Teréz, *Tér-Idő-Gondolat*, http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=10306, hozzáférés: 2017. 06. 22)

szódó jelenetsorban), aminek viszont gyökeresen ellentmond a jelenet utolsó beállítása: miután az Utazó felszállt a teherautóra, a kamera nem követi sem őt, sem a jármű mozgását, hanem szuperközeliben kezdi pásztázni az aszfaltot, ahol megállapodik a széttöredezett csigaházon. Hangsúlyos, hogy a film az Utazó jelenléte nélkül mutatja be nekünk a tárgyat. A (b) lehetőség esetén a csigaházzal kapcsolatos materiális és szubjektív ok-okozatiság is csődöt mond, így a film összes jelenetének egzakt elhelyezése nélkül is belátható a linearizálhatóság lehetetlensége: az okozatiság két típusa minden esetben ellentmondásokba torkollik.

Megállapítható, hogy a csigák nem állíthatók egy sorba a filmben megjelenő egyéb tárgyakkal mint a lineáris-tárgyi szint megjelenítői, mert megjelenéseik jóval szorosabban kapcsolhatók az Utazó szubjektivitásához köthető belső logikához. A film retorikájában jelen esetben inkább a diskurzív aspektus a fontosabb: *ahogyan* ez a feltárulás létrehozza a narratív progressziót¹³ és eljuttatja a főhőst a nem-cselekvéstől a cselekvésig. Úgy tűnik, hogy a karakter útja a szemlélőtől a gyilkosig sokkal inkább levezethető a textuális időrend (az események prezentált rendje) alapján, mint a rekonstruált fabuláris idő szerint: ezzel a film retorikája középponti, leglényegesebb ok-okozati problémáját elválasztja a történet (fabula) kronológiájában feltárható összefüggésektől.

A példa rámutat a Janisch által definiált narratív linearitás (ami valójában linearizálhatóságot jelent) egyik legfontosabb feltételére, miszerint a linearizálhatósághoz több kell, mint a (sokszor nem egységes, vagy hozzáférhetetlen¹⁴) objektív, diegetikus időviszonyok feltérképezése és a történet darabkáinak megfelelő elrendezése. A kronotopikus (külső) logikának és a filmben ábrázolt eseményekhez és a karakterekhez kötődő (belső) ok-okozati logikának szervesen együtt kell működnie.¹⁵

A nehézséget nem az okozza, hogy a *Másnapban* két eltérő logika működik, hiszen a narratívák általános jellemzője, hogy a történet és a diskurzus sokszor egymást csorbító vagy hiteltelenítő, máskor rendkívül jól együttműködő logikái mentén tartható fel a narratíva működésmódja (amint erre Jonathan Culler rendkívül olvasmányos *Oedipus király* elemzésében rámutatott).¹⁶ A probléma forrása, hogy e két rendszer nem feleltethető meg a reprezentáltak

¹³ James Phelan narratív progresszió-fogalma: „Progresszió a textuális mechanizmusok szintézisét értem, melyek létrehozzák és irányítják a narratíva mozgását az elejétől a közepén át a végéig, tekintetbe véve a befogadó reakcióját erre a mozgásra.” James PHELAN, *Judgment, Progression, and Ethics in Portrait Narratives: The Case of Alice Munro's "Prue"*, *Partial Answers*, Journal of Literature and the History of Ideas, 4 (2006), 115–129. (Saját fordítás.)

¹⁴ A nem-mimetikus (*unnatural*) diegetikus idő és a narráció alapfogalmainak viszonya kapcsán ld. Brian RICHARDSON, *Beyond Story and Discourse: Narrative Time in Postmodern and Nonmimetic Fiction = Narrative Dynamics: Essays on Time, Plot, Closure, and Frames*, ed. Brian RICHARDSON, Columbus, The Ohio State University Press, 2002, 47–64.

¹⁵ Monika Fludernik a narratívák szerveződése kulcsfontosságú elemének tartja a karakterek célorientáltságát és arra hívja fel a figyelmet, hogy alapvetően vak az az elbeszéléselemélet, mely nem fordít figyelmet a narratívát valódi egységgé szervező magasabb szintű szemantikai teleológiára. (Monika FLUDERNIK, *Towards a Natural Narratology*, London, Routledge, 1996, 16.)

¹⁶ Jonathan CULLER, *Story and Discourse in the Analysis of Narrative* = Uő, *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, London and New York, Routledge, 2001, 188–208.

mimetikus és a reprezentáció szintetikus logikájának,¹⁷ hiszen a karakter személyességéhez és tapasztalataihoz köthető belső és a fabuláris rend külső logikái egyaránt vetnek fel a történet okozatiságát, a narratív ábrázolás technikáit és a befogadást érintő kérdéseket.

□ □ □ BIZONYTALAN FOKALIZÁCIÓ

Ha az Utazó személyéhez és az általa elkövetett gyilkosság miértjéhez a fabuláris időrend nem visz minket közelebb, akkor ebből adódik a kérdés, hogy vajon a diskurzus logikája ad-e valamiféle segítséget a karakter megértéséhez? Tegyük fel újból a kérdést: Milyen összefüggésben áll a diskurzív idő töredékessége és a főhős személye? Mennyiben reflektálódik a főhős szubjektivitása a diskurzusban? A tematikus jelzések egyértelműek: az Utazó teljesen elvesztette időérékét a tanyavilág szűzségében, karórája megállt (finom utalás Robbe-Grillet óra-ügynökére), utazása során az idő folyását ájulások és ébredések váltakozása szegmentálja, s a diskurzusnak köszönhetően a befogadó is hasonló pozícióba kerül.

Állításom, hogy a narráció és a karakter viszonya legpontosabban a *bizonytalan fokalizáció* terminussal írható le, melynek fő sajátossága, hogy a nonlineáris ábrázolásmód és az Utazó szubjektumának kapcsolata nem egyértelmű,¹⁸ ezért érdemes megfontolni különböző hipotetikus értelmezési lehetőségek hasznát az ábrázolásmód jellegzetességeinek leírásában. Három lehetséges értelmezési sémát fogok részletesebben megvizsgálni.

A diskurzív interpretáció szerint a nonlinearitás kizárólag a diskurzus/prezentáció sajátossága a filmben s független a diegetikus karaktertől, így a legextrémebb értelmezésben e formai játék funkciója, hogy összekeverje a befogadó előtt szétszórt narratív puzzle darabkáit. Ez remekül összevág a krimi-hagyománnyal, és az ezredforduló környékén megszorodott komplex/puzzle-filmek vagy elmejáték-filmek¹⁹ divatjával, ahol a néző veheti fel a nyomozó szerepét, hogy kibogozza a történet kusza szárait. Azonban számos érv szól ezen értelmezési lehetőség ellen. Először: habár a film több szereplő bűnösségének a lehetőségét is felveti (Simon, Romek), tulajdonképpen nem a gyilkos személye körüli rejtély a hangsúlyos, hiszen ezt csaknem a kezdetektől sejteni lehet, így a film ilyen szempontból nem sok izgalmat nyújt. Másodszor: a film „csal” a kirakásban, ugyanis a darabkák nem illeszkednek tökéletesen egymáshoz, jó pár lényeges elem pedig egyszerűen hiányzik, azaz képtelenség kirakni a teljes képet (a fabulát), ha a megjelenítésmódra pusztán intellektuális kihívásként tekintünk, mely nehezíti a hozzáférést a történetben rejlő „igazsághoz”. Harmadszor: nagyon erős érvek szólnak mellette, hogy a film időbelisé-

¹⁷ A logikák természetesen mindig műfaji kontextusba ágyazva működnek. Például mimetikus logika lehet egy realista dráma esetén, hogy ha egy karakter meghal, nem térhet vissza a sírból. Szintetikus logika lehet egy thriller esetén a feszültség fokozása a gyilkos személyének homályban tartásával.

¹⁸ Eltérek a fogalom Mieke Bal által használt jelentésétől és a jelek bizonytalanságára helyezem a hangsúlyt. Bal meghatározását ld. Mieke BAL, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 2009, 118.

¹⁹ Ld. Thomas ELSAESSER, *The Mind-game Film = Puzzle Films – Complex Storytelling in Contemporary Cinema*, szerk. Warren BUCKLAND, Oxford, Wiley-Blackwell, 2009, 13–41.

gét a főszereplővel hozzuk összefüggésbe. Például a film legjelentősebb poétikai technikája, a mozgásban/akcióban vágás is az Utazó és a diskurzív elrendezés kapcsolatát emeli ki, s azt sugallja, hogy az Utazó a nézővel együtt lépi át a tér-idő határvonalait. (Azt a hatást keltve, hogy az Utazó a diegézis szabályait áthágva, metaleptikus²⁰ módon képes közlekedni a film varratai mentén.)

A főhős és a film időperspektívái közötti kapcsolat jellege a legösszetettebb kérdéskörök egyike. A főhős szubjektivitásának mely aspektusát emeli ki a film és melyeket nem? Értelmezhető-e a cselekmény nonlinearitása *belső fokalizációként*,²¹ a szubjektum időérzékelésének leképezéseként? Milyen tudatállapot rendelhető a szubjektumhoz, amelyet a leképezés struktúrája hitelesít?

Alaptézisem szerint a film retorikája a fokalizáció szempontjából nem egyértelműsíti a narráció és a főhős egymáshoz való viszonyát a narratíva globális struktúráját tekintve, ennek feltérképezése a film narratív komplexitásából és a klasszikus filmelbeszélés formanyelvének felforgatásából adódóan nem lehetséges interpretációs műveletek végrehajtása nélkül. (Azt pedig kifejezetten csak egy értelmezés keretein belül jelenthetjük ki, hogy a bemutatott események sorrendje egyértelműen a főhős szubjektivitásának valamiféle kivételése.)

A fokalizáció bizonytalanságát tovább növeli, hogy nem minden jelenetváltás történik (filmnyelvileg) szokatlan módon: néha a két snitt között elhelyezett vágás időrendben helyezi egymás mellé a jeleneteket, más esetben pedig éppen egy korábbi esemény kerül bemutatásra a vágást követően. Mindkét lehetőségre csak a felbukkanó tárgyi nyomokból, párbeszédekből és eseményekre való utalásokból következtethetünk.

Melyek azok a tényezők, amelyek általában a befogadó segítségére vannak a narráció fokalizációs stratégiájának értelmezésében, de a *Másnap* szándékosan kerüli őket? A narráció nemcsak a jelenetek gondos megválogatásával és diskurzusbeli elhelyezésével informálja alul kategorikusan a nézőt, de a tematikus reflexiók hiánya is megnehezíti a diegézis viszonyait illető orientációt. A főhős soha nem reflektál egyértelmű módon (például verbálisan) az idő, a tér és a narratív logika egyéb anomáliáira, illetve a film kerüli az olyan situációkat, amikor ezekkel kapcsolatos reflexiók születhetnének, vagy szembeszökő lenne hiányuk.

A *Másnap* a tudatfilmekként meghatározott alkotásokhoz nagyon hasonló alakzatokat és technikákat működtet, mégis az az érzésünk, hogy ennek ellenére egy áthatolhatatlan fal választ el minket főhősünkől. A néző számára nem egyértelműek gondolatai, érzései, nem tudjuk színleli-e a zavarodottságát, semmit sem kíván kommunikálni a befogadó felé, ezért nem is nagyon érzünk szimpátiát iránta és nem nyújt intenzív érzelmi élményt sorsának szemlélése, talán csak megdöbbenünk az amúgy visszahúzódnó férfi borzalmas cselekedetén. A gyilkosság mintegy gravitációs középpontként vonzza a lányt kerülgető főszereplőt.

²⁰ A fogalomhoz ld. GENETTE, *Narrative Discourse...*, i. m., 234–235. és Gérard GENETTE, *Métalepse. De la figure à la fiction*, Paris, Seuil, 2004.

²¹ Definícióm szándékosan tágabb a Genette-féle tudás alapú és a Bal-féle percepció alapú meghatározásoktól: eszerint belsőleg fokalizált elbeszélésről beszélhetünk, ha a beleértett szerző vagy a narrátor tevékenysége során kiemeli és közvetíti a fókuszba helyezett diegetikus szinten létező karakter szubjektivitásának/tapasztalatának valamelyik aspektusát (észlelés, érzések, gondolatok, fantáziák), míg más aspektusokat különböző mértékben hanyagol, vagy homályban hagy.

Motivációi a lineáris „külső” eseményekből nem érthetők meg. Ha a fabuláris idő szerint vizsgáljuk a gyilkosságot: akkor az esemény emléke, mintha őszintén nem létezne a férfi fejében a tett elkövetése után, de végig kísértene azelőtt. A karakter „útjának” valódi íve csak a diskurzus szekvencialitásának a fényében kristályosodik ki: a prezentált időrend válik meghatározóvá a főhős bűnbe való beavatódásának szimbolikus (és szintetikus²² összefüggésekben megragadható) folyamatában.

Szélesebb értelemben mondhatjuk, hogy a reprezentáció az időérzék elvesztésének életményét tükrözi oly módon, hogy egy nehezen megragadható, eredeti dimenzióiban közvetíthetetlen pszichológiai-fiziológiai jelenséget nem pusztán tematikus elemekkel visz színre, hanem szó szerint mediális dimenzióval ruházta fel azt a nonlinearis cselekményformán keresztül haladó karakter által.

Talán külön magyarázatot érdemel, miért beszélhetünk mégis „belső fókuszációról” olyan esetben, ha a jelenség, amire használjuk, nem jár együtt a karakter elmetartalmához való hozzáféréssel és jobb megértésével.

Ha Genette meghatározását vesszük alapul, még külső fókuszációként is jellemezhetnénk a situációt az Utazó és a narráció viszonyát illetően, mint a film alapvető jelentéskötési stratégiáját, hiszen a beleértett befogadó kevesebbet „tud” mint a szereplő.²³ Mit értek ezen? Érdemes felhívni a figyelmet egy tévedésre (vagy kontraproduktív fogalomhasználatra), mely ott bujkál a fókuszációval kapcsolatos okfejtések jó részében, s habár terminológiai szörszálhasogatásnak is tűnhet, e pontatlanság nem kevés fejtörést okoz az alapos elemzőnek.²⁴ A fókuszáció tudás alapú meghatározásai általában nem tesznek különbséget az információhoz való hozzáférés és a narratív „tudás” között, vagy egyenesen azonosítják a kettőt. Értelmem szerint a narratív közlések kontextusában kizárólag olyasfajta hermeneutikai tudásterminusnak van értelme, mely a befogadó által kontextualizálható és feldolgozható adatokat jelent. Vagyis bizonyos információk ismerete még nem tudás, mely fogalom mindenképpen tartalmazza a megértés mozzanatát, legalábbis egy olyan funkcionalitást, amely a narratív kommunikáció kontextusában elősegíti az információ szervezését. Az információ elengedhetetlen része a narratív megértésnek (melynek nagy része ok-okozati relációk elemeinek helyes összekapcsolására vonatkozik), de a narratívára vonatkozó tudásról már kizárólag a feldolgozott és kontextusba illesztett információ által beszélhetünk. A narratív tudás ily módon a befogadás és értelmezés során folyamatosan

²² James Phelan eredetileg a fikciós karakterek három aspektusára (mimetikus – tematikus – szintetikus) vonatkozóan dolgozta ki fogalmi rendszerét, de a terminológia jól működik a narratíva többi, absztraktabb vagy komplexebb elemére vonatkoztatva is. Ld. James PHELAN, *Reading People, Reading Plots*, Columbus, The Ohio State University Press, 1987.

²³ „a hősnek látjuk a cselekedeteit, de gondolataihoz és érzéseikhez nem biztosít hozzáférést a narráció” (GENETTE, 1983, 190. (Saját fordítás.)

²⁴ Bal *Narratológiájának* 3. kiadásában a „külső fókuszációt” nem bizonyos információ hozzáférhetetlenségére kihegyezve definiálja, mivel a fókuszáción alapvetően (fizikai vagy pszichológiai) érzékelési perspektívát ért, így leginkább a „külső fókuszáló” terminus kerül elő. Ez pedig olyan situációkra vonatkozik, ahol „egy ismeretlen, fabulán kívüli ágens működik fókuszátorként” (BAL, i. m., 111.), vagyis nem egy karakter érzékelése az, ami orientálja a narrációt a diegézis eseményeit vagy más karaktereit illetően. A leírás azonban nem sokat mond el a hozzáférhető információk jellegéről.

alakul, újabb információk fényében újrakontextualizálódhat, egyes elemek státusza megváltozhat, vagyis sajátos temporális dinamika jellemzi.

A probléma, hogy Genette tudás alapú fókuszáció-meghatározása tulajdonképpen információ alapú meghatározást jelent és így, még ha az Utazó percepciójának miméziseként értelmezzük is a *Másnapban* található tér- és időugrásokat, melyek egy speciális asszociatív logikát sejtetnek (s ezáltal az Utazó elméjének működésébe való betekintésként értelmezhetők), ez nem jelenti azt, hogy a beleértett befogadó tudása (annak újradefiniált értelmében) megegyezne a karakterével. Ugyanis az elme tartalmainak hozzáférhetővé tétele (belső, mélyégi fókuszáció) nem egyenlő a narratíva szempontjából fontos (a narratív tudást meghatározó vagy megváltoztató) információk közvetítésével, mivel kevésbé a karakter tudását (melyről végig nagyon kevés fogalmunk van) vagy tudatát ábrázolja a film, és sokkal inkább olyasmit, amit a pszichológiai szaknyelv tudattalanként definiál. (Ez a tudattalan pedig képek; logikai, tér-időbeli anomáliák formájában manifesztálódik a filmben.) Ezért is javasoltam a belső fókuszáció definíciójaként a szubjektivitás különféle aspektusainak közvetítését, melybe természetesen beletartozhat a karakternek a cselekmény szempontjából releváns információkról való tudása is, de kár lenne kizárólag erre az elemre szűkíteni a meghatározást.

A fókuszációnak nem pusztán a tudás alapú interpretációja problémás, de az érzékelési megközelítés is legalább ennyire kényes.²⁵ Nem az észlelési fókuszáció amúgy is kevés helyen alkalmazott vagy látszólag alkalmazott lokális előfordulásait kérdőjelezem meg, hanem mint globális szervező elvet, mely magyarázó erővel bír a film speciálisan *narratív* jellemzőit, különösképpen a *narratív progresszió* jellemzőit illetően. Az érzékelés fókuszációjának strukturális elvként való értelmezésével pedig éppen az a probléma, hogy sem a narratíva központi tematikus kérdéseire, sem a diskurzus mögött rejlő logikára nem ad semmiféle magyarázatot. Ami még lényegesebb, hogy több olyan jelenettel is találkozunk a filmben, mely egyenesen szembe megy e fókuszáció egyik legalapvetőbb ábrázolási kíváncsiával (az észlelő jelenlétének a jelzésével), semmilyen szemantikai kibúvót nem hagyva az effajta értelmezésnek: az egyik ilyen részlet a törött csigaházat tartalmazó beállítás, ahol az Utazó nincs jelen. A másik egy hatperces, párhuzamos vágást alkalmazó részlet, amelynek az egyik felében egy láthatatlan fenyegetés figyel a lányt,²⁶ a másik felében pedig Simont követi a kamera, amint rohan a nádas felé, de a lány helyett csak egy lyukas csigaházat talál (sőt, még nézőponti beállításokat is kapunk a fiú szemszögéből).

Tekinthetjük ezeket lokális texturális elmozdulásoknak vagy pillanatnyi váltásoknak a perspektívában? Nem rendkívüli, hogy egy alapvetően szubjektív narratívát megszakítsanak rövidebb objektív vagy a főhős perspektíváját nélkülöző képsorok. Ha tagadjuk a perspekti-

²⁵ Ebben az összefüggésben az észlelésnek a szubjektum más típusú tapasztalataival kontrasztba állított jelentésére célok, melyet Thompson (Kristin THOMPSON, *Categorical coherence: A closer look at character subjectivity*, <http://www.davidbordwell.net/blog/2008/10/24/categorical-coherence-a-closer-look-at-character-subjectivity/>, hozzáférés: 2017. 06. 22) perceptuális szubjektivitásként, Branigan (Edward BRANIGAN, *Narrative Comprehension and Film*, New York and London, Routledge, 1992, 87) pedig a belső, felszíni fókuszációs szinten hozzáférhető jelenségeként azonosított.

²⁶ Ezt a jelenlétet természetesen azonosíthatjuk az Utazóval. A technika érdekessége, hogy az eddigiekkal ellentétben tipikus thriller jegyként őt magát nem látjuk, csupán áldozatát.

vikus váltásokat e jelenetekben, akkor az ábrázolási konvenciók olyan fokú (mindenféle intuitív és kognitív megalapozást nélkülöző) átértelmezéséről kéne számot adnunk, melynek elgondolására még a *Másnap* retorikája sem hatalmazza fel a befogadót.

Ha fokalizációs váltásnak tekintjük őket (vagyis először egy külső, auktoriális bemutatás történik, másodszor Simon perspektívája érvényesül), akkor ezzel azt is kijelentjük, hogy amit látunk, az fontos részleteit tekintve objektív és valóságos (az első esetben azért, mert senki sincs ott a csigaház körül, hogy egy szubjektív és potenciálisan megbízhatatlan perspektívával azonosítsuk a látványt, a második esetben pedig két független személy perspektíváján keresztül kapunk rálátást ugyanarra a történetre), tehát az Utazó érzékelése a kulcsfontosságú részleteket illetően igazolható és hiteles (mivel ezek az elemek nem kerülnek ellentmondásba a fokalizált részekben látott reprezentációikkal, legalábbis az ellentmondások nem a fokalizált és az „objektív” jelenetekben látott ábrázolási módok és logikák között feszülnek). És mivel e jelenetek a narratíva nonlineárisan haladó idejébe vannak beleszöve, annak érzését erősítik, hogy a tér-idő váltások az Utazótól független diskurzív technikaként értelmezendők. Vagyis, ha (szükségszerűen) fokalizációs váltást feltételezünk (magyarul az Utazó nem fokalizált tárgy), akkor éppen azoknak az elemeknek az objektivitását (a csigák léte, a gyilkosság eseménye, Simon valóságos) vagy szintetikus, diegetikus tényezőktől független természetét (tér-idő ugrások) igazoljuk, melyek a történet rekonstruálásának és megértésének az akadályát képezték. Mindebből arra következtethetünk, hogy az érzékelési (vagy felszíni²⁷) fokalizáció elmélete nem áll túl erős lábakon, azonban ez még nem zárja ki, hogy a diskurzus és a karakter más jellegű kapcsolatban álljon.

Harmadik kiinduló hipotézisünk, hogy a diskurzus nem egy külső valóságot, hanem a főszereplő tudattartalmait közvetíti, így könnyebben magyarázható a film víziószerű formája (és azok a részek is, ahol az Utazó konkrétan nincs jelen), hiszen végig az emlékezés vagy a fantázia/álom logikája érvényesül és egy retrospektív perspektíva szervezi a narrációt. E feltevés nagy előnye, hogy megmagyarázhatók vele olyan részletek, melyek az érzékelés-fokalizációval nem. Az emlékezet működését itt az elme tudattalanjához köthető jelenségként értelmezem.

A *Másnap* formai sajátosságaiból kiindulva nem tűnik indokolatlannak a cselekmény emlékekből összeállított tudatfolyamként való értelmezése: az Utazó elfojtotta a gyilkosság elkövetéséről való tudását és a film annak a bemutatása, ahogyan ez a tudás fokozatosan ismét a felszínre kerül elméjében. A *Másnapban* a hallucinációk nem egy valós téridő dimenzióra vetülnek ki, ezért a korábban és a később idősíkjai megkülönböztethetetlenek lesznek, a film tartalmát kizárólag a személyes múlt szubjektivizált, tudaton átszűrt képei alkotják. A fokalizált tárgy (az Utazó széles értelemben vett elméje) ekkor egy képileg nem megjelenített, a cselekmény lezárulása utáni időpozícióból orientálja a diskurzust. E feltételezés gyorsan megmagyarázhatja például, miként találhat a főhős csigaházakat a gyilkosság megtörténte előtt: tudatában az egyes események összekeveredve, összevonva, megváltozott formában jelennek meg, az elme asszociációinak képi és érzelmi logikáját követve.

²⁷ A fogalomhoz ld. BRANIGAN, i. m., 87.

Az utólagos, akár abszurd perspektívákat közvetítő szubjektív narrációs keret Hollywood-ban is régóta alkalmazott technika (a saját halálához vezető eseményeket elbeszélő narrátor alakja már a *Sunset Boulevard*-ban [Billy Wilder, 1950] feltűnik), azonban ezekben a narratívákban valamilyen formában (jellemzően *voice-over*ként) jelen van a karakter mint narrátor, aki a túlvilágról kommentálja a film eseményeit beleértett közönsége számára. Feltételezhetünk-e egy ilyen utólagos fokalizációs konstrukciót, ha az sem kép, sem hang, sem semmilyen más formában nem mutatkozik meg a filmben, s pusztán az események zavaros időbelisége és logikája áll ténylegesen előttünk? A kérdés textuális szinten lezárhatatlan, de a filmnek e nyitottsága nem az egyetlen probléma a tudatfolyam-interpretációval. A *Másnap* egy lényeges mozzanata ellentmondásban áll az elkövetett bűn elfojtásának és felszínre törésének klasszikus sémájával: semmi nem utal rá, hogy a gyilkosság traumaként lenne ábrázolva, amelyet a főhős gyávaságból vagy kilátástalan helyzete miatt követne el, és amit később el kellene fojtania. Az Utazó eltökélt, szándéka megkérdőjelezhetetlen az adott jelenetben, jellemét nemcsak nem ismerjük, de karakterének változását sem nagyon észleljük. A legrelevánsabb „klasszikus” narratív séma, amivel a film jellemezhető az az antihős elbukása lehetne.

A *Másnapban* található explicit szerkesztési anomáliák és a háttérben hagyott tárgyi jelek tökéletesen ellentétes logikát működtetnek, s e logikák a film fokalizációs technikájával is összefüggésben állnak. E két szint egyszerre játszik szerepet a jelenetek felépítésében: míg a tárgyi jelek szintje (a bicikli, a táska, a vágás, a térkép, labirintus-játék) a tér-idő stabilitását és kikezddhetetlen ok-okozati összefüggéseit jelzik (mely jelzések kommunikációja csak a szerző és befogadója között létezik), addig egyéb elemek megbontják ezt a rendet és a szubjektivitás indikátoraiként funkcionálnak (az illesztési konvenciók áthágása, a csigaházak megjelenése, a főhős tudásához, motivációihoz, vágyaihoz, félelmeihez való hozzáférhetetlenség). A tárgyi jelek azt sugallják, hogy segítségével összeilleszthető egy koherens linearitás, a film szubjektív rétege pedig egy asszociatív, belső logika érvényesíthetőségét feltételezi, vagyis valójában mindkét logika csali csupán, s együtt hozzák létre a film poétikájára jellemző *bizonytalan fokalizációt*.

TAMÁS CSÖNGE

Subjectivity and Time in Attila Janisch's Másnap

How can we define narrative linearity? Typically, the relationship between the story and the discourse is highlighted: according to David Bordwell, the most widespread definition of linearity is when the successive events of A, B and C are presented in the narrative in their chronological order. Any other form of their presentation results in a non-linear narrative. But there is a type of narrative with which the definition does not work: a plot that cannot be linearized because even if the order of events can be reconstructed, the logic of the story won't make sense.

Attila Janisch's *Másnap* (2004) is a kind of art film that through its fragmentary and contradictory plot and nonlinear presentation of events goes beyond classical narrativity and boasts a remarkable showcase of poetic editing, meditative atmosphere and lyrical but cruel storyline. This is hardly a surprise since the script was loosely based on Alain Robbe-Grillet's famous nouveau roman, *La Voyeur* (1955). Besides the self-evident hermeneutic, aesthetic, ethical or philosophical considerations we cannot disregard the narratological analysis of an artwork that heavily draws on the traditions of classical narrative cinema and its editing conventions only to distort and reinterpret them. Therefore instead of describing the film plainly as „stirring up the narrative framework” the paper aims to make more accurate statements regarding its relation to narrativity and filming conventions, especially because there is no such thing as a „purely narrative” genre but only complex semiotic artifacts. This is especially true with movies that can utilize multiple channels of sound and visuals to tell a story.

The elliptic discourse of *Másnap* tempts the viewer to linearize its plot and thus solve a murder mystery through the restoration of the original fabular correlations. The objective, material layer of the story suggests that in spite of the chaotic subjectivity interweaving the story, the constructions of a coherent chain of events and the comprehension of the character's motives are feasible. The paper discusses why and how this reconstruction is impossible.

A kötet szerzői*

- Bálint Petra** (1987) Eötvös Loránd Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, Magyar és összehasonlító folklorisztika program, témavezető: Bárh Dániel
- Benda Mihály** (1971) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Francia irodalom a felvilágosodástól napjainkig, témavezető: Martonyi Éva
- Böröndi Alexandra** (1989) Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program, témavezető: Fancsaly Éva
- Crnkovity Gábor** (1976) Újvidéki Egyetem, BTK, Irodalom és Nyelv Doktori Iskola, témavezető: Hózsza Éva
- Csönge Tamás** (1987) Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, témavezető: Orbán Jolán
- Dohi Zsuzsánna** (1981) Babeş–Bolyai Tudományegyetem Kolozsvár, Hungarológia Doktori Iskola, témavezető: Gábor Csilla
- Domokos Gyöngyi** (1982) Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, témavezető: Hajdu Péter
- Gyimesi Réka** (1990) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a magyarság a 18–20. században, témavezető: Óri Péter, Nagy Mariann
- Harsányi Csongor** (1974) Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Gazdálkodás-és Szervezéstudományi Doktori Iskola, témavezető: Borbély Csaba
- Jéga-Szabó Krisztina** (1970) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, „A magyar modernitás irodalma” program, témavezető: Zsadányi Edit
- Kapus Erika** (1975) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Késő romantikus és kora modern magyar irodalom” program, témavezető: Menyhért Anna
- Karizs Krisztina** (1986) Hankuk University of Foreign Studies (Korea, Republic of), Department of Hungarian Studies, témavezető: Tuomo Lahdelma
- Kovács Natália** (1989) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Összehasonlító Irodalomtudomány Program, témavezető: Dobos István

* A szerzői adatok a konferencia időpontjára vonatkoznak.

- Krizsai Fruzsina** (1991) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, „Magyar nyelvészet” program, témavezető: Tátrai Szilárd
- Lo Bello Maya J.** (1977) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Modern Magyar Irodalom, témavezető: Tverdota György
- Molnár Eszter** (1985) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Irodalmi modernség” Doktori Iskola, témavezető: Tverdota György
- Nagy Beáta** (1988) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Késő romantikus és kora modern magyar irodalom, témavezető: Eisemann György
- Németh Ákos** (1981) Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Irodalomtudományi Program, témavezető: Mekis D. János
- Pál Sándor Attila** (1989) Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Modern magyar irodalom” program, témavezető: Virág Zoltán
- Pál-Kovács Dóra** (1989) Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola, témavezető: Pozsony Ferenc
- Pálfy Eszter** (1989) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, témavezető: Jankovits László
- Szabó P. Katalin** (1988) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Magyar és európai felvilágosodás” program, témavezető: Vaderna Gábor
- Szarvas Melinda** (1988) University of Jyväskylä, Hungarian Studies, témavezető: Szilágyi Zsófia, Tuomo Lahdelma, Petteri Laihonen, Fenyvesi Kristóf
- Tekei Erika** (1970) Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, témavezető: Keszeg Vilmos
- Vörös Géza** (1970) University of Jyväskylä, Bölcsészettudományi Kar Hungarológiai Tanszék Doktori Iskolája, témavezető: Anssi Halmesvirta

Névmutató

- Aczél György 111, 283
Ács Pál 164
Adizes, Ichak 124
Adorno, Theodor W. 119, 120
Ady Endre 20, 21, 24, 221, 223, 236, 243, 285
Ágoston, Szent 181, 188
Albert Réka 95
Alexander, Joe 317
Álmos, vezér 164, 169
Ámos Imre 263, 264
Andrásfalvy Bertalan 56, 59
Andrássy Gyula 21, 243
Angyalosi Gergely 175, 176, 208, 309
Anonymus 159, 163–168, 170, 171
Apáczai Csere János 151
Apaí Mihály, II., erdélyi fejedelem 146, II. 148, 149
Appelfeld, Aharon 272, 273
Arisztotelész 154
Árpád, vezér 164, 165, 170, 171
Árvai Judit 32, 55
Asbóth János 207, 208
Assmann, Jan 311, 312
Asso, Françoise 118
Asztalos István 80
Attila, hun fejedelem 162, 164
Augustus, római császár 154
Ayler, Albert 317

Babarczy Eszter 176
Babits Mihály 187, 188, 201, 225, 248, 296, 297, 300, 303, 304

Bach, Johann Sebastian 240
Bacsó Béla 175, 190, 295
Badics Ferenc 16, 134, 137–141
Bahtyin, Mihail 187, 188, 262, 264, 265
Bajcsy-Zsilinszky Endre 275
Bakondi József 35
Baksay Sándor 297
Bal, Mieke 342–344
Balassi Bálint 133
Balázs Attila 20, 213, 216, 218, 219
Balázs Béla 21, 238, 240, 243, 254
Balázs István 313
Bálint Petra 10, 31
Bálint Sándor 55
Balogh Margit 104–106, 108, 109
Balzac, Honoré de 242
Bánffy György 150
Baranyai Katalin 234
Barna Gábor 59
Baronius, Caesar 159
Baróti Szabó Dávid 235
Bartha Elek 66
Barthes, Roland 15, 115–117, 119
Bartók Béla 236, 286
Bartz József 36
Batsányi János 162, 235
Batthyány Lajos 13, 96
Baudelaire, Charles 300
Bay Zoltán 128
Beauvoir, Simone de 242
Beck, Ulrich 227
Beckett, Samuel 242

- Bede Anna 285
 Bednatics Gábor 200, 295
 Béla, III., magyar király 163
 Béládi Miklós 283
 Bellus Ibolya 166
 Benda Kálmán 14, 113–115, 122
 Benda Mihály 14, 113, 122
 Bene Sándor 9
 Benedek Mihály 38
 Bengi László 208
 Benjamin, Walter 178
 Bense, Max 120
 Bensmaïa, Réda 117
 Bentley 298
 Benveniste, Émile 15, 116
 Benyhe János 318
 Bérczi Szaniszló 44, 47, 49
 Berda József 238
 Bereczki Ibolya, T. 41
 Bereczky Péter 310
 Berend T. Iván 160, 161
 Berény Róbert 238
 Berényi Emőke 205
 Bergson, Henri 18, 181, 186–188, 190, 191, 201, 202, 225
 Berkes Péter 289
 Bertalan, Szent 180
 Berthelot, Jean-Michel 119, 120
 Bethlen Júlia 155
 Bethlen Klára 150
 Beudant, François-Sulpice 227
 Bèze, Theodore de 155
 Bezecsky Gábor 281
 Bibó István 224, 235
 Birnbaum, Marianna D. 320
 Bíró Ferenc 161
 Bíró László József 28
 Bíró Zoltán 83, 84
 Bisztray Gyula 210
 Bloch, Marc 116
 Blythe, Arthur 317
 Boda István 289
 Bódy Zsombor 115
 Boér Károly 83
 Bóka László 253, 254, 292
 Bókay Antal 245
 Boldizsár Ildikó 55
 Bollók Ádám 167,
 Bollók János 165
 Borbély Szilárd 167
 Bordwell, David 338, 348
 Borges, Jorge Luis 338
 Bori Imre 19, 188, 206, 208–210, 212
 Borzsák István 165, 304
 Bossuet, Jacques-Bénigne 116
 Bostic, Earl 317
 Bóta Gergely 35
 Boutauld, Michel 152
 Bögre Zsuzsanna 111
 Böröndi Alexandra 10, 43, 53
 Branigan, Edward 345, 346
 Braudel, Fernand 116
 Brentano, Clemens 254
 Bretter Zoltán 224
 Brewer Sámuel 150
 Bruegel, Pieter 262
 Bruner, J. S. 324
 Buber, Martin 246
 Buckland, Warren 342
 Bucsay Mihály 104
 Buda, fejedelem 162
 Burján Mónika 296
 Calvus, Gaius Licinius Macer 303
 Canova, Antonio 160
 Caracalla, római császár 180
 Carrard, Philippe 15, 116
 Carrol 125–130,
 Carter, Benny 317
 Caruth, Cathy 321
 Catullus, Caius Valerius 300, 303
 Ceaușescu, Nicolae 79
 Celan, Paul 313
 Certeau, Michel de 15
 Cetto Benedek 162
 Chadbourne, Richard 117

- Cholnoky László 18, 175–185, 304
 Cicero, Marcus Tullius 154
 Cifra János 56
 Cixous, Hélène 245
 Cohn, Dorrit 17
 Collingwood, Robin G. 169
 Conington, John 299, 300
 Cornis-Pope, Marcel 226, 227, 228, 229
 Cortázar, Julio 318
 Crnkovity Gábor 20, 213, 220
 Culler, Jonathan 341
 Cyrus, perzsa uralkodó 149
 Czeecző Sándor 336
 Czóbel Minka 18, 19, 186–202
 Czoch Gábor 95, 221, 223, 227, 228
 Czoernig, Carl 94
- Csáky, Moritz 225, 227–228, 229
 Csanády János 285, 286
 Csáth Géza 206
 Csehy Zoltán 297
 Csekaszin, Vlagyimir 317
 Csengeri János 297, 299, 300, 304
 Csepeli Szabó Béla 289, 290
 Cseri Miklós 41
 Csokonai Vitéz Mihály 166, 167, 170
 Csonka János 128
 Csonka-Takács Eszter 59
 Csonki Árpád 160
 Csoóri Sándor 23, 286, 292
 Csorba János 60
 Csordás Gábor 118
 Csönge Tamás 26, 27, 336, 348
 Csörsz Rumen István 146
 Csuka Zoltán 210
 Csukás István 286, 292
 Csukovits Enikő 39
 Csupor István 31, 38
- Dancsó Gyula 317
 Dányi Dezső 89, 90, 91, 92, 94
 Dányi Gyula 286, 289
 Darázs Endre 281, 288
- Darvas Gábor 313
 Dávid Zoltán 90, 91
 De Certeau, Michel 115
 Deák Ágnes 224
 Debreczeni Attila 135, 167
 Dégh Linda 55
 Demény Ottó 286
 Demeter Zsuzsa 134, 135, 138, 139, 141
 Dérczy Péter 282
 Derrida Jacques 310, 311
 Derzsi Borbála 336
 Desericzky József Ince 162
 Devecseri Gábor 297, 300, 301, 304–306
 Dézsi Lajos 153
 Dickinson, Emily 189
 Dienes Valéria 181, 187
 Divald Kornél 235
 Dobos István 27, 178, 184
 Dobszay Tamás 163
 Dohi Zsuzsánna 17, 145, 157
 Domokos Gyöngyi 25, 295, 307
 Domokos Mátyás 176
 Duby, Georges 116
 Dugonics András 134–138, 161–164, 166, 169, 170, 209
- Eckhardt, Götz 262
 Ecsedy Judit, V. 146
 Eisemann György 170, 180
 Eliot, T. S. 200
 Elsaesser, Thomas 342
 Engel, David 273
 Eötvös József 235
 Erdei Ferenc 222
 Érdi Péter 49
 Erdődi József 166
 Erdődy Edit 309
 Erdős Renée 247, 248
 Erdősi Péter 95
 Erikson, Kai 323
 Ernst, Wolfgang 310
 Esterházy Péter 23, 24, 308–320
 Etédi Soós Márton 166, 169

- Fairclough, Norman 79
 Faludy György 254
 Falus Róbert 297, 301, 305
 Faragó József 55, 80, 81
 Faragó Tamás 90
 Fazekas Csaba 105–107
 Fedics Mihály 55
 Fehér M. István 295
 Féja Géza 221
 Fejős Zoltán 31, 55, 64
 Fejtő Ferenc 223, 226
 Felföldi László 56, 59, 64
 Felski, Rita 21, 239, 246
 Fényes Elek 223
 Fenyő, Mario D. 267–269, 272, 276
 Fenyő Miksa 22, 23, 238, 267–280
 Fenyő Miksáné Ria 272, 279
 Fenyő Panni 279
 Fenyvesi Kristóf 339
 Ferenc József, magyar király 218, 219
 Ferencz Győző 252
 Ferenczi Zoltán 142
 Festetics György 167
 Filep Antal 59
 Finály Henrik 148
 Flaubert, Gustave 115
 Fleischmann Miksa → Fenyő Miksa
 Florenszkij, Pavel 181
 Fludernik, Monika 341
 Fodor András 23, 286, 292
 Fónagy Zoltán 33, 40
 Forgách András 26, 337, 339, 348
 Forgács János 36
 Forgó András 163
 Foucault, Michel 12, 79, 198
 Földes Anna 242
 Földes Györgyi 119, 121, 240, 245
 Frank, Anne 22, 267
 Fraser, Theodor P. 117
 Freud, Anna 260, 261
 Freud, Sigmund 239, 322, 323, 335
 Frey, Dagobert 47
 Frey, Hans-Jost 296
 Frey, Northrop 168
 Fustel de Coulanges, Numa Denis 116
 Fügedi János 57
 Fűskúti Landerer Mihály 136, 162, 170
 Füst Milán 254
 Gaál József 250, 255
 Gács Anna 179
 Gadamer, Hans-Georg 295, 296
 Gagy József 32, 83, 84
 Gál István 234
 Galamb József 128
 Gáll Ernő 83
 Garai Gábor 286 290, 292
 Garamvölgyi Artúr 14, 113, 114, 119
 Gárdonyi Géza 120
 Gárdonyi Máté 109
 Gasó István 162
 Gáspár Tibor 336
 Gáti Magdolna 146
 Gee, James Paul 79
 Géher István 303
 Gellériné Lázár Márta 55
 Genette, Gérard 115, 116, 148, 179, 296, 337, 343–345
 Gergely Jenő 103–105, 107–109
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe 79
 Gide, André 277
 Gilányi Ferenc 40
 Gion Nándor 208
 Goethe, Johann Wolfgang 298
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 262
 Goór Imre 290
 Gordon, Dexter 317
 Gozsdu Elek 208, 212
 Gömöri György 292
 Görgey Artúr 113, 114, 235
 Grünwald Béla 221
 Gulyás Pál 150
 Gvadányi József 137
 Gyáni Gábor 115, 223, 234, 274
 Gyarmati János 32, 55

- Gyenis Vilmos 136
 Gyergyai Albert 117
 Gyimesi Éva, Cs. 82
 Gyimesi Réka 12, 13, 89, 102
 Gyöngyösi István 16, 133–144
 Györe Imre 281, 288, 290
 György Péter 282
 Győri Klára 56
 Gyurgyák János 107
- Haas Lídia 312
 Hajnal Anna 238
 Hajnal Zsuzsa 244
 Halasi Andor 287
 Halász Gábor 21, 225, 301
 Halmos Béla 55
 Hamsun, Knut 206
 Handford, Michael 79
 Hap Béla 314
 Hardison, O. B., Jr 118
 Harkai Vass Éva 207
 Harris, William 304
 Hárs György 286, 290, 292
 Harsányi Csongor 15, 123–130
 Hašek, Jaroslav 316
 Hatvany Lajos 238
 Havas Endre 290
 Havas Géza, K. 253
 Hawkins, Coleman 317
 Hegedüs Géza 287
 Hegyi Klára 114, 115, 118, 119
 Heidegger, Martin 175, 181
 Heinz, Daniel 106
 Héra Zoltán 291
 Herceg János 20, 213–215, 217, 218
 Herder, Johann Gottfried 166
 Herman, Judith 321–323, 325
 Hérodotosz 116, 154, 165–167
 Hibner 161, 162
 Hidas Zoltán 115, 311
 Hilendarszki, Paiszij 161
 Himmelheber, Georg 160
 Hirsch, Alfred 296
- Hitler, Adolf 214, 254
 Hodges, Johnny 317
 Horatius, Quintus Flaccus 25, 295–297, 300–306
 Horgász Csaba 260
 Horkay Hörcher Ferenc 169
 Horvát István 14, 114
 Horváth Arany 84
 Horváth Árpád 39
 Horváth Gizella 79
 Horváth Györgyi 241, 246
 Horváth István 57, 60, 80, 81
 Horváth István Károly 297, 305
 Horváth János 165
 Horváth László 287
 Horváth Mihály 221
 Horváth Zsolt, K. 224
 Hőnich Henrik 163
 Hrabal, Bohumil 313–316
 Hubbes László 263, 266
 Hunfalvy János 97
 Huoranszki Ferenc 169
 Hymes, Dell 84
- Illinois Jaquet, Jean-Baptiste 317
 Illyés Gyula 14, 15, 21, 113–115, 117, 119–122, 225, 226, 233, 234, 282, 306
 Illyés Gyuláné 234
 Imre Katalin 281, 288
 Imreh Lajos 84
 Inchoffer Menyhért 159
 István, Szent, magyar király 165
 Iustinus, Marcus Iunianus 165, 166
- Jakab Albert Zsolt 56
 Jakab Jánosné 37
 Jakó Zsigmond 142
 Jakobson, Roman 82, 304
 Janet, Pierre 321, 323, 335
 Janisch Attila 26, 336, 337, 339, 341, 348
 Jankovich Ferenc 253
 Jankovics József 133, 134, 136, 138, 139, 141, 236

- Jászi Oszkár 21, 238, 243
 Jauss, Hans Robert 295
 Jéga-Szabó Krisztina 21, 238, 248
 Jékely Zoltán 255, 265
 Johnson, Mark 66
 Jókai Mór 120
 Jovánovics Miklós 291
 Joyce, James 225
 József Attila 24, 200, 238, 253–255, 259, 265, 285, 286
 József, II., magyar király 13, 90, 91
 Juhász Erzsébet 20, 213, 215, 217
 Juhász Ferenc 282
 Juhász Gyula 209
 Juhász István 142
 Juhász László 164, 165, 168
- Kabán Annamária 151
 Kabdebó Lóránt 295
 Kacsó Sándor 80
 Kádár János 112
 Kádár Judit 247
 Kádár Krisztina 245
 Kaffka Margit 21, 243
 Kakuk István 35
 Kakuk János 35
 Kalász Márton 23, 286, 290, 292
 Kallós Zoltán 55
 Kálmán C. György 117
 Kapus Erika 18, 186, 202
 Karacs Zsigmond 41
 Kardalus János 83
 Kardos András 175
 Kardos József 103, 105
 Kardos László 304, 305
 Karizs Krisztina 25, 26, 321, 335
 Kármán Tódor 128
 Karner Károly 263
 Károli Gáspár 169
 Kárpáti Aurél 251–253, 255
 Karsai Zsigmond 56, 64
 Kasza Anna 10, 43, 45, 48, 49, 51, 53
 Katona István 159, 164, 167
- Katus László 103
 Kazinczy Ferenc 16, 133, 135, 144, 160, 235
 Kecskeméti Károly 236
 Kelemen Antal 40
 Kelemen János 201
 Kelemen, XIII., pápa 160
 Keleti Károly 12, 89, 96, 97
 Kemény György 287
 Kerényi Károly 304
 Keresztes-Fischer Ferenc 107
 Keresztury Tibor 309
 Kerr, Alfred 270, 271
 Kertész Judit 160
 Kéry László 291
 Keszeg Anna 56
 Keszeg Vilmos 12, 55, 56, 65, 79, 83
 Keszi Imre 304
 Keszthelyi György 180
 Kibédi Varga Áron 133, 144
 Kis András 39
 Kis Áron 136
 Kis József 204
 Kisantal Tamás 116
 Kisbán Eszter 59
 Kiss Attila Atilla 245
 Kiss Ilona 181
 Kitchin 124
 Kleist, Ewald Christian von 166
 Kline, A. S. 301
 Knuuttila, Sirkka 322, 324
 Kodály Zoltán 236
 Koepf, Joannis Georg 159
 Kohli, Martin 55, 64
 Kokoschka, Oskar 215
 Kollega Tarsoly István 106
 Kolozsi László 338
 Komlós Aladár 240, 252
 Komlós János 287
 Komoróczy Géza 107, 211
 Kondorosi Ferenc 32
 Kondratiev, Nikolaj 124, 126, 128
 Konrád György 236
 Konsza Samu 85

- Kormos István 255
 Kósa László 32, 41
 Kosáry Domokos 113, 114, 162
 Kosáryné Réz Lola 247
 Koselleck, Reinhart 15, 79, 115
 Kosztolánczy Tibor 271
 Kosztolányi Dezső 25, 187, 199, 206, 207, 257, 297, 304
 Kovács Alajos 93, 98, 99, 101
 Kovács András Ferenc 303, 306
 Kovács József, Ö. 115
 Kovács Natália 24, 308, 320
 Kovács Sándor 245
 Kovács Sándor Iván 208
 Kovásznai Sándor 136, 137, 139–141, 143
 Kozma Erzsébet 10, 43, 45, 48–53
 Kozma Milós 106
 Kőbányai János 238, 244, 247, 248, 252, 263, 264
 Köbel Szilvia 108–110
 Könczei Csilla 58
 Köpeczi Bócz Edit 110
 Kőrözs Imre 305
 Kőrösy József 92, 97
 Kőszeghy Péter 146
 Kövecses Zoltán 66
 Kristeva, Julia 248
 Kríza Ildikó 66, 67
 Krizsai Fruzsina 11, 65, 76
 Krúdy Gyula 18
 Krusovszky Dénes 293
 Kulcsár Szabó Ernő 281, 295, 296, 306
 Kundera, Milan 236
 Kunt Ernő 65
 Kupa László 91
 Kuznets, Simon 124
 Küllös Imola 55, 64
 Kürti László 58

 Lábosi Mihály 41
 Lacan, Jacques 195, 196, 245
 Lackó Miklós 283
 Ladányi Mihály 290
 Ladányi Sándor 141
 Laederach, Jürg 317
 Laik Eszter 252
 Lakatos Miklós 89, 91, 92
 Lakoff, George 66
 Landerer Katalin 166
 Lane, Philippe 148
 László Ibolya 286
 László János 176, 216, 218
 László Pál 34
 László, Szent, magyar király 205
 Laub, Dori 321
 Lejeune, Philippe 277, 278
 Lénárt Tamás 310
 Lencsés Ákos 91, 101
 Lendvai L. Ferenc 106
 Lenin, V. I. 109
 Lessing, Gotthold Ephraim 319
 Lesznai Anna 21, 238–248
 Lethenyei János 164, 165, 168
 Lévi-Strauss, Claude 82
 Lo Bello, Maya J. 22, 23, 267, 269, 274, 280
 Lovas Ildikó 20, 208, 213, 215, 219, 214
 Lukács György 118, 238, 239, 247

 Maár Gyula 291
 Machiavelli, Niccolò 116
 Madarász Emil 291
 Magris, Claudio 236
 Magyarai Nándor László 84
 Maior, Petru 160
 Majnár Helena 37
 Majoros Sándor 20, 213, 216
 Mallarmé, Stéphane 189
 Mallett, Paul Henri 166
 Malomvizi Kendefi János 153
 Márai Sándor 16, 21, 222, 225–231, 233–235, 237
 Marconnay Tibor 286
 Mária Terézia, magyar királynő 218
 Marinov, Csavdar 161
 Markója Csilla 243
 Marot, Clement 155

- Maróti Lajos 290, 292
 Martin György 56, 64
 Márton László 273, 274, 275
 Marx György 339
 Maslow, Abraham 124, 125, 127–130
 Matolcsy Ildikó 164
 Mátyás István 64
 Mátyás, I., magyar király 320
 Mauriac, François 277
 McCagg, William O. 269
 McLaughlin, Kathleen 188
 Medick, Hans 217
 Mekis D. János 245
 Mén-Marót, bihari vezér 163
 Menyhért Anna 240, 242–245, 324
 Meschonnic, Henri 296
 Mészáros Sándor 309
 Mészöly Gedeon 297
 Mezei András 290
 Mezei Márta 135, 136, 160, 163, 168
 Michelet, Jules 115, 116
 Micu-Klein, Samuel 160
 Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa 56
 Miklós Imre 111
 Milanese, Enza 46, 51
 Miłosz, Czesław 236
 Mirnics Gyula 20, 213
 Moller, Martin 153
 Molnár Eszter 21, 22, 250, 266
 Molnár János 169
 Monok István 146
 Montaigne, Michel de 117, 118
 Móra Ferenc 209, 212
 Móricz Zsigmond 207, 208, 248
 Moulin, Pierre de (Molinaeus Péter) 148, 149
 Mozolovszky Sándor 101
 Muraközy Gyula 167
 Murányi Gábor 282, 284, 288, 291–293
 Nádasy Ferenc 165
 Nagy Beáta 18, 175, 185
 Nagy Edit 187
 Nagy Gabriella 25, 321, 325, 326, 335
 Nagy Géza 151
 Nagy Imre 110, 289
 Nagy Lajos 222
 Nagy László 282, 286, 287
 Nagy Marianna 91
 Nagy Olga 45, 48–51, 55, 56, 80, 82–84
 Nagy Pál 223
 Nagy Sz. Péter 283
 Nagypál Szabolcs 168
 Napóleon 160
 Naruszewicz, Adam Stanisław 161
 Nederveen Pieterse, Jan 227
 Nemes Nagy Ágnes 282
 Németh Ákos 20, 221, 237
 Németh G. Béla 18, 188, 281
 Németh István 214
 Németh László 176, 222, 223, 229, 236
 Neubauer, John 227–229, 237
 Neumann János 128
 Niederhauser Emil 17, 161, 163
 Nora, Pierre 224–226, 228, 229, 233, 237, 312
 Nyakas Tünde 160
 Nyerges András 291, 292
 Nyerges Judit 134, 136, 138, 236
 Nyilasy Balázs 208, 209
 Odorics Ferenc 245
 Oláh Sándor 84
 Onagy Zoltán 293
 Oravecz Imre 250, 282
 Orbán Dezső 238
 Orbán László 292
 Orbán Ottó 282, 297, 306
 Orosz Beáta 167
 Orosz István 55, 175
 Ortega y Gasset, José 177
 Ortutay Gyula 55
 Ovidius, Publius Naso 262, 297
 Őri Péter 90, 91

- P. magister → Anonymus
 Paer János 39
 Paget, John 227
 Pais Dezső 164, 165, 168
 Pákolitz István 281, 291
 Pakot Levente 95, 96
 Pál József 160
 Pál József (költő) 291
 Pál Sándor Attila 23, 281, 283, 294
 Palacky, František 235
 Pálffy Géza 163
 Pálffy Eszter 16, 133, 144
 Pálffy Gyula 59
 Pál-Kovács Dóra 11, 54, 64
 Pándi Pál 284
 Pápai Páriz Ferenc 17, 145–158
 Papánek, Juraj 161
 Papp Ágnes Klára 264
 Papp Dániel 208
 Papp László 286, 291
 Paquette, Jean-Marcel 117
 Parker, Charlie 317–319
 Pásztor Béla 21, 22, 168, 250–266
 Pázmándi Horvát Endre 160
 Pellauer, David 188
 Penke Olga 162
 Péntek János 83, 151
 Pepper, Art 317
 PeretsenyiNagy László 170, 171
 Perina Boldizsár 153
 Pesti Brigitta 146, 149
 Péter László 208, 209
 Petőfi Sándor 260, 285
 Petri György 282, 297, 306
 Phelan, James 341, 344
 Pilinszky János 282
 Pillich László 83
 Pócs Éva 59
 Pók Lajos 287
 Polgár Anikó 25, 297, 298, 301, 305
 Polhemus, Ted 54
 Pomogáts Béla 227
 Pongrácz Tibor 175
 Pop, Mihai 83
 Porat, Dina 272
 Pószán László 33
 Postman, L. 324
 Pozsgai Péter 90
 Pozsony Ferenc 55
 Prágai Tamás 252, 254, 255
 Pray György 159, 162, 167
 Probyn, Elspeth 326
 Propp, Vlagyimir 82
 Proust, Marcel 225, 242
 Pulszky Ferenc 235
 Puskás Lajos 177
 Putnam, Frank W. 321, 323
 Püspöki Ferenc 161, 162

 Rabelais, François 262
 Rácz György 163
 Ráday Gedeon 136, 139–141
 Radnóti Miklós 238, 253, 254, 257, 265, 304
 Radnótiné Gyarmati Fanni 238, 242
 Radó Antal 297, 298
 Ráduly János 83, 84
 Rainer M. János 281
 Rajacic Ágnes 116
 Rajki Zoltán 106, 108, 111
 Rákos Sándor 303
 Rákosi Mátyás 112
 Rancip, Jacques 291
 Ratkó Lujza 57
 Regino, apát 165
 Renan, Ernest 224
 Révay Miklós 135
 Reymont, Władysław 206
 Réz Pál 252, 257
 Richardson, Brian 341
 Richter Sára 255
 Ricoeur, Paul 176, 177, 188
 Rietaller Mátyás 161
 Ringelblum, Emanuel 279
 Robbe-Grillet, Alain 26, 337, 342
 Rochlitz Bernadett 167

- Rollins, Sonny 317
 Romány Ersz 38
 Rónai Mihály András 254
 Rónai Pál 304
 Rónay György 301, 305, 306
 Rónay László 305, 306
 Roskies, David 274, 275, 278
 Rostás Zoltán 83, 84
 Rottler Ferenc 103, 105
 Rózsa Dávid 101
 Rühl, Franz 165
- Saint-Pierre, Charles, abbé 169
 Salamon Anikó 60
 Sauvageot, Aurelien 114
 Scheibner Tamás 282
 Schopenhauer, Arthur 194
 Schowalter, Elaine 247
 Schöppflin Aladár 208, 209
 Schwandtner János György 164
 Sebestyén Lajos 164
 Sebő Ferenc 60
 Selyem Zsuzsa 309, 312, 313, 317
 Sepeghy Boldizsár 179
 Seregi Tamás 176
 Sévillia, Jean 160
 Shakespeare, William 300
 Shapiro, Robert Moses 272
 Shitt, Sonny 317
 Sík Sándor 208, 209
 Siklós István 225
 Silberstein, Adolf 194
 Simmel, Georg 239, 246
 Simon Ervin 106
 Simon István 281, 284, 285, 287, 292, 294
 Simon Lajos 291
 Simor András 252, 263
 Simor András (költő) 291, 292
 Sinkó Ervin 240
 Sinkó Katalin 165
 Sipos Bella 81
 Sitányi 40
 Smith, Tab 317
- Sós Endre 291
 Sóni Pál 81
 Ständeisky Éva 282, 284, 287, 291
 Stendhal 242
- Szabados György 160, 161
 Szabó Dezső 277
 Szabó László, Cs. 21, 222, 225–227, 234–237
 Szabó László, G. 290
 Szabó Lőrinc 300, 301, 304
 Szabó Márton 115
 Szabó P. Katalin 17, 159, 172
 Szabó Zsolt 83
 Szabocsini Forrai Endre 165
 Szabolcsi Gábor 291
 Szabolcsi Miklós 291, 292
 Szakolczay Lajos 255, 262
 Szalay Károly 164
 Szalay Zoltán 83
 Szalkai Márton 36
 Szántó Konrád 110
 Szarvas Melinda 203, 206, 212, 209
 Szász Károly 297
 Szauder József 166, 169
 Szauder Mária 166
 Szávai János 231
 Széchenyi István 13, 96, 160
 Széchy (Szécsi) Anna Mária 140
 Szécsi Margit 23, 286, 287
 Szecsődi László 292
 Szegedy-Maszák Mihály 176, 211, 284, 304
 Szegő Márta 32
 Székely Erzsébet 80
 Székely Melinda 161
 Szekfű Gyula 222, 223, 228
 Szemlér Ferenc 80
 Szenci Molnár Albert 155
 Szenteleky Kornél 19, 205–208, 210
 Szentgáli Zsolt 252
 Szent-Györgyi Albert 128
 Szentkuthy Miklós 21, 225
 Szentmártoni Szabó Géza 133, 146
 Szentpéteri József 103, 105

- Szép Beáta 167
 Szerb Antal 21, 222, 225
 Szerencsi Nagy István 136
 Szigethy Gábor 121
 Szigeti Jenő 106, 108
 Szijártó M. István 163
 Szikszainé Nagy Irma 66
 Szilágyi Ákos 181
 Szilágyi Ferenc 166
 Szilágyi János György 297
 Szilágyi Judit 240, 241
 Szilágyi Júlia 117, 121
 Szilágyi N. Sándor 83
 Szilágyi Zsófia 207, 208
 Szirák Péter 308
 Szolláth Dávid 282
 Szonder András 40
 Szophoklész 300
 Szőcs István 80
 Szőnyi Tamás 282, 288, 293
 Sztálin, J. V. 110
 Szvatopluk 163
- Tagore, Rabindranáth 242
 Taine, Hippolyte 206
 Takács Imre 23, 287, 292
 Takáts József 95 97
 Tamás Irén 60
 Tamás Zsuzsa 146
 Tánczos Vilmos 259, 264
 Tandori Dezső 282, 296
 Tarnai Andor 147, 152
 Tátrai Szilárd 66
 Tekei Erika 12, 77, 80, 86
 Telegdi Pap Sámuel 142
 Teleki Krisztina 153, 154
 Teleki László 152
 Teleki Mihály 146, 150–152, 155
 Teleki Mihály, ifj. 146
 Teleki Sándor 155
 Telkes Mária 128
 Tennyson, Alfred 300
 Terhes Sámuel 160
- Tétsi (Tsétsi) N. Zakariás 17, 138–143
 Thirring Lajos 92, 95, 99, 101
 Thomas, Helen 54
 Thomka Beáta 176, 179, 184, 217
 Thompson, Kristin 345
 Thuróczy János 165–167, 169
 Tito, Josip Broz 218, 219
 Todorov, Tzvetan 116
 Tofaeus Mihály 151
 Toldy Ferenc 134, 138
 Tolnai Ottó 20, 213, 217, 218
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 242
 Tomán László 184
 Tomisa Ilona 105
 Tomka Miklós 110, 111
 Tornai József 23, 287
 Tótfalusi Kis Miklós 142, 150, 153
 Tóth Gergely 159
 Tömörkény István 206–209, 212
 Török Gyula 207, 208
 Török János 212
 Török Pál Josefné 35
 Török Petra 239, 240, 242–245
 Trattner Máttyás 164
 Trencsényi József 304, 304
 Trencsényi-Waldapfel Imre 297, 304
 Tringer László 258, 261
 Turányi László 110, 111
 Tüskés Tibor 250, 265
 Tverdota György 200
- Ujlaki Dénes 336
 Ulmann Tamás 201
 Ungvárnémeti Tóth László 160
- Váci Mihály 291, 293
 Vadász Ferenc 287
 Vajda Gábor 210, 211
 Vajda György Mihály 319
 Vajda János 189
 Vajda Mihály 175
 Vaji Anna 152
 Van der Hart, Otto 321, 323, 324

- Van der Kolk, Bessel A. 321, 323, 324
 Varga E. Árpád 91, 95
 Varga Kálmán 182
 Varga Sándor 57–60
 Varga Virág 240
 Varga Zoltán, Z. 245
 Vargha Gyula 299
 Vargyas Gábor 57, 59
 Vargyas Lajos 56
 Várkonyi Nándor 250
 Vas István 300, 303–306
 Vásárhelyi Judit, P. 139, 142
 Vass József 188
 Veér Judith 150, 151
 Velázquez, Diego 262
 Venetianer Lajos 104
 Verebélyi Kincső 33
 Veres András 284, 287
 Veres Péter 44, 45, 46
 Verga, Giovanni 206
 Verseghegy Ferenc 137, 138
 Vészi Endre 251, 252, 255, 262, 263, 238
 Veszprémi László 165
 Veyne, Paul 119
 Vida István 224
 Viellard-Baron, Jean Louis 201
 Vincze Teréz 339
 Virág Benedek 164, 167, 169
 Voigt Vilmos 32, 55, 64, 65, 82
 Vörös Géza 13, 14, 103, 110, 112
 Weingand, Joannis Michaelis 159
 Weöres Sándor 22, 250, 253–255, 261, 262, 264–266, 282
 Wesselényi Ferenc 137, 140
 Weyl, Hermann 47
 Whitehead, Anne 324
 Wilder, Billy 347
 Willamowitz-Mollendorf, Ulrich von 298, 299, 307
 Wix Gxörgyné 142
 Xenophon 149
 Young, Lester 317
 Zaicz Gábor 184
 Zalán Tibor 282
 Zelk Zoltán 238
 Zilai Sámuel 141
 Zrinszky László 261
 Zrínyi Miklós 141
 Zsadányi Edit 189, 240, 244
 Zsávolya Zoltán 240, 242, 244
 Zsoldos Attila 171

Tördelés és nyomdai munkák:
mondAe Kft. • www.mondat.hu
Felelős vezető Nagy László

A kötet írásai, fiatal tudósok tanulmányai, a hungarológia tudományterületein megjelenő időfogalmakat, a megélt és az elmondható időtapasztalatokat tárgyalják. Az időség nyelvi megformálása / megformáltsága a társadalmi kommunikáció és a művészetek területén egyaránt alapvető jelentőségű. Az elbeszélő struktúrák döntően határozzák meg mind az irodalmi megnyilatkozások belső szerkezetét, mind az irodalomtudományi metaszövegek periodizáló, korszakretorikai törekvéseit. A történeti kutatások számára szintén kulcskérdés, hogy a fejlődés és lemaradás mégoly viszonylagos, de mégis mérhető jelenségei mennyiben esnek egybe egy-egy kor megelőzőinek szubjektív időérzetével. A nemzettől a kisebb közösségekig, sőt az egyénig is minden önelbeszélés rendelkezik jellegzetes időstruktúrával (fejlődés, hanyatlás, stagnálás), amelynek irányai és mintái (apokaliptikus, ciklikus, kontinuus vagy szaggatott) rendkívüli fontosságúak az adott közösség illetve egyén belső és külső „történetének”, önértelmezésének és imázsának megítélésénél. A néprajztudomány és kulturális antropológia alapkérdése az időbeli és a kulturális-nyelvi-tradícióbeli távolságok felmérése, elméleti és pragmatikus (hagyományőrző és -örökítő) vetületben egyaránt. A magyarságtudomány mint interdiszciplináris keret kiváló lehetőséget ad e különböző módokon feltett, ám mégis azonos irányba tartó kérdések dialógusára, egyszersmind kritikai távlatot kínál „sorskérdéseink” elfogulatlan vizsgálatára, a nemzeti diskurzus alapfogalmainak (a „sors”, és az „idő”) összehasonlító, a nemzet kulturális és nyelvi határain túlra is kitekintő kutatására.

(A szerkesztők)